

วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 - 2453)

นายชนะศักดิ์ ศรีพฤษมา

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต

สาขาวิชาวาทวิทยา ภาควิชาวาทวิทยาและสื่อสารการแสดง

คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2546

ISBN 974-17-4484-6

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

RHETORICAL ANALYSIS OF KING CHULALONGKORN'S SPEECH (1868 - 1910)

Mr. Chanasak Sriprudha

สถาบันวิทยบริการ

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Speech Communication

Department of Speech Communication and Performing Arts

Faculty of Communication Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2003

ISBN 974-17-4484-6

หัวข้อวิทยานิพนธ์	วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)
โดย	นายชนะศักดิ์ ศรีพฤตมา
สาขาวิชา	วาทวิทยา
อาจารย์ที่ปรึกษา	รองศาสตราจารย์ ดร.อรุณวรรณ ปิณฑน์โอวาท

คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารธุรกิจ

..... คณบดีคณะนิเทศศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.สุรพล วิรุฬห์รักษ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์อวยพร พานิช)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(รองศาสตราจารย์ ดร.อรุณวรรณ ปิณฑน์โอวาท)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาท บุนนาค)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชนะเลิศ ศรีพดมา : วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453). (RHETORICAL ANALYSIS OF KING
CHULALONGKORN'S SPEECH [1868 – 1910]) อ.ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์ ดร.
อรรพรณ ปิรันธน์โอวาท, 275 หน้า. ISBN 974-17-4484-6.

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศึกษาจากเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ คือ วิกฤตการณ์วังหน้า วิกฤต
การณ์ ร.ศ.112 การเลิกทาส การปฏิรูประบบราชการ และการปฏิรูปการศึกษา โดยศึกษาจาก
เอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และเอกสารอื่น ๆ วิธีการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์
ควบคู่ไปกับการวิเคราะห์ตัวบท

ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงสอดคล้องไปตามบริบทของบ้านเมืองและจุดมุ่งหมายของพระราชดำรัส
แต่ละองค์ ซึ่งพระองค์ทรงสื่อสารโดยใช้หลักฐานและการอ้างเหตุผลในหลากหลายรูปแบบ และ
ทรงเลือกใช้ได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมกับสถานการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งทรงรับฟังความคิดเห็นของ
ผู้อื่น ทำให้ทรงสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งพระราชดำรัสของพระองค์มีส่วนช่วยในการ
ประนีประนอมในวิกฤตการณ์วังหน้า การเจรจาต่อรองในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 การประสานผล
ประโยชน์ในการเลิกทาส การจัดการในการปฏิรูประบบราชการ และการวางรากฐานความเจริญ
ของบ้านเมืองในการปฏิรูปการศึกษา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา.....วาทวิทยาและสื่อสารการแสดง.....ลายมือชื่อนิติ.....
สาขาวิชา.....วาทวิทยา.....ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา 2546

##4585072828 : MAJOR SPEECH COMMUNICATION

KEY WORD: ROYAL SPEECH/RHETORICAL ANALYSIS/KING CHULALONGKORN/
RAMA V

CHANASAK SRIPRUDHA : RHETORICAL ANALYSIS OF KING
CHULALONGKORN'S SPEECH (1868 – 1910). THESIS ADVISOR : ASSOC.
PROF. DR.ORAWAN PILANTHAOWAT, 275 pp. ISBN 974-17-4484-6.

The purpose of this research is to study and to analyze King Chulalongkorn's speeches from 5 important incidents, i.e. The Front Palace Crisis, The 1893 Crisis, The Abolition of Slaves, The Bureaucratic Reform, and The Educational Reform. The royal speeches are collected from National Archives' documents and other documents. The methodology used comprises historical and textual research.

The study shows that the main concepts in King Chulalongkorn's speeches changed by the country's contexts and their objectives. King Chulalongkorn communicated by various reasoning and argumentation. He chose the right and suitable method for each situation. He also took others' suggestions into consideration so he could communicate effectively. He used his speeches to: reconcile in The Front Palace Crisis, negotiate in The 1893 Crisis, settle the benefit in The Abolition of Slaves, manage in The Bureaucratic Reform, and establish the development of the country in The Educational Reform.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Department..... Speech Communication and Performing Arts.....Student's signature.....

Field of study..... Speech Communication.....Advisor's signature.....

Academic year 2003

กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.อรวรรณ ปิณฑนีโอวาท อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์อวยพร พานิช ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และศาสตราจารย์ ดร.ปิยนาด บุนนาค กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ได้กรุณาตรวจแก้และให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ รวมถึงการที่อาจารย์ทั้งสามท่านให้โอกาสผู้วิจัยในการได้เป็นผู้ร่วมบรรยายในหัวข้อต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รวมทั้งขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์อุบลวรรณ ปิติพัฒน์และโสมจิต และสถาบันไทยศึกษา ที่ให้โอกาสผู้วิจัยได้เป็นผู้ร่วมบรรยายเช่นเดียวกัน) ซึ่งล้วนแต่เป็นประสบการณ์ที่สำคัญและเป็นประโยชน์ในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบคุณคุณพรณี ชาตบุษย์ และคุณวิรงรอง วงษ์วัฒน์ แห่งสำนักบริหารวิชาการ ที่ได้กรุณาเอื้อเฟื้อแถบบันทึกเสียงการบรรยายที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวนทั้งสิ้น 9 ม้วน ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติทุกท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณบุศยารัตน์ คู่เทียม ที่ได้อำนวยความสะดวกแก่ผู้วิจัยในการค้นคว้าข้อมูลอย่างดียิ่ง รวมทั้งขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้มอบทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

และที่สำคัญที่สุด ขอกราบขอบพระคุณจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับทุกสิ่งทุกอย่างที่ผู้วิจัยได้รับในเวลาที่ได้เป็นนิสิตแห่งสถาบันในพระนามาภิไธยนี้ และไม่ว่าเวลาจะผ่านไปอีกนานเพียงใดก็ตาม พระนาม “จุฬาลงกรณ์” จะคงอยู่ในใจของผู้วิจัยตลอดไป

ชนะศักดิ์ ศรีพุดผา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฌ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	2
ขอบเขตของการวิจัย.....	2
ข้อจำกัดของการวิจัย.....	2
คำถามนำวิจัยและสมมติฐาน.....	3
คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	3
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
บทที่ 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	5
แนวคิดและทฤษฎี.....	5
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	21
บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	27
การเก็บรวบรวมข้อมูล.....	27
การวิเคราะห์ข้อมูล.....	27
บทที่ 4 ผลการวิเคราะห์ข้อมูล.....	34
4.1 พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า.....	34
4.2 พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112.....	57
บทที่ 5 ผลการวิเคราะห์ข้อมูล (ต่อ).....	87
5.1 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส.....	87
5.2 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ.....	108
5.3 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา.....	139
บทที่ 6 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	180
สรุปผลการวิจัย.....	180

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
อภิปรายผลการวิจัย.....	185
ข้อเสนอแนะ.....	191
รายการอ้างอิง.....	192
ภาคผนวก.....	206
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	275

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญภาพ

	หน้า
รูปที่ 1 พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ.....	29
รูปที่ 2 พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดุขราชกุมาร.....	30
รูปที่ 3 พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดุขราชกุมาร.....	31
รูปที่ 4 พระราชดำรัสเปิดพระบรมรูปทรงม้า.....	31
รูปที่ 5 จำนวนนักเรียนและโรงเรียน ทั้งในกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ.2428 – 2454.....	138
รูปที่ 6 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างโอกาสที่เหตุการณ์หนึ่ง ๆ จะเกิดขึ้นกับขนาดของข่าวที่จะได้รับ.....	183

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักปกครอง นักพัฒนาที่มีพระมหากษัตริย์คุณอย่างใหญ่หลวงต่อพสกนิกร ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศ ทรงดำเนินรัฐสภาภิบาลนโยบายและวิเทศব্যอันสุขุม ทำให้ประเทศสยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของต่างชาติได้ ในยุคสมัยที่ประเทศเพื่อนบ้านของสยามต่างก็ตกเป็นอาณานิคมของชาวตะวันตกไปแทบทั้งสิ้นแล้ว และสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ วาทวิทยาสมัยใหม่ คือ การพูดต่อผู้ฟังจำนวนหนึ่งอย่างค่อนข้างมีแบบแผน (formality) ก็ได้เริ่มมีขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ อันเป็นเวลาทีประเทศสยามมีการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองบริหารราชการแผ่นดินอย่างมากใน พ.ศ.2435 (อรรถวธน์ ปิลันธน์โอวาท, 2543: 9)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นหลายเหตุการณ์ อันเป็นสิ่งที่แสดงถึงพระปรีชาญาณของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ที่ทรงนำพาสยามประเทศผ่านพ้นวิกฤตการณ์อันเลวร้ายมาได้ ไม่ว่าจะเป็นวิกฤตการณ์ภายในประเทศ เช่น วิกฤตการณ์วังหน้า เมื่อปี พ.ศ.2417 หรือวิกฤตการณ์จากต่างประเทศ เช่น วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นต้น ซึ่งการที่เหตุการณ์เหล่านี้ผ่านพ้นไปได้ด้วยดีนั้น ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากพระปรีชาญาณในการสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพของพระองค์นั่นเอง

นอกจากนั้น พระองค์ก็ยังเอาพระทัยใส่ในการพัฒนาและทำนุบำรุงรักษาบ้านเมืองอย่างยิ่ง ทรงมีสายพระเนตรอันยาวไกลในการวางรากฐานความเจริญในด้านต่าง ๆ แก่สยามประเทศ กล่าวคือ ในด้านการเมืองการปกครอง ทรงปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินเสียใหม่ โดยทรงมีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกระทรวงใหม่ทั้งหมด 12 กระทรวง เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 ซึ่งหมายถึงการเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและจตุสดมภ์ด้วย (สมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระเจ้ากรุงสยาม, 2534: 105) ในด้านเศรษฐกิจ ทรงกำหนดขั้นตอนในการจัดระเบียบการค้า วิธีการเก็บภาษี การจัดสรรงบประมาณ ทรงส่งเสริมอาชีพราษฎร และทรงสร้างการคมนาคมเพื่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจและสังคม (บัญชา แก้วเกตุทอง, 2522: 177) ส่วนในด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้ทรงแก้ไขจารีตประเพณีที่ล้าสมัย ทรงส่งเสริมการศาสนา และทรงวางรากฐานการศึกษาแบบสมัยใหม่อีกด้วย

จากที่กล่าวมาข้างต้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมของสยามประเทศได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก และพระราชดำรัสที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่บุคคลต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร พสกนิกรชาวไทย หรือชาวต่างประเทศ ก็นับเป็นเครื่องมือสำคัญในการถ่ายทอดแนวพระราชดำริของพระองค์ไปสู่การปฏิบัติอันก่อให้เกิดคุณูปการต่อสยามประเทศอย่างมากมายเหลือคณานับ อีกทั้งยังเปรียบเสมือนบันทึกเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ และแสดงถึงพระปรีชาญาณในการสื่อสารได้อย่างยอดเยี่ยมของพระองค์อีกด้วย ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาถึงกลวิธีการสื่อสารในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นสิ่งที่ยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดศึกษาก่อน เพื่อเป็นการเพิ่มพูนองค์ความรู้ด้านวาทวิทยา และเป็นแนวทางในการศึกษาทางด้านนี้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์
2. เพื่อวิเคราะห์พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ ด้วยทฤษฎีทางวาทวิทยา

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จะศึกษาพระราชดำรัส พระบรมราชาโชวาท พระราชหัตถเลขา และพระบรมราชาธิบายที่พระราชทานแก่บุคคลต่าง ๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ โดยไม่รวมถึงพระบรมราชโองการ หรือพระราชนิพนธ์ที่มีรูปแบบเป็นกวีนิพนธ์ โดยศึกษาจากหลักฐานและเอกสารที่ปรากฏ เช่น หนังสือราชกิจจานุเบกษา เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 และเอกสารอ้างอิงต่าง ๆ มารวบรวมและวิเคราะห์กลวิธีที่ทรงใช้ในการสื่อสาร

ข้อจำกัดของการวิจัย

เนื่องจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีระยะเวลายาวนานถึง 42 ปี พระราชดำรัสที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่บุคคลต่าง ๆ จึงมีอยู่มากมาย จนกระทั่งในปัจจุบันก็ยังไม่มีความสามารถรวบรวมได้อย่างครบถ้วนทั้งหมด อีกทั้งพระราชดำรัสบางส่วนยังเป็นเอกสารลับของทางราชการ ซึ่งหอบจดหมายเหตุแห่งชาติไม่อนุญาตให้เผยแพร่

แพร่หรือทำสำเนา การวิเคราะห์พระราชดำรัสในการวิจัยครั้งนี้ จึงเป็นการอัญเชิญพระราชดำรัสที่มีความเกี่ยวเนื่องกับเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ ในรัชสมัยของพระองค์มาวิเคราะห์เท่านั้น ไม่สามารถวิเคราะห์พระราชดำรัสทั้งหมดที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ได้

คำถามนำวิจัยและสมมติฐาน

คำถามนำวิจัย

1. แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างไร
2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกลวิธีในการสื่อสารอย่างไร
3. ผลของการสื่อสารโดยพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างไร

สมมติฐาน

1. แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงสอดคล้องไปตามบริบทของบ้านเมืองและอุดมการณ์ของพระราชดำรัสแต่ละองค์
2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสื่อสารโดยใช้หลักฐานและการอ้างเหตุผลในหลากหลายรูปแบบ
3. พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วยในการประนีประนอม การเจรจาต่อรอง การประสานผลประโยชน์ การจัดการ และการวางรากฐานความเจริญของบ้านเมือง

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

พระราชดำรัส หมายถึง คำพูด คำสั่งสอน จดหมาย หรือคำอธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชทานแก่บุคคลต่าง ๆ

แนวคิดสำคัญ หมายถึง ความคิดเห็น เนื้อหาสาระ และใจความสำคัญที่ปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประสิทธิผล หมายถึง การบรรลุตามเป้าหมายของพระราชดำรัสแต่ละองค์

กลวิธี หมายถึง วิธีการต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เลือกใช้ใช้ในพระราชดำรัส

เหตุการณ์สำคัญ หมายถึง เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี
พระราชดำรัสอันแสดงถึงการสื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพของพระองค์ ในที่นี้ได้แก่ วิกฤตการณ์วัง
หน้า วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 การเลิกทาส การปฏิรูประบบราชการ และการปฏิรูปศึกษา

บริบทของบ้านเมือง หมายถึง สภาพแวดล้อมทางการเมืองการปกครอง
เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เป็นการรวบรวมพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
เหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ อันแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของบ้านเมืองตลอด
รัชสมัยของพระองค์ ซึ่งยังไม่มีรวบรวมในลักษณะนี้มาก่อน
2. สามารถนำกลวิธีต่าง ๆ ในพระราชดำรัสไปใช้เป็นแบบอย่างในการสื่อสารได้
อย่างมีประสิทธิภาพ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดและทฤษฎี

การวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)” เป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งจะต้องวิเคราะห์ถึงบริบทของบ้านเมืองควบคู่ไปกับการวิเคราะห์วาทะ โดยจะใช้ทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลloyd bitzer เป็นหลัก และใช้ทฤษฎีต่าง ๆ วิเคราะห์ในแต่ละองค์ประกอบ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลloyd bitzer

ลloyd bitzer (Lloyd Bitzer, 1999) ได้ให้คำจำกัดความของ Rhetorical Situation ว่า หมายถึง สภาพแวดล้อมซึ่งประกอบด้วยเหตุการณ์ วัตถุประสงค์ ความสัมพันธ์ และกรณีเร่งด่วน ซึ่งเชิญชวนให้มีวาทะสนองตอบ bitzer กล่าวว่า มีสภาพการณ์ที่เชิญชวนวาทะ แต่บางครั้งหาได้มีวาทะสนองตอบไม่ วาทะที่สนองตอบนั้นจะจัดได้ว่าเป็นวาทศิลป์ (rhetorical) ก็ต่อเมื่อเป็นคำตอบที่เหมาะสมกับเหตุการณ์ที่เชิญชวนการตอบนั้น (fitting response) การวิเคราะห์วาทะแบบนี้คือการพิจารณาว่าการโต้ตอบด้วยวาทะแต่สภาพการณ์นั้นเหมาะสมหรือไม่ (อรวรรณ ปิลันธน์โอวาท, 2542ก: 7)

bitzer อธิบายว่า องค์ประกอบของ Rhetorical Situation มี 5 อย่าง ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ จะนำองค์ประกอบทั้ง 5 อย่างนี้มาพิจารณาดูว่า แต่ละองค์ประกอบนั้นสัมพันธ์กับการมีพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างไร และพระราชดำรัสนั้นคล้องจองเหมาะสมกับสถานการณ์ที่เรียกร้องหรือไม่ องค์ประกอบทั้ง 5 อย่างนี้ ได้แก่

1. สถานการณ์ที่รื้อการเปลี่ยนแปลง (Exigence)

สถานการณ์ที่รื้อการเปลี่ยนแปลง หมายถึง ความไม่สมบูรณ์อันเกิดขึ้นในสถานการณ์ต่าง ๆ ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีทั้งสถานการณ์เร่งด่วน ได้แก่ วิกฤตการณ์วังหน้า และวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 และสถานการณ์ที่ต้องใช้เวลายาวนานในการเปลี่ยนแปลง ได้แก่ การเลิกทาส การปฏิรูประบบราชการ และการปฏิรูปการศึกษา ซึ่งเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ นับเป็นองค์ประกอบของ Rhetorical Situation ตามที่ทฤษฎีนี้ได้ระบุไว้ว่า สถานการณ์ที่นับเป็นองค์ประกอบของ Rhetorical Situation นั้นคือสถานการณ์ที่ได้รับการเปลี่ยนแปลงด้วยวาทะเท่านั้น

2. ผู้ฟัง (Audience)

ผู้ฟังในที่นี้ หมายถึง ผู้ฟังที่ได้รับอิทธิพลจากวาทะ และเป็นสื่อกลาง (mediator) ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งในที่นี้จะมีความแตกต่างจากผู้ฟัง (hearer) และผู้อ่าน (reader) โดยทั่วไป

3. ข้อจำกัด (Constraints)

ข้อจำกัด หมายถึง สิ่งที่มีอำนาจที่จะจำกัดการตัดสินใจ และการกระทำที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงได้ ข้อจำกัดเหล่านี้ได้แก่ บุคคล เหตุการณ์ วัตถุ และความสัมพันธ์ ความเชื่อทัศนคติ เอกสาร ข้อเท็จจริง ขนบธรรมเนียมประเพณี ภาพพจน์ ผลประโยชน์ แรงจูงใจ เป็นต้น และเมื่อผู้พูดอยู่ในสถานการณ์ที่จะต้องตัดสินใจนั้น จะมีข้อจำกัดเฉพาะตัวผู้พูดเพิ่มขึ้นอีก คือ บุคลิกเฉพาะตัว ข้อพิสูจน์ ลีลาในการโต้แย้ง พิษเซอร์สรูปว่าข้อจำกัดมี 2 กลุ่ม คือ (1) สิ่งที่เกิดขึ้นโดยผู้พูดจัดทำขึ้นมาเอง เช่น หลักฐาน ข้อพิสูจน์ ส่วนวลีลาที่เลือกใช้ ประเด็นต่าง ๆ ในการโต้แย้ง (ซึ่งอริสโตเติลเรียกว่า artistic proofs) และ (2) สิ่งที่ดำเนินไปตามธรรมชาติ ไม่ได้สร้างขึ้น เช่น บุคลิกเกี่ยวกับผู้พูด ภาพพจน์เกี่ยวกับตัวคนพูด ผลประโยชน์ระหว่างคนพูดและคนฟัง เป็นต้น (ซึ่งอริสโตเติลเรียกว่า inartistic proofs)

4. ผู้พูด (Speaker)

Speaker หมายถึง ตัวผู้พูดเอง เมื่อเริ่มโต้ตอบกับ Rhetorical Situation ก็เป็นองค์ประกอบอันหนึ่งด้วย เช่น ผู้พูดมาพูดในฐานะอะไร เหมาะสมกับฐานะหรือไม่ โดยผู้พูดในที่นี้คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์ในระบบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงทรงมีพระบรมเดชาานุภาพเต็มเปี่ยม อันแตกต่างไปจากนักพูดซึ่งเป็นสามัญชนทั่วไป และเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสาร ดังจะวิเคราะห์ด้วยทฤษฎีความน่าเชื่อถือของผู้ส่งสาร และการวิเคราะห์ว่าการพูด คือ พระราชดำรัสของพระองค์นั้นเหมาะสมกับฐานะหรือไม่ จะพิจารณาโดยแนวคิดเรื่องธรรมราชาและทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นแนวทางที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติกันต่อ ๆ มา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 ทฤษฎีความน่าเชื่อถือของผู้ส่งสาร

อริสโตเติลได้กล่าวไว้ว่า บุคลิกของผู้พูด (ethos) เป็นวิธีการที่มีผลมากที่สุดในการโน้มน้าวใจ (Cooper, 1960: 8 – 9) การโน้มน้าวใจด้วยบุคลิกจากเหตุ 3 ประการ คือ

1. ผู้พูดเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ (intelligence) ไม่แสดงความเห็นหรือคำแนะนำที่ไร้สาระ
2. ผู้พูดเป็นผู้มีน้ำใจไมตรีต่อผู้ฟัง (good will) สามารถแสดงให้เห็นว่าตนมีความปรารถนาดีต่อผู้ฟัง มุ่งให้ผู้ฟังเกิดประโยชน์ และมีความตั้งใจจริงที่จะรักษาประโยชน์ของผู้ฟัง
3. ผู้พูดแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้มีนิสัยดี มั่นอยู่ในศีลธรรม (good character) อริสโตเติลกล่าวว่า ผู้พูดที่มั่นอยู่ในศีลธรรมเรียกว่ามีคุณความดี (virtue) คุณความดีในความเห็นของอริสโตเติลแบ่งออกได้หลายประเภท (Cooper, 1960: 47) อันได้แก่
 - เป็นผู้รักความยุติธรรม (justice)
 - เป็นผู้มีความกล้าหาญ (courage)
 - เป็นผู้รู้จักยับยั้งชั่งใจ (temperance)
 - เป็นผู้ใจเมตตากรรณา (magnanimity)
 - เป็นผู้มีความโอบอ้อมอารี (magnificence)
 - เป็นผู้มีความรักในเสรีภาพ (liberality)
 - เป็นผู้มีความสุภาพ (gentleness)
 - เป็นผู้มีความรอบคอบ (prudence)
 - เป็นผู้มีความสุขุม (wisdom)

นอกจากนั้น ยังมีการวิจัยด้านความน่าเชื่อถือของผู้ส่งสารที่พัฒนาโดยเบอร์โกลและคณะ ซึ่งวิเคราะห์ออกมาจนเป็นข้อสรุปว่ามีปัจจัย 3 ประการที่ผู้รับสารมักจะใช้ในการตัดสินใจความน่าเชื่อถือของผู้ส่งสาร (Berlo, 1970: 563 – 576) ได้แก่

1. ปัจจัยที่สร้างความอบอุ่นใจ (safety factor) ผู้ส่งสารที่จะมีคุณลักษณะด้านนี้ได้ต้องมีคุณสมบัติต่อไปนี้คือ
 - ใจดี (kind)
 - เข้ากับคนอื่นได้ง่าย (congenial)
 - มีความเป็นเพื่อน (friendly)
 - ไม่ขัดคอใคร (agreeable)
 - น่าคบ (pleasant)
 - สุภาพ (gentle)

- ไม่เห็นแก่ตัว (unselfish)
 - ยุติธรรม (just)
 - รู้จักให้อภัย (forgiving)
 - เอื้อเฟื้อ (hospitable)
 - ร่าเริง (cheerful)
 - มีศีลธรรม (ethical)
 - อุตุน (patient)
 - สงบเยือกเย็น (calm)
2. ปัจจัยที่เป็นคุณสมบัติของผู้ส่งสาร (qualification factor) ส่วนใหญ่ปัจจัยนี้จะเน้นความรู้ ความชำนาญ ประสบการณ์ของผู้ส่งสาร คุณสมบัติเหล่านี้ เช่น
- มีประสบการณ์ด้านใดด้านหนึ่ง (experienced)
 - ได้รับการฝึกฝน (trained)
 - มีความชำนาญ (skilled)
 - มีอำนาจในหน้าที่ (authoritative)
 - มีความสามารถ (able)
 - มีไหวพริบ (intelligent)
3. ปัจจัยด้านพลวัตของผู้ส่งสาร (dynamism factor) เป็นปัจจัยที่แสดงความคล่องแคล่ว กระตือรือร้น ความไม่เฉื่อยชาของผู้ส่งสาร ลักษณะเหล่านี้ได้แก่
- เป็นฝ่ายรุก (proactive)
 - รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา (empathic)
 - ตรงไปตรงมา (frank)
 - กล้า (bold)
 - กระตือรือร้น (active)
 - รวดเร็ว (fast)
 - คล่องแคล่ว (energetic)

จากปัจจัยทั้ง 3 ประการดังกล่าวแล้ว หากผู้รับสารพิจารณาว่าผู้ส่งสารมีคุณสมบัติดังกล่าวแล้วก็กล่าวได้ว่า ผู้ส่งสารมีความสามารถในการโน้มน้าวใจได้ เชื่อกันว่า เรื่องที่ผู้ส่งสารพูดจะมีความสำคัญน้อยกว่าบุคลิกภาพของตัวผู้ส่งสารเอง ซึ่งจะมีพลังสำคัญในการเปลี่ยน

แปลงทัศนคติผู้รับสารได้มากกว่า หรืออีกนัยหนึ่ง ถ้าผู้ฟังเห็นว่าผู้พูดเป็นผู้ที่ไม่น่าเชื่อถือแล้ว ไม่ว่าจะเรื่องที่ถูกเป็นเรื่องอะไรก็ย่อมจะไม่น่าเชื่อถือไปด้วย

4.2 แนวคิดเรื่องธรรมราชาและทศพิธราชธรรม

คำว่าธรรมราชา ตามตัวหมายถึงพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรมและทรงปกครองโดยธรรม มีจุดหมายเพื่อให้คนในรัฐยึดถือธรรมเป็นหลักในการดำเนินชีวิต และเป็นจุดหมายของชีวิต แต่ด้วยเหตุที่มีส่วน “การปกครองโดยธรรม” อยู่ด้วย คำว่าธรรมราชาจึงอาจจะหมายถึง การปกครองโดยธรรม หรือการปกครองโดยธรรมาธิปไตย บางครั้งอาจเข้าใจเลยไปเป็นระบอบธรรมราชา ซึ่งบางคนหมายถึงระบอบการปกครองระบอบหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรมมีอำนาจสิทธิขาดในการปกครอง และทรงปกครองโดยธรรม (ปรีชา ช้างขวัญยืน, 2542: 200) ซึ่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นธรรมราชาจะต้องทรงประพฤติธรรมของพระราชาตามหลัก 3 ประการ คือ

1. ทศพิธราชธรรม
2. สังคหวัตถุ
3. จักรวรรดิวัตร

ทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรมเป็นธรรมซึ่งอาจมีมาก่อนสมัยพุทธกาล (ปรีชา ช้างขวัญยืน, 2542: 33) และเป็นที่ยอมรับปฏิบัติและสั่งสอนกันต่อ ๆ มา ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (ทศพิธราชธรรม และหลักพระพุทธศาสนา, 2516: 17 – 25)

1. ทาน คือ การให้ สิ่งที่ฟังให้คือทรัพย์ กำลังกาย กำลังวาจา กำลังความคิด และกำลังปัญญา ทำให้เกิดความสะอาดและความสมบูรณ์แก่ราษฎร
2. สีล คือ การตั้งสังวรรักษากายวาจาให้สะอาดปราศจากโทษ ปกครองราษฎรอย่างยุติธรรม
3. บริจาค คือ การบริจาคสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ หรือมีประโยชน์น้อยกว่าแคบกว่า เช่น พระราชทรัพย์หรือความสุขส่วนพระองค์ เพื่อสิ่งที่มีประโยชน์ใหญ่กว่ากว้างกว่า เช่น ความสุขแห่งประชาราษฎรส่วนรวม
4. อาชุขวิ คือ ความซื่อตรงต่อพระราชสัมพันธมิตร และพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ไม่ทรงคิดลวงประทุษร้ายโดยอุบายผิดยุติธรรม

5. มทฺทวํ คือ ความอ่อนโยน ไม่คือดั่งถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูล ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม
6. ตปํ คือ การกำจัดความเกียจคร้านและความชั่ว ปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี
7. อกุโธภํ คือ การไม่โกรธ ตลอดจนไม่พยายามมุ่งร้ายผู้อื่น แม้จะต้องลงโทษผู้ทำผิด ก็ทำตามเหตุผล
8. อวิหีสญฺจ คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นตลอดถึงสัตว์ให้ได้ทุกข์ยากด้วยเหตุอันไม่ควรทำ ปกครองประชานดังบิดาปกครองบุตร
9. ขนฺติญฺจ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องต้น ทั้งโลกะ โทสะ โมหะ
10. อวิโรธํ คือ การปฏิบัติไม่ได้ผิดจากการที่ถูกที่ตรง และดำรงอาการคงที่ ไม่ให้วิการด้วยอำนาจยินดียินร้าย

สังคหัตถุ

สังคหัตถุอันเนื่องในราชจรรยาอนุวัตรนั้นมี 4 ประการ (นคฺรินฺทฺร เมฆมฺไตรรัตนํ, บรรณนาธิการ, 2542: 70) คือ

1. สสุสมณฺธิ คือ ความที่ทรงพระปรีชาในการบำรุงธัญญาหารให้บริบูรณ์ในราชอาณาจักร
2. บุริสเมธํ คือ ความที่ทรงพระปรีชาในการสงเคราะห์บุรุษ
3. สมฺมาปาสํ คือ อุบายเครื่องผูกคล้องนำใจมนุษย์ให้นิยมยินดี
4. วาจาเปยฺยํ คือ ตรัสวาจาอ่อนหวานทำให้เกิดความชื่นชม

จักรวรรดิวัตร

จักรวรรดิวัตร คือธรรม 12 ประการ ซึ่งพระเจ้าจักรพรรดิ (emperor) ผู้เป็นใหญ่เหนือกษัตริย์แห่งเมืองทั้งหลายที่ขึ้นอยู่ในพระราชอำนาจจักต้องทรงประพฤติ คือ

1. อนุโตชนสุมี พลกายสุมี คือ การพระราชทานพระบรมราชาวาทแก่พระราชวงศ์ พระสนมกำนัล และอนุเคราะห์เสนามาตย์ในราชสำนัก ตลอดจนหมู่พลทหาร ด้วยพระราชทานลาภและยศ
2. ขตฺติเยสุ คือ การที่ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับกษัตริย์ทั้งหลาย
3. อนุยฺนฺเตสุ คือ การสงเคราะห์พระราชวงศ์ด้วยพระราชทานยานพาหนะตามควรแก่พระอิสริยยศ

4. พุราหมณคหปติเกสุ คือ การที่ทรงเกื้อกูลพราหมณ์ด้วยเครื่องพรตและไทยธรรม และทรงสงเคราะห์คหบดีชนด้วยพืชพันธุ์สำหรับเพาะปลูกและเครื่องมือในการทำนา
5. เนคมชานปเทศ คือ การที่ทรงอนุเคราะห์ประชาชนชาวนิคมชนบทให้เลี้ยงชีพเป็นสุขตามวิสัย
6. สมณพุราหมณเส คือ การที่ทรงอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีลด้วยไทยธรรมบริวาร
7. มิคคปุกชีสุ คือ การที่ทรงคุ้มครองรักษามฤคปักษ์ไม่ให้ใครเบียดเบียนและกระทำอันตราย
8. อธมฺมการปฏิกุเขโป คือ การที่ทรงห้ามคนทั้งหลายไม่ให้กระทำการไม่เป็นธรรม ชักนำให้ตั้งอยู่ในกุศลจิต ประกอบการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ
9. ธนนานิ ธนูปทานิ คือ การพระราชทานทรัพย์แก่ผู้ขัดสนไม่มีทรัพย์พอจะเลี้ยงชีพ โดยสัมมาวิธีได้ เพื่อให้สามารถเลี้ยงชีพได้โดยไม่ต้องแสวงหาโดยทางทุจริต
10. สมณพุราหมณ อุปสงฺกมิตฺวา ปณฺหปฺจจฺฉนํ คือ การเสด็จไปยังสมณพราหมณ์เพื่อทรงศึกษาและตรัสถามถึงบุญและบาปกุศลและอกุศลให้ประจักษ์ชัด
11. ธมฺมวราคสฺส ปหานิ คือ การที่ทรงหักห้ามจิตไม่ให้เกิดอธรรมวาระในสถานที่อันไม่ควร
12. วิสมโลกสฺส ปหานิ คือ การที่ทรงหักห้ามจิตไม่ให้เกิดปรารถนาลาภอันไม่ควรจักได้

5. วาตะ (Speech)

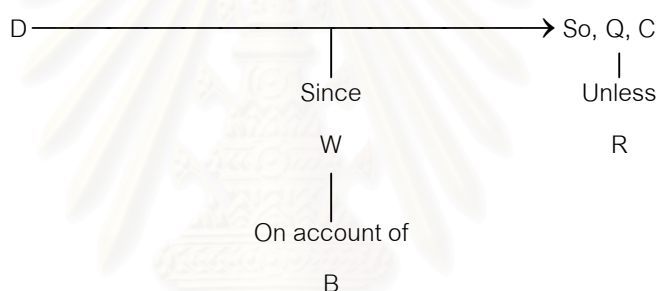
เมื่อผู้พูดกล่าววาตะ วาตะก็จัดเป็นองค์ประกอบหนึ่งด้วย บิทเชอร์ก็กล่าวว่า เมื่อสภาพการณ์ที่เชิญชวนการตอบโต้ที่เหมาะสมปรากฏอย่างกระจ่างชัด สภาพการณ์อันนั้นจะเป็นตัวชี้นำจุดประสงค์ของวาตะและกำหนดโครงเรื่องที่จะพูด เนื้อหาและลีลาของวาตะที่กล่าวตอบโดยวาตะในการวิจัยครั้งนี้ คือ พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ ซึ่งจะวิเคราะห์ด้วยทฤษฎีต่อไปนี้

5.1 ทฤษฎีการอ้างเหตุผลของสติเฟน ทูลมิน

สติเฟน ทูลมิน ศาสตราจารย์แห่งมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ได้เสนอแบบจำลองที่พยายามแก้จุดอ่อนของ syllogism (อรวรรณ ปิลันธน์โอวาท, 2542ก: 199) ที่ว่ารวมความเป็นทั้งหมด (allness) ไว้ในข้อเสนอลัก ดังในตัวอย่างว่า (Toulmin, 1958: 94 – 107)

คนที่เกิดในเบอร์มิวดาจะเป็นคนสัญชาติอังกฤษ (ข้อเสนอหลัก)
 แฮร์รี่เกิดในเบอร์มิวดา (ข้อเสนอรอง)
 เพราะฉะนั้น แฮร์รี่เป็นคนสัญชาติอังกฤษ (ข้อสรุป)

ในแบบจำลองของทูลมิน เราแสดงเหตุผลหรือโต้แย้งจากหลักฐานชิ้นหนึ่ง หรือข้อเท็จจริงชิ้นหนึ่ง ซึ่งทูลมินเรียกว่า data (D) โยงไปยังข้อสรุปซึ่งทูลมินเรียกว่า claim (C) ทั้ง data และ claim นี้มีความสัมพันธ์หรือเชื่อมโยงกันด้วยสิ่งที่ทูลมินเรียกว่า ข้อเสนอสนับสนุน หรือ warrants (W) องค์ประกอบอันสุดท้ายได้แก่ บทขยาย หรือ qualifiers (Q) ซึ่งรวมพวกข้อยกเว้น ตัวอย่างพิเศษ เงื่อนไขต่าง ๆ ความน่าจะเป็น (ซึ่งไม่ใช่ระดับสูงสุด) ทูลมินใช้ลูกศรเป็นสัญลักษณ์ในการโยงความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูล (D) กับบทสรุป (C) และสนับสนุนการเชื่อมโยงนี้ด้วยการเขียน W ใต้ลูกศร

โดยที่

D = data (ข้อมูล)

W = warrants (ข้อเสนอสนับสนุน)

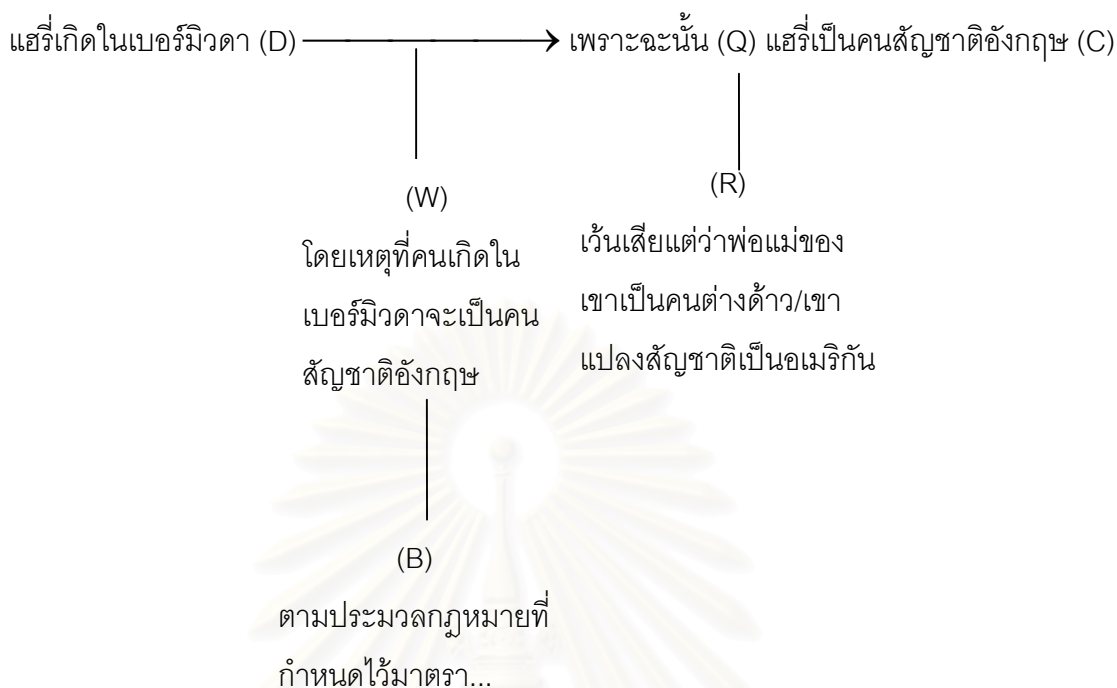
B = backing of the warrants (ข้อยืนยันข้อเสนอสนับสนุน)

Q = qualifier (ข้อขยายความ)

C = claim (ข้อสรุป)

R = rebuttal (ข้อแย้ง)

จากตัวอย่างข้างต้น สามารถอธิบายได้ด้วยแบบจำลองของทูลมิน ดังต่อไปนี้

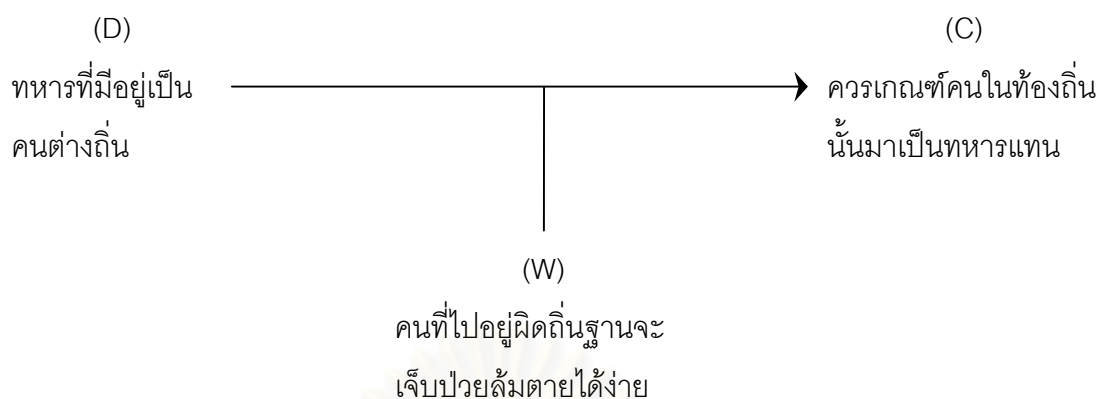

จากตัวอย่างแบบจำลองดังกล่าว ได้มีการพัฒนาแบบจำลองการอ้างเหตุผลของ
 ทูลมิน โดยลักษณะคำหลักทุกข้อความตามที่ทูลมินได้บอกไว้ (Rieke, 1984: 70 – 78) โดยได้
 พัฒนาเป็นประเภทของการอ้างเหตุผลซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้ดังนี้

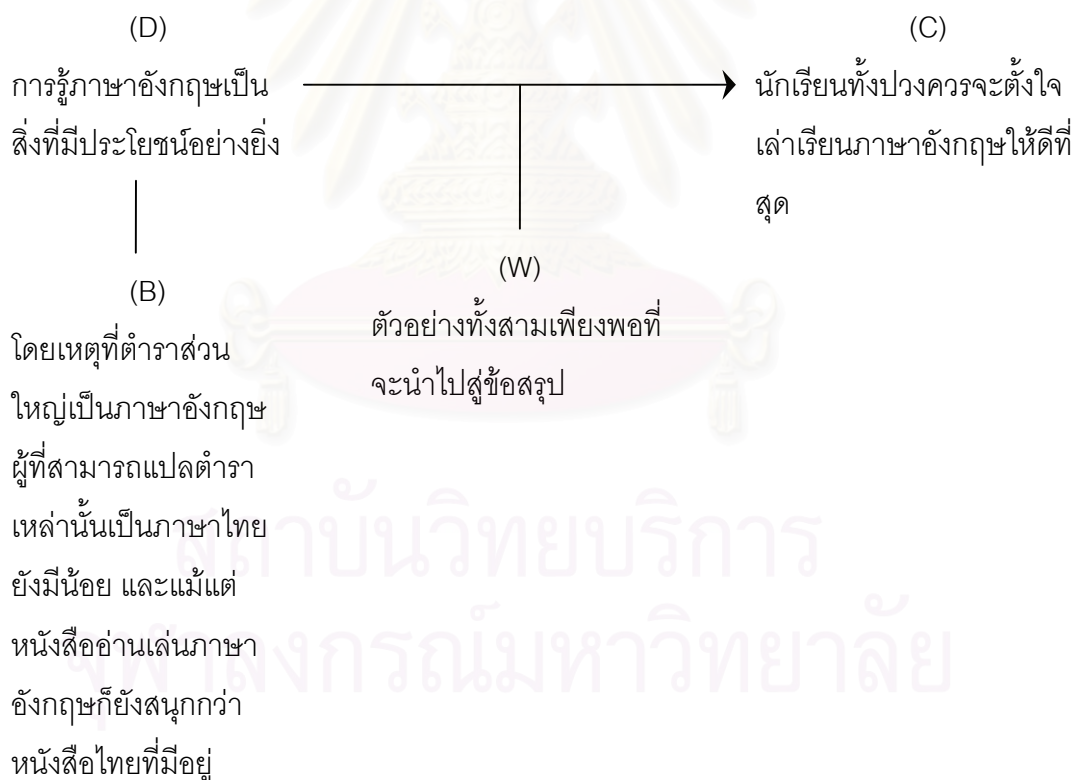
1. การอ้างเหตุผลจากกฎเกณฑ์ (Argument from Principle) คือ ประเภทของ
 syllogism ที่อ้างเหตุผลหรือกฎเกณฑ์ เช่นพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112
 ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงเรื่องที่มีได้ทรงส่งกองทัพ
 จากกรุงเทพฯ ไปช่วยรบที่ชายแดน คือ
 คนที่ไปอยู่ผิดถิ่นฐานจะเจ็บป่วยล้มตายได้ง่าย
 ทหารที่มีอยู่เป็นคนกรุงเทพฯ (เป็นคนต่างถิ่น)
 หากส่งทหารที่มีอยู่ไปก็จะเจ็บป่วยล้มตายได้ง่าย (ควรเกณฑ์คนในท้องถิ่นมาเป็น

ทหารแทน)

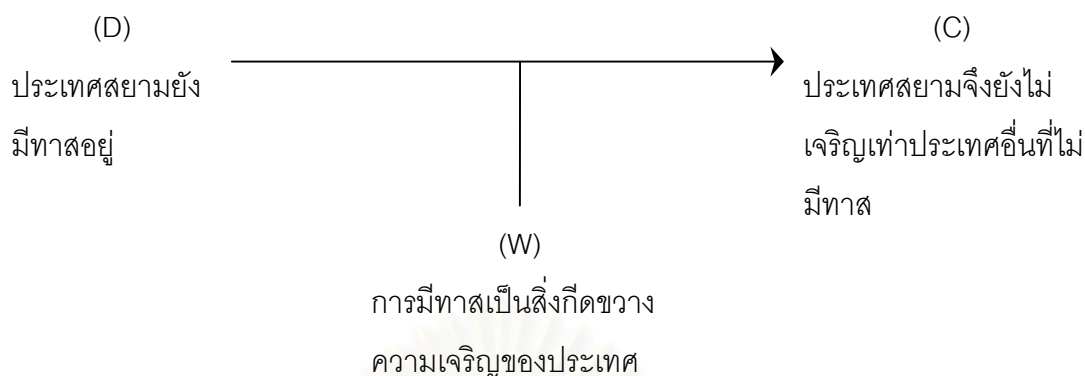
ซึ่งสามารถเขียนอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

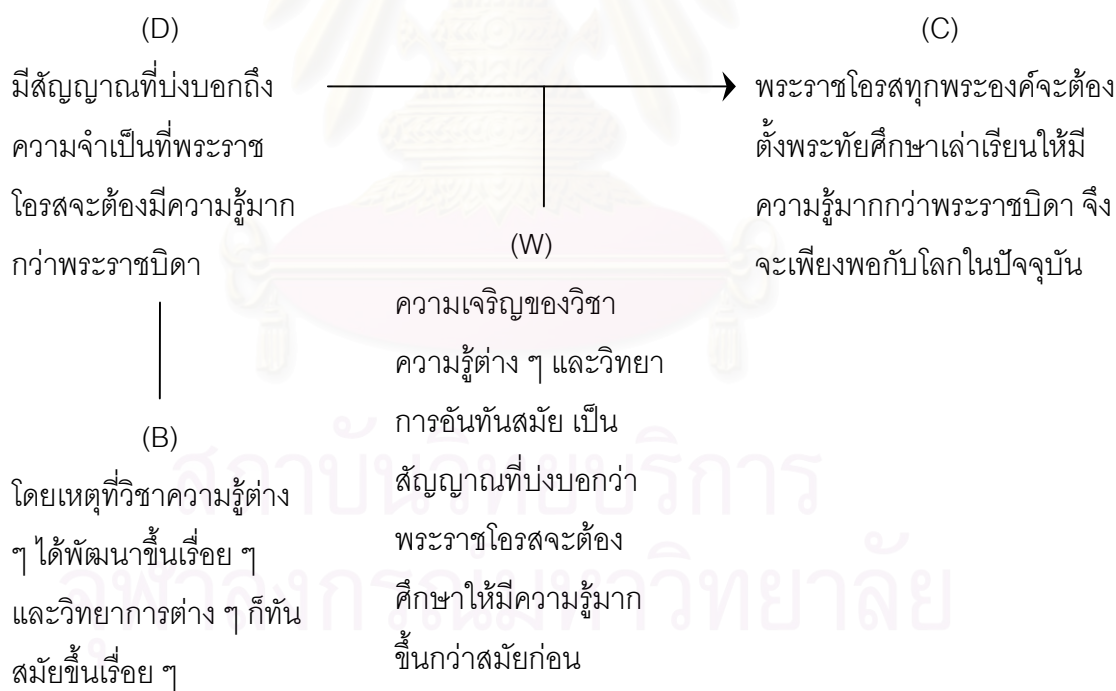
2. การอ้างเหตุผลจากหลักการทั่วไป (Argument by Generalization) เป็นการเสนอ
ชุดของตัวอย่างและสร้างข้อสรุปขึ้นมาเป็นกฎเกณฑ์ที่ใช้ได้ทั่วไป เช่นพระราช
ดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงชี้แจงให้บรรดานักเรียนเห็นความสำคัญของการเรียนภาษาอังกฤษ คือ

3. การอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) คือการอ้างเหตุผลโดย
ยกสาเหตุของเรื่องราวหนึ่ง ซึ่งนำไปสู่ผลที่ตามมา เช่นพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับ
การเลิกทาส ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงถึงความจำ
เป็นในการเลิกทาส คือ

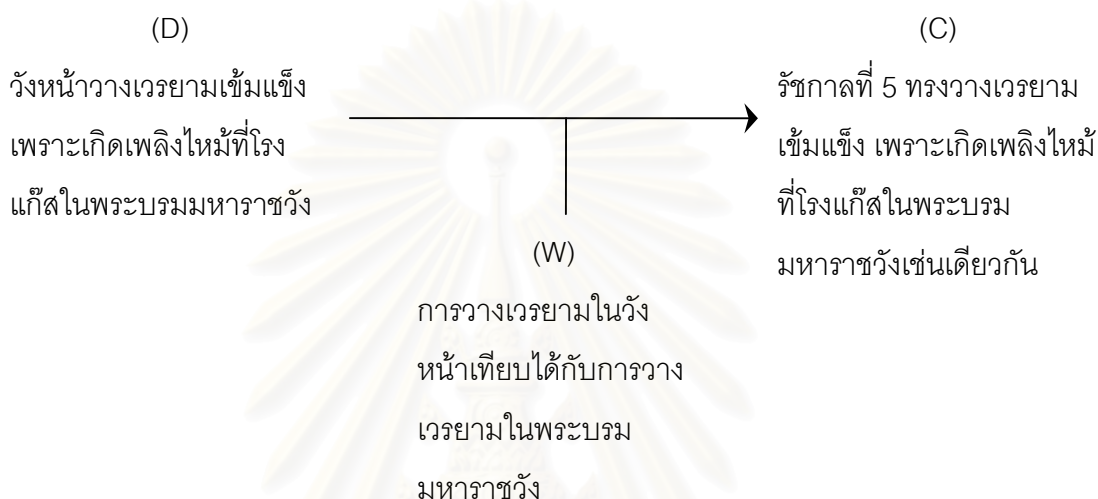

4. การอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง (Argument by Sign) คือ การอ้างเหตุผลที่คล้ายกับการหาหลักฐานในการสืบสวน เช่น พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงให้บรรดาพระราชโอรสตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียน จนถึงขั้นที่มีความรู้มากกว่าที่พระองค์ได้ทรงเคยศึกษามา* คือ

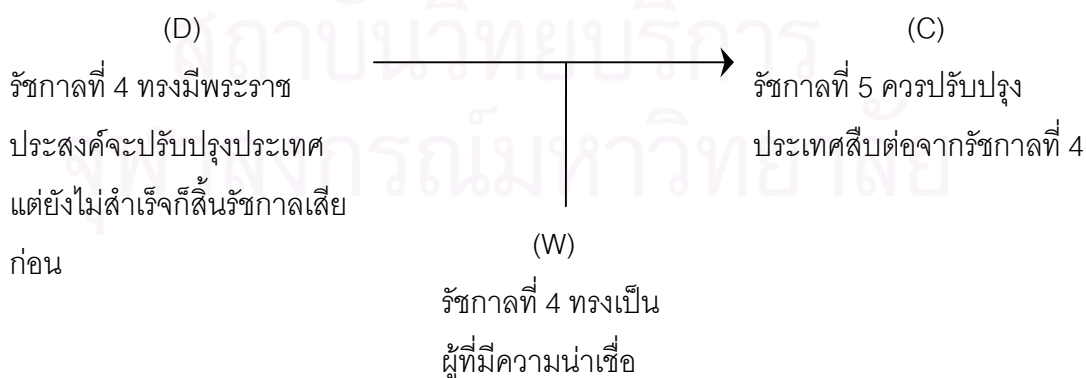

* ตัวอย่างนี้เป็นพระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร (ดู ภาคผนวก 31 หน้า 265) ซึ่งมีได้หมายความว่าในความเป็นจริงพระราชโอรสทุกพระองค์มีความรู้มากกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นพระบรมราชปณิธานของพระองค์ที่ทรงมุ่งหวังให้บรรดาพระราชโอรสซึ่งมีโอกาสศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นใหม่ (อันเป็นสิ่งที่พระองค์มิได้ทรงศึกษาเมื่อยังทรงพระเยาว์) ได้ตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนอย่างเต็มที่ จนถึงขั้นที่มีความรู้มากกว่าพระองค์

5. การอ้างเหตุผลโดยการเปรียบเทียบ (Argument by Analogy) เป็นการเปรียบเทียบสถานการณ์ 2 สถานการณ์ซึ่งมีลักษณะคล้ายกันและเหตุผลที่ใช้กับสถานการณ์หนึ่งสามารถใช้ได้กับอีกสถานการณ์หนึ่งด้วย เช่นพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงถึงการที่ทรงวางเวรยามรักษาพระบรมมหาราชวังอย่างเข้มแข็ง คือ

6. การอ้างเหตุผลโดยอ้างผู้มีอำนาจหน้าที่ (Argument from Authority) เป็นการใช้ความน่าเชื่อถือของผู้มีอำนาจหน้าที่เป็นปัจจัยสำคัญในการอ้างเหตุผล เช่นพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงเหตุผลที่ทรงปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ หลายด้าน คือ

5.2 ทฤษฎีการโน้มน้าวใจโดยการใช้หลักฐาน

การใช้หลักฐานเป็นการสร้างสารวิธีหนึ่งที่สำคัญมากนั่นคือ พัฒนาเรื่องราวหรือข้อความที่เราจะโน้มน้าวใจให้เข้าใจแจ่มชัดยิ่งขึ้น มีน้ำหนักมากขึ้น หลักฐานอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท (อรรถวรรณ ปิลาภนโฆวาท, 2542ก: 185 – 192) คือ

1. หลักฐานโดยตรง (direct evidence) คือหลักฐานที่นำมาแสดงแล้วมีน้ำหนัก ไม่มีข้อพิสูจนอื่นที่จะมาบล้างหรือลบล้างได้ยาก
2. หลักฐานโดยอ้อม (presumptive evidence or indirect or circumstantial evidence) คือหลักฐานที่พิสูจนข้อเท็จจริงประเด็นหนึ่งโดยดึงข้อเท็จจริงอื่น ๆ มาสรุป

ชนิดของหลักฐาน

1. หลักฐานปฐมภูมิและหลักฐานทุติยภูมิ (primary and secondary evidence) หลักฐานปฐมภูมิ คือ หลักฐานที่มาจากต้นตอแหล่งกำเนิดที่แท้จริง หลักฐานทุติยภูมิ คือ หลักฐานที่คัดลอกนำมาบอกเล่าอีกทีหนึ่ง*
2. หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร (writing or unwritten evidence) หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานเช่น หนังสือ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ศิลาจารึก หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การพูดรายงานปากเปล่าหรือวัตถุสิ่งของ
3. หลักฐานจริงและหลักฐานโดยตัวบุคคล (real or personal evidence) หลักฐานจริงอาจจะได้แก่ รอยพิมพ์นิ้วมือ แผลเป็น อาวุธ ฯลฯ หลักฐานโดยตัวบุคคล หมายถึง หลักฐานที่บุคคลเป็นผู้ให้ อาจจะอยู่ในรูปของปากเปล่าหรือลายลักษณ์อักษร

* หลักฐานนี้เป็นหลักฐานสำหรับวาทะเพื่อการโน้มน้าวใจ ส่วนหลักฐานปฐมภูมิและหลักฐานทุติยภูมิ (primary and secondary source) ในทางประวัติศาสตร์นั้น เป็นหลักฐานจากผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์หรือประจักษ์พยาน และหลักฐานที่ผ่านการวิเคราะห์ตีความแล้วตามลำดับ ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกัน แต่ใช้คำภาษาอังกฤษแตกต่างกันเป็น evidence และ source ดังกล่าว

4. หลักฐานจากคนธรรมดาสามัญและจากผู้เชี่ยวชาญ (lay or expert evidence) หลักฐานจากคนธรรมดาสามัญจะมีน้ำหนักก็ต่อเมื่อเป็นเรื่องของข้อเท็จจริง เรื่องที่ไม่ต้องการความรู้เฉพาะด้าน หลักฐานจากผู้เชี่ยวชาญจะมีน้ำหนักก็ต่อเมื่อเป็นสาขาที่เขาเชี่ยวชาญอย่างแท้จริง เพราะคนเราจะเป็นผู้เชี่ยวชาญในสาขาบางสาขาเท่านั้น
5. หลักฐานที่จัดทำขึ้น และหลักฐานที่เกิดโดยไม่ได้ตั้งใจ ไม่ได้เตรียมมาก่อน (prearrange or casual evidence) ตัวอย่างของหลักฐานที่จัดทำขึ้น เช่น สุตินบัตร ใบขับขี่ ทะเบียนสมรส หลักฐานที่เกิดโดยไม่ได้ตั้งใจเป็นหลักฐานที่ไม่ได้ใช้ความพยายามในการสร้าง ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใช้เป็นสิ่งอ้างอิงในอนาคต
6. หลักฐานเชิงนิเสธ (negative evidence) หลักฐานชนิดนี้คือการไม่มีอยู่ของหลักฐานในที่ที่มันควรจะอยู่เป็นหลักฐานในตัวมันเอง
7. หลักฐานเสริม (evidence aliunde) บางทีหลักฐานชนิดนี้ถูกเรียกว่า extraneous หรือ adminicular evidence หลักฐานชนิดนี้ใช้อธิบายหลักฐานอื่นเพื่อให้เห็นความสำคัญของหลักฐานชิ้นเดิม

การใช้หลักฐานยังจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. การยกตัวอย่าง (examples or illustrations) ซึ่งอาจมาในสามรูปแบบ คือ ตัวอย่างโดยละเอียดจากเรื่องจริง ตัวอย่างย่อ ๆ เพียงคำสองคำ และตัวอย่างที่แต่งสมมติขึ้น
2. การใช้สถิติ (statistics) อันที่จริงแล้ว สถิติเป็นตัวอย่างหลาย ๆ ตัวอย่างนั่นเอง แต่แทนที่จะเสนอตัวอย่างสองสามสี่ห้าอัน ก็เสนอมาในเชิงปริมาณเสีย
3. การใช้พยาน (testimony) โดยปกติหมายถึง การอ้างถึงผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลาย และเป็นหลักฐานที่แข็งแกร่ง
4. การเปรียบเทียบ (analogy or comparison) หน้าที่สำคัญของการเปรียบเทียบ คือ การหาความคล้ายคลึงระหว่างสิ่งหนึ่ง ที่เรารู้จักเข้าใจดีแล้วกับอีกสิ่งหนึ่งที่เราไม่รู้จัก ไม่เข้าใจ

5. รายละเอียด (details) หมายถึง ลักษณะต่าง ๆ หรือส่วนต่าง ๆ ของวัตถุชิ้นหนึ่ง ของเหตุการณ์หนึ่ง ๆ หรือของความคิดรวบยอดความคิดใดความคิดหนึ่ง โดยการให้รายละเอียดที่เฉพาะเจาะจง ผู้พูดสามารถทำให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างกระจ่างได้ในเรื่องที่พูด
6. การพรรณนาความ (description) เป็นกระบวนการบอกเล่าถึงรูปร่างหน้าตา ลักษณะหรือบรรยากาศของเหตุการณ์ สถานที่ วัตถุ หรือประสบการณ์ โดยขึ้นอยู่กับ การสังเกตการณ์หรือความรู้สึกของผู้พูด ประโยชน์ของการพรรณนาความก็คือช่วยให้ผู้ฟังได้เห็นภาพชัดเจนเกี่ยวกับสถานการณ์หรือเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง
7. การบอกเล่า (narration) คล้ายคลึงกับการพรรณนา แต่ต่างกันตรงที่ว่า การบอกเล่าเป็นการบรรยายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลา เรื่องเล่าส่วนตัวแทบทั้งหมดเป็นการบอกเล่าประเภทนี้

5.3 เกณฑ์หลักทั้งห้าของวาทวิทยาโรมัน

Rhetorica ad Herennium เป็นงานทางวาทวิทยาที่สำคัญของชาวโรมันชิ้นแรกที่ปูพื้นฐานให้กับงานชิ้นอื่น ๆ ปราชญ์ชาวโรมันนิยมแบ่งวาทศิลป์ออกเป็นห้าส่วน (การแบ่งนี้นิยมใช้ตั้งแต่สมัยอริสโตเติล ไปจนถึงศตวรรษที่ 18 การวิเคราะห์เรื่อง memory ก็ได้กระทำกันต่อไป) (อรรถรรณ ปิลันธนีไฉวาท, 2539: 107 – 109)

ไม่มีผู้ใดทราบถึงกำเนิดที่แท้จริงของเกณฑ์หลักทั้งห้านี้ว่าใครเป็นผู้แบ่งคนแรก และเหตุใดจึงแบ่งเช่นนี้ อย่างไรก็ตามในการที่จะให้มีบทวาทะขึ้นมาสักชิ้นหนึ่ง ผู้พูดจำต้องคำนึงถึง

1. การคิดค้นเนื้อหา (invention) ซีเซโรอธิบายว่า การคิดค้นเนื้อหาหมายถึงความพยายามของผู้พูดในอันที่จะหาสิ่งที่จะมาพูด ทั้งนี้เราต้องคำนึงถึงการพิจารณาพิเคราะห์ การสำรวจตรวจสอบ การค้นหาบทโต้แย้งที่เหมาะสม ตัวอริสโตเติลเองเน้นการคิดค้นเนื้อหานี้มากกว่าส่วนอื่นในงานเขียนของเขา ปราชญ์ทางวาทวิทยาทั้งหลายจะเห็นพ้องต้องกันว่าเนื้อหาเป็นส่วนสำคัญที่สุดของวาทะ โดยสรุปแล้ว การคิดค้นเนื้อหานี้คือ การเตรียมวาทะทั้งบทด้วยการวิเคราะห์สำรวจ ตรวจสอบ การคำนึงถึงว่าจะเริ่มจับจุดที่ตรงไหน เน้นประเด็นใด (status) และการใช้องค์ประกอบที่โน้มน้าวใจทางด้านเหตุผล อารมณ์ และบุคลิกของผู้พูด

2. การจัดเรียงเรียงเนื้อหา (disposition) หมายถึงการวางโครงสร้างของวาทะอย่างเป็นระเบียบ และการเชื่อมโยงความคิดเข้าด้วยกัน เช่น บางทีผู้พูดจะขึ้นย่อหน้าใหม่ เรามีวิธีจัดให้กลมกลืนกับย่อหน้าที่ผ่านมาแล้วอย่างไร ในตำราบางเล่มจะรวมการคิดค้นเนื้อหาและจัดเรียงเรียงเนื้อหาเข้าด้วยกัน เหตุผลก็คือ เมื่อจะคิดค้นเนื้อหาเป็นรูปร่างใจความออกมา วิธีการจัดเรียงก็เป็นขบวนการหลักอันหนึ่งที่จะช่วยคิดค้นเนื้อหาให้เป็นเรื่องออกมา คือ ในขณะที่คิดก็ต้องจัดเรียงเรียงความคิดนั้นไปด้วย
3. ท่วงทำนอง (style) หมายถึงการใช้ภาษาให้สละสลวย ซึ่งเกิดจากการเลือกคำที่เหมาะสม และนำมาจัดเรียงเรียงให้ได้ความที่ดีไม่ขัดหู ในหนังสือชื่อ Orator ซึ่งแต่งโดยซีเซโรเขาแบ่งสำนวนออกเป็นแบบเรียบธรรมดา (plain) แบบขัดเกลาพอสมควร (moderate) และแบบขัดเกลาให้สูงส่ง (grand)
4. การจดจำเนื้อเรื่องที่พูด (memory) อริสโตเติลไม่ได้เน้นหลักข้อนี้เลยในหนังสือชื่อ Rhetoric มาถึงศตวรรษที่ 18 นักปราชญ์ทางวาทวิทยาในสมัยนั้นก็ไม่ได้เน้นเกณฑ์หลักนี้อีกต่อไป ซีเซโรเองให้ความสำคัญของเกณฑ์หลักนี้ถึงขนาดแนะนำให้นักเรียนของตนจำว่ารายละเอียดของเรื่องที่พูดได้มาอย่างไร นักเรียนมีความเห็นอย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้บ้าง ผู้สอนมีความเห็นอย่างไร ได้อภิปรายกับใครบ้าง ใช้ภาษาอย่างไรเหล่านี้เป็นต้น ในปัจจุบันหลักเกณฑ์เหล่านี้ลดความสำคัญลงไป นักวิจารณ์ชื่อ Bromlet Smith แสดงความเห็นที่เพลโตได้ทำนายไว้แล้วว่าตั้งแต่เทพเจ้าของอียิปต์ชื่อ Theuth ได้ประดิษฐ์การเขียนขึ้น การจดจำเนื้อเรื่องที่พูดมีความสำคัญน้อยลง คำทำนายของเพลโตดูท่าทางจะเป็นเรื่องจริง เพราะปัจจุบันผู้พูดแทบทุกคนก็อ่านสุนทรพจน์กันทั้งสิ้น
5. การให้สุนทรพจน์ (delivery) เกณฑ์หลักนี้เน้นเสียงและอากัปกริยาขณะที่มีการพูดตั้งแต่สมัยอริสโตเติลมาจนถึงปัจจุบัน

ฉะนั้น สิ่งที่จะต้องวิเคราะห์ในการวิจัยครั้งนี้ก็คือ สรรพคุณในสภาพการณ์ที่เชิญชวนให้เกิดการตอบโต้ทางวาทะ คือ เหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้พระราชดำรัสของพระองค์ให้เป็นประโยชน์เพียงใด และผู้ฟังมีแนวโน้มหลังจากที่ทรงมีพระราชดำรัสแล้วที่จะก่อการเปลี่ยนแปลงมากน้อยเพียงใด

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ งานวิจัยของอรุณวรรณ ปิณฑนนโอบาท (2542ข) เรื่อง “วาทวิทยาในประวัติศาสตร์ไทย: ยุคกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์” มีการรวบรวมพระราชดำรัสและแนวพระราชดำริของพระมหากษัตริย์ 10 พระองค์ ที่เกี่ยวเนื่องกับการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม และคัดเลือกสุนทรพจน์เด่น ๆ ของนักพูดเชื้อพระวงศ์และสามัญชน 15 ท่าน เพื่อวิเคราะห์พิจารณาลักษณะวาทวิทยาในเชิงคุณภาพ โดยเน้นการวิเคราะห์บริบท (context analysis) และตัวบท (textual analysis) โดยใช้กรอบวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (historical framework) ในส่วนพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้วิจัยเน้นหนักไปที่วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญเหตุการณ์หนึ่งในรัชสมัยของพระองค์ โดยพระราชดำรัสแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงดำเนินพระราชโบายต่างประเทศด้วยพระปรีชาสามารถ การเจรจาต่อรองเป็นไปด้วยพระสุเมตต์มกีรภาพที่จะไม่ยั่วยุให้มหาอำนาจไม่พอใจ จนอ้างเป็นเหตุที่จะให้ไทยสูญเสียเอกราชได้ ส่วนด้านอื่น ๆ นั้น พระราชดำรัสก็แสดงให้เห็นว่าทรงเอาพระทัยใส่ในการบริหารประเทศและทุกข์สุขของราษฎรเป็นอย่างดี

งานวิจัยเรื่อง “พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม: ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์” ของ ดวงดาวยังสามารถ (2534) ได้ศึกษาทั้งพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระราชนิพนธ์ในเรื่องเกี่ยวกับข้อราชการ กิ่งราชการ และพระราชหัตถเลขาเล่าเรื่องส่วนพระองค์ เพื่อพิจารณาถึงภาพลักษณ์แห่งบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาของพระองค์ ซึ่งผลการวิจัยพบว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การสื่อสารผ่านพระราชหัตถเลขาในการสร้างความมั่นคงให้สถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งในด้านการสืบทอดพระราชอำนาจและการรักษาความดำรงอยู่ของสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งในการนี้จะต้องทรงมีวิธีการในการจัดการกับ “ผู้ท้าทาย” อย่างเหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มขุนนางและวังหน้า มหาอำนาจตะวันตก หรือกลุ่มอำนาจท้องถิ่น และจากพระราชหัตถเลขาพบว่า บทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยามมี 2 ประการ ได้แก่ การเป็นศูนย์รวมแห่งความเป็นชาติหรือเป็นสัญลักษณ์ของประเทศ และการเป็นผู้นำและผู้ปกครองประเทศ

นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยอีกเป็นจำนวนมากที่ทำการศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพิจารณาในแง่มุมต่าง ๆ

กันไปมากมาย ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งนี้ โดยสามารถใช้เป็นกรอบในการศึกษาหรือแสดงถึงบริบทของบ้านเมือง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสเพื่อทรงจัดการกับวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และทรงใช้พระราชดำรัสเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ได้บรรลุตามพระราชประสงค์ และยังทรงนำความรู้ที่ทรงได้รับจากนานาชาติและประเทศและการเสด็จประพาสต้นเข้ามาดัดแปลง เพื่อสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่บ้านเมืองมากมาย ซึ่งมีรายละเอียดมากกว่าที่การวิจัยครั้งนี้จะครอบคลุมได้หมด จึงขอเลือกศึกษาพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ โดยแบ่งออกเป็น เหตุการณ์เฉพาะหน้า ได้แก่ วิกฤตการณ์วังหน้า และวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 และเหตุการณ์ระยะยาว ได้แก่ การเลิกทาส การปฏิรูประบบราชการ และการปฏิรูปการศึกษา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า

วิกฤตการณ์วังหน้า เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2417 อันเป็นช่วงต้นรัชกาล ซึ่งพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงออกถึงความไม่มั่นพระทัยในพระราชอำนาจของพระองค์ โดยในช่วงนี้ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เพิ่งจะพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ก็ยังคงมีอำนาจและบทบาทในบ้านเมืองอยู่ และกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงดำรงตำแหน่งวังหน้าอยู่ งานวิจัยที่ศึกษาถึงเรื่องดังกล่าวได้แก่

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม (2505) ได้ศึกษาเรื่อง “สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์” โดยกล่าวถึงชีวประวัติของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ไว้โดยละเอียดทุกแง่มุมส่วนที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยครั้งนี้คือเนื้อหาในบทที่ 10 เรื่อง “บังเกิดเหตุร้ายกรณีวังหน้า” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นบุคคลที่มีส่วนสำคัญมากในการระงับเหตุร้ายในครั้งนั้น และที่สำคัญคือได้มีการรวบรวมพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงบุคคลต่าง ๆ ไว้เกือบครบถ้วนทุกองค์ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิจัยครั้งนี้

ประภัสสร บุญประเสริฐ (2515) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์” โดยได้ศึกษาตั้งแต่ต้นกำเนิด ความเป็นมา จุดประสงค์ในการสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตลอดจนความสำคัญของตำแหน่งดังกล่าวในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้ง 5 รัชกาล โดยในส่วนของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญนั้น แม้พระองค์จะทรงมีคุณสมบัติที่ไม่เหมาะสมที่จะขึ้นดำรงตำแหน่ง แต่เมื่อพิจารณาถึงพระปรีชาสามารถในด้านการช่างและวิทยาศาสตร์แขนงต่าง ๆ อันเป็นผลิตผลของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงถ่ายทอดไว้แล้ว น่าจะกล่าวได้ว่าทรงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่

เหมาะสมกับสถานการณ์ ในอันที่จะรับภาระในด้านการพัฒนาประเทศให้มีความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ

พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามประเทศต้องเผชิญกับภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งเหตุการณ์ที่สำคัญเหตุการณ์หนึ่งคือวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ซึ่งพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะแสดงให้เห็นถึงพระราชวิเทโศบายในการพยายามรักษาเอกราชของสยามไว้ งานวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวได้แก่

งานวิจัยเรื่อง “วิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อมหาอำนาจยุโรป” ของ อัมพร ตั้งเสรี (2522) มุ่งศึกษาถึงนโยบายและวิธีการดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมหาอำนาจยุโรป ตลอดจนวิเคราะห์ถึงผลของการดำเนินนโยบายดังกล่าว นอกจากนี้ยังได้มุ่งศึกษาถึงการดำเนินนโยบายต่างประเทศของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสต่อสยาม และวิเคราะห์จุดประสงค์ของการดำเนินนโยบายดังกล่าวด้วย ซึ่งการที่สยามสามารถรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของมหาจักรวรรดินิยม ก็เนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายรักษาความอยู่รอดด้วยการผูกพันใกล้ชิดกับมหาอำนาจยุโรปอื่น ๆ อันมีรัสเซียและเยอรมนี นอกเหนือไปจากอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่กรณีกับสยาม และสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของสยามซึ่งอยู่ระหว่างอาณานิคมของประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ก็มีส่วนสำคัญต่อความปลอดภัยของสยามอีกด้วย

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (2519) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112” โดยผลการวิจัยพบว่า ก่อนเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นี้ ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสก็ไม่ราบรื่นอยู่ก่อนแล้ว จนเกิดการสู้รบเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ.2436 ที่ชายแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำเมื่อวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ซึ่งทำให้สยามต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส โดยงานวิจัยของจิราภรณ์นี้ได้อ้างถึงพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้หลายองค์ ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการวิจัยครั้งนี้

พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส

การเลิกทาสนับเป็นพระราชกรณียกิจที่มีความโดดเด่นมากที่สุดอย่างหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป และเป็นระยะเวลายาวนานมาก แสดงถึงความตั้งใจแน่วแน่ของพระองค์ จึงนับเป็นพระราชกรณียกิจที่มีความสำคัญ ซึ่งงานวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องการเลิกทาส ได้แก่

งานวิจัยของวิชัย เสวะมาตย์ (2509) เรื่อง “การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ได้กล่าวถึงความเป็นมาและลักษณะระบบทาสในแผ่นดินไทย เหตุผลและความจำเป็นในการเลิกทาส นโยบาย หลัก และการวางแผนเลิกทาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพบว่าความสำเร็จของการเลิกทาสนั้นเกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีความคิดริเริ่มที่ดี มีปณิธานอันแน่วแน่ มีความสุขุมรอบคอบ มีน้ำพระทัยกว้างขวางและเมตตาปราณี

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องทาสในสมัยรัตนโกสินทร์” ของพงษ์เนียน ทองพงษ์เนียม (2525) ซึ่งได้ศึกษาลักษณะเฉพาะตัวของระบบทาสของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ปัจจัยซึ่งส่งเสริมการเปลี่ยนสถานะเป็นทาส ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงในระบบทาสในช่วงเวลาตั้งแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งมีการเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งปัจจัยที่ทำให้เกิดการเลิกทาส คือ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ แนวความคิดแบบตะวันตก และที่สำคัญคือ ระบบทาสได้กลายเป็นระบบที่หมดประโยชน์ ก่อปัญหาความยุ่งยากและเป็นอุปสรรคในการพัฒนาประเทศ

พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ

พระราชกรณียกิจที่นับว่ามีความสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปบ้านเมืองครั้งใหญ่ในปี พ.ศ.2435 ซึ่งงานวิจัยที่กล่าวถึงเหตุการณ์ดังกล่าวมีมากมาย แต่มีงานวิจัยที่น่าสนใจ คือ งานวิจัยของปิยนาด บุนนาค (2532) เรื่อง “การเมืองระหว่างองค์การของรัฐ: ศึกษาเฉพาะกรณีความขัดแย้งที่สำคัญระหว่างกระทรวงต่าง ๆ ในสมัยปฏิรูป (พ.ศ.2435 - 2453)” ซึ่งศึกษาถึงกระบวนการของความขัดแย้งตั้งแต่สาเหตุของความขัดแย้ง พฤติกรรม การยุติผล และผลกระทบของความขัดแย้งอย่างกว้าง ๆ ต่อระบบการเมืองการปกครองของไทยในสมัยนั้นและสมัยต่อมา ซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัยในครั้งนี้ก็คือ

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทำให้การยุติความขัดแย้งส่วนใหญ่เป็นไปโดยง่าย โดยมีลักษณะของการประนีประนอม

งานวิจัยเรื่อง “การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของบัญชา แก้วเกตุทอง (2522) ซึ่งได้รวบรวม ค้นคว้าพระบรมราชโองบายและวิธีการบริหารประเทศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้อย่างละเอียด ทั้งในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งผลการศึกษาพบว่า ความสำเร็จในการปฏิรูปเกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาโดยสุ่มรอบคอบถึงผลได้ผลเสีย เมื่อทรงพิจารณาว่าจะบังเกิดผลดีต่อชาติบ้านเมืองอย่างแน่นอน พระองค์ก็ทรงกำหนดความมุ่งหมายอย่างชัดเจน แล้วจึงทรงกำหนดแผนในการดำเนินงาน เมื่อกำหนดแผนดีแล้ว พระองค์จึงทรงวางโครงการที่จะต้องกระทำ และทรงกำหนดขั้นตอนในการปฏิบัติงานแต่ละขั้น หากมีอุปสรรค พระองค์จะทรงพยายามแก้ไขอุปสรรคด้วยพระปรีชาญาณจนลุล่วง

พระราชดำริที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

การปฏิรูปการศึกษา นับเป็นพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญมากที่สุด เพราะทรงถือว่าเป็นการวางรากฐานความเจริญในทุก ๆ ด้านแก่บ้านเมือง ดังที่วุฒิชัย มุลศิลป์ (2516) ได้ศึกษาไว้ในงานวิจัยเรื่อง “การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5” โดยผลการศึกษาพบว่า สาเหตุที่ทำให้มีการจัดการศึกษาตามระบบใหม่ คือ การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก การเผยแพร่แนวความคิดใหม่ ๆ ทั้งโดยชาวตะวันตกและผู้นำของสยามในระดับสูง ความต้องการกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถตามแบบใหม่ เพื่อการปรับปรุงประเทศให้เจริญทันสมัย และเพื่อบรรลุผลสำเร็จในการเลิกทาส ซึ่งการจัดการศึกษาตามแบบสมัยใหม่นี้เจริญรุดหน้าในช่วงปลายรัชสมัย หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรกิจการด้านนี้จากยุโรป และพระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดีได้เสนอ “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ” ซึ่งนับเป็นจุดสำคัญในการจัดการศึกษาระบบใหม่ของสยาม

นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยเรื่อง “เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ของเน่งน้อย ติตติรานนท์ (2518) ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับบทบาทการบริหารงานของเสนาบดีกระทรวงธรรมการแต่ละท่าน ตั้งแต่เริ่มตั้งกระทรวงธรรมการ จนกระทั่งได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.2475 โดยผลการวิจัยพบว่า ผู้มีบทบาทสำคัญของกระทรวงธรรมการแต่แรกเริ่มคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชราชานุภาพ ที่แม้จะทรงเป็น

อธิบดีกรมธรรมการเพียงระยะเวลาอันสั้น แต่ก็ทรงวางระเบียบปฏิบัติในการปรับปรุงงานของ
 กระทรวงธรรมการไว้หลายประการ ส่วนเสนาบดีกระทรวงธรรมการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์และเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิกอนั้นยังทำงานไม่ได้
 เต็มที่ เนื่องจากความจำเป็นในด้านการป้องกันประเทศ และภาวะความมั่นคงทางการเมืองภายใน
 เป็นสิ่งสำคัญ ความทุ่มเทและความสนใจของรัฐบาลจึงมิได้อยู่ที่กระทรวงธรรมการเท่าที่ควร

กล่าวโดยสรุป งานวิจัยที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
 ส่วนใหญ่จะศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ อันเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งผู้วิจัยมีความสนใจ
 โดยจะมีการอัญเชิญพระราชดำรัสเพียงบางตอนมาอ้างอิงสนับสนุนข้อสมมติฐานของผู้วิจัยเท่า
 นั้น ส่วนงานวิจัยที่มีการวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ที่มุ่งไปในประเด็นที่ผู้วิจัยสนใจเป็นหลักเพียง
 ประเด็นเดียว การมุ่งวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ที่มีในเหตุการณ์สำคัญ ๆ ตลอดรัชสมัยด้วยทฤษฎีทาง
 วาวิทยา เพื่อศึกษาถึงกลวิธีในการสื่อสารของพระองค์ ยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดทำมาก่อน

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การเก็บรวบรวมข้อมูล

รวบรวมหลักฐานและเอกสารที่ปรากฏ โดยจะเน้นรวบรวมเอกสารขั้นต้น (Primary source) เป็นหลัก เพื่อรักษาความถูกต้องสมบูรณ์ของพระราชดำรัสที่จะอัญเชิญมาวิเคราะห์ และเพื่อเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่นำไปใช้อ้างอิงได้ต่อไปอีกด้วย โดยจะรวบรวมจากหนังสือราชกิจจานุเบกษา และเอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ซึ่งจัดเก็บอยู่ในรูปไมโครฟิล์มก่อน ต่อจากนั้นจึงจะพิจารณาจากเอกสารขั้นต้นที่ได้มีการตีพิมพ์แล้ว เช่น พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ.113 - 118 หรือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นต้น และในกรณีที่มีความจำเป็น เช่น พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า ซึ่งเอกสารที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (ร.5บ.4/3) เป็นเอกสารชำรุด หรือพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 (เอกสารชุด ร.5ฝ) ซึ่งปัจจุบันเป็นเอกสารลับ ก็จะใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นรอง (Secondary source) ได้แก่ พระราชดำรัสที่ปรากฏอยู่ในงานวิจัยต่าง ๆ เช่น งานวิจัยของ ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม (2505) และงานวิจัยของจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (2519) เป็นลำดับต่อมา ซึ่งนอกจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติแล้ว ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากหอสมุดแห่งชาติ สถาบันวิทยบริการ และศูนย์เอกสารประเทศไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นหลัก

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary research) โดยใช้การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (Historical approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical description) โดยเริ่มต้นจากการตรวจสอบข้อมูลซึ่งได้เก็บรวบรวมมาแล้ว โดยกรรมวิธีในการตรวจสอบหลักฐานในทางประวัติศาสตร์ 2 อย่าง คือ การวิพากษ์ภายนอกและการวิพากษ์ภายในดังต่อไปนี้

1. การวิพากษ์ภายนอก (External Criticism)

การวิพากษ์ภายนอก เป็นการพิจารณาลักษณะต่าง ๆ ของหลักฐานที่ได้รวบรวมมา โดยยังมีได้เข้าสู่เนื้อความของหลักฐานอย่างละเอียดลึกซึ้ง เพียงแต่พิจารณาลักษณะ 5 ประการ ตามที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธินยะ (2525: 90 – 120) ได้เสนอไว้ ได้แก่

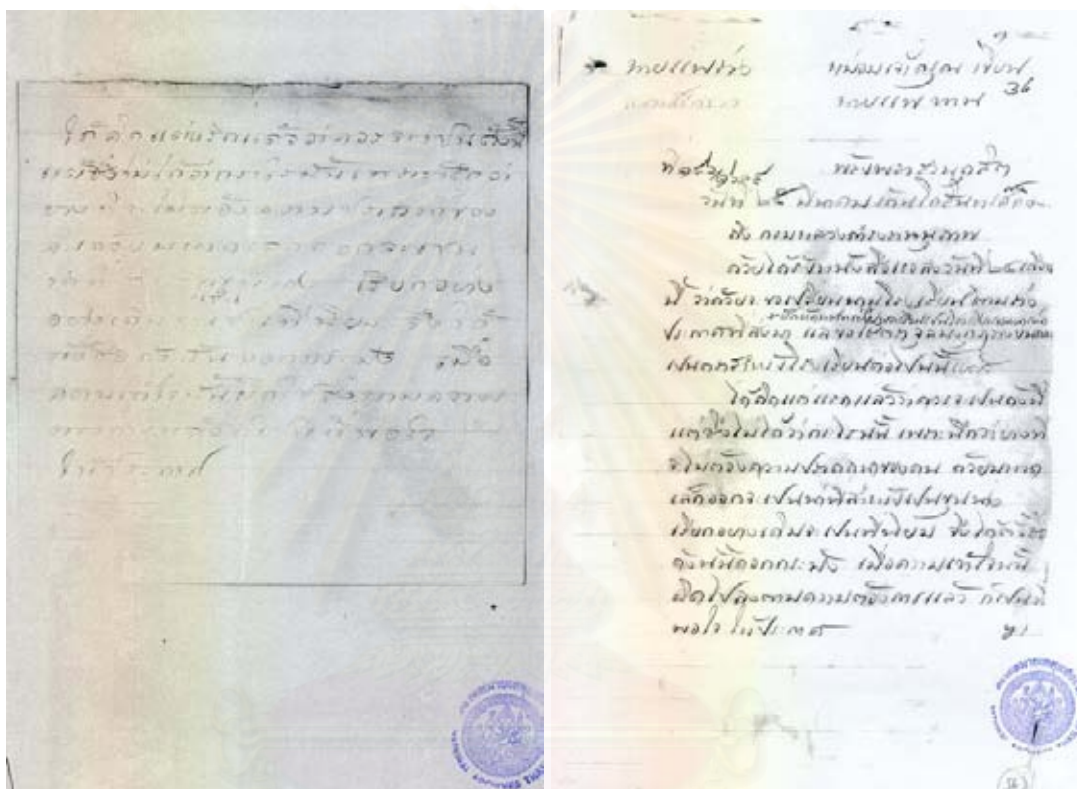
1. อายุของหลักฐาน ซึ่งสำหรับการวิจัยครั้งนี้ หลักฐานทุกชิ้นเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยที่เกือบทั้งหมดจะทราบถึงปีที่หลักฐานนั้นถูกสร้างขึ้น และหลักฐานส่วนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เป็นพระราชหัตถเลขา จะทราบถึงวันที่และเดือนที่ทรงพระราชนิพนธ์อย่างแน่นอน ทำให้สามารถระบุอายุของหลักฐานแต่ละชิ้นได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ในเอกสารชั้นต้น หรือเอกสารชั้นรองบางส่วนของที่ตีพิมพ์โดยรักษารูปแบบดั้งเดิมของการเขียนศักราชไว้ อาทิเช่น รัตนโกสินทรศก²⁶ 112 จะช่วยให้ผู้วิจัยสามารถตรวจสอบถึงอายุของหลักฐานได้อีกชิ้นหนึ่งว่ามีการบันทึกคลาดเคลื่อนไปหรือไม่ โดยจำนวนปีที่ทรงครองราชย์ (ตัวเลขด้านบน) จะต้องสอดคล้องกับตัวเลขศักราช ดังในปี ร.ศ.112 (พ.ศ.2436) นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์เป็นปีที่ 26* ดังนี้ เป็นต้น

2. สภาพแวดล้อมที่หลักฐานนั้นถูกสร้างหรือเขียนขึ้น ซึ่งตามทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลอเยต์ บิทเซอร์ ซึ่งใช้เป็นหลักในการวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ก็จะต้องกล่าวถึงสถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง (Exigence) และข้อจำกัด (Constraints) อยู่ด้วยแล้ว ซึ่งองค์ประกอบทั้ง 2 ประการนี้ก็จะต้องบ่งบอกได้ถึงบริบทของบ้านเมืองในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะวิเคราะห์ และช่วยในการตรวจสอบหลักฐานได้อีกทางหนึ่ง โดยการพิจารณาเนื้อความในหลักฐานอย่างคร่าว ๆ ว่าสอดคล้องกับบริบทที่ได้ศึกษาดังกล่าวหรือไม่

3. ผู้สร้างหรือผู้เขียนหลักฐาน จะต้องพิจารณาว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างหลักฐานต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองหรือไม่ ในที่นี้หลักฐานทุกชิ้นเกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริของพระองค์ โดยที่บางชิ้นก็ทรงเขียนด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เอง ซึ่งจะสังเกตได้จากทรงเขียนละเอียดความยาว ๆ เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็ทรงเขียนว่า พระบาท—ฟ้า ดังนี้ เป็นต้น นอกจากนี้ก็พบว่าทรงแก้ไขและแทรกข้อความในที่ต่าง ๆ มากมาย โดยหากเป็นการแทรกคำหรือข้อความสั้น ๆ ก็จะทรงใช้เครื่องหมาย + ส่วนข้อความยาว ๆ ที่มีเนื้อ

* ทรงครองราชย์ในปี พ.ศ.2411 เป็นปีแรก

ส่วนหลักฐานบางชิ้นจะทรงมีพระราชดำรัสบอกให้ผู้อื่นจด หรือเรียบเรียงหนังสือตามพระราชดำรัส ซึ่งก็จะมีการบอกชื่อของผู้ร่าง ผู้เขียน ผู้ตรวจ หรือผู้ทานไว้ด้วย ดังเช่นในรูปที่ 2 ซึ่งสันนิษฐานว่ารูปทางด้านซ้ายเป็นส่วนที่ผู้อื่นจดตามพระราชดำรัส ส่วนด้านขวานำมาเรียบเรียงให้อยู่ในรูปจดหมาย ซึ่งมีการแก้ไขข้อความในส่วนต้น แต่ส่วนที่จดตามพระราชดำรัสนั้นจะไม่แก้ไขเปลี่ยนแปลงใด ๆ ทั้งสิ้น

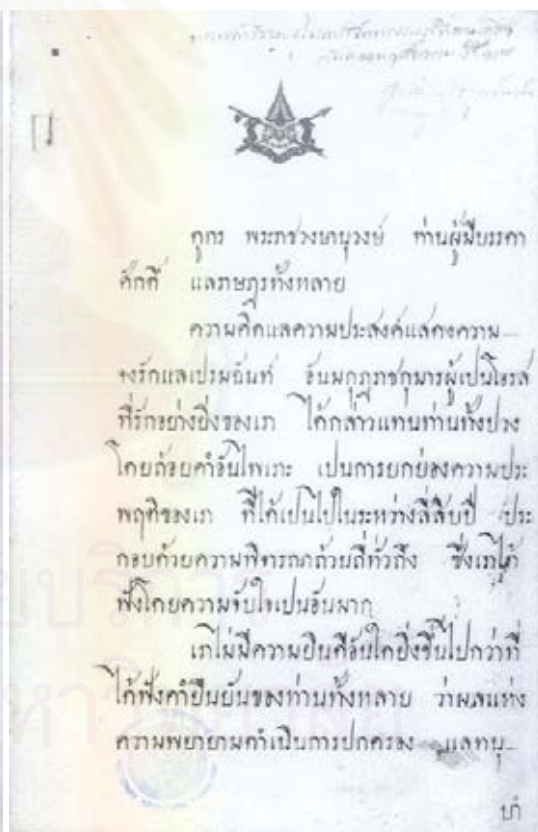
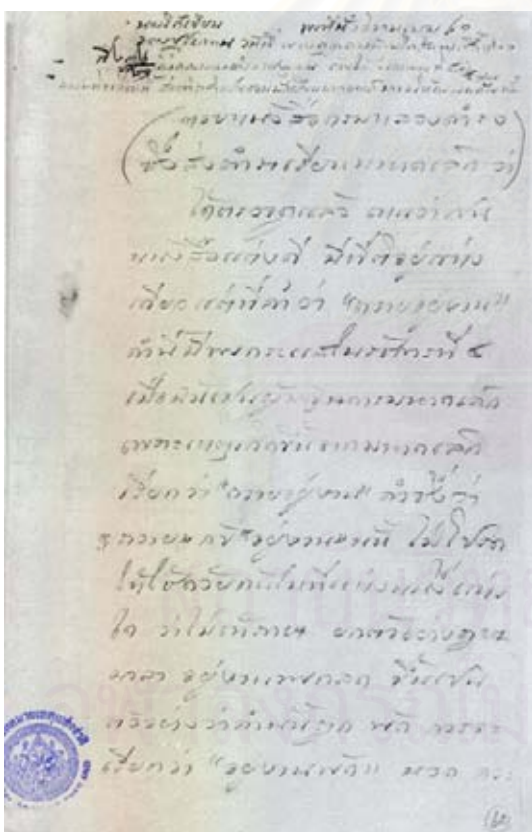

รูปที่ 2 พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตราชานุภาพ

นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์ผู้พูด (Speaker) ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ ได้กล่าวถึงฐานะและบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแต่ละสถานการณ์ เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจหลักฐานที่จะนำมาวิเคราะห์ต่อไปด้วย

4. จุดมุ่งหมายของหลักฐาน ในที่นี้หลักฐานทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นพระราชดำรัสพระราชหัตถเลขา พระบรมราชาวาท หรือพระบรมราชาธิบายต่าง ๆ ล้วนแต่มีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจนว่ากล่าวถึงเรื่องใด มีไปยังผู้ใด และการวิเคราะห์ผู้ฟัง (Audience) ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ ก็ช่วยในการตีความจุดมุ่งหมายของหลักฐานได้ ดังเช่นในบางกรณี ข้อความที่ดูเหมือนเป็นการยกย่อง แท้จริงอาจเป็นการเสียดสีก็ได้ เป็นต้น

5. รูปเดิมของหลักฐาน ในส่วนที่เป็นเอกสารชั้นต้นที่เก็บรักษาอยู่ในรูปไมโครฟิล์ม จะเห็นรูปเดิมของหลักฐานโดยตรง ไม่ว่าจะเป็นลายพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง หรือหนังสือที่เรียบเรียงขึ้นตามพระราชดำรัส ดังในรูปที่ 1 และ 2 ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น หรืออาจจะมีรูปแบบอื่น ๆ อีก อาทิเช่น เอกสารที่สันนิษฐานว่าเป็นการจดตามพระราชดำรัส และเขียนแทรกด้านบนให้อยู่ในรูปจดหมายได้โดยไม่ต้องเรียบเรียงใหม่ ดังรูปที่ 3 หรือพระราชดำรัสในที่สาธารณะซึ่งมีผู้ฟังจำนวนมาก ก็จะมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเนื้อหาจนถูกต้องสมบูรณ์ที่สุด แล้วจึงคัดลอกใหม่ด้วยลายมือที่สวยงาม เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านได้สะดวก ดังรูปที่ 4 ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ก็ต้องเลือกรูปแบบที่แก้ไขแล้วดังกล่าวนี้มาวิเคราะห์ เพราะทรงมีพระราชดำรัสตามเนื้อหาในรูปแบบนั้น ส่วนเอกสารบางเรื่องซึ่งเป็นเอกสารชำระหรือเอกสารลับ ก็ต้องอาศัยเอกสารชั้นรองดังที่กล่าวมาแล้วในการเก็บรวบรวมข้อมูล

รูปที่ 3 พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมราชาธิบดี
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

รูปที่ 4 พระราชดำรัสเปิดพระบรมรูปทรงม้า*

* ดู ภาคผนวก 17 หน้า 238

อนึ่ง การวิจัยครั้งนี้พยายามรักษารูปแบบต่าง ๆ อาทิเช่น ตัวสะกด เครื่องหมายวรรคตอน เป็นต้น ให้ตรงตามต้นฉบับเดิม ยกเว้นตัวเลข ซึ่งผู้วิจัยใช้ตัวเลขอารบิกแทนตัวเลขไทย เพื่อให้สอดคล้องกับแฟ้มข้อมูลต้นแบบ (Template) ในการพิมพ์วิทยานิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งใช้ตัวเลขอารบิกในที่ต่าง ๆ เช่น เลขหน้า เลขประจำบท* เป็นต้น และอีกส่วนหนึ่งคือชื่อผู้ร่าง ผู้เขียน ผู้ตรวจ หรือผู้ทาน ในเอกสารที่เรียบเรียงขึ้นตามพระราชดำรัส ซึ่งในเอกสารหลายชิ้นปรากฏว่าลบเลือน หรือเขียนด้วยลายมือที่อ่านยาก ผู้วิจัยจึงมิได้พิมพ์ชื่อเหล่านั้นลงไป เนื่องจากเห็นว่ามีโอกาสที่ผู้วิจัยจะอ่านชื่อผิดพลาดได้ง่าย ประกอบกับการวิจัยครั้งนี้มีได้มุ่งที่จะตรวจสอบรูปแบบเดิมของหลักฐาน แต่มุ่งที่จะศึกษาถึงกลวิธีในการสื่อสารที่ปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสแต่ละองค์เป็นสำคัญ ดังที่จะกล่าวถึงในการวิพากษ์ภายในเป็นลำดับต่อไป

2. การวิพากษ์ภายใน (Internal Criticism)

หลังจากที่ได้ตรวจสอบและประเมินความน่าเชื่อถือของหลักฐานตามวิธีการวิพากษ์ภายนอกแล้ว ก็จะเป็นขั้นตอนของการวิพากษ์ภายใน คือ การพิจารณาเนื้อหาความในหลักฐานโดยละเอียด เป็นลำดับต่อไป ซึ่งโดยทั่วไปแล้ว เป็นการตีความและประเมินคุณค่าของหลักฐาน แต่สำหรับการวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาถึงกลวิธีของการสื่อสารในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสำคัญ การวิพากษ์ภายในจึงทำโดยการวิเคราะห์องค์ประกอบของทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ ได้แก่ ผู้พูด (Speaker) และวาทะ (Speech) โดยวิเคราะห์ให้ผู้พูดด้วยทฤษฎีความน่าเชื่อถือของผู้สื่อสารกับแนวคิดเรื่องธรรมเนียมราชาและทศพิธราชธรรม ส่วนการวิเคราะห์วาทะใช้ทฤษฎีการอ้างเหตุผลของสติเฟิน ทูลมิน และทฤษฎีการโน้มน้าวใจโดยการใช้หลักฐาน และใช้เกณฑ์หลักทั้งห้าของวาทวิทยาโรมันในการอธิบายผลการวิจัย ทั้งหมดนี้เพื่อสังเคราะห์และวิเคราะห์ถึงกลวิธีของการสื่อสารในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจะพิจารณาพระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ ซึ่งล้วนเป็นเหตุการณ์ที่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยของพระองค์ และมีเอกสารเกี่ยวกับพระราชดำรัสจำนวนพอเหมาะที่จะใช้ในการวิจัย ซึ่งจะพิจารณาถึงเหตุการณ์ที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน ทั้งเหตุการณ์เฉพาะหน้าและเหตุการณ์ระยะยาว เพื่อเห็นถึงกลวิธีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการสื่อสารในทุกรูปแบบ โดยแบ่งออกเป็นเหตุการณ์เฉพาะหน้าซึ่งเกิดขึ้นและจบลงในระยะเวลานั้นสั้น 2 เหตุการณ์ ได้แก่

* สำหรับเลขประจำบทนี้ บัณฑิตวิทยาลัยแจ้งว่าจะใช้เลขไทยหรือเลขอารบิกก็ได้ ซึ่งผู้วิจัยเลือกใช้เลขอารบิกตามที่บัณฑิตวิทยาลัยกำหนดไว้เป็นค่าเริ่มต้นในแฟ้มข้อมูลต้นแบบ (Template)

1. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า
2. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112

และเหตุการณ์ระยะยาวซึ่งดำเนินต่อเนื่องเกือบตลอดรัชกาล 3 เหตุการณ์ ได้แก่

1. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส
2. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ
3. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

ผลการวิเคราะห์

การวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)” มุ่งศึกษาถึงกลวิธีของการสื่อสารในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจะวิเคราะห์พระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ โดยในบทนี้จะวิเคราะห์พระราชดำรัสในเหตุการณ์เฉพาะหน้าซึ่งเกิดขึ้นและจบลงภายในระยะเวลาอันสั้น 2 เหตุการณ์ ได้แก่

1. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า
2. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112

การวิเคราะห์พระราชดำรัสในแต่ละเหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้น จะเป็นการวิเคราะห์โดยอาศัยทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลอร์ด บิทเซอร์เป็นหลัก โดยวิเคราะห์องค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ได้แก่ สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง (Exigence) ผู้ฟัง (Audience) ข้อจำกัด (Constraints) ผู้พูด (Speaker) และวาทะ (Speech) ดังต่อไปนี้

4.1 พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า

วิกฤตการณ์วังหน้านับเป็นเหตุการณ์แรก que แสดงถึงพระปรีชาญาณในการสื่อสารได้อย่างยอดเยี่ยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 และทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองแล้ว* ซึ่งพระองค์ทรงใช้พระราชดำรัสเพื่อการประนีประนอมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังจะสามารถวิเคราะห์ตามองค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ดังต่อไปนี้

* เป็นความจำเป็นตามบรมขัตติยราชประเพณีที่ได้กำหนดไว้ว่า พระมหากษัตริย์จะทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองยังมิได้ ในระหว่างที่ยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (ไฟน์สโตน, 2532: 34)

1. สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง

ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า อันนับเป็นสถานการณ์เร่งด่วนซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขด้วยพระราชดำริของพระองค์นั้น นับได้ว่ามีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการเมืองภายในประเทศตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สงวนอำนาจในการแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งกรมขุนวรจักรธรานุภาพได้ทรงคัดค้านในที่ประชุมว่าการแต่งตั้งนี้เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ มิใช่หน้าที่ของที่ประชุม แต่ในที่สุดก็ไม่สามารถทัดทานความเห็นของสมเด็จพระยาฯ ได้ (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, 2545: 35 – 36) ซึ่งสิ่งนี้น่าจะทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกไม่พอใจพระทัย ด้วยเป็นเสมือนว่าพระราชอำนาจของพระองค์ถูกลิดรอนไป และทำให้ทรงมีความรู้สึกที่ไม่ดีต่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญไปด้วย ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ “วิจารณ์เรื่องราวประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช”^{*} ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ในทำนองประชดประชันไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2479: 56)

“...พระองค์เจ้ายอร์ชวัดชิงตัน กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวิชาเป็นช่างเขาวนกลาเกลี้ยง ให้เป็นกรมพระราชวังรับพระบัณฑูรเป็นที่ 16 จะได้ควบคุมข้าไทของวังหน้าต่อไป เป็นวังหน้าซึ่งมิได้เป็นพระราชนิพนธ์พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ และพระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงเลือกเอง เป็นที่ 1 ตั้งแต่กรุงทวารวดีจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์บัดนี้...”

ต่อมา เมื่อทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงดำเนินการปฏิรูปเพื่อโยกพระราชอำนาจมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ อาทิเช่น การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินหรือรัฐมนตรีสภา (Council of State) และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์หรือองคมนตรีสภา (Privy Council) การริเริ่มเลิกทาส การจัดเก็บภาษีอากรเข้าหาฐากรุทพินิจ การจัดระเบียบการคลัง เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดการสูญเสียผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจเก่า เนื่องจากเป็นทั้งการตัดผล

^{*} เรื่องนี้ไม่ปรากฏว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อไร ในท้องเรื่องปรากฏว่าได้ทรงเก็บข้อความเฉพาะที่เกี่ยวกับการตั้งพระมหาอุปราชจากหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่า และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งมารวมไว้ ณ ที่เดียวกัน รูปพระราชนิพนธ์เป็นอย่างไรก็ยังไม่ปรากฏว่าได้ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ และได้ทรงพระราชนิพนธ์ถึงเหตุที่เจ้านายเหล่านั้นได้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชประกอบไว้ด้วย พิจารณาตามเค้าความ สันนิษฐานว่าจะได้ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปี พ.ศ.2417 (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2479: คำนำ) ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่เกิดวิกฤตการณ์วังหน้าขึ้น

ประโยชน์ทางการเงินและกำลังอำนาจไปโดยปริยาย และยอมกระทบกระทั่งเพื่อนกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงรวบรวมกลุ่มคนรุ่นใหม่ซึ่งมีหัวก้าวหน้า อันประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอและขุนนางหนุ่ม ๆ อาทิเช่น พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ พระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) * กลุ่มนี้เรียกว่า “กลุ่มสยามหนุ่ม” (Young Siam) และเมื่อทรงเริ่มบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง กลุ่มนี้ก็เริ่มขจัดอิทธิพลของกลุ่มขุนนางเก่า โดยได้ออกหนังสือพิมพ์ “ดรุณาวาท” เป็นกระบอกเสียงทางการเมืองของกลุ่ม (สมเด็จพระเจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุตา และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2520: 179) ซึ่งหนังสือพิมพ์ดรุณาวาทก็ได้ตีพิมพ์บทความสนับสนุนการทำงานของสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์เป็นอย่างมาก และจากท่าทีของทั้งสองกลุ่มนี้ ก็แสดงให้เห็นถึงการต่อต้านอำนาจของวังหน้าได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างเช่น คำสาบานของสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ซึ่งมีใจความตอนหนึ่งว่า (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 139)

“...ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะตั้งความสุจริต
กตัญญูตะเวที ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ตลอดพระบรมราชโอรสที่จะสืบ
ราชอิสริยยศต่อไป ให้ต่อติดเนื่องดังเช่นโปรดพระราชทานพร แก่พวกข้า
พระพุทธเจ้าทุกประการ...”

และในหนังสือพิมพ์ดรุณาวาทก็ได้แสดงความคิดเห็นสนับสนุนไว้ในบทความเรื่อง “ถามด้วยเรื่องปรีวีเคาน์ซิล” ว่า (ถามด้วยเรื่องปรีวีเคาน์ซิล, 1236: 85)

“...ท่านเคาน์ซิลทั้งปวง, คงจะรักษาความสามัคคีศรี
พร้อมเพรียงกัน, ช่วยกันคิดราชการทำนุบำรุงแผ่นดินสยาม, ให้มีความ
เจริญเหมือนคำในเอเดเรตส์กล่าวไว้, ว่าปรีวีเคาน์ซิลทั้งหลายจะตั้งความ
สุจริตกตัญญูตะเวที, ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม, ตลอด
พระบรมราชโอรสที่จะสืบราชอิสริยยศต่อไป, ให้ต่อติดเนื่องไปดังเช่นโปรด
พระราชทานพรแก่พวกปรีวีเคาน์ซิลทุกประการนั้น, ก็เป็นที่หมายอีกอย่าง
หนึ่ง, ด้วยว่ากรุงสยามคงจะมีความเจริญต่อไปได้, เพราะการที่จะสืบราช
อิสริยยศต่อติดเนื่องกัน...”

* ต่อมาเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ตามลำดับ

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ เมื่อถูกโจมตีเช่นนี้ ประกอบกับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นกำลังสนับสนุนที่สำคัญที่สุด ก็พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว และมักไปอยู่ที่เมืองราชบุรี จึงทรงช่องสุ่มผู้คนและระดมอาวุธเข้าในวังตอนกลางคืนเป็นการใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าพระราชทานพระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยันต์ ต่อมาเป็นเจ้าพระยารัตนนิมิตร์) ไว้ว่า (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 767 – 768)

“...เมื่อก่อนหน้าจะเกิดเหตุนั้น วังน่าได้เรียกคนมาก
เกินปรกติ แต่เห็นว่าจะเป็นเพราะความหวาดหวั่นรักษาตัว ด้วยกลัวคำ
สปีต ปรีวี เคานซิล...”

ในที่สุด เหตุการณ์ตึงเครียดก็เกิดขึ้นในคืนวันที่ 28 – 29 ธันวาคม พ.ศ.2417 เมื่อเกิดเพลิงไหม้ที่โรงแก๊สในพระบรมมหาราชวังในเวลา 5 ทุ่มเศษ ทหารวังหน้าถืออาวุธครบมือโดยอ้างว่าจะเข้าไปช่วยดับเพลิง แต่ทหารวังหลวงได้ขัดขวางเอาไว้ เมื่อเพลิงสงบลง ฝ่ายวังหลวงก็เรียงกำลังทหารประจำการ จัดเวรยามอย่างเข้มแข็งเพื่อเตรียมรับสถานการณ์ กรมพระราชวังบวรฯ จึงเสด็จหนีไปประทับอยู่ที่บ้านของนายโทมัส จอร์จ น็อกซ์ (Thomas George Knox) กงสุลใหญ่ของอังกฤษประจำประเทศสยาม ซึ่งมีความสนิทสนมกับพระองค์เป็นพิเศษ ในวันที่ 2 มกราคม พ.ศ.2417* ด้วยทรงเกรงว่าจะถูกใส่ความ และยังทรงเกรงว่าทางพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงวางแผนจับพระองค์ด้วย ซึ่งในเวลานั้นนายน็อกซ์ได้ออกเดินทางไปยังยุโรป แต่ก็ได้ฝากฝังกับนายนิวแมน (W. H. Newman) ซึ่งรักษาการแทนให้ช่วยดูแลกรมพระราชวังบวรฯ ด้วย ซึ่งนายนิวแมนก็ให้การช่วยเหลือกรมพระราชวังบวรฯ อย่างเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จากเมืองราชบุรี มอบให้ท่านเป็นผู้ไกลเกลี่ย ก็ไม่ประสบผลสำเร็จสักนัก แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพยายามประนีประนอมด้วย แต่กรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงปฏิเสธ ด้วยทรงคิดว่าอังกฤษจะสนับสนุนพระองค์ รัฐบาลจึงเชิญ เซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Sir Andrew Clarke) ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่สิงคโปร์มายังกรุงเทพฯ เพื่อชี้แจงเรื่องนี้ก่อนที่อังกฤษจะดำเนินการอย่างไรต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้แจงว่า ความขัดแย้งดังกล่าวเป็นเรื่องภายในพระราชวงศ์ และทรงปฏิเสธการเข้าแทรกแซงของอังกฤษ เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ยอมรับฟัง การขอความช่วยเหลือจากอังกฤษของกรมพระราชวังบวรฯ จึงล้มเหลว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

* เป็นการนับศักราชแบบเก่า ซึ่งวันขึ้นปีใหม่ตรงกับวันที่ 1 เมษายน

เจ้าอยู่หัวจึงทรงสามารถจัดการให้มีการประนีประนอมกันได้ คือ ได้มีการทำสัญญากำหนดขอบเขตอำนาจของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสียใหม่ โดยกำหนดว่าวังหน้าจะมีกำลังทหารพร้อมอาวุธได้เพียง 200 คน ส่วนวังหลวงยอมให้วังหน้าได้รับรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ มากเท่าตอนต้นรัชกาล และปรับความเข้าใจกับอังกฤษ หลังจากนั้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็ได้ทรงกระทำพระองค์ให้เป็นสาเหตุของความเดือดร้อนอีกเลย* (ปิยนาด บุนนาค, 2523: 146 – 148; สมเด็จพระเจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนสุดา และศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, 2520: 177)

2. ผู้ฟัง

ในวิกฤตการณ์วังหน้านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสกับบุคคลต่าง ๆ มากมาย อาทิเช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นที่เคารพนับถืออย่างยิ่งของคนทั้งปวง ตั้งแต่สามัญชนจนถึงเจ้านายทุกพระองค์ โดยเนื้อความเป็นไปในทำนองที่ทรงปรับทุกข์ด้วย หรือบรรดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ และขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ในสภาพที่ปรึกษาส่วนพระองค์ โดยจะทรงเล่าเหตุการณ์ต่าง ๆ และทรงปรึกษาหารือด้วย แต่สำหรับบุคคลสำคัญที่ทรงมีพระราชดำรัสด้วย และนับได้ว่าก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ได้นั้น มีดังต่อไปนี้

2.1 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลโดยมิได้ผ่านความเห็นชอบของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งการเข้าดำรงตำแหน่งอย่างผิดประเพณีเช่นนี้ ย่อมทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัย นอกจากนี้ พระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ มา ล้วนเป็นเจ้าฟ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชร่วมบรมราชชนนีกับพระมหากษัตริย์ ถึงแม้สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพจะไม่ทรงอยู่ในลักษณะนี้ แต่ก็ทรงเป็นพระปิตุลาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงร่วมรับราชการมาด้วยกัน แต่กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงศักดิ์เพียงชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ จึงนับเป็นการยกข้ามเจ้าฟ้า และพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นเป็นพระมหาอุปราช (ปิยนาด นิโครธา, 2513: 419) ประกอบกับการที่กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงมีกองทัพบก กองทัพเรือ

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ไว้โดยละเอียด ใน "ประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญไปเอาไครยอยู่บ้านกงสุลเยนเรลาอังกฤษ จุลศักราช 1236" ซึ่งทรงกล่าวถึงประกาศนี้ว่า "...เป็นแต่จดหมายตามเรื่อง ถ้าผู้ควรจะทราบความจะได้ให้อ่านไม่ต้องพูด..." (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 761) และในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระบรมราชโองการเลขที่ 2 องค์ ดูภาคผนวก 1, 4 และ 6 หน้า 207, 215 และ 218

สะสมอาวุธได้โดยไม่กำหนดขอบเขต ตลอดจนมีข้าราชการมากมาย มีเงินภาษีอากรใช้สอยยิ่งใหญ่อันเดียวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทำให้พระองค์ทรงระแวงมากขึ้น เพราะเป็นการกระทำที่ท้าทายพระราชอำนาจของพระองค์ และเป็นการแข่งขันกับฝ่ายวังหลวงอย่างจงใจ (ประภัสสร บุญประเสริฐ, 2515: 207) เพราะกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงเป็นเพียงอุปราชธรรมดา มิใช่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สองดังเช่นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่ทรงอยู่ในฐานะที่จะมีสิ่งต่าง ๆ เทียบเท่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนั้นได้

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระชนมายุน้อยกว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญถึง 16 ปี ความแตกต่างด้านอายุนี้ก่อให้เกิดปัญหาต่อมา กล่าวคือ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงพระปรีชาอยู่ไม่น้อย ทรงมีประสบการณ์มานาน ทั้งยังทรงมีฐานสนับสนุนทางการเมืองที่สำคัญ คือ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ที่สนับสนุนให้พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งวังหน้านี้ ประกอบกับทรงเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองตลอดมาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็หมายความว่าทรงคุ้นเคยกับการเมืองมาก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเสียด้วยซ้ำ ส่วนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองนั้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็ทรงควบคุมกองเรือรบของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกี่ยวข้องในกิจการกับต่างประเทศ และทรงออกรับแขกเมืองตลอดจนทรงรับรู้ในปัญหานโยบายต่าง ๆ ตลอดมา ซึ่งทั้งหมดนี้ก็หมายความว่า ในด้านประสบการณ์และอายุ ทำให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงอยู่ในฐานะที่ทรงมีความเชื่อมั่นในพระองค์อย่างมาก (นันทนา กปิลกาญจน์, 2539: 108 – 109)

อีกประการหนึ่ง กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญนั้นทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับนายเนอกซ์ กงสุลใหญ่ของอังกฤษประจำประเทศสยามมาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขากราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ว่า

“...เดิมกงสุลนี้ขัดเซมาแต่เมืองอินเดีย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเอามาเลี้ยงไว้เป็นนายทหาร ประทานเมียให้คนหนึ่งเป็นลูกทวายเป็น จึงมีลูกผู้หญิงที่เป็นสาวแล้วสองคน ๆ ใหญ่นั้นไปเรียนหนังสือเมืองฝรั่ง แต่คนเล็กนั้นอยู่ที่กรุงนี้เป็นฝรั่งครึ่งหนึ่งไทยครึ่งหนึ่ง รูปพรรณสันถานเป็นไทยมาก ก็มารดาเป็นคนวังนำมาแต่เดิม จึง

สนิทกับวังนำเดี๋ยวนี้มากมาแต่ยังไม่เกิดความ ครั้นเมื่อวังนำลงไปอยู่บ้าน
เขาก็เรียกเมียกงซูลนี้เป็นแม่นับถือกันมากขึ้น...”*

เมื่อเกิดวิกฤตการณ์วังหน้าขึ้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญจึงเสด็จไปประทับอยู่ที่บ้านของนายนิวกษัตริย์ที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งนอกจากนายนิวกษัตริย์แล้ว นายนิวกษัตริย์เองก็ให้ความช่วยเหลือเต็มที่ โดยได้ขอกำลังของทหารอังกฤษจากสิงคโปร์ อ้างว่าให้เข้ามารักษาสถาปัตยกรรมของคณฤกษ์ในสยาม แต่บังเอิญ ลอร์ด คาบี เสนาบดีว่าการกระทรวงการต่างประเทศสมัยสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียครั้งนั้นไม่เห็นด้วย ในกรณีที่อังกฤษจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมืองภายในของประเทศไทย (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2525: 87) เหตุการณ์ครั้งนี้จึงสงบลงได้โดยปราศจากการแทรกแซงของอังกฤษ

2.2 สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นั้น นับได้ว่ามีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเอาคุณแพ ธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นสะใภ้หลวงพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งนับเป็นพระราชกุศโลบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความจงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ เนื่องจากเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วคุณแพซึ่งเป็นหลานปู่ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ได้เป็นพระสนมเอก และก็ปรากฏว่าสมเด็จพระยาฯ ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินด้วยความจงรักภักดีสมดังพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ.2411 - 2416) นับได้ว่าท่านมีอำนาจมากที่สุดในแผ่นดิน อำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองประเทศอยู่ที่ท่าน และถึงแม้จะพ้นจากตำแหน่งแล้ว ท่านก็ยังมิมีบทบาททางการเมืองในฐานะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และฐานะหัวหน้าเสนาบดี โดยคนทั่วไปก็ยังคงเรียกท่านว่า “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” หรือแม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง เมื่อทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานก็จะทรงขึ้นต้นว่า “ถึง สมเด็จพระ

* ดู ภาคผนวก 7 หน้า 219

เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการ” หรือ “ถึง เจ้าคุณสมเด็จพระเจ้าพระยา ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” ดังนี้ เป็นต้น

ในส่วนที่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เข้ามาเกี่ยวข้องกับวิกฤตการณ์วังหน้านั้น เริ่มจากการที่ท่านสงวนอำนาจในการแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตั้งที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักมาก ถึงขนาดที่ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารว่า “...ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียว ซึ่งเชื่อว่าจะรอด...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิราช พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช, ร.5รล.3/9: 17) จึงทรงเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ คิดสลับสนุนให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนพระองค์ ด้วยทั้งสองฝ่ายนี้มีความสนิทสนมกันมาแต่เดิม แต่ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นั้น การตั้งกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นวังหน้าจะเป็นด้วยมีผู้ระแวงว่าท่านจะเป็นกบฏ ตำแหน่งวังหน้านี้จะช่วยเป็นเครื่องป้องกันมิให้คนทั้งหลายสงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติ นอกจากนี้ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (2511: 173) ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับปัญหาเรื่องนี้ไว้ว่า

“...เป็นที่เคลือบแคลงสงสัยกันในขณะนั้นว่า การเลือกตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลคราวนี้ เป็นความประสงค์ของอรรคมหาเสนาบดีที่จะสงวนอิทธิพลส่วนตัวไว้ควบคุมพระราชอำนาจสูงสุดระหว่างพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไว้ให้สมดุลย์กัน...”

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็มีได้แสดงท่าทีที่จะเป็นปฏิปักษ์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องนี้เป็นไปดังที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงนิพนธ์ไว้ว่า (สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, 2531: 232)

“...อันที่จริงน่าจะเชื่อได้ว่า ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมิได้คิดมุ่งร้ายต่อพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่เนื่องด้วยได้ครองอำนาจการปกครองไว้ในมือเป็นเวลานาน จึงเป็นการยากที่จะยอมสูญเสียความเป็นใหญ่นั้นไป แม้แต่เพียงส่วนน้อย...”

ในวิกฤตการณ์วังหน้านั้น เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีความคุ่นเคยและเป็นที่เกรงพระทัยของกรมพระราชวังบวรฯ มาก่อน จึงมีส่วนช่วยในการไกล่เกลี่ยให้กรมพระราชวังบวรฯ

ทรงยอมออกจากการอารักขาของกงสุลอังกฤษ แม้จะไม่ประสบความสำเร็จดีนัก แต่ก็แสดงให้เห็นว่า แม้ท่านจะส่งเสริมให้กรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นเป็นวังหน้า แต่ท่านก็ไม่ได้สนับสนุนให้ทำทนายพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ประการใด

2.3 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงเป็นพระปิตุลาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงที่เกิดวิกฤตการณ์วังหน้านั้น ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมวัง ซึ่งเป็นที่น่าสงสัยเกิดว่า ในช่วงเวลานั้น ผู้ที่ได้ดำรงตำแหน่งข้าราชการชั้นสูงและสำคัญล้วนเป็นขุนนางในตระกูลขุนนางทั้งสิ้น อาทิเช่น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เพิ่งจะพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ก็ยังมีอำนาจและบทบาททางการเมืองอยู่ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรชาย เป็นสมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) น้องชาย เป็นพระคลัง และพระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง) หลานชาย เป็นกรมนา (เกษตรราชการ) (สมเด็จพระเจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนสุตาและศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล, 2520: 168 – 169) ซึ่งการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงเป็นเสนาบดีที่มีขุนนางในตระกูลขุนนาง ย่อมทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งในเรื่องต่าง ๆ ได้โดยเปิดเผย และตำแหน่งกรมวังนั้นก็มิหน้าที่ถวายอารักขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในยามที่เกิดเหตุร้าย ย่อมแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง

ในวิกฤตการณ์วังหน้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงถูกดึงเข้ามาร่วมกับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เพื่อแก้ไขปัญหา เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อาจจะเกรงพระทัยพระองค์มากกว่าเจ้าฟ้าพระองค์อื่น ๆ เนื่องจากทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ผู้อาวุโสของพระบรมราชจักรีวงศ์ และทรงเป็นที่เคารพนับถือของฝ่ายวังหน้า วังหลวง และตัวท่านเอง ประกอบกับพระองค์ทรงมีพระอภัยมัยสูงสู่ม รอบคอบ น้ำพระทัยเยือกเย็น หนักแน่น และอดทน อีกทั้งการวางพระองค์เป็นที่ยอมรับของพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอย่างดี ยิ่งกว่านั้น ยังทรงอยู่ในฐานะพระญาติผู้ใหญ่ของวังหน้าและวังหลวง จากบุคลิกลักษณะดังกล่าวเป็นพื้นฐานที่อาจช่วยให้ฝ่ายวังหน้าเกรงพระทัย และวิกฤตการณ์วังหน้าก็เป็นเรื่องภายในราชสกุลวงศ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงมีความสัมพันธ์ส่วนพระองค์กับทั้ง 2 ฝ่ายในฐานะเป็นหัวหน้าสกุลเป็นอย่างดี อีกทั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อาจคิดว่าตนมีส่วนทางอ้อมที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ครั้งนี้ เพราะท่านเคยสนับสนุนวังหน้ามาก่อน และในทางพฤตินัยท่านก็มีส่วนรับผิดชอบในบ้านเมืองเช่นกัน ควรจะหา

ทางระงับเหตุการณ์มิให้ลุกลาม จากปัจจัยดังกล่าวมีส่วนส่งเสริมให้สมเด็จพระยาบรมพร
 ปักษีทรงได้รับการทาบตามให้เป็นที่ปรึกษาในการระงับความขัดแย้งครั้งนี้ ซึ่งก็ทรงมีส่วนช่วยไกล่
 เกี่ยให้สถานการณ์เลวร้ายดังกล่าวคลี่คลายลงได้ด้วยดี (จรีรัตน์ เกียรติมาพันธ์, 2522: 75 – 76)

2.4 เซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Sir Andrew Clarke)

เซอร์ แอนดรู คลาร์ก เป็นผู้สำเร็จราชการอังกฤษของสเตรตส์ เซตเทิลเมนต์*
 (Straits Settlement) ประจำสิงคโปร์คนที่ 2 ต่อจากเซอร์แฮร์รี ออร์ด (Sir Harry Ord) ซึ่งความ
 สัมพันธ์ระหว่างสิงคโปร์กับสยามในเวลานั้นเป็นไปด้วยดี สืบเนื่องมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงสนทนสนมคุ้นเคยกับ เซอร์ แฮร์รี ออร์ด เป็นอย่างดี ถึงขนาดที่ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญเซอร์ แฮร์รี ออร์ด เข้าเฝ้าฯ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตร
 สุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2411 ด้วย ส่วนพระ
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยเสด็จประพาสสิงคโปร์เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ.2413

ต่อจากนั้น เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ได้เข้ารับตำแหน่งต่อจากเซอร์ แฮร์รี ออร์ด เมื่อ
 วันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ.2416 ขณะมีอายุได้ 49 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญเซอร์ แอนดรู คลาร์ก เข้าร่วมในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่
 2 ของพระองค์ เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ.2416 ทำให้เซอร์ แอนดรู คลาร์ก รู้สึกว่าทรงให้ความสำคัญ
 สำคัญกับตน ซึ่งหมายถึงทรงให้ความสำคัญกับอังกฤษ และนอกจากนั้นเขายังชื่นชมในการที่ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกระบบเนียมการหมอบคลาน ซึ่งเขากล่าวไว้ว่า (Shunyu, 1988:
 41)

“...an occurrence that inclined the mind to give
 sympathetic consideration to any proposal or request emanating
 from the...young King of Siam...”

จากความประทับใจดังกล่าวนี้ เมื่อรัฐบาลสยามเชิญเซอร์ แอนดรู คลาร์ก มายัง
 กรุงเทพ ก็เป็นที่แน่นอนว่าเขาย่อมจะต้องอยู่ฝ่ายเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
 หัว ซึ่งเขาก็ได้ตัดสินใจตั้งแต่ออกเดินทางจากสิงคโปร์แล้ว และเมื่อมาถึง นายนิวมาน ตัวแทนของ
 นายนิวกซ์ กงสุลใหญ่ของอังกฤษประจำประเทศสยาม (ซึ่งนับว่าเป็นฝ่ายเดียวกับกรมพระราชวัง
 บวรวิชัยชาญ และหวังจะถือโอกาสให้อังกฤษเข้าแทรกแซงสยาม) ก็ได้ชี้แจงต่อเซอร์ แอนดรู คลาร์

* คือ สิงคโปร์ ปีนัง โปรวินซ์ เวลล์สลีย์ (Province Wellesley) และมะลัคกา (อุทัย มุลติลปี, 2516: 27)

ก ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์และอ่อนแอเกินไป ไม่สามารถปกครองประเทศได้ ขอให้ทางอังกฤษสนับสนุนฝ่ายวังหน้า แต่เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ก็ยังไม่เลิกล้มความตั้งใจเดิมที่จะช่วยเหลือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทำตามที่ทรงขอรับคือ ทรงปฏิเสธการเข้าแทรกแซงของอังกฤษ โดยเซอร์ แอนดรู คลาร์ก ได้ชี้แจงต่อนายนิวมานว่า (Shunyu, 1988: 48)

“...Even if this conclusion had been accurate...it was not our business to interfere in the dynastic questions of Siam. The King of admittedly inferior rank having taken refuge under our flag, all that was incumbent on us was to obtain his return in safety to his proper residence without giving the Supreme King any cause of umbrage...”

หลังจากนั้น วิกฤตการณ์วังหน้าก็สงบลงโดยฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าสามารถประนีประนอมกันได้ด้วยความช่วยเหลือของเซอร์ แอนดรู คลาร์ก และเป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ซึ่งเซอร์ แอนดรู คลาร์ก ก็ได้มีโอกาสร่วมพิจารณาข้อตกลงระหว่างวังหลวงกับวังหน้าด้วย ซึ่งเขากล่าวว่าข้อตกลงนี้เป็น “...a fair and equitable settlement...” ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า เซอร์ แอนดรู คลาร์ก เป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการช่วยยุติวิกฤตการณ์วังหน้าได้โดยรวดเร็วและเรียบร้อย (Shunyu, 1988: 33 – 57)

3. ข้อจำกัด

ในวิกฤตการณ์วังหน้านั้น เป็นช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งจะทรงเริ่มต้นบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองได้ไม่นาน แต่ในทางปฏิบัตินั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รวมถึงขุนนางตระกูลขุนนาค ก็ยังคงมีอำนาจและบทบาทในการเมืองอยู่ หรือกล่าวได้ว่าพระองค์ยังมีได้ทรงมีพระบรมเดชานุภาพเต็มเปี่ยมเยี่ยงพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างแท้จริง ซึ่งพระราชอำนาจของพระองค์นั้นถูกจำกัดจากทั้งภายในและภายนอกประเทศ กล่าวคือ

ภายในประเทศนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังเป็นเสมือนที่ปรึกษาบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ก็ยังทรงเกรงใจสมเด็จพระเจ้าพระยา รวมถึงขุนนางตระกูลขุนนาคอยู่ อีกทั้งการที่พระองค์มิได้ทรงแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลด้วยพระองค์เอง ประกอบกับความสัมพันธ์ทางสายโลหิตของพระองค์กับกรมพระ

ราชวงศ์บวรวิชัยชาญก็ห่างไกลกัน ผิดกับความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินอื่น ๆ จึงทำให้กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลนี้แทนที่จะช่วยส่งเสริมพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์กลับคานพระราชอำนาจ (สมเด็จพระเจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนสุดา และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2520: 174 – 175) ซึ่งการที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีกองทัพบก กองทัพเรือ สะสมอาวุธได้โดยไม่กำหนดขอบเขต ตลอดจนมีข้าราชการมากมาย มีเงินภาษีอากรใช้สอยยิ่งใหญ่ ซึ่งทั้งกำลังทรัพย์และกำลังพลเช่นนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่ากรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงมีพระราชอำนาจไม่ด้อยไปกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเลย

เพื่อแก้ไขข้อจำกัดดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงรวบรวมกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่มีความคิดสมัยใหม่ อาทิเช่น ทรงจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ เพื่อเป็นกำลังสนับสนุนในการต่อสู้ทางการเมืองกับกลุ่มขุนนางเก่าซึ่งมีอำนาจอยู่ในขณะนั้น นอกจากนี้ก็ทรงยกเลิกธรรมเนียมเก่าและทรงริเริ่มสิ่งใหม่หลายประการ ซึ่งก่อให้เกิดการสูญเสียผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจเก่าดังที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ แม้สิ่งเหล่านี้จะช่วยในการโยงพระราชอำนาจสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้ดังที่ตั้งพระทัยไว้ แต่มองในอีกแง่หนึ่ง ก็ย่อมเป็นสาเหตุให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงไม่ไว้วางพระทัย และนำไปสู่วิกฤตการณ์วังหน้าในที่สุดนั่นเอง

ส่วนภายนอกประเทศนั้น เนื่องจากกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จไปประทับอยู่ที่บ้านของนายนิวกษ์ กงสุลใหญ่ของอังกฤษประจำประเทศสยาม อันเป็นโอกาสให้อังกฤษเข้าแทรกแซงทางการเมืองของสยามได้ ซึ่งนโยบายของอังกฤษคือ “แบ่งแยกและปกครอง” (Divide and Rule) ก็สอดคล้องกับเหตุการณ์นี้ โดยม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2534: 48 – 49) อธิบายว่านายนิวกษ์ซึ่งสนิทสนมกับทางวังหน้าคิดจะเอาอำนาจอังกฤษมาแบ่งเมืองสยามออกเป็น 2 ส่วน คือสยามเหนือกับสยามใต้ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอบครองตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปถึงเชียงใหม่ และให้กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงครอบครองหัวเมืองภาคใต้ทั้งหมด รวมทั้งปะลิส ไทรบุรี กาลันตัน และตรังกานู ซึ่งยังเป็นของสยามอยู่นั้นเป็นอีกประเทศหนึ่ง แต่ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม (2505: 793 – 794) กล่าวว่ากงสุลฝรั่งเศสและกงสุลอังกฤษได้แนะนำให้แบ่งประเทศสยามออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแม่น้ำแม่กลองให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ปกครอง และอีกส่วนหนึ่งตั้งแต่แม่น้ำแม่กลองลงไปให้วังหน้าปกครอง นอกจากนี้ นายนิวกษ์ยังได้ขอกำลังของทหารอังกฤษจากสิงคโปร์ อ้างว่าให้เข้ามารักษาผลประโยชน์ของคนอังกฤษในประเทศสยาม ซึ่งเชื่อได้ว่า หากมีการแบ่งประเทศสยามออกเป็น 2

ส่วนหรือ 3 ส่วนก็ตาม และกรณีนี้กลายเป็นปัญหาการเมืองที่ต้องหักโค่นกันด้วยกำลังแล้ว อังกฤษยอมจะสามารถเข้าแทรกแซงและถือโอกาสยึดครองสยามเป็นอาณานิคมได้โดยง่าย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ประเทศสยามในเวลานั้นไม่มีอำนาจพอที่จะต่อกรกับชาติมหาอำนาจอย่างอังกฤษได้ อีกทั้งฝ่ายอังกฤษในครั้งนั้นคือ นายเรือกร์และนายนิวมานก็ล้วนเป็นฝ่ายเดียวกับกรมพระราชวังบวรฯ หากพระองค์ทรงเจรจากับบุคคลเหล่านี้ก็ยอมจะต้องทรงเป็นฝ่ายเสียเปรียบในทุกกรณี จึงทรงพยายามมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังกรมพระราชวังบวรฯ ตลอดจนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และสมเด็จพระ กรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นผู้แทนพระองค์ไปเจรจาไกล่เกลี่ย เพื่อทำความตกลงกันโดยตรง ดังที่ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาอภัยภูธรที่ศรีราชา* ว่า (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 750)

“...ด้วยการที่พูดกับกงสุลวันนี้ ก็เป็นการไปโดยเรียบร้อยดี เขารับว่าเขาเห็นว่าฉันไม่คิดทำอันตรายวังหน้า เขาทถามว่าฉันจะใช้เขาให้ไปพูดหรือ ฉันว่าไม่ใช่ ที่พูดนี้เป็นแต่การไปรอด ชี้แจงให้ทราบตามคนรักชชอบกัน การที่ตกลงสำเร็จนั้น ต้องสมเด็จพระเจ้ากับเสนาบดี เขาว่าจะให้เขาไปพูดกับสมเด็จพระเจ้าหรือ ฉันว่าไม่ต้องไป ฉันจะพูดกับท่านเอง...”

อย่างไรก็ตาม กรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงปฏิเสธที่จะเจรจาด้วยเพราะทรงทราบดีถึงความได้เปรียบ หากจะทรงให้ฝ่ายกงสุลอังกฤษช่วยในการเจรจาครั้งนี้ เพราะนอกจากอังกฤษ (คือนายเรือกร์) จะอยู่ฝ่ายเดียวกับพระองค์แล้ว อังกฤษยังเป็นชาติมหาอำนาจในเวลานั้นที่ทุกคนต้องเกรงใจด้วย เมื่อเหตุการณ์เป็นดังนี้ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองนั้น ก็ทรงไม่สับสนอภัยของนายเรือกร์และพรรคพวกอยู่แต่เดิมแล้ว จึงทรงหาบุคคลอื่นที่สามารถปรามนายเรือกร์ได้ คือ เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่สิงคโปร์ มาร่วมในการเจรจาครั้งนี้ ซึ่งนับเป็นพระปรีชาญาณของพระองค์ในการแก้ไขข้อเสียเปรียบได้อย่างเฉียบแหลม และเซอร์ แอนดรู คลาร์กนั้นก็เป็นผู้ที่นิยมชมชอบในพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ก่อนแล้ว การประนีประนอมระหว่างวังหลวงกับวังหน้าจึงจบลงโดยเรียบร้อย อังกฤษมิได้เข้าแทรกแซงทางการเมือง และสยามก็มิได้ตกเป็นอาณานิคมหนึ่งของอังกฤษ หรือมีการรบบพุงระหว่างคนไทยด้วยกันเองดังที่ทรงเป็นกังวลแต่อย่างใด

* พระยาอภัยภูธรที่ศรีราชาผู้นี้ เป็นจีนชื่อ ต้นกิมเจ็ง ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาอนุกุลสยามกิจ อุปพิททิศสยามรัฐ กงสุลเยเนอรัลไทยประจำเมืองสิงคโปร์

4. ผู้พูด

สถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวิกฤตการณ์วังหน้านั้น นับได้ว่าแตกต่างจากเหตุการณ์อีก 4 เหตุการณ์ซึ่งจะได้พิจารณาต่อไปในการวิจัยครั้งนี้ กล่าวคือ พระองค์ยังทรงเป็นยุวกษัตริย์ซึ่งไม่เคยปกครองแผ่นดินในเวลาที่เกิดเหตุการณ์ร้ายแรง เช่นนี้ ฉะนั้น หน้าที่แรกของพระองค์คือจะต้องทรงสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสาร เพื่อจะทรงใช้พระราชดำรัสจัดการกับเหตุการณ์วุ่นวายต่าง ๆ ให้สงบเรียบร้อยเป็นอันดับต่อไป ซึ่งในขั้นแรก ทรงตระหนักดีว่ายังทรงมีพระราชอำนาจไม่เพียงพอที่จะทรงจัดการเรื่องนี้โดยลำพัง ฉะนั้น บรรดาเสนาบดีทั้งหมดจะต้องจงรักภักดีต่อพระองค์ นั่นคือการผูกใจไว้ก่อน โดยทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานเสนาบดีคนสำคัญที่ทรงเชื่อว่าจะค้าพระราชบัลลังก์ได้ เพื่อให้ผู้ที่ได้รับพระราชหัตถเลขาเกิดความภาคภูมิใจที่ได้รับควมไว้วางพระราชหฤทัย ในการที่ถึงกับทรงมีพระราชหัตถเลขามาทรงปรึกษาหารือด้วย

ในกลุ่มแรกนั้น นับได้ว่าเป็นกลุ่มที่อยู่ฝ่ายเดียวกับพระองค์อยู่แล้ว ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงตอกย้ำความเป็น “พวกเดียวกัน” นี้ให้หนักแน่นมั่นคงยิ่งขึ้น ดังเช่นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 2 พระองค์ โดยทรงกล่าวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ว่า “...ถ้ากลางที่จะตื่นวุ่นวายขึ้นจะลำบากฉันกับเธอท่านเล็กพี่น้องสามคน...” และสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชว่า “...ฉันมีความอุ้นใจที่เธออยู่ในนี้ด้วย ขอให้สืบสวนฟังความด้วยจะไว้ใจคนอย่างนี้ที่เดียวเห็นจะไม่ได้*...” หรือขุนนางทั่วไปที่นับได้ว่าอยู่ฝ่ายเดียวกับพระองค์ ดังเช่นที่ปรึกษาสวนพระองค์เป็นต้น พระองค์ก็ทรงยกย่องให้มีฐานะเป็น “เพื่อน” เฉยๆ เดียว ดังเช่นกับพระยาราชวรานุกุล ทางกล่าวว่า “...ฉันเห็นอยู่ว่าเธอมีความสัตย์ซื่อสุจริตต่อแผ่นดินแลตัวฉันมาก จึงบอกมาให้ทราบ เห็นว่าเธอจะเป็นเพื่อนชีวิตฉันได้...” หรือทรงกล่าวกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ว่า “...ฉันเป็นที่วางใจในตัวเธอ ว่ามีความซื่อสัตย์สุจริตต่อแผ่นดินแลตัวฉันมาก ถ้ามีเหตุการณ์สิ่งใดคงจะช่วยฉันสิ้นกำลัง จึงบอกมาให้ทราบไว้ ถ้ามีเหตุประการใด ขอให้เธอเป็นเพื่อนชีวิต แลเพื่อนตัวฉันให้ตลอด...” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 693 – 694, 698, 700) ดังนี้เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ด้วยแล้ว

* “คนอย่างนี้” ในที่นี้ทรงหมายถึงพระยามหามนตรี (อำ อัมมานนท์ ต่อมาเป็นพระยาพิชัยสงคราม) การที่รับสั่งเช่นนั้นเนื่องจากเมื่อคราวที่สมเด็จพระนางเจ้าสุทธันทิมาตุจฉาเสด็จขึ้นครองราชย์โดยเรือพระที่นั่งล่มที่บางพูด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรีนั้น เป็นหน้าที่ของพระยามหามนตรีที่จะต้องกู้เรือล่มให้หายขึ้นทันทั่วทั้งที่ แต่นอกจากท่านจะไม่สำเร็จแล้ว ยังปรากฏว่าท่านได้ห้ามชาวบ้านมิให้ช่วยเสียด้วย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกริ้วมากกว่าแก้มือช่วยกันจริง ๆ และทูลปดต่อพระองค์ และทรงกริ้วเรื่องต่าง ๆ อีกมาก (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2509: 213 – 214) ในที่นี้จึงทรงมีรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอว่าจะเชื่อถือสิ่งทีพระยามหามนตรีนำขึ้นกราบบังคมทูลเสียทั้งหมดไม่ได้ดังกล่าว

แทบจะเรียกได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาหารือด้วยโดยตลอดเลยที่เดียว

แต่สำหรับขุนนางตระกูลขุนนางนั้น จะไม่ทรงใช้ความเป็นเพื่อน แต่ทรงยกย่องให้ความสำคัญ เช่น ทรงกล่าวต่อเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีว่า “...ขอให้เธอไว้ใจฉันเถิด...” และเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ว่า “...ขอให้เธอช่วยฉันให้มาก...” แต่หากเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์แล้ว จะทรงกล่าวว่า “...ถ้าเจ้าคุณเห็นด้วยแล้ว...” “...ถ้าเจ้าคุณเห็นประการใด...” หรือ “...ตามแต่เจ้าคุณจะเห็นสมควร...” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 712, 731, 738 – 739, 747) เลยทีเดียว

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์ก ผู้สำเร็จราชการอังกฤษของสเตอร์ตส์ เซตเทิลเมนต์ประจำสิงคโปร์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าพระองค์จะไม่ทรงเจรจากับนายเอกซ์และพรรคพวกซึ่งอยู่ฝ่ายกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญอย่างเปิดเผย อีกทั้งยังไม่ทรงยอมอ่อนข้อให้ด้วย ซึ่งก็ทำให้พรรคพวกของนายเอกซ์ มีนายนิวมานเป็นต้น ไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ทรงเล่าพระราชทานสมเด็จพระบรมพระยาบาราบปรักษ์ว่า “...ดูท่าทางทั้งโกรธทั้งไม่สบายหน้าไม่มียิ้มเลย...”* เนื่องจากทรงทราบดีว่าเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์กนั้นมีอำนาจเหนือกว่านายเอกซ์ ซึ่งอันที่จริงก็ทรงเคยติดต่อกับเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์กตั้งแต่ก่อนจะเกิดวิกฤตการณ์วังหน้าแล้ว โดยทรงยกย่องให้เกียรติเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์ก และรวมถึงประเทศอังกฤษเป็นอย่างยิ่ง ทรงยอมรับว่าสยามเป็นประเทศเล็กและอ่อนแอซึ่งจะต้องพึ่งพาประเทศที่เข้มแข็งเช่นอังกฤษ และทรงหวังว่าเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์กจะช่วยเหลือสยามในการที่จะพัฒนาประเทศต่อไป ซึ่งทรงกล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเซอร์ แอนดรูว์ คลาร์ก หลังจากที่เขาได้มาร่วมในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ของพระองค์แล้ว ดังมีความตอนหนึ่งว่า (Shunyu, 1988: 40)

“...Only by the support of a powerful country can a weak one be rapidly developed, and therefore we beg Your Excellency...will suggest and advise us as to whatever is likely rapidly and largely to develop our resources...”

* ดู ภาคผนวก 5 หน้า 217

ส่วนในวิกฤตการณ์วังหน้านั้น ทรงกล่าวแก่เซอร์ แอนดรู คลาร์ก ในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า “...On Your Excellency knowing this I depended on your sympathy in my difficult positions...” (Shunyu, 1988: 42) หมายความว่าทรงขอร้องให้เซอร์แอนดรู คลาร์กช่วยเหลือพระองค์ (แทนที่จะสนับสนุนฝ่ายวังหน้าเช่นนายนิวกษ) ซึ่งอันที่จริงเซอร์แอนดรู คลาร์กเองนั้น ก็มีความตั้งใจที่จะเดินทางมายังสยามเพื่อให้การช่วยเหลือพระองค์อย่างเต็มที่อยู่แล้ว ด้วยเหตุผลดังที่ได้อธิบายมาก่อนหน้านี้ แต่ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะยังไม่ทรงทราบในข้อนี้ ดังที่ทรงปรารภกับพระนรินทรราชเสนีว่า “...เดี๋ยวนี้ยังคอยเซอ เอนรู กลาด เจ้าเมืองสิงคโปร์อยู่ แต่ดูรวนเรามากอยู่แล้ว เห็นเขาจะไม่มา...”* ซึ่งอันที่จริงในเวลาดังกล่าวนั้น เซอร์ แอนดรู คลาร์ก กำลังพยายามขออนุญาตจากทางกรุงลอนดอนอยู่ และเมื่อเขาเดินทางมาถึงแผ่นดินสยามแล้ว เขาก็ได้ช่วยเหลือพระองค์จนกระทั่งเหตุการณ์ต่าง ๆ กลับเป็นปกติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงมีรับสั่งแก่เขาว่า “...the visit will lead to a life-long friendship between Your Excellency and myself...” (Shunyu, 1988: 49) เป็นการที่ทรงผูกไมตรีกับเซอร์ แอนดรู คลาร์ก ผู้ซึ่งอาจจะช่วยเหลือสยามได้อีกในวันข้างหน้า

จะเห็นได้ว่า พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้ผูกไมตรีกับบุคคลต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แสดงถึงความเป็นเพื่อนที่น่ายก และความสุขภาพของพระองค์ อันเป็นคุณสมบัติที่ดีซึ่งช่วยสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสารได้เป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ยังช่วยให้ทรงมีกำลังสนับสนุนที่ช่วยคลี่คลายเหตุการณ์เฉพาะหน้า และเป็นประโยชน์ต่อสยามประเทศในอนาคตอีกด้วย

นอกจากนี้ ในพระราชดำรัสยังแสดงถึงพระปรีชาญาณของพระองค์ ในการที่ทรงประเมินสถานการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างสุขุม โดยทรงเน้นย้ำกับทุกคนที่เกี่ยวข้องให้ระวังราษฎรจะแตกตื่นวุ่นวาย ดังเช่นพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาราชวรานุกุล (รอด กัลยาณมิตร ต่อมาเป็นเจ้าพระยารัตนบดินทร์) ตอนหนึ่งว่า (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 698)

“...ถ้ามีเหตุการณ์ประการใดนั้นขอให้เธอช่วยฉันให้เต็มกำลัง แต่การที่จะทำนี้ขอให้เสียบ ๆ จริง อย่าให้เป็นการตื่นตื่นไปเมื่อการอย่างไรจะได้คิดผ่อนผันต่อไป อย่าให้มีเหตุการณ์ขึ้นในบ้านเมืองได้...”

* ดู ภาคผนวก 4 หน้า 215

ซึ่งสิ่งนี้นับเป็นการกระทำที่เหมาะสมยิ่ง ดังจะพบได้ต่อมาจากพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยามหามนตรีตอนหนึ่งว่า “...ผู้ที่ทำให้ราษฎรตื่นต้องเป็นผิด แต่คำนี้เป็นสำนวนนิวมแน...” หรือพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ว่า “...อ้ายนิวมแน กระหนาบขึ้นมาอีกกว่า คนที่ทำให้ราษฎรตื่นตื่น เห็นว่าควรจะมีควมผิด...” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 735 – 736) ซึ่งหากไม่ทรงคาดการณ์ไว้ล่วงหน้า หรือไม่ทรงเห็นแก่ประโยชน์สุขของราษฎรแล้ว การเจรจา ก็คงจะยุ่งยากขึ้นอีกอย่างแน่นอน

อนึ่ง พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้ายังแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรม คือ นอกจากที่จะทรงตรัสจากอ่อนหวานทำให้เกิดความชื่นชม (วาจาเปี่ยม ตามหลักสังคหวัตถุ) ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังทรงยึดมั่นในหลักทศพิธราชธรรม กล่าวคือ

อาชุขวิ คือ ความซื่อตรงต่อพระราชสัมพันธมิตร และพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ไม่ทรงคิดลวงประทุษร้ายโดยอุบายผิดยุติธรรม ดังที่ได้ทรงชี้แจงต่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญว่า

“...ฉันไม่ได้คิดจะฆ่าเธอ ๆ มีความหวาดหวั่นข้อไหน เธอก็รู้เองว่าในแผ่นดินเราทุกวันนี้ผู้ใดไม่มีความผิดใหญ่ที่ควรจะต้องฆ่าแล้วก็ฆ่ากันไม่ได้ ด้วยอาศัยความยุติธรรมเป็นที่ตั้ง...”*

มทุทวิ คือ ความอ่อนโยน ไม่คือดั่งถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากกราบทูล ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม ดังที่ทรงรับฟังความเห็นของเสนาบดีผู้ใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อยู่เสมอ แม้ว่าท่านจะพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปแล้วก็ตาม

อกุโกธ คือ การไม่โกรธ ตลอดจนไม่พยาบาทมุ่งร้ายผู้อื่น แม้จะต้องลงโทษผู้ทำผิด ก็ทำตามเหตุผล ดังเช่นพระราชหัตถเลขา ร.ที่ $\frac{442}{41}$ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาถึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีเรื่องต่าง ๆ, ร.5บ.4/4: 4) ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า “...ตัวเธอนั้น ฉันไม่มีความรังเกียจสิ่งใดเลย...” แสดงว่าหลังจากเกิดความเข้าใจผิด

* ดู ภาคผนวก 3 หน้า 214

และประนีประนอมกันได้แล้ว ก็ไม่ทรงผูกพยาบาทกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญอีก (วันที่ในพระราชหัตถเลขา^๑นั้นเป็นเวลาหลังจากวิกฤตการณ์วังหน้าแล้ว 3 ปี)

ขनुติญจ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องหน้า ทั้งโลภะ โทสะ โมหะ สังกตได้จากพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์* และกราบทูลสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์** จะเห็นถึงความรู้สึกที่แท้จริงในพระราชหฤทัยขณะนั้นว่าทรงไม่พอพระทัยกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญและพวกของนายnökซ์เพียงใด ซึ่งหากทรงดูว่ามาแล้วเหตุการณ์คงจะเลวร้ายลงกว่าที่เป็นอยู่อีกมาก

นอกจากนี้ยังทรงปฏิบัติตามหลักจักรวรรดิวัตร อาทิเช่น

ขตุติเยสุ คือ การที่ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับกษัตริย์ทั้งหลาย ซึ่งพระราชดำรัสกับเซอร์ แอนดรู คลาร์ก นับได้กับข้อนี้

อนุนนเตสุ คือ การสงเคราะห์พระราชวงศ์ด้วยพระราชทานยานพาหนะตามควรแก่พระอิสริยยศ เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของคัม (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 791)

“...ถึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ด้วยฉันได้ทราบว่าคุณท่านจัดจะให้มาเรือเก๋ง บัดนี้ฉันมีความยินดีได้จัดเรือเก๋งที่นั่งของฉัน ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชคุมมาขอให้เธอลงเรือนั้นไป จะได้สมควรแก่เกียรติยศ...”

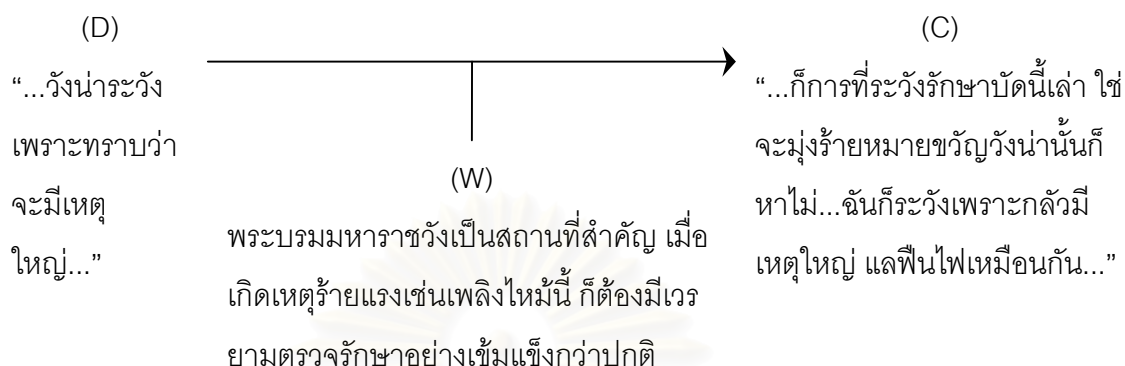
อธมมการปฏิกุเขโป คือ การที่ทรงห้ามคนทั้งหลายไม่ให้กระทำการไม่เป็นธรรม ชักนำไปตั้งอยู่ในกุศลจิต ประกอบการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ซึ่งจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงกำชับมิให้ “ยังสยามไซไซเอตี” พุดจาให้วังหน้าทรงเจ็บช้ำน้ำพระทัย ในการที่ทรงทำเหตุให้เกิดขึ้นครั้งนี้ ดังต่อไปนี้ (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 787)

“...ฉันจะต้องขอว่าการซึ่งจะทำกิริยาแลวจากที่เป็นการอินทอสงวังน่านนั้นก็ทำได้ แต่เห็นว่าไม่มีประโยชน์เลย ขอเสียอย่าให้ทำให้เป็นที่เจ็บช้ำเลย แต่การที่ผิดชอบนั้นต้องพูดได้ตามกาลที่เป็นจริง แต่ไม่มีประโยชน์แล้วอย่าพูดเลยดีกว่า การดีชั่วคนทั้งปวงต้องแลเห็น...”

* ดูภาคผนวก 5 หน้า 217

** ดูภาคผนวก 7 หน้า 219

การอ้างเหตุผลโดยการเปรียบเทียบ (Argument by Analogy) ดังที่สามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

นอกจากนี้ก็ทรงใช้การอ้างเหตุผลจากหลักการทั่วไป (Argument by Generalization) ด้วย ซึ่งสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

นอกจากนี้ยังทรงใช้หลักฐานเชิงนิเสธ (negative evidence) ในการแสดงความบริสุทธิ์ใจของพระองค์ ผ่านทาง “ประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไปเอาไครยอยู่บ้านกงสุลเยเนรอลอังกฤษ จุลศักราช 1236”^{*} ว่า

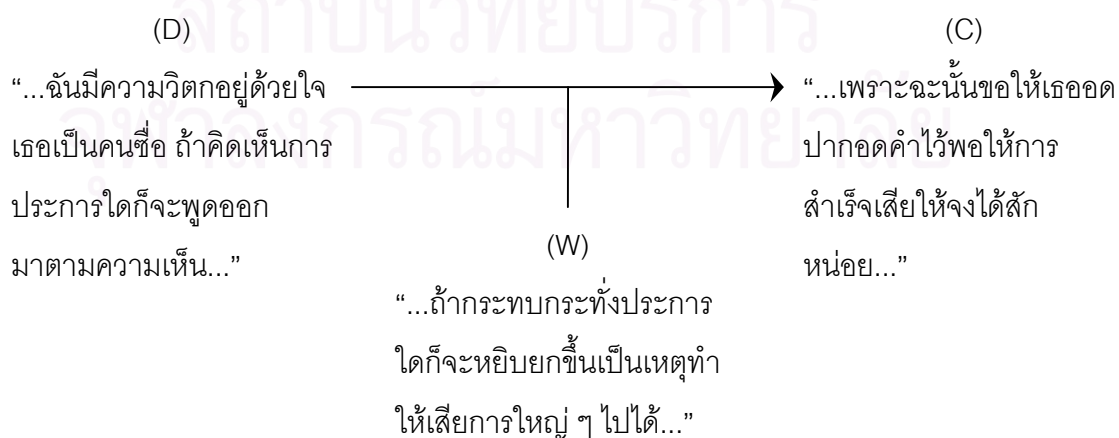
* ดู ภาคผนวก 1 หน้า 207

“...ถ้าข้าพเจ้าเชื่อคำคนยุยงส่อเสียด ดังท่านทั้งหลาย พุดจาเล่าๆกันแล้ว เมื่อเวลาข้าพเจ้าได้เตรียมทหารพร้อมแล้วนั้น ข้าพเจ้าก็จะไม่งดรอยต่อยท่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กลับมาจากเมืองราชบุรีเลย ข้าพเจ้าคงจะคิดทำการเสียให้เสร็จแต่ใน เวลาที่เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไม่อยู่นั้น นี่เพราะข้าพเจ้าไม่ได้คิด ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้มีจดหมายให้ออกไปเชิญสมเด็จพระยาบรมมหา ศรีสุริย วงษ์เข้ามาช่วยระงับจัดการให้เรียบร้อย เพราะจะให้ความสุข สบายด้วยกันทั้งสองฝ่ายต่อไป...ความข้อนี้ ก็เป็นพยานข้าพเจ้าอยู่ว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดทำอะไรแก่กรมพระราชวังบวรเลย...”

แม้หลังจากที่กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จไปประทับอยู่ที่บ้านกงสุล ใหญ่ของอังกฤษประจำประเทศสยามแล้ว ก็ยังทรงพยายามที่จะประนีประนอมต่อไป โดยทรง ตักเตือนบรรดาคนรอบข้างของพระองค์ไม่ให้ดูวาม เพราะจะทำให้สถานการณ์เลวร้ายลงไปอีก ดัง พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงตอนหนึ่งว่า (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 740)

“...ฉันมีความวิตกอยู่ด้วยใจเธอเป็นคนซื่อ ถ้าคิดเห็น การประการใดก็จะพุดออกมาตามความเห็น ถ้ากระทบกระทั่งประการใด ก็จะหยิบยกขึ้นเป็นเหตุทำให้เสียการใหญ่ ๆ ไปได้ เพราะฉะนั้นขอให้เธอ อุดปากอดคำไว้พอให้การสำเร็จเสียให้จงได้สักหน่อย ทุกวันนี้ก็ต้องว่า ยน้ำเข้าหาตะเข้ไปตามกาล...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ดังที่สามารถอธิบายด้วยแบบ จำลองของทูลมินได้ว่า

นอกจากนี้การที่ทรงเปรียบเทียบ (analogy or comparison) ว่า “...ทุกวันนี้ก็ต้องว่าเย็นน้ำเข้าหา ตะเข้ไปตามกาล...” แสดงถึงความยุ่งยากแสนสาหัสในพระราชหฤทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง

ท้ายที่สุด ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าในวิกฤตการณ์วังหน้านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีได้ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์เต็มทีนัก ในพระราชดำรัสพระราชทานบุคคลบางกลุ่ม ซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจอยู่ในเวลานั้น อาทิเช่น ขุนนางตระกูลขุนนาค พระองค์ทรงให้หลักฐานด้วยวิธีการใช้พยาน (testimony) ช่วยในการโน้มน้าวใจ ดังเช่นพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร ขุนนาค) พระองค์ทรงอ้างถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “...ก็การแผ่นดินนั้นทุลหม่อมก็ได้ฝากเธอด้วย...” หรือทรงอ้างถึงสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่า “...การที่จดหมายเตือนมานี้ก็ทราบอยู่ตามคำที่เจ้าคุณว่าเห็นจะไม่สำเร็จ...” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 718, 735) ดังนี้เป็นต้น

หรือหากจะพิจารณาพระราชหัตถเลขาพระราชทานเซอร์ แอนดรู คลาร์ก ผู้สำเร็จราชการอังกฤษของสเตอร์ตส์ เซตเทิลเมนต์ประจำสิงคโปร์ ก็พบว่าพระองค์ทรงโน้มน้าวใจด้วยการใช้พยานเช่นเดียวกัน โดยการที่ทรงอ้างถึงผู้ว่าการของมาเก๊า (Governor of Macao) ว่าอยู่ในเหตุการณ์นี้ด้วย ซึ่งเซอร์ แอนดรู คลาร์ก สามารถสอบถามรายละเอียดได้โดยตรง เพื่อทราบถึงความจริงที่เกิดขึ้น อันจะทำให้เซอร์ แอนดรู คลาร์กเชื่อมั่นและให้การช่วยเหลือพระองค์ต่อไป ความในพระราชหัตถเลขาตอนนั้นมีว่า (Shunyu, 1988: 42)

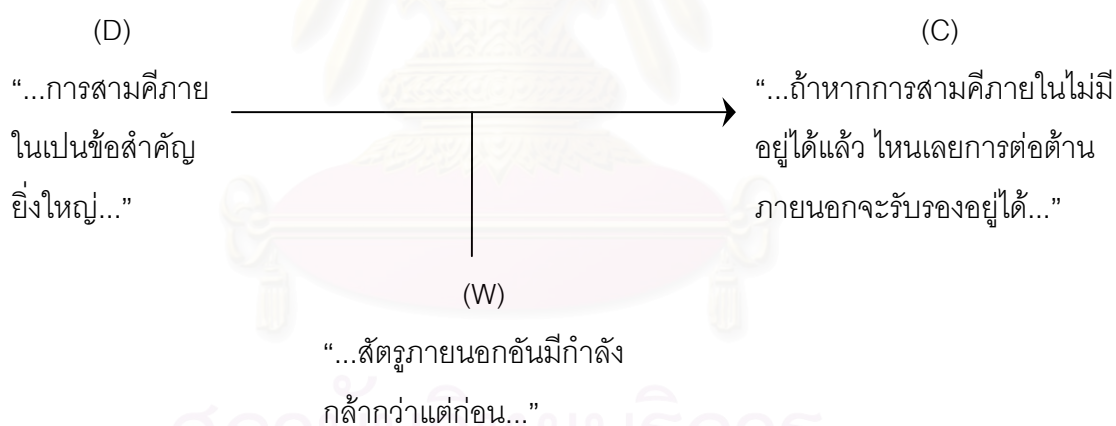
“...Although my Government is not in official communication with Your Excellency's Government concerning the late events in Siam, I cannot but feel anxious that Your Excellency should properly appreciate the facts of the crisis. It has fortunately happened that an exalted visitor, H E Visconde de San Januario (Governor of Macao) has been on the spot and had the opportunity of seeing and knowing the truth, and I rejoice to think that he will doubtless meet Your Excellency and inform you of what he has knowledge of. On Your Excellency knowing this I depended on your sympathy in my difficult positions...”

จนในที่สุด เหตุการณ์ก็เป็นไปดังที่ทรงตั้งพระทัยไว้ คือ จบลงโดยการประนีประนอมระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ซึ่งผลสำเร็จนี้ส่วนหนึ่งย่อมมาจากการสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพของพระองค์ด้วย โดยวิกฤตการณ์วังหน้านับเป็นประสบการณ์ที่สำคัญสำหรับพระองค์

ซึ่งได้ทรงนำประสบการณ์นี้มาใช้เป็นประโยชน์ ในการที่ทรงสั่งสอนพระราชโอรสให้รู้จัก ประนีประนอมเช่นที่พระองค์ทรงประพฤติมา เพื่อประโยชน์สุขของบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสยาม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหวังจะให้เสด็จ เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีต่อไป อีกทั้งเพื่อมิให้คนทั่วไปติเตียนได้ว่าทรงแย่งชิง พระราชอำนาจจากวังหน้ามาพระราชทานพระราชโอรสพระองค์นี้ โดยสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสอนนั้นตั้งใจความในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

“...อนึ่งเมื่อว่าในเวลาี้ การสามัคคีภายในเปนข้อ สำคัญยิ่งใหญ่ ซึ่งจะได้ต่อต้านด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล้ากว่าแต่ ก่อน ถ้าหากการสามัคคีภายในไม่มีอยู่ได้แล้ว ไหนเลยการต่อต้านภายนอก จะรับรองอยู่ได้...”*

เป็นการโน้มน้าวพระทัยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯให้ทรงเห็นความสำคัญของการประนีประนอม หรือที่ทรงเรียกว่า “การสามัคคีภายใน” นั่นเอง โดยทรงอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ซึ่งสามารถเขียนให้อยู่ในรูปแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

อนึ่ง “...ศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล้ากว่าแต่ก่อน...” นั้นทรงหมายถึงฝรั่งเศส โดยเมื่อพิจารณาวันที่ในพระราชหัตถเลขาของคนี้ เป็นวันที่ 23 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.112 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยามกับฝรั่งเศสมีเรื่องกระทบกระทั่งกัน จนเกิดเป็นวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 อันเป็นสถานการณ์เร่งด่วนที่ได้รับการแก้ไขด้วยพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะพิจารณาเป็นลำดับถัดไป

* ดู ภาคผนวก 8 หน้า 221

4.2 พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ประเทศสยามต้องเผชิญกับภัยของจักรวรรดินิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากสยามมีเขตแดนติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศสด้านหนึ่ง และอังกฤษอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเหตุการณ์ที่น่าวิตกที่สุดนั้นก็คือ วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ที่ประเทศเล็ก ๆ เช่นสยามมีเหตุกระทบกระทั่งกับประเทศมหาอำนาจเช่นฝรั่งเศส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำของสยาม ก็ทรงใช้พระราชดำรัสเพื่อเจรจาต่อรองเงื่อนไขต่าง ๆ กับฝรั่งเศสได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังจะสามารถวิเคราะห์ตามองค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง

วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นเหตุการณ์ที่มีความสลับซับซ้อนมาก กล่าวคือ ก่อนที่จะเกิดวิกฤตการณ์นี้ก็ได้มีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างประเทศสยามกับฝรั่งเศสอยู่หลายครั้ง และเมื่อวิกฤตการณ์นี้ผ่านพ้นไปแล้ว ก็ยังมีเหตุการณ์ต่าง ๆ อันเป็นผลสืบเนื่องจากวิกฤตการณ์ในครั้งนี้ อีกมากมาย ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงสาเหตุของวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นั้น ก็พบว่าเกิดจากการที่ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลเข้ามายังเขตแดนสยามทางหัวเมืองตะวันออก ในขณะที่ข้อตกลงเรื่องเขตแดนยังไม่มีความแน่นอน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสตึงเครียดขึ้นเรื่อย ๆ และเกิดความขัดแย้งต่าง ๆ อันนำไปสู่วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ได้แก่

1.1 กรณีบางเปี่ยน

กรณีบางเปี่ยนเป็นชนวนแห่งความขัดแย้งที่นำไปสู่การใช้อาวุธในที่สุด กล่าวคือ เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2434 นายคูร์นิโยง (Courmillon) สมาชิกคณะผู้จัดทำแผนที่ปักปันเขตแดนได้แต่งตั้งให้บางเปี่ยน* เป็นเจ้าหน้าที่ปกครองฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหินในประเทศลาวปัจจุบัน) ทำให้สมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรภการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของสยามทรงแจ้งไปยังนายโลร์โจง (Lorgeon) ซึ่งรักษาการแทนกงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ

* บางเปี่ยนเป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานดูแลท้องที่ของญวน บางเปี่ยนผู้นี้มีชื่อว่า ท้าวพัน เป็นกรมการเมืองพนม แต่สนิทสนมกับญวนมาก ในคราวที่พระยาราชวราชนุกูล (เวก บุณรัตพันธ์) เมื่อครั้งเป็นพระสุริยภักดี นำกองทัพไปปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ พ.ศ.2418 หลังจากพวกฮ่อหลบหนีไปแล้ว พระสุริยภักดีเกลี้ยกล่อมให้พี่น้องของท้าวพัน เช่น ท้าวขันตี เจ้าเมืองพนม ท้าวคำโงน ท้าวอุ้นแก้ว ท้าวทองคำน้อย ลงมารับราชการที่กรุงเทพฯ ท้าวพันได้พามาตาและน้องชายติดตามพระสุริยภักดีมากรุงเทพฯ เมื่อมาถึงปรากฏว่าท้าวขันตีถูกจำคุก ท้าวทองคำน้อย น้องชายท้าวพัน ถูกนำตัวไปรับราชการในกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ท้าวพันกับมารดาอยู่กับพระสุริยภักดีไม่นานนัก ก็ถูกจำคุกมีกำหนด 2 ปี ท้าวพันจึงพามาตาหนีกลับมาทุ่งเชียงคำ ต่อมาได้เข้ารับราชการกับพระยาสุริยวงษาข้าหลวงเมืองเชียงขวาง โดยรับสินค้าไปขายในแดนญวน และสืบราชการให้ฝ่ายไทย ไม่นานนักท้าวพันเป็นหนี้พระยาสุริยวงษา จึงหลบหนีไปอยู่กับญวน และได้รับการแต่งตั้งเป็นบางเปี่ยนแห่งทุ่งเชียงคำ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 47)

ทันทีว่าทุ่งเชียงคำเป็นดินแดนของประเทศสยามซึ่งสมควรปกครองโดยข้าราชการชาวสยามเท่านั้น แต่บางเขียนก็ยังไม่ออกจากทุ่งเชียงคำ จนกระทั่งเกิดปะทะกันเมื่อวันที่ 17 กันยายน พ.ศ.2434 ฝ่ายสยามสามารถควบคุมตัวบางเขียนไว้ได้ (พีรพล สงนุ้ย, 2545: 17 – 19)

ต่อมานายออกุส ปาเว่ (Auguste Pavie) เดินทางมารับตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ.2435 และเรียกร้องให้รัฐบาลสยามปล่อยตัวบางเขียน ฝ่ายสยามไม่ตกลง และยินยอมคืนให้เฉพาะธงชาติฝรั่งเศสกับปืนเท่านั้น เนื่องจากต้องการใช้กรณีบางเขียนต่อรองให้ฝรั่งเศสจัดการปักปันเขตแดนโดยเร็ว ซึ่งฝรั่งเศสก็ทราบดี จึงขอให้สยามปล่อยตัวบางเขียนเสียก่อน ฝรั่งเศสจึงจะเปิดเจรจาเรื่องเขตแดน แต่ในที่สุดเมื่อต้นเดือนกันยายน พ.ศ.2435 นายปาเว่เข้าเฝ้าสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และเปลี่ยนท่าทีใหม่ โดยยอมตกลงรับคืนธงฝรั่งเศสกลับไป โดยเป็นที่รู้กันทั้งสองฝ่ายว่า สยามจะส่งตัวบางเขียนให้แก่ฝรั่งเศส เมื่อการปักปันเขตแดนเรียบร้อยแล้ว (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 67 – 69)

1.2 กรณีนายซัมเปนิวส์ เอสกิลัด และบาระตอง

กรณีนายซัมเปนิวส์ (Champenois) และนายเอสกิลัด (Esquilat) นั้น เริ่มจากครั้งแรกบุคคลทั้งสองต้องการจะข้ามแม่น้ำโขงจากท่าอุเทนไปยังคำมวน โดยเพิกเฉยไม่ปฏิบัติตามระเบียบข้อตกลงระหว่างสยามและฝรั่งเศส ด้วยการเดินทางโดยใช้หนังสือเดินทางของผู้อื่น และไม่สนใจต่อพระดำรัสของกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม* ที่ทรงขอให้เขาไปรับใบอนุญาต อย่างไรก็ตาม สยามก็ได้ออกใบอนุญาตให้ทั้งสองคนในเวลาต่อมา

ครั้งที่ 2 นายซัมเปนิวส์และนายเอสกิลัดทำผิดอีกครั้งด้วยการค้าของเถื่อนและเดินทางในราชอาณาจักรสยามโดยไม่ได้รับอนุญาต เจ้าหน้าที่ตักเตือนแล้วก็ไม่ยอมจ่ายค่าภาษีนำเข้า อีกทั้งยังคงเดินทางต่อไปโดยไม่มีตราประทับบนหนังสือเดินทาง รัฐบาลจึงจำเป็นต้องจับกุมและเนรเทศบุคคลทั้งสองออกนอกราชอาณาจักรและยึดสินค้าดังกล่าวไว้ด้วย (พีรพล สงนุ้ย, 2545: 19 – 20)

* ในเวลานั้นกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงเป็นข้าหลวงเมืองหนองคาย เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน บังคับบัญชาเมืองใหญ่ 16 เมือง เมืองขึ้น 36 เมือง (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 55)

ส่วนอีกกรณีหนึ่ง คือ กรณีที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงส่งตัวนายบาระตอง (Baraton) ออกจากเมืองหนองคาย กล่าวคือนายบาระตองเดินทางเข้ามาหนองคายโดยไม่มีหนังสือเดินทาง และได้ทูลขออนุญาตกรมหลวงประจักษ์ฯ ตั้งโรงต้มกลั่นสุราที่หนองคาย แต่ในขณะนั้น ทางกรมสยามมีนโยบายให้ผู้ว่าราชการเมืองในหัวเมืองลาวพวนต้มกลั่นสุร่าจำหน่ายแก่ราษฎร เพื่อความสะดวกในการจัดเก็บภาษี จึงไม่อนุญาตให้นายบาระตองทำการดังกล่าว ประกอบกับนายบาระตองไม่มีหนังสือเดินทาง จึงถูกส่งตัวกลับไป

เมื่อนายปาวีเดินทางมารับตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ แล้ว ก็ได้ประท้วงว่า เจ้าพนักงานสยามทำการข่มเหงชาวฝรั่งเศสทั้งสาม โดยขับไล่บุคคลเหล่านี้ออกจากประเทศสยาม นายปาวีเรียกร้องให้รัฐบาลสยามจ่ายค่าทำขวัญให้แก่คนทั้งสาม มิฉะนั้นจะไม่เจรจาเรื่องเขตแดนกับสยาม สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงชี้แจงให้นายปาวีทราบว่าการนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการเจรจาแต่อย่างใด นายปาวีเองก็ได้รับปากกับฝ่ายสยามแล้ว ควรจะดำเนินการเจรจาต่อไป ฝ่ายสยามยินดีจะจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยภายหลังการปักปันเขตแดนเสร็จสิ้นลง (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 61, 71)

1.3 กรณีนายมาสตี

นายมาสตี (Massie) เจ้าหน้าที่ของสถานกงสุลฝรั่งเศสในเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเคยเป็นสมาชิกของคณะสำรวจ (Mission Pavie) ได้ลาออกจากตำแหน่งดังกล่าว เพราะได้รับการข่มเหงจากคนไทย และที่สำคัญคือ นายมาสตีไม่เคยได้รับความเห็นใจและการสนับสนุนจากรัฐบาลที่กรุงฮานอยและกรุงปารีสเลย ดังนั้นเขาจึงได้ฆ่าตัวตาย เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2435 บริเวณหน้าเมืองจำปาสัก

การตายของนายมาสตีทำให้นายลานเนสซัง (Lanessan) ผู้ว่าราชการเวียดนามตอนใต้และผู้นำจักรวรรดินิยมคนสำคัญของฝรั่งเศสต้องเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยให้ตั้งคณะกรรมการสอบสวน ผลการสอบสวนปรากฏอย่างชัดเจนว่าเป็นการฆ่าตัวตาย แต่หนังสือพิมพ์ในไซ่ง่อนและตั้งเกี่ยวกับรายงานว่านายมาสตีป่วยตาย จึงอาจจะเป็นไปได้ว่า ข้าราชการชาวอาณานิคมต้องการให้การตายของนายมาสตีให้เกิดประโยชน์ โดยผลักดันให้รัฐบาลฝรั่งเศสเข้ามาตรรกการที่เด็ดขาดกับสยาม (พีรพล สงนุ้ย, 2545: 20 – 22)

1.4 กรณีนาวาเอกโธเรอซ์

กรณีนี้เกิดขึ้นเมื่อนาวาเอกโธเรอซ์ (Captain Thoreux) ผู้บังคับการกองเรือฝรั่งเศส คุมเรือเสเปียงมาส่งกองทัพของตนที่แก่งลีผี พบกับเรือลาดตระเวนของสยาม ฝ่ายสยามสั่งให้หยุด ฝรั่งเศสไม่ยอมหยุด จึงเกิดยิงกัน ฝ่ายลาดตระเวนของสยามจึงจับนาวาเอกโธเรอซ์กับพวกไปถวายกรมหลวงพิชิตปรีชากร* ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในเวลานี้

การที่สยามจับนาวาเอกโธเรอซ์ได้ ฝรั่งเศสถือว่าเสียเกียรติอย่างมาก รัฐบาลฝรั่งเศสจึงขอให้ทางสยามปล่อยตัวนาวาเอกโธเรอซ์ทันที ฝ่ายสยามไม่ยอม อ้างว่าการควบคุมตัวนาวาเอกโธเรอซ์ชอบด้วยเหตุการณณ์แล้ว เพราะนาวาเอกโธเรอซ์คุมกำลังทหารรุกรานเขตแดนของสยาม ฝรั่งเศสไม่พอใจอย่างมาก จึงสั่งให้นายปาวีแจ้งรัฐบาลสยามว่าถ้าไม่ปล่อยนาวาเอกโธเรอซ์ก็จะตัดสัมพันธ์ทางการทูต พร้อมกันนั้นฝรั่งเศสได้เชิญทูตสยามประจำปารีสไปพบ และแจ้งว่าถ้าไม่ปล่อยนาวาเอกโธเรอซ์แล้ว ก็ขอให้ราชทูตสยามออกไปเสียจากประเทศฝรั่งเศส รัฐบาลสยามเห็นว่าไม่มีทางอื่นใดดีกว่าการปล่อยตัวนาวาเอกโธเรอซ์ จึงอนุโลมตามคำเรียกร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513: 41; สุจริต ถาวรสุข, 2519: 57 – 58)

1.5 กรณีพระยอดเมืองขวาง

กรณีนี้เกิดขึ้นเมื่อนายลูซ (Luce) คุมทหารเข้าปล้นค่ายและยึดเมืองคำมวนจากพระยอดเมืองขวางเมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ.2436 และบีบบังคับพระยอดเมืองขวางให้สละเมืองคำมวนซึ่งฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของญวน แต่พระยอดเมืองขวางตอบได้ว่าเป็นของสยาม และให้เสนอเรื่องราวให้รัฐบาลฝรั่งเศสและสยามชี้ขาดก่อน โดยยื่นหนังสืออาัยัดเมืองคำมวนไว้ จากนั้นนายลูซก็มีคำสั่งให้นายกรอสกูแรง (Groscurin) พร้อมทหารกว่า 20 คน คุมตัวพระยอดเมืองขวางกับพวกส่งเมืองท่าอุเทน

ต่อมาในวันที่ 28 พฤษภาคม พ.ศ.2436 นายกรอสกูแรงได้นำทหารประมาณ 10 คนมาจับกุมหลวงอนุรักษ ผู้ช่วยของพระยอดเมืองขวาง อ้างว่าหลวงอนุรักษเคยกล่าวว่ายามจะรบกับฝรั่งเศสอีก ในวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ.2436 พระยอดเมืองขวางกับพวกพากันไปเจรจากับนายกรอสกูแรงบนเรือนที่หลวงอนุรักษถูกกักขังอยู่ ระหว่างได้ตอบกันอยู่ได้มีเสียงปืนดังขึ้น ถูกทหาร

* ในเวลานั้นกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเป็นข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว บังคับบัญชาเมืองใหญ่ 23 เมือง เมืองขึ้น 45 เมือง

ไทยชาวโคราชเสียชีวิต 1 คน และต่อมาขุนวังก็ถูกปืนเสียชีวิต จากนั้นก็เกิดการต่อสู้กันทั้งสองฝ่าย ซึ่งผลที่สำคัญคือนายกรอสมุทญิงเสียชีวิตในระหว่างต่อสู้กันด้วย

เมื่อทางรัฐบาลฝรั่งเศสได้รับรายงานเรื่องการเสียชีวิตของนายกรอสมุทญิงแล้ว ก็ไม่พอใจเป็นอย่างมาก จึงได้สั่งให้นายปาวีเยนประจักษ์ต่อรัฐบาลสยามอย่างรุนแรง ขอให้ลงโทษพระยอดเมืองขวางสถานหนัก และจ่ายค่าทำขวัญให้แก่ครอบครัวทหารฝรั่งเศส ญวน และเขมรที่เสียชีวิตในการต่อสู้ครั้งนี้ จนท้ายที่สุดพระยอดเมืองขวางต้องคำพิพากษาให้ลงโทษจำคุกถึง 20 ปี (แต่เมื่อถูกจำคุกอยู่ราว 4 ปีเศษก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษ) (สุจิต ถาวรสุข, 2519: 63 – 68)

จากเหตุการณ์ทั้ง 5 กรณีที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเริ่มมีมาตั้งแต่ก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 และทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ฝรั่งเศสออกคำสั่งให้กองทัพเรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ญี่ปุ่นเคลื่อนกองมารอคำสั่งที่ฮ่องกง เมื่อฝ่ายสยามทราบข่าวจึงได้มีการปรึกษากัน จะออกประกาศห้ามเรือรบทุกชาติไม่ให้ล่วงล้ำเขตสันดอนปากน้ำเข้ามา

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ.2436 เมื่อฝ่ายสยามทราบข่าวความเคลื่อนไหวของกองเรือรบฝรั่งเศสที่อยู่ฝั่งนอกกว่ากำลังเคลื่อนขบวนมาไซ่ง่อน จึงมีการประชุมเสนาบดีปรึกษากันว่าจะปิดปากอ่าวโดยใช้เรือจมขวางไว้ ที่ประชุมเห็นพ้องกันว่า ยังไม่ยากใช้วิธียิงห้าม เพราะเกรงจะทำให้ลูกกลามเป็นสงครามได้ ส่วนทางชายแดนปรากฏว่า ฝรั่งเศสได้ถอนกำลังส่วนใหญ่ออกจากพื้นที่ที่ยึดได้ เพราะกำลังทหารฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่ได้มีมาก ประกอบกับทางตั้งเกียก็เกิดความวุ่นวายขึ้นด้วย เมื่อทราบข่าวนี้ ทางกรุงเทพฯ ก็มีการปรึกษากัน ซึ่งที่ประชุมเสนาบดีเกิดความเห็นแตกแยกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งนำโดยพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ได้ถวายนามความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นโอกาสอันดีที่จะส่งทัพใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปปราบให้ราบคาบ แต่ฝ่ายนักการทูตซึ่งนำโดยสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงทักท้วงและย้ำว่า จุดยืนของสยามคือ ต้องแสดงให้เห็นว่า ฝรั่งเศสคือผู้รุกราน สยามไม่ควรใช้มาตรการรุนแรงได้ ในที่สุดก็ยอมขอมกันได้ว่าส่งกำลังจากกรุงเทพฯ ไปสมทบ ขณะเดียวกันก็จะส่งพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณไปเป็นทูตเจรจาที่ปารีส และเพื่อให้เห็นเจตนาแน่วแน่ของสยามในการที่จะตกลงกับฝรั่งเศสโดยสันติวิธี สยามจึงปล่อยตัวนาวาเอกโธเรอซ์ตามคำขอของฝรั่งเศสดังกล่าวมาแล้วด้วย แต่ฝรั่งเศสกลับแจ้งว่า สยามจะต้องจัดการเรื่องบางเบียนและชาวฝรั่งเศสอีก 3 คน คือ นายซัมเปนิวส์ นายเอสกิลการ์ด และนายบาระตอง ให้เรียบร้อย ฝรั่งเศสจึงจะยอมรับทูตพิเศษของสยาม ดังนั้นแผนการส่งทูตพิเศษจึงชะงักงันอยู่

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2436 ซึ่งเป็นเดือนที่เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นั้น ทางสยามได้เตรียมตัวป้องกันกรุงเทพฯ อย่างเต็มที่ เนื่องจากข่าวลือเรื่องเรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้จัดตั้งคณะกรรมการป้องกันพระราชอาณาเขต ซึ่งประกอบด้วยเสนาบดีกระทรวงสำคัญต่าง ๆ อีกทั้งยังเสด็จพระราชดำเนินตรวจป้อมปืนใหญ่ การทดลองใช้ตอร์ปิโด ตลอดจนการจมเรือปิดปากอ่าว และทรงสรุปว่า แม้ทางสยามจะเตรียมตัวรับถึงเพียงนี้แล้วก็ตาม หากเรือรบฝรั่งเศสจะรุกกล้าเข้ามาจริง ๆ มาตรการตั้งรับนี้ก็คงจะต้านไม่ไหว ยกเว้นจะให้มีการยิงกันเท่านั้น

ทางการทูตนั้น ในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2436 รัฐบาลฝรั่งเศสได้แต่งตั้งนายเลอเมียร์ เดอ วิลเลอร์ (Le Myre de Vilers) ซึ่งเคยเป็นผู้ว่าราชการโคชินไชน่ามาถึง 2 สมัย ให้เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสมาเจรจากับรัฐบาลสยาม โดยเรียกรื่องเช่นเดิมคือ อ้างสิทธิของญวนเหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ให้สยามถอนทหารออกจากบริเวณนั้นและให้ชดใช้ค่าปรับไหมในกรณีบางเบียนและชาวฝรั่งเศสทั้งสาม ทางรัฐบาลฝรั่งเศสได้ให้อำนาจนายวิลเลอร์เต็มที่ที่จะใช้มาตรการปิดปากอ่าวได้ ถ้าทางสยามไม่ยอมตามคำเรียกร้อง แต่มีข้อน่าสังเกตว่า รัฐบาลฝรั่งเศสย้ำว่าให้นายวิลเลอร์แสดงเจตจำนงว่าฝรั่งเศสไม่ได้ต้องการสยามเป็นอาณานิคม เพียงขอดินแดนบางส่วนเท่านั้น ซึ่งในระหว่างนั้น ทางอังกฤษได้ส่งเรือพาลลาส (Pallas) มาถึงสันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อป้องกันคนของตนในกรณีเกิดความวุ่นวายขึ้นที่กรุงเทพฯ เป็นโอกาสให้ฝรั่งเศสใช้เป็นข้ออ้างในการส่งเรือแองคองสตังค์ (Inconstant) และเรือโคเมต (Comète) เข้ามาบ้าง โดยกำหนดจะมาถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ.2436 จากนั้นนายปาวีได้แจ้งให้ทราบอีกครั้งหนึ่งว่า เรือสองลำดังกล่าว เลื่อนกำหนดเข้ามาถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 13 กรกฎาคม ซึ่งเป็นการแจ้งอย่างกะทันหัน โดยการที่ฝรั่งเศสเร่งกำหนดให้เร็วขึ้น 2 วันนั้น แซน บัจจุสานนท์ (2508: 53) ได้สันนิษฐานไว้ 3 ประการ คือ

1. เพื่อมิให้สยามมีเวลาเตรียมการป้องกันมาก อันจะเป็นการยากลำบากยิ่งขึ้น ในกรณีที่เรือรบฝรั่งเศสจะต้องใช้กำลังตีฝ่าเข้าไป
2. ถ้าเข้ามาในวันที่ 15 กรกฎาคม เวลานั้นขึ้นที่สันดอนซึ่งเรือจะผ่านเข้าไปได้จะเป็นเวลาค่ำมืดแล้ว (ประมาณเวลา 19.30 น.) ย่อมจะเป็นการไม่สะดวกที่จะนำเรือเข้าไป มองไม่เห็นชัดว่าฝ่ายสยามจัดการป้องกันไว้ ณ ที่ใดบ้าง

3. การเปลี่ยนเป็นเข้ามาในวันที่ 13 กรกฎาคม จะเหมาะกว่าเพราะวันรุ่งขึ้นคือวันที่ 14 กรกฎาคม เป็นวันชาติฝรั่งเศส เป็นการปลุกใจทหารว่าจะต้องตีฝ่าเข้าไปให้จงได้ เพื่อเกียรติของชาติฝรั่งเศส รุ่งขึ้นจะได้ฉลองชัยชนะกันที่กรุงเทพฯ เสียเลย

อนึ่ง ทางฝ่ายสยามก็ทราบว่าการณ์กำลังเครียดขึ้นทุกขณะ มีการประชุมเสนาบดีและในที่ที่สุดผลก็ออกมาว่าทางสยามออกประกาศเป็นทางการ ห้ามเรือรบต่างชาติแล่นล้ำเขตสันดอนปากน้ำเข้ามา ถ้ามีการล่องละเมิด ฝ่ายสยามจะยิงห้ามเป็นการเตือนก่อน หากยังเข้ามาอีกจะใช้มาตรการยิงตอบโต้ทันที

พร้อมกันนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงพยายามติดต่อขอความช่วยเหลือจากอังกฤษเต็มที่ และทรงสั่งให้ทูตไทยเข้าพบเจรจากับรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสให้ได้ ในที่สุดหลังจากฝ่ายอังกฤษยอมช่วยเหลือเจรจากับฝรั่งเศสเป็นเชิงเตือน และทูตไทยก็ได้เจรจากับนายจูลส์ เดอแวลล์ (Jules Develle) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของฝรั่งเศสแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสก็ยอมถอนคำสั่ง คือ ไม่ให้เรือรบ 2 ลำแล่นล้ำสันดอนปากน้ำเข้ามา ประกาศถอนคำสั่งนี้ ทางกรุงเทพฯ และนายปาวีได้รับทราบในเช้าวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 และเรือรบ 2 ลำแล่นเข้ามาถึงสันดอนในตอน 16.00 น. วันเดียวกัน โดยหน้าที่แล้ว นายปาวีจะต้องรีบแจ้งแก่ผู้บังคับการเรือถึงประกาศถอนคำสั่งของรัฐบาลฝรั่งเศส แต่จากบันทึกของผู้บังคับการเรือยืนยันว่าไม่ได้รับคำสั่งใด ๆ จึงถือคำสั่งเดิม คือ มุ่งทะลวงผ่านปากน้ำเข้าไป การยิงกันจึงเกิดขึ้นในราว 18.30 น. และเมื่อถึง 21.00 น. เรือรบทั้ง 2 ลำก็เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้และจอดอยู่หน้าสถานกงสุลฝรั่งเศส ปรากฏว่าทั้ง 2 ฝ่ายเสียหายไม่มากนัก มีคนบาดเจ็บล้มตายไม่กี่คนเท่านั้น (อภิญาเพื่องฟูสกุล, 2524: 8 – 11)

หลังจากเกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำ รัฐบาลฝรั่งเศสได้กระทำการรุนแรงต่อสยาม โดยยื่นคำขาดให้สยามปฏิบัติตามภายใน 48 ชั่วโมง ซึ่งในครั้งแรกรัฐบาลสยามยินยอมปฏิบัติตามในบางข้อ แต่ฝรั่งเศสไม่พอใจจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูต และใช้กำลังทัพเรือปิดล้อมอ่าวสยาม การบีบบังคับของฝรั่งเศสเป็นการคุกคามเอกราชของสยามอย่างหนักยิ่ง รัฐบาลจึงจำเป็นต้องยอมรับคำขาดและข้อประกันต่าง ๆ ของฝรั่งเศสแต่โดยดี

เมื่อเหตุการณ์สงบแล้ว รัฐบาลทั้งสองเปิดเจรจาเพื่อขจัดข้อขัดแย้งและฟื้นฟูสัมพันธไมตรี ณ กรุงเทพฯ ประเทศสยามในขณะนั้นตกอยู่ในฐานะผู้แพ้สงคราม การเจรจาดำเนินไปตามเงื่อนไขของฝรั่งเศส รัฐบาลสยามพยายามถ่วงเวลาการเจรจา เพื่อติดต่อขอความช่วยเหลือจากมหาอำนาจบางชาติ อาทิเช่น อังกฤษและรัสเซีย แต่ไม่ประสบความสำเร็จแต่อย่าง

โต ในที่สุดเมื่อไม่มีทางหลีกเลี่ยง ฝ่ายสยามจึงยินยอมลงนามในสนธิสัญญา ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสเป็นผู้ร่างเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 และแลกเปลี่ยนสัตยาบัน เมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436

สนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 ยังผลให้สยามต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส และยินยอมให้ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าสยามจะปฏิบัติตามสัญญาโดยครบถ้วน สัญญาฉบับนี้ก่อให้เกิดปัญหาหลายประการแก่สยาม อาทิเช่น ปัญหาเขตแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบาง ปัญหาบุคคลอพยพ ปัญหาบุคคลในบังคับฝรั่งเศส แต่รัฐบาลสยามก็พยายามปฏิบัติตามอย่างรวดเร็วตามสัญญาทุกประการ เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากจันทบุรีโดยเร็วที่สุด แม้ว่ารัฐบาลสยามได้ดำเนินการตามพันธกรณีที่ระบุไว้ในสัญญาไปแล้ว เช่น การถอนทหารจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การปลดปล่อยคนในบังคับฝรั่งเศส และการพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวาง ฝรั่งเศสก็ยังคงยึดจันทบุรีไว้ต่อไป

แม้ว่าวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ได้ผ่านพ้นไปแล้ว แต่ผลของเหตุการณ์ยังคงอยู่และก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนต่ออนาคตของประเทศในระยะเวลาต่อมา รัฐบาลสยามจึงจำเป็นต้องพยายามตกลงกับฝรั่งเศสเพื่อขจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 และสามารถตกลงกันได้ในที่สุด เมื่อปี พ.ศ.2446 (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 201)

2. ผู้ฟัง

เนื่องจากสยามมีเขตแดนติดต่อกับอาณานิคมของฝรั่งเศสด้านหนึ่ง และอังกฤษอีกด้านหนึ่งดังที่กล่าวมาแล้ว ผู้ฟังที่ได้รับอิทธิพลจากพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 จึงมาจากทั้ง 3 ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทั้งจากประเทศสยาม อังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงผู้ฟังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสด้วยนั้น ผู้ที่นับได้ว่าเป็นสื่อกลางให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ มีดังต่อไปนี้

2.1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการนั้น ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ พระองค์ทรงเป็นนักการทูตที่เห็นการณ์ไกล ไม่ทรงประสงค์จะมีปัญหากับชาติมหาอำนาจ เช่นฝรั่งเศส ซึ่งทรงเหน็ดเหนื่อยอย่างยิ่งในการเจรจาเพื่อยุติข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส ไกลเกลี้ยเพื่อรักษาทางพระราชไมตรี ขอร้องให้เห็นใจสยาม เสนอแนะให้ประเทศชาติเสียประโยชน์น้อยที่สุด

โดยเริ่มต้นจากทรงเสนอ “วิธีรักษาชีพ” แก่นายปาวีว่า (กรมหลวงเทวะวงศัวิโรปกการ, ลายพระหัตถ์ถึงนายปาวี, ร.5ฝ.18.1/1 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 72)

“...ฝ่ายไทยขอเสนอหลักการที่เรียกว่า “วิธีรักษาชีพ” (Modus Vivendi) นั่นคือการก่อตั้งแดนกลางกว้าง 50 กิโลเมตร ยาว 650 กิโลเมตร ตั้งแต่ใต้เมืองคำมวลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใดในบริเวณแลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ บริเวณดังกล่าวอยู่ในสันเขาน้ำข้างฝ่ายไทยซึ่งติดต่อกับแดนญวน ทั้งสองฝ่ายจะต้องถอนด่านทั้งหมดที่มีอยู่ในบริเวณนี้ สถานะของดินแดนจะคงอยู่โดยปราศจากกองทหารตลอดไป จนกว่าจะได้มีการแบ่งปันเขตแดนกันโดยเรียบร้อย...”

แต่อย่างไรก็ตาม นายปาวีไม่เห็นชอบด้วยกับข้อเสนอนี้ และกล่าวว่าฝรั่งเศสจะเปิดการเจรจาปักปันเขตแดนทันทีที่สยามถอนทหารจากฝั่งซ้ายกลับมาฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้หมด เมื่อการเจรจาทางการทูตไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก สถานการณ์ทางชายแดนก็ตึงเครียดขึ้นเรื่อย ๆ ถึงขั้นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะใช้วิธีการรุนแรงได้ตอบฝรั่งเศส ซึ่งสมเด็จพระยาเทวะวงศัวิโรปกการก็ได้กราบบังคมทูลท้วงติงไว้ว่า (กรมหลวงเทวะวงศัวิโรปกการ, ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , ร.5ฝ.18.1/2 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 91 – 92)

“...ที่คิดกระทำการจัดอยู่ทุกวันนี้ จะต้องให้ปรากฏแก่โลกทั้งปวงว่าฝรั่งเศสข่มเหงไทยก่อนแล้ว จึงควรจะคิดรบพุ่งกับฝรั่งเศส... แลไว้ใจว่าการพิชิตฯ คงจะได้ทรงดำริจัดการทั้งปวงรอบคอบแล้ว การส่งอาวุธไปอุดหนุนอย่างใดก็เห็นว่า ไม่ขัดขวางการที่กระทำอยู่ในยุโรปและกรุงเทพฯ การที่เจรจากับฝรั่งเศสในเรื่องนี้ก็เป็นการจำใจต้องทำตามคติของโลกทั้งหลายที่นับถือถือว่า การเช่นนี้เป็นหนทางของเมืองอันรุ่งเรืองจะต้องดำเนิน...หนทางการทั้งปวงที่ได้ปรนนิบัติราชการแลผลที่ปรากฏแก่คนทั้งปวงแต่ต้นในเรื่องฝรั่งเศสเป็นการดี อยู่ในที่ถูกต้องเป็นที่คนทั้งปวงที่เป็นกลางติเตียนไม่ได้แล้ว ถ้าแม้จะมีเหตุอันเสียสติไปไม่เป็นที่พอใจแก่ตนเอง จะกระทำการผลุนผลันพันแผ่นดินอย่างไรแล้วก็เป็นที่ยังใจยิ่งนัก...”

สมเด็จพระยาเทวะวงศัวิโรปกการ ทรงเชื่อมั่นในวิถีทางของการทูตดังกล่าวนี้โดยตลอด แม้กระทั่งเมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำ เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 อันเป็นเหตุการณ์รุนแรงที่สุดของวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 แล้ว พระองค์ก็ยังทรงใช้วิธีการทูตต่อไป และในที่สุดก็

ทรงสามารถเปิดการเจรจายุติการต่อสู้ข่มขู่ของฝรั่งเศสได้อย่างปลอดภัยและเรียบร้อย แม้ว่าในการตกลงทำสัญญานั้น สยามเป็นฝ่ายเสียเปรียบ และต้องเสียดินแดนเป็นจำนวนมาก แต่ก็นับเป็นวิธีที่ดีที่สุดเท่าที่พึงกระทำได้ในเวลานั้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงยอมรับในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ดังที่ปรากฏต่อมาว่าทรงเปรียบเทียบสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นเสมือนพระหัตถ์ซ้ายขวาของพระองค์เลยทีเดียว

2.2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ นั้น ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ และทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระองค์ทรงเป็นพระอนุชาในสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ* แต่ทรงมีความคิดเห็นแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง โดยทรงเสนอให้รบขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศสเพื่อปกป้องรักษาพระราชอาณาเขต แม้ว่าฝรั่งเศสจะมีกำลังรบที่เหนือกว่า ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าอังกฤษคงจะให้ความช่วยเหลือสยาม ดังที่ทรงชี้แจงต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า (พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ, ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , ร.5ป.18.1/6 ฉบับที่ 32/2203 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 87)

“...ฝ่ายอังกฤษร้อนใจยิ่งนัก เกรงว่าไทยจะรบขึ้นกับฝรั่งเศสแล้ว ควรจะชักลากอังกฤษเข้าไปด้วย เพราะจะนั่งเสียมิได้แล้ว เป็นแน่...ผลประโยชน์ของคนชาติอังกฤษในเมืองไทยมีเป็นที่หนึ่ง...จึงเชื่อมั่นว่าอังกฤษจะไม่ทนนิ่งให้ชาติอื่นมาใช้อำนาจในเมืองไทยนอกจากไทยเอง แลถ้าไทยรบด้วยฝรั่งเศสขึ้นแล้ว อังกฤษแม้จะไม่ช่วยรบตรง ๆ ก็นิ่งไม่ได้ อาจจะต้องช่วยป้องกันฤกษ์ช่วยก็คิดวางอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอย่างน้อยที่สุด...”

อนึ่ง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณก็ทรงทราบดีว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะรบอยู่เช่นกัน จึงทรงสนับสนุนเต็มที่ และทรงคัดค้านฝ่ายนักการทูต ดังที่ได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า (พระองค์เจ้าสวัสดิ

* สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ 2 ส่วนพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงเป็นพระองค์ที่ 6 ที่ประสูติแต่สมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา (เจ้าจอมมารดาเปี่ยม) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โสภณ, ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.5ฝ.18/4 ฉบับ
อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 99 – 100)

“...ก็ถ้าในระหว่างจะรอปฎกษาประรองคอง ฤามีสัญญา
เช่นในขณะที่จะได้เปรียบเช่นนี้ เราจะต้องหยุดการรักษาบ้านเมืองด้วย
แล้ว มีแต่หน้าจะเสียที่เสียกลฝรั่งเศส...การที่เราจะไปตั้งอยู่ในฝั่งซ้ายแม้ใน
ตำบลใดตำบลหนึ่งในตอนใต้...เชื่อว่าไม่มีใครจะคิดค้านได้...กรมหลวงเท
วะวงศ์ฯ ยัดมินส์ กรมหมื่นดำรงฯ ก็จะไม่สามารถที่จะค้นหาเครื่องได้
เพียงคัดค้านในข้อนี้ได้สัก...แต่ว่า คือเรื่องนี้จะปัญหาถึงกรมหลวงเท
วะวงศ์ฯ จะ resign แล้ว จึงควรงด เพราะเวลานี้เป็นเวลายากลำบากของ
บ้านเมือง ไม่ควรมีการที่ผิดแตกต่างในเคาน์ซิล จนถึงกับทำการร่วมกันไม่
ได้ สามัคคียอมเป็นกำลังอันใหญ่ที่จะนำมาซึ่งชัยชนะแก่ศัตรู ข้าพระ
พุทธเจ้าตั้งใจอดกลั้นคอยหลีกเลี่ยงการโต้เถียงต่อปากคำในเรื่องฝรั่งเศส
ทั้งปวง...ถ้าการทั้งนี้ กรมหลวงเทวะวงศ์ฯ ได้ทรงทราบแน่ว่าเป็นพระราช
ประสงค์อันแน่นอนเกิดก่อสร้างสมในพระบรมราชหฤทัยอันได้ทรง
พระราชวิจารณ์พิจารณาปรารภเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขตแดน...ยังเชื่อว่า
ท่านคงจะต้องอุปถัมภ์พระบรมราชาบายนี้ให้มีเหตุขัดข้องขึ้นได้...”

แม้ว่าในท้ายที่สุด วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 จะจบลงโดยการเจรจาของฝ่ายสยาม
และฝรั่งเศส แต่ความเห็นของพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ซึ่งเป็นเสนาบดีสำคัญพระองค์หนึ่ง ก็นับว่า
เป็นประโยชน์ในเวลาที่ยุทธศาสตร์พร้อมรับมือกับเหตุการณ์รุนแรงก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์ที่
ปากน้ำ เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 อยู่ไม่น้อย

2.3 ลอร์ดโรสเบอรี (Lord Rosebery)

ลอร์ดโรสเบอรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ นับได้ว่าเป็นตัว
แทนของประเทศอังกฤษในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ซึ่งหากจะกล่าวถึงประเทศในยุโรปที่รัฐบาลสยาม
พิจารณาที่จะเป็นมิตรไว้เพื่อถ่วงดุลอำนาจของฝรั่งเศสนั้น กล่าวได้ว่า อังกฤษเป็นชาติที่รัฐบาล
สยามตระหนักถึงเป็นชาติแรก เพราะอังกฤษเป็นคู่แข่งที่สำคัญของฝรั่งเศสในการแสวงหาอาณานิคม
ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (อัมพร ตั้งเสรี, 2522: 49)

ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 สยามพยายามติดต่อทางการทูตกับอังกฤษอย่างใกล้ชิด
สิ่งที่รัฐบาลสยามอยากทราบเป็นอย่างยิ่งก็คือ อังกฤษจะทำประการใดบ้าง ในกรณีที่ยุทธศาสตร์
คุกคามจากฝรั่งเศส โดยให้พระมหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) อัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน

เข้าพบลอร์ดโรสเบอรี เพื่อขอคำตอบในเรื่องนี้ ลอร์ดโรสเบอรีได้ให้คำแนะนำว่า สยามไม่ควรกระทำการเป็นศัตรูกับฝรั่งเศสอย่างเปิดเผย เช่น ส่งซื้ออาวุธจากอังกฤษและที่อื่น ๆ เพราะอาจทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสหาเหตุประกาศสงครามกับสยาม โดยอ้างว่าเพื่อยึดเครื่องสาตราวุธที่อาจเป็นอันตรายต่อฝรั่งเศส สยามควรหาทางตกลงกับฝรั่งเศสโดยสันติวิธี โดยอาจใช้วิธีส่งทูตพิเศษไปตกลงที่ปารีส หรือให้ประเทศอื่นช่วยไกลเกลี่ยกรณีพิพาทที่มีต่อกัน ภายหลังที่อังกฤษทราบข่าวการสู้รบระหว่างสยามกับฝรั่งเศสบริเวณแม่น้ำโขง ัครราชทูตสยามได้แจ้งให้ลอร์ดโรสเบอรีทราบว่า สยามจำเป็นต้องต่อสู้เพื่อป้องกันชีวิตและทรัพย์สินของพลเมือง ซึ่งลอร์ดโรสเบอรีมีความเห็นว่า รัฐบาลสยามควรมีโทรเลขชี้แจงให้รัฐบาลฝรั่งเศสที่ปารีสเข้าใจว่า รัฐบาลสยามไม่ปรารถนาที่จะทำการรบพุ่งกับฝรั่งเศสแต่อย่างใด (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 86 – 87)

การกระทำของลอร์ดโรสเบอรี แสดงให้เห็นว่าอังกฤษไม่มีความประสงค์ที่จะเกี่ยวข้องกับวิกฤตการณ์ครั้งนี้ ดังที่เขาได้กล่าวไว้ในจดหมายถึงนายฟิปปส์ (Phipps) อุปทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส เล่าถึงการสนทนาระหว่างเขากับบารอน เดสตูร์เนลล์ (Baron d'Estournelles) อุปทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอนไว้ว่า (อัช บุญยานนท์, 2483: 134 – 135)

“...ม. เดสตูร์เนลล์ ก็ได้ต่อว่าคำพูดของเซอร์ เฮดเวิร์ด เกรย์ ในแฮตส์ออฟคอมมอนส์ว่า เป็นคำพูดที่ทำให้รู้สึกกันในประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสว่า อังกฤษกำลังจะคิดสนับสนุนไทย

ความเห็นอันนี้ ข้าพเจ้าได้ปฏิเสธทันที และยืนยันว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดเลยว่าคำพูดของเซอร์ เฮดเวิร์ด เกรย์ จะมีผู้เข้าใจไปได้ เช่นนี้ การที่ส่งเรือรบอังกฤษไปในประเทศสยามนั้นก็ด้วยความจำเป็น เพราะบรรดาพ่อค้าอังกฤษต่างได้ร้องมามากมาย ขอความคุ้มครองป้องกัน แต่ไม่ใช่ป้องกันฝรั่งเศส ป้องกันเมื่อประชาชนพลเมืองเป็นกบฏลุกฮือขึ้น ซึ่งพ่อค้าเหล่านั้นเชื่อมั่นว่าจะขึ้นเป็นแน่นอน...”

นอกจากนี้ ลอร์ดโรสเบอรียังพยายามรักษานโยบายนี้อย่างเคร่งครัด ดังเช่นกรณีของนาวาเอกเฮนรี โจนส์ (Captain Henry Jones) ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ซึ่งสนับสนุนการต่อต้านของฝ่ายสยาม ดังที่ลอร์ดแลนส์ดาวน์ (Lord Lansdowne) อุปทูตอังกฤษประจำอินเดียได้กล่าวถึงนาวาเอกเฮนรี โจนส์ไว้ว่า “...เป็นทหารสูงอายุมี่มีความเห็นรุนแรงและใช้ถ้อยคำก้าวร้าว โดยเป็นพวกฝ่ายสยามอย่างรุนแรงและเป็นผู้ศรัทธาในสยามที่จะต่อต้าน...ฝรั่งเศส...” ทำให้ลอร์ดโรสเบอรีมีโทรเลขมาตักเตือนนาวาเอกเฮนรี โจนส์ เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ให้แนะนำฝ่ายสยามมิให้ขัดขวางฝรั่งเศสในการนำเรือเข้ามาในแม่น้ำ (ทักษ, 2542: 147) และยังมีโทรเลขฉบับลงวัน

ที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ.2436 มาทำซ้ำอีกว่าให้ขจัดความคิดของรัฐบาลสยามที่เชื่อว่าอังกฤษจะเข้ามามีส่วนช่วยป้องกันสยามให้พ้นจากการโจมตีของฝรั่งเศส (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 126)

กล่าวได้ว่า ลอร์ดโรสเบอรีแสดงให้เห็นชัดเจนว่า ตราบใดที่ผลประโยชน์ของอังกฤษยังไม่ถูกกระทบกระเทือน อังกฤษจะไม่เข้าแทรกแซงเหตุการณ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเด็ดขาด เพราะอังกฤษพยายามระมัดระวังมิให้เกิดการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส อาจจะเป็นเพราะเหตุนี้จึงทำให้ฝรั่งเศสกล้าทำการรุนแรงกับสยาม เนื่องจากแน่ใจว่าอังกฤษจะไม่สนับสนุนฝ่ายสยาม

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความรู้สึกโดยทั่วไปจะไม่เชื่อใจว่า อังกฤษจะช่วยสยามอย่างจริงจังก็ตาม ในท้ายที่สุด รัฐบาลสยามก็ยังคงมีความคิดที่จะให้อังกฤษประกันความเป็นเอกราชของสยาม เพราะฝ่ายสยามตระหนักดีว่า ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสกำลังคุมเชิงกันเองโดยปริยายอยู่แล้ว ซึ่งย่อมเป็นที่แน่นอนว่า ทั้งสองฝ่ายคงจะไม่ยอมให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดล่วงล้ำเข้ามาในอาณาเขตของสยามก่อน ขณะเดียวกันก็ไม่มีฝ่ายใดคิดจะยกทหารล่วงล้ำเข้ามาเช่นกัน นอกจากนั้นจากการที่กองทัพของอังกฤษมีกำลังมากกว่าฝรั่งเศส ก็ย่อมจะทำให้ฝรั่งเศสเกรงใจอังกฤษ ไม่กล้าที่จะทำอะไรรุนแรง (อัมพร ตั้งเสวี, 2522: 54)

2.4 นายออกุส ปาวี (Auguste Pavie)

นายออกุส ปาวี เริ่มต้นรับราชการทหารตั้งแต่ พ.ศ.2407 – 2414 ใน 5 กรมของกองทัพฝรั่งเศส ได้รับยศจ่าสิบเอก เมื่อไม่สามารถที่จะก้าวหน้าต่อไปในอาชีพรับราชการทหาร เขาก็ย้ายมาทำงานที่ศูนย์ให้บริการโทรเลขของอาณานิคม เมื่อเขาทำงานในตำแหน่งเสมียนโทรเลขได้ 8 ปีก็รู้สึกเบื่อหน่าย จึงใช้เวลาว่างในการสำรวจภาษา เผ่าพันธุ์ ประวัติทางธรรมชาติ และภูมิประเทศของสิ่งแวดล้อมรอบตัวเขาอย่างเป็นระบบ ปรากฏว่าการสำรวจในระดับมือสมัครเล่นอย่างเขาได้รับการยอมรับในคุณภาพและความน่าเชื่อถือ และทำให้เขาได้รับการเสนอชื่อสำหรับงานสำรวจที่สำคัญในพื้นที่ระหว่างอาณานิคมฝรั่งเศสกับประเทศสยามในหุบเขาแม่น้ำโขง (ทักษ์, 2542: 108 – 110) ซึ่งงานที่แท้จริงของคณะสำรวจฝรั่งเศสชุดนี้ก็คือ การสอดแนมกิจการภายในของสยามนั่นเอง

ต่อมา นายปาวีได้รับการแต่งตั้งให้เป็นรองกงสุลที่หลวงพระบางเมื่อปี พ.ศ.2428 ซึ่งเขารู้ดีว่า หน้าที่หลักของเขาคือการหาข่าวให้แก่กระทรวงการต่างประเทศของฝรั่งเศส และภารกิจที่แท้จริงของเขาคือการทำให้ลาวกลายเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส วิธีการของเขาสำหรับภาร

กิจนี้คือ “ก่อนที่จะพิชิตแผ่นดิน ต้องพิชิตใจคนที่เป็นเจ้าของแผ่นดินให้ได้ก่อน” ซึ่งเขาสามารถทำให้เจ้านครหลวงพระบางไว้วางใจเขาเป็นอย่างยิ่ง และในที่สุดก็ทำให้ฝรั่งเศสได้อาณาจักรสิบสองจุไทยโดยไม่เสียเลือดเนื้อ นายปาวีจึงได้รับสมญานามว่า “ผู้พิชิตมือเปล่า” (conquérant à main nue) และมีความรู้เหมาะสมสำหรับเป็นตัวแทนฝรั่งเศสในการเจรจาเพื่อยุติปัญหาต่าง ๆ ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 กับฝ่ายสยามมากที่สุด (พีรพล สงฆ์, 2545: 23 – 27)

เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสแต่งตั้งนายปาวีเป็นราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ก็ทำให้รัฐบาลสยามมีความวิตกมาก เพราะจากที่กล่าวมาข้างต้นย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนว่านายปาวีมีความรู้เกี่ยวกับลาวอย่างถ่องแท้ เมื่อเขามาดำรงตำแหน่งนี้ ก็เหมือนเป็นการแสดงว่าฝรั่งเศสต้องการช่วงชิงดินแดนลาวไปจากสยามอย่างแน่นอน และเหตุการณ์ก็เป็นไปตามนั้น โดยนายปาวีมีความเฉลียวฉลาดในการดำเนินการต่าง ๆ ให้รัฐบาลฝรั่งเศสได้รับผลประโยชน์เป็นอันมาก ซึ่งนั้นก็หมายความว่า รัฐบาลสยามก็ต้องสูญเสียผลประโยชน์เป็นอันมากเช่นเดียวกัน ถึงกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบนายปาวีไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์ไวยุว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์ไวยุว, ร.5ฝ.18.2/5 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ: 171)

“...ผีหัวคว่ำกล่าวคือ ข้ายปาวี ยังตั้งอยู่กลางหัวอก ถึงจะมีเรื่องกระจัดกระจายเล็กน้อย ก็คงจะมีมูลเป็นใหญ่ขึ้นได้โดยปราศจากความละอาย...”

2.5 นายเลอ เมียร์ เดอ วิลเลอร์ (Le Myre de Vilers)

นายเลอ เมียร์ เดอ วิลเลอร์ ได้รับการแต่งตั้งจากนายจูลส์ เดอแวลล์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ให้เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสมาเจรจากับรัฐบาลสยามเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดขึ้นในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ซึ่งขณะนั้นเขาดำรงตำแหน่งสมาชิกรัฐสภาจากแคว้นโคชินไชน่า และกำลังจะเดินทางไปไซ่ง่อนเพื่อลงสมัครรับเลือกตั้ง (ทักษ์, 2542: 144 – 145) ดังนั้นเขาย่อมหวังที่จะรักษาที่นั่งในสภา โดยจะต้องเจรจาให้ฝรั่งเศสได้ประโยชน์มากที่สุดอย่างแน่นอน

เมื่อนายวิลเลอร์เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ.2436 เขาได้แสดงความจำนงที่จะเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเร็ว เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือสำคัญซึ่งแสดงว่าตัวเขาได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลฝรั่งเศสมาเจรจากับรัฐบาลสยาม แต่

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร และประทับอยู่ ณ พระตำหนักบางปะอิน พระองค์จึงต้องเสด็จ จากบางปะอินมากรุงเทพฯ เพื่อให้ นายวิเลิร์เข้าเฝ้าฯ ในวันที่ 20 สิงหาคม หลังจากนายวิเลิร์ขู่ว่าจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ถ้าไม่ได้เข้าเฝ้าฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายถึงนายวิเลิร์จากการพบกันครั้งนั้นไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ, ร.5ฝ.38/2 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 145)

“...ส่วนตัวมองซิเออ เลอ เมียร์ เดอ วิเลิร์นั้น สังเกตเห็นว่าเป็นคนพูดซ้ำ ๆ และเปิดเผยของอาจ ไม่เป็นคนที่มีความซื่อตรง
ถ้าหากไม่เป็นคนฝรั่งเศสแล้ว ฉันจะชอบก็ได้ เว้นไว้แต่เป็นคนชาตินั้น
ความคิดจะลึกลับประการใดเหลือที่จะหยั่งรู้ได้ในเวลาเพียง 9 นาที 10 นาที
แลได้พูดกันสองสามคำ...”

เมื่อนายวิเลิร์เริ่มการเจรจา ความ “...เปิดเผยของอาจ ไม่เป็นคนที่มีความซื่อตรง
เงื่อน...” ของเขาก็แสดงออกมา ด้วยการที่เขาได้เจรจาในลักษณะรุนแรง รวดรัดตัดความ เขายืน
กรานนับตั้งแต่เริ่มเจรจาว่า ต้องให้ถอนนายโรลันด์ ยัคมินส์ (Rolin Jacquemyns) ซึ่งเชี่ยวชาญใน
ด้านกฎหมายออกจากการเจรจา เพื่อจะได้ดำเนินการแบบฉบับเผด็จการของเขา เขาได้กล่าวกับ
นายเดอแวลล์ว่า (ทัก, 2542: 166)

“...แบบพิธีการทูตอันสุภาพของชาวยุโรปไม่เหมาะที่จะนำมาใช้ใน
ประเทศสยาม สำหรับคนเอเชีย ท่านเป็นผู้กำหนดทุกอย่างตามประสงค์
เมื่อท่านเป็นคนแข็งแกว่า หรือยืนอย่างสงบเสงี่ยม ถ้าท่านอ่อนแอกว่า
เขา มีสาระเพียงเล็กน้อยที่จะเจรจากัน แต่ก็เสียเวลาเปล่า ๆ...”

สำหรับนายเดอแวลล์เองก็วิตกกังวลกับการพูดจาตรงไปตรงมาอย่างไม่เกรงกลัว
สิ่งใดเช่นนี้ของนายวิเลิร์อยู่มาก และได้ยื่นเตือนนายวิเลิร์มิให้กระทำการใด ๆ อันเป็นการซ้ำเติม
สถานการณ์ให้เลวร้ายซึ่งไปบีบบังคับฝ่ายสยามด้วยการลบหลู่คนไทย ซึ่งนายเดอแวลล์ในฐานะรัฐ
มนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศเห็นว่าจะทำให้ชาติอื่น ๆ ในยุโรปมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อฝรั่งเศส
มากขึ้น แต่นายวิเลิร์ก็ได้เชื่อฟังคำพูดของนายเดอแวลล์ เพราะเขาถือว่าเขาเป็นผู้แทนซึ่งมี
อำนาจเต็มอยู่แล้ว อีกทั้งเขาก็มิได้เป็นข้าราชการของกระทรวงการต่างประเทศซึ่งอยู่ใต้บังคับ
บัญชาของนายเดอแวลล์แต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จากการที่เขาได้เปลี่ยนแปลงและแก้ไขร่างสนธิ
สัญญาใหม่ ซึ่งนายเดอแวลล์ได้ทราบภายหลังถึงกับกล่าวว่า “...แท้จริงกลับกลายเป็นว่าเขา (นาย

วิลเลียม) งบประมาณของต้นฉบับเดิม ทำให้เราต้องเผชิญกับอันตรายที่อาจทำให้การเจรจาล้มเลิกกลางคันเพราะเหตุที่ใช้วิธีการบีบบังคับใหม่ ๆ...” อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงลงพระนามในสนธิสัญญาและอนุสัญญาเรียบร้อยแล้ว ภายใต้แรงกดดันจากคำขู่คุกคามของนายวิลเลียมว่าไม่เช่นนั้นแล้วการเจรจาจะต้องเลิกกลางคัน ทั้งนี้เพราะเขาต้องรีบไปพบพรรคพวกในไซ่ง่อน (ทักษ์, 2542: 161 – 171)

อย่างไรก็ตาม นับว่านายเลอ เมียร์ เดอ วิลเลียม เป็นอีกผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เนื่องจากสนธิสัญญาและอนุสัญญาซึ่งมีเงื่อนไขเพิ่มเติมของเขารวมอยู่ในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 ทำให้ประเทศสยามเสียทั้งเงิน คน และดินแดน อันเป็นประโยชน์ต่อฝรั่งเศสมาก และเป็นความตั้งใจของเขาดังที่ได้กล่าวมาแต่แรกแล้ว

3. ข้อจำกัด

ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นั้น แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัฐบาลสยามจะดำเนินวิเทโศบายต่าง ๆ อย่างละเอียดรอบคอบที่สุดแล้ว ก็ยังไม่สามารถต้านทานอำนาจของฝรั่งเศสที่เข้ามาคุกคามสันติภาพและบูรณดินแดนของสยามได้ ซึ่งจากการศึกษาของ สุจริต ถาวรสุข (2516: 50 – 51) พบว่าฝ่ายสยามมีจุดอ่อนอยู่ 5 ประการ ได้แก่

1. การก้าวหน้าทางเศรษฐกิจไม่พอ แม้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้มีการพัฒนางานด้านเศรษฐกิจการคลังของประเทศก้าวหน้าเปลี่ยนโฉมจากสมัยโบราณเป็นสมัยใหม่ก็จริง แต่ก็ยังห่างไกลกับชาตินักล่าอาณานิคมผิวขาวเป็นอันมาก และไม่ทันกับเหตุการณ์ ทำให้ปัจจัยด้านอื่นพัฒนาไม่รวดเร็วเท่าที่ควร

2. การด้อยพัฒนาทางการทหาร แม้จะมีการเปลี่ยนรูปแบบงานทางทหารเป็นสมัยใหม่ แต่ด้วยการก้าวหน้าทางเศรษฐกิจการคลังยังไม่พอ ทำให้งานด้านนี้ยังไม่ทันเหตุการณ์ การทหารยังไม่อาจเทียบกับชาติมหาอำนาจเช่นฝรั่งเศสได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลานั้นกองทัพขาดแคลนอาวุธเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงข้อบกพร่องนี้ ดังที่ทรงมีพระราชปรารภว่า “...แต่จะทำอย่างไรได้ ต้องเอาคนไว้เสียก่อน ผิดนักก็ถือหลาวไม่รอกไปตามที่...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ร.5ฝ.18.1/4 สำเนาที่ 168/3134 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 94) ซึ่งทรงเห็นความจำเป็นที่สยามจะต้องสั่งซื้ออาวุธเพิ่มเติม ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระ

ราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, ร.5ผ.18.1/7 สำเนาที่ 5/4002 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 94 – 95)

“...การที่ขัดสนอย่างยิ่งในเวลานี้ ก็แต่เรื่องเสด็จราชวสุ
ท่านพวกดีไปลมาตักทั้งหลายเชื้อสู้ด้วยลมปากมากกว่าด้วยกำ
แขน หน่วง ๆ รั้ง ๆ เสีย กันได้ฉันได้ร้องหลายครั้งหลายคราวหนักแล้ว แต่
อย่างไรก็เป็นอันตกลงคงจะได้...”

3. ข้าราชการระดับสูงเข้าใจพระบรมราชาบายไม่พอ ปรากฏว่าข้าราชการระดับสูงจำนวนมากยังเดินไม่ทันพระบรมราชาบาย เป็นเหตุให้การปฏิบัติงานผิดพลาดไม่ตรงเป้าหมาย อยู่บ่อย ๆ ทำให้ฝ่ายตรงข้ามเห็นจุดอ่อนและแทรกแซงได้ อาทิเช่นที่สมเด็จพระวงศ์วโรปการทรงดำหนิการปฏิบัติหน้าที่ของข้าหลวงไว้ว่า (กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ภายหลังพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ร.5ผ.11/1 สำเนาที่ 64/4048 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 52 – 53)

“...ข้าหลวงทำอะไรไม่เป็น จนฝรั่งเศสเข้ามาระเบิด
ศิลา ตัดต้นไม้ ก็ไม่ห้ามปราม ถ้าไม่มีตราออกไปก็ทำอะไรไม่ถูก พระยา
ศรีสิงหเทพ กรมมหาดไทยเองก็ยังไม่รู้ว่าควรทำอะไร ต้องถามกรมทำ
บ่อย ๆ...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริตรงกับสมเด็จพระวงศ์วโรปการ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ผ.11/1 ที่ 189 110ต, ป,94 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 53)

“...การเรื่องห้ามฝรั่งไม่ให้ทำอะไร มีไม่มีหนังสือเดิน
ทาง ไม่ให้เข้ามาในพระราชอาณาเขตเป็นต้น ดูข้าหลวงหัวเมืองด่านทาง
ทุกตำบลยังไม่มีผู้ใคร่เลยว่าจะควรทำอะไรบ้าง การที่ห้ามปรามดูเป็นน่า
หัวร่อทุก ๆ เรื่อง ต้องไปหลอกไปชู้อย่างเดียว ๆ ตื่น ๆ แล้วก็ไม่สำเร็จสัก
รายเดียว...”

4. ความสามัคคีไม่พอ แม้ข้าราชการส่วนใหญ่จะมีความกลมเกลียวกัน แต่ก็ปรากฏว่าข้าราชการผู้ใหญ่หลายท่านมีส่วนไม่ปรองดองกันอยู่มากในเวลาปฏิบัติงานสำคัญ ๆ อาจจะเป็นเนื่องมาจากการอิจฉาริษยาซึ่งดีซึ่งเด่นกันก็ได้ ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า

อยู่หัวทรงไม่พอพระทัยกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ในข้อที่ว่าไม่ปฏิบัติกรบประสานกับทางด้านลาวกาว ดังความในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, ร.5ผ.18.1/11 สำเนาที่ 9/4739 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 110)

“...ถ้าตักเตือนโดยความรักใคร่ฉันญาติและมิตรอันสนิท ก็จะต้องบอกว่าการเสียมีกลุ่ม ๆ เป็นแต่ขยอกกลืนเข้าไว้ เพราะกลัวศัตรูจะรู้ให้คิดอ่านแก้ตัวให้จงดี...ทางที่แกยังจะมีอยู่...ก็หากว่าฝรั่งเศษยังไม่เป็นบ้ามาตีเมืองหนองคายแตกเสียแล้ว ก็คงพอเป็นเครื่องเตือนใจเธอให้รู้สึกราชการที่ด่วนที่จริงได้บ้าง...”

5. ข้าหลวงและคณะที่ส่งไปปกครองเมืองชายพระราชอาณาเขตไม่ดีพอ แม้จะมีการคัดเลือกบุคคลระดับนำในคณะกองข้าหลวงจุดต่าง ๆ ที่ส่งไปปกครองเมืองชายพระราชอาณาเขต เพื่อรวมจุดศูนย์กลางการปกครองเข้าสู่กรุงเทพฯ สำหรับท่านผู้เป็นข้าหลวงใหญ่นับว่าคัดเลือกได้บุคคลที่ดีและสามารถที่สุดในยุคนั้น แต่บุคคลระดับรองลงมา โดยเฉพาะตำแหน่งเจ้าเมืองหลายแห่งมีจุดอ่อนอยู่ ปรากฏว่าข้าราชการเหล่านั้นได้ปฏิบัติบกพร่อง ด้วยการดูหมิ่นเจ้าประเทศราชบ้าง กดขี่ข่มเหงบ้าง ปฏิบัติด้วยความเบาปัญญาบ้าง ขาดความถนัดจัดเจนและสุจริตเพียงพอ ทำให้ปฏิบัติงานไม่ได้ผลเท่าที่พึงปรารถนา เป็นเหตุให้ฝ่ายตรงข้ามยุแหย่เมืองประเทศราชให้เอาใจออกห่าง ทำให้ประสบความลำบากในการปราบปรามและยุ่งยากในการยึดครองประเทศราชเหล่านั้นไว้ให้ยั่งยืน

นอกจากนี้ ข้อจำกัดอีกประการหนึ่งในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ที่จะต้องพิจารณาในที่นี้ ได้แก่ นโยบายของอังกฤษ ซึ่งเมื่อพิจารณาจุดอ่อนของสยามดังที่กล่าวมาข้างต้น ก็จะได้เห็นว่าฝรั่งเศสสามารถทำงานสำเร็จผลตามเป้าหมายได้โดยง่าย ทางสยามจึงต้องขอความช่วยเหลือไปยังประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ ซึ่งมีอำนาจมากพอที่จะคานกับฝรั่งเศสได้ ซึ่งสยามหวังเต็มที่ว่าอังกฤษจะให้ความช่วยเหลือ เนื่องจากประสบการณ์ในครั้งวิกฤตการณ์วังหน้า ซึ่งเซอร์ แอนดรู คลาร์ก มาช่วยเจรจาและคลี่คลายสถานการณ์ให้ แต่ปรากฏว่า ในครั้งนี้รัฐบาลกลางของอังกฤษเข้ามามีบทบาทโดยตรง ทั้งยังมีนโยบายที่จะไม่แทรกแซงเรื่องนี้ จนกว่าผลประโยชน์ของอังกฤษในประเทศสยามจะถูกกระทบกระเทือน เห็นได้ชัดเจนจากกรณีทีลอร์ดโรสเบอรีสั่งห้ามนาวาเอกเฮนรี โจนส์ ไม่ให้ช่วยเหลือสยามในการต่อต้านฝรั่งเศส ซึ่งข้อนี้ก็สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้สยามต้องยอมจำนนต่อฝรั่งเศสอย่างไม่มีเงื่อนไขในที่สุด

4. ผู้พูด

เนื่องจากวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นเหตุการณ์ที่มีความสลับซับซ้อนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะองค์พระประมุขของสยามประเทศจึงทรงมีพระราชภารกิจที่จะต้องทรงปฏิบัติหลายประการ ซึ่งพระราชดำรัสก็ได้สร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสารเป็นอย่างยิ่ง โดยทรงเป็นผู้พูดที่มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ (intelligence) ในการที่ทรงรู้เท่าทันแผนการของฝรั่งเศสเป็นอย่างดี โดยในช่วงแรกเป็นช่วงที่สยามต้องดำเนินนโยบายเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขต ทั้งทางด้านการทหาร เพื่อต่อต้านฝรั่งเศสที่รุกกรานเข้ามาหลายด้าน อาทิเช่น ด้านเขมร ด้านคำมวน เป็นต้น และทางการทูต เพื่อเจรจาเรื่องการปักปันเขตแดนที่ยังไม่ชัดเจน ดังในกรณีบางเบียน ที่ทรงวิเคราะห์สถานการณ์ว่าการปล่อยตัวบางเบียนก่อน จะทำให้สยามเสียเปรียบหลายประการ กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, ร.5ม.59/6 ร.ที่ 404/111 ร.ป.74 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 69)

“...ถ้าได้ปักปันเขตแดนกันแล้ว จะให้ไป มั่นมาทำอะไร ข้าหลวงคงจะไม่พลาดเหมือนแต่ก่อน การที่จะยอมลงในครั้งนี้ เห็นว่าเป็นพยานว่าคนเหล่านี้เป็นของเขาแล้ว บ้านเมืองก็ต้องเป็นของเขาอยู่เอง เห็นเสียเปรียบนัก เป็นเขตหลายเรื่องข้าชากเงาะไซของฝรั่งเศสอย่างไร แต่เห็นจะต้องจำเป็นลองดูกันสักพักหนึ่ง...”

และทรงเห็นว่า หากจำเป็นก็ให้คืนสิ่งอื่นแก่ฝรั่งเศส เช่น ปืน แต่ไม่ควรปล่อยตัวบางเบียนเป็นอันขาด โดยทรงเห็นว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, ร.5ม.59/6 ร.ที่ 31/111 ต,ป, 56 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 68)

“...ถ้าเราทำได้ให้บางเบียนไปแล้ว บางเบียนคงจะหาพักพวกในเมืองพวนได้มาก จะบุชชาฝรั่งเศสกันขึ้น ถ้าเป็นเช่นนั้นเราเสียเปรียบ เพราะเราเป็นผู้มัด เขาเป็นผู้แก้...ถ้าผ่อนผันเป็นการคืนปืนคืนอะไรได้ อย่าให้ต้องส่งตัวคืนจะเป็นการดี...”

ซึ่งนับว่าทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยได้อย่างถูกต้อง ดังที่ปรากฏในเวลาต่อมาว่าฝรั่งเศสตกลงรับคืนธงชาติฝรั่งเศสกลับไป โดยเป็นที่รู้กันทั้งสองฝ่ายว่า สยามจะส่งตัวบางเบียนให้แก่ฝรั่งเศสเมื่อการปักปันเขตแดนเรียบร้อยแล้ว

ส่วนด้านการทหารนั้น ทรงตระหนักดีว่าสยามจะต้องต่อต้านฝรั่งเศสที่รุกล้ำเขตแดนเข้ามา แต่จะต้องระวังมิให้ลูกหลานเป็นสงครามใหญ่โต ซึ่งในเวลานั้นสยามย่อมไม่สามารถจะต้านทานแสนยานุภาพทางการทหารของฝรั่งเศสได้อย่างแน่นอน ดังที่ทรงมีพระราชปรารภว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ร.5ผ.18.1/2 ไปรเวตที่ 82/144 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 85)

“...เห็นว่าความคิดกรมหลวงพิชิตเป็นความคิดที่เกิดจากความรักบ้านเมือง แต่ไม่น่าที่จะทำการเล็กน้อยให้เป็นข้อขัดแย้งสงครามใหญ่ และเสียชั้นเชิงที่จะพุดจา...”

เนื่องจากทรงเชื่อว่า ถ้าหากสยามพยายามระมัดระวังขอบเขตของการสู้รบให้เป็นไปในลักษณะของการต่อสู้เพื่อป้องกันตัว ก็จะทำให้สยามได้เปรียบในการเจรจากับฝรั่งเศส แต่หากสยามขยายขอบเขตของการสู้รบ อาจทำให้ฝรั่งเศสถือเป็นข้ออ้างในการประกาศสงครามกับสยาม ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากรตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, ร.5ผ.18.1/2 สำเนาที่ 3/1841 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 92)

“...การซึ่งยังมีได้สั่งให้ตีคืนฤๅตีตอบทางอื่นเพราะเห็นว่าการซึ่งยังมีได้สั่งให้ตีคืนฤๅตีตอบทางอื่นเพราะเห็นว่า ขณะนี้เป็นเวลากำลังเจรจาเรื่องเขตแดนอยู่ กำลังข้างฝ่ายเธอก็ยังไม่สู้มั่นคง ถ้าพลาดลงจะทำให้ลาวกำเริบฤๅทอดย ถ้ามีฉนั้นพวกคนสองสามคนซึ่งมีความคิดปรารถนาในเมืองไทยอยู่ จะตะโกนญี่ให้พลเมืองฝรั่งเศสเดือดร้อนว่าเสียเกียรติยศ จนยอมออกเสียเงินให้ได้ก็จะเป็นการใหญ่โตมากไป ถ้าจะเป็นการใหญ่เช่นนั้น คงหันมาเล่นข้างกรุงเทพฯ กำลังป้องกันทางกรุงเทพฯ ยังไม่มั่นคง...เพราะฉนั้นจึงได้ให้รั้งรอไว้...”

อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงเห็นความสำคัญของการทหาร อันที่จริงแล้วพระองค์ก็ทรงมีพระราชดำริที่จะใช้วิธีการรุนแรงได้ตอบฝรั่งเศสอยู่เช่นเดียวกัน แต่ทรงเป็นผู้มีความสุขุม (wisdom) และรอบคอบ (prudence) ในการวิเคราะห์สถานการณ์ดังกล่าว ซึ่งนับเป็นลักษณะที่ดี (good character) ที่ช่วยสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสาร อีกทั้งยังทรงแสดงว่าทรงเป็นผู้มีความกล้าหาญ (courage) ดังที่รับสั่งกับกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, ร.5ผ.18.1/2 สำเนาที่ 2/621 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 90)

“...อย่าให้มีความสงสัยว่าฉันจะยินยอมอย่างใดแก่ฝรั่งเศส ที่สุดจนเอาปืนมาจ้องหน้าให้เซ็นชื่อ ถ้าจะจับตัวลงเรือรบไปก็ไม่ยอมเป็นอันขาด...ได้จัดการให้เรือมหาจักรี เรือมกุฎราชกุมาร เรือหาญ หักศัตรูเตรียมพร้อม ติดไฟอยู่เสมอ...เมื่อมีเหตุอันใดคงได้รบกันแหลกเหลว...”

นอกจากนี้ ยังทรงแสดงพระปรีชาญาณในการที่ทรงเดาใจอังกฤษได้อย่างถูกต้องว่าอังกฤษจะไม่ยื่นมือเข้ามาเกี่ยวข้อง จนกว่าผลประโยชน์ของตนในประเทศสยามจะถูกกระทบกระเทือน ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ผ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 87)

“...ฉันยังมีได้มีความวางใจแก่คนชาตินั้นเลย เพราะเห็นว่ารักษาประโยชน์มากกว่าอย่างอื่น ถ้าผู้อื่นจะทำ ตัวเป็นผู้จะได้แล้ว ก็น่าที่จะยินยอมรับ เมื่อใดก็รับได้...”

จนกระทั่งในที่สุดก็เกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำ เมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ซึ่งเหตุการณ์รุนแรงนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัสมาก ถึงกับที่ทรงเปรียบเทียบว่าทรงกลัวว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาพระองค์ที่สอง ที่ป้องกันกรุงศรีอยุธยาไว้ไม่ได้ และทรงพระประชวรอย่างหนัก ซึ่งขณะประทับอยู่ ณ พระตำหนักบางปะอินเพื่อพักฟื้นนั้น ก็ยังมีรับสั่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ผ.18.2/1 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 144)

“...การซึ่งฉันขึ้นมาอยู่บางปะอินนี้ ไม่ใช่เป็นเหตุให้ละวางความวิตกวิจารณ์สบายดีกว่าบางกอกอย่างหนึ่งอย่างใดเลย...ได้ตั้งอยู่ในความวิตกวิจารณ์แก่กล้าขึ้นกว่าอยู่บางกอกเป็นอันมาก เมื่อคืนนี้เกือบจะต้องเอาหัวเดินต่างตื่นอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นขอให้จัดการอย่างใดหันลงหาทางซึ่งจะต้องทนทุกข์ทรมานอย่างน้อยที่สุดที่จะจัดได้...”

นอกจากนี้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานบุคคลต่าง ๆ ก็จะมีเนื้อความที่แสดงถึงความเสียพระทัยและกลัดกลุ้มพระทัยกับสิ่งที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความปรารถนาดีต่อทุกคน (good will) อีกด้วย โดยที่ทรงสละทั้งกำลังพระวรกายและพระราชทรัพย์ ดังที่ทรง “...

แสดงน้ำใจให้เชื่อไว้ว่า ชีวิตลัทธน์พีสมบัติของฉันกับกรุงสยามนับเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิได้มีความหวงแหนเลย...”*

และหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ได้ผ่านพ้นไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงลืมนึกที่จะตอบแทนบุคคลต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง อาทิเช่น ยังกงพระราชทานเงินเดือน และไม่ทรงปลดพระยอเมืองขวางออกจากตำแหน่ง ขณะที่พระยอเมืองขวางถูกจำคุกอยู่ และพระราชทานอภัยโทษให้ในเวลา 4 ปีต่อมา (ในขณะที่พระยอเมืองขวางต้องโทษจำคุก 20 ปี) หรือบรรดาทหารเรือที่ปฏิบัติหน้าที่ในเหตุการณ์ที่ปากน้ำ ก็ทรงขอบใจและพระราชทานรางวัล ดังพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าจักรวรรดิวงศ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

“...ให้เธอแสดงความขอบใจของตัวฉันและของ
คอเวอนเมนต์ของเราด้วยนั้น ให้นายทหารและพลทหารที่ได้กระทำกร
มาแล้วนี้ทราบทั่วกัน และเมื่อได้ตรวจรายงานตลอดแล้ว จะได้คิด
บำเหน็จรางวัลให้สมกับคุณความดีของผู้ที่ได้กระทำกรตามหน้าที่
นั้นด้วยต่อไป...”**

นอกจากนี้ ยังทรงปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม ได้แก่

มทฺทวํ คือ ความอ่อนโยน ไม่ดื้อดึงถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูล
ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม ดังที่กล่าวมาแล้วว่าทรงมีพระราชประสงค์จะรบขึ้นแตกหักกับ
ฝรั่งเศส แต่ก็ทรงรับฟังคำทัดทานของสมเด็จพระกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ดังจะเห็นได้จากพระ
ราชปรารภว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรม
หลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ผ.18.1/8 สำเนาที่ 135/3545 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ,
2519: 100)

“...แต่มาสู้ศึกตัวว่า ความคิดฉันให้เป็นทหารถนัดกว่า
ทางพลเรือน ซึ่งฉันยอมรับว่าเขามีภาษีกว่าฉัน ถ้าข้ออะไรผิดจากคลองที่
ควรจะได้เดิน เพื่อรักษาความเรียบร้อยแห่งบ้านเมือง ก็ขอให้ทักท้วงแลคิด
อ่านแก้ไข ตามทางที่เห็นว่าดีและตักเตือน...”

*
ดู ภาคผนวก 11 หน้า 229

**
ดู ภาคผนวก 12 หน้า 230

อวิชิตบุญ คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นตลอดถึงสัตว์ให้ได้ทุกข์ยากด้วยเหตุอันไม่ควรทำ ปกครองประชาชนดังบิดาปกครองบุตร ดังกรณีที่พระยาสุริยเดช ข้าหลวงเมืองหนองคาย สั่งการหลวงณรงค์ นายทหารผู้รักษาด่านที่ทุ่งเชียงคำ ให้หลวงณรงค์ปฏิบัติหน้าที่โดยเอาชีวิตเข้าแลก เป็นการฉลองพระเดชพระคุณ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยารัตนบดินทร์, ร.5ม.59/6 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาบรรพต, 2519: 53)

“...ซึ่งพระยาสุริยเดชบังคับไปยังหลวงณรงค์ว่า... นั้นไม่ชอบ เป็นการเหลือเกินที่มนุษย์จะทำได้ แลเป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง เพราะผู้ซึ่งไปรักษาพระราชอาณาเขต จะต้องนั่งเป็นท่อนไม้อยู่เช่นนั้น จะเป็นประโยชน์อันใด คำสั่งเช่นนั้นเหมือนเอาคนไปปักเป็นหลักแทนเสาหิน ให้แก่คำสั่งเสียใหม่ว่า ถ้าฝรั่งเศสจะล่วงเกินเข้ามา ให้ห้ามปราม ถ้าฝรั่งเศสเอาสาตราวุธมายิงฟัน ให้ต่อสู้จนเต็มกำลัง...”

ขุนติญ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องหน้า ทั้งโลกะ โทสะ โมหะ ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงรังเกียจนายปาวีและนายวิเลร์ซึ่งเป็นตัวแทนของฝรั่งเศสอย่างยิ่ง แต่ทรงตระหนักดีว่า “...ผู้ซึ่งรักเกียจจะเปนศัตรู ถ้ายิ่งขึ้นทำถ้าเปนศัตรูตอบ พอที่จะไม่เปนก็ต้องเปน...”* ดังนั้น เมื่อบุคคลทั้งสองเข้าเฝ้าฯ ก็จำต้องทรงอดทนและทรงฝืนแสดงพระอาการยินดี อีกทั้งทรงมีพระราชดำรัสชมเชยความสามารถของบุคคลทั้งสอง** เช่น “...เราได้ชมความอุตสาหะทำการในพงไพรที่ลำบากกันดาร...” และ “...เราได้เห็นวุฒิปริชาสามารถของท่าน ในระหว่างเวลาที่ท่านได้ว่าราชการในหัวเมืองซึ่งไกลเคียงกันอยู่นั้น...” ซึ่งหากไม่ทรงกล่าวถึงข้อดีของบุคคลทั้งสอง แต่ทรงมีพระราชดำรัสกระทบกระเทียบ หรือแสดงความไม่พอพระทัยออกมาแล้ว สถานการณ์ย่อมจะต้องยุ่งยากขึ้นอีกอย่างแน่นอน

5. วาตะ

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นนับได้ว่าเป็นสิ่งที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง นับตั้งแต่ครั้งที่สยามกับฝรั่งเศสยังเจรจาเพื่อปักปันเขตแดนกันอยู่ โดยในงานเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ.2429 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า

* ดู ภาคผนวก 8 หน้า 221

** ดู ภาคผนวก 10 และ 13 หน้า 228 และ 231

อยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และข้าทูลละออง
 ถูลีพระบาท ฦ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีความตอนหนึ่งว่า

“...ส่วนกองทัพซึ่งเห็นเป็นการจำเป็นต้องส่งขึ้นไป
 ให้หัวเมืองทั้งหลายฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ก็ได้เพียรทำการสำเร็จ
 ตลอดบริบูรณ์แล้ว แลในหัวเมืองเหล่านี้ก็มีแต่จะหมดพวกโจรสลัดเหล่า
 ร้าย ซึ่งเป็นที่น่ากลัวว่าเคยมาทำร้ายอยู่ในแขวงนั้น เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็มี
 การที่จะต้องจัดอยู่อีกน้อย ยังมีแต่ที่จะจัดการพลเรือนรักษาเมืองพวน
 เมืองหัวพันห้าทั้งหก แลเมืองสิบสองจุกไทยนั้นเป็นต้น...”*

ซึ่งนายแกร์การาเด็ค (Kergardec) กงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยามในเวลานั้น
 ได้แปลความเป็นภาษาฝรั่งเศส ซึ่งมีใจความว่า

“...กองทัพที่เราจำเป็นต้องส่งไปทางมณฑลตะวันออก
 ออกเฉียงเหนือ นั้น ได้ปฏิบัติการไปด้วยความพยายาม มณฑลเหล่านี้ใกล้
 จะหมดจากหมู่โจรสลัด พวกที่ดุร้ายนี้ ซึ่งเกรงกันว่าจะมาตั้งอยู่ ณ ที่นั้น ใน
 ฐานะเช่นนี้ เราจึงมีแต่จะดำเนินการปกครองบางอย่าง และก่อนอื่น เรา
 จะต้องจัดการมณฑลพวน หัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุกไทย...”

นายแกร์การาเด็คกล่าวว่า ที่สยามเรียกว่า “พวน” นั้นไม่ใช่ชนเผ่า เป็นจังหวัด
 ของญวนที่เรียกว่า Tranninh และเมื่อความนี้ทราบถึงนายเฟรซซิเน็ต (Freycinet) รัฐมนตรีว่าการ
 กระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสในเวลานั้น ทำให้นายเฟรซซิเน็ตตกใจมาก และเร่งให้หาหลักฐาน
 ว่าดินแดนที่อ้างนั้นเป็นของญวนโดยชอบธรรม เพื่อประโยชน์ในการปักปันเขตแดน ทำให้นายปาวี
 ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งกงสุลที่สองประจำหลวงพระบาง รีบออกเดินทางไปประจำตำแหน่ง (อัช บุญยา
 นนท์, 2483: 73 – 77) และรีบสำรวจดินแดนลาว เพื่อแสวงหาหลักฐานยึดครองต่อไป

เมื่อเหตุการณ์ดำเนินต่อมา ปัญหาเรื่องเขตแดนก็มีมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังเช่นกรณี
 บางเปี่ยนเข้ามาตั้งด่าน ณ ท่งเซียงคำซึ่งเป็นดินแดนของสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงใช้การเปรียบเทียบ (analogy or comparison) ว่า “...ถ้าไม่พูดจาว่ากล่าวกันเสีย
 ปากเขายาวปากเราสั้นมีแต่เสียเปรียบถ้ายเดียว...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
 พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกวโรปกว, ร.5ม.56/9 ร.ที่ 44/110 ต,ป, 94 อ้าง
 ถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 48) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสมีอำนาจในการต่อรองมาก

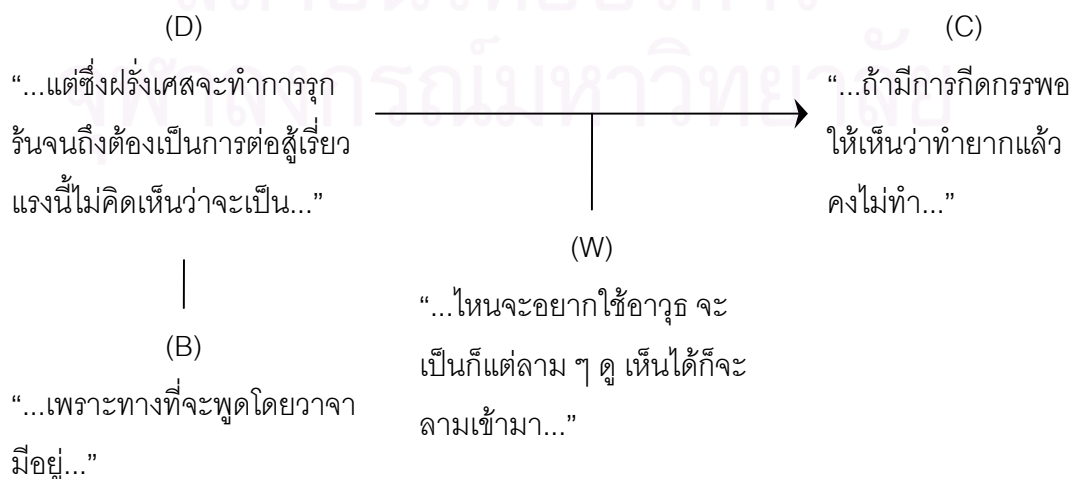
* ดู ภาคผนวก 9 หน้า 226

กว่า เปรียบได้กับปากยาวกว่า และทรงเห็นว่าการควบคุมตัวบางเป็นไข่นกว่าการปักปันเขตแดนจะเรียบร้อยยอมทำให้สยามได้เปรียบกว่า ดังที่ทรงเปรียบเทียบว่า “...เพราะเราเป็นผู้มัด เขาเป็นผู้แก้...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ม.59/6 ร.ที่ 31/111 ต,ป, 56 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2519: 68) ซึ่งทำให้เข้าใจถึงสถานการณ์ในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี

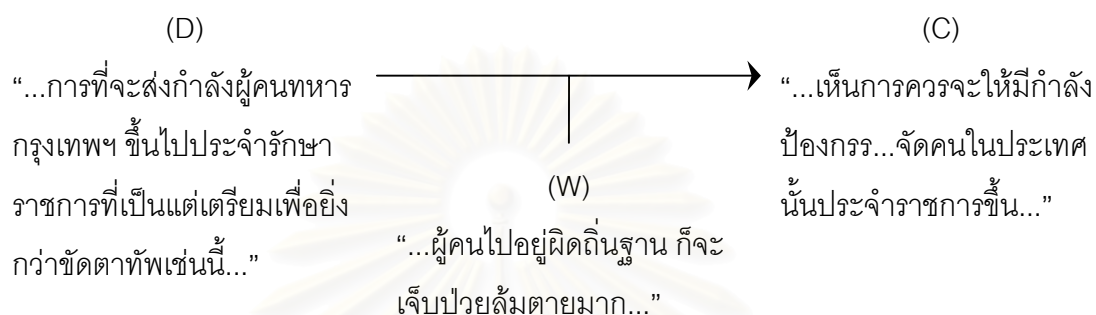
ส่วนในการจัดป้องกันชายแดน กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประสบปัญหาขาดแคลนกำลังทหารที่ได้รับการฝึกมาอย่างดี จึงกราบบังคมทูลขอกำลังกองทัพจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาทำหน้าที่รักษาชายแดน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, ร.5ม.62.1/32 สำเนาที่ 6/111 อ้างถึงใน จิราภรณ์, 2519: 58)

“...แต่ซึ่งฝรั่งเศษจะทำการรุกรันจนถึงต้องเป็นการต่อสู้เรี่ยวแรงไปนี้ไม่คิดเห็นว่าจะเป็น เพราะทางที่จะพูดโดยวาจามีอยู่ไหนจะอยากใช้อาวุธ จะเป็นก็แต่ลาม ๆ ดู เห็นได้ก็จะลามเข้ามา ถ้ามีการกีดกรรพอให้เห็นว่าทำยากแล้ว คงไม่ทำ...การที่จะส่งกำลังผู้คนทหารกรุงเทพฯ ขึ้นไปประจำรักษาราชการที่เป็นแต่เตรียมเพื่อยิ่งกว่าขัดตาทัพ เช่นนี้ ผู้คนไปอยู่ผิดถิ่นฐาน ก็จะเจ็บป่วยล้มตายมาก...เห็นการควรจะให้มีการตั้งกองกร...จัดคนในประเทศนั้นเป็นทหารประจำราชการขึ้น สัตราวุธจะต้องการอีกเท่าใด ควรบอกมาจะได้ส่งไป...”

เป็นการอธิบายถึงเหตุผลที่มีได้ทรงส่งกองทัพไป โดยทรงเริ่มด้วยการอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง (Argument by Sign) ดังที่สามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

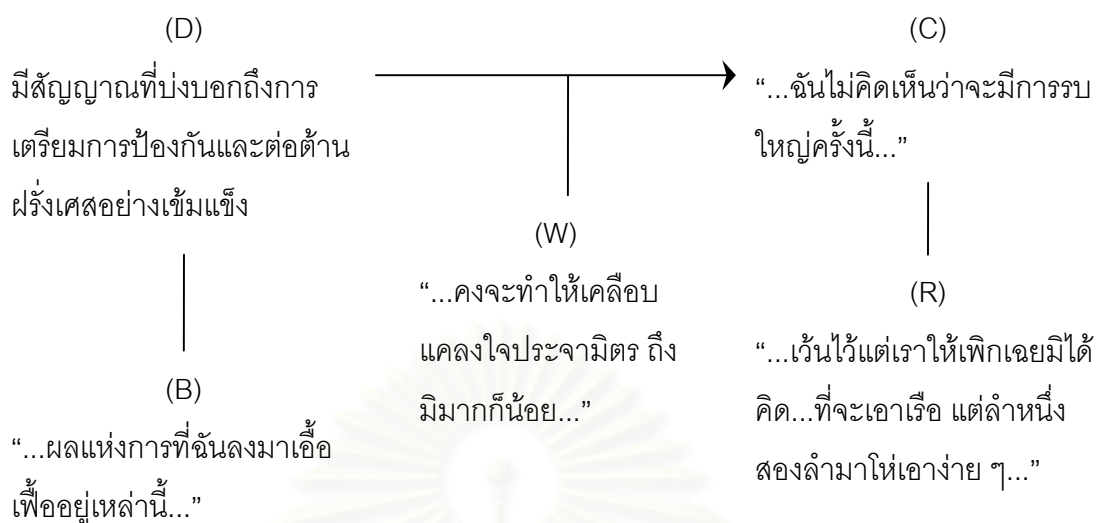
ทั้งนี้มิได้หมายความว่าไม่ทรงสนับสนุนให้มีการป้องกันชายแดน แต่ทรงแนะนำให้เกณฑ์คนในพื้นที่เป็นทหารแทน และจะทรงสนับสนุนด้านอาวุธ โดยทรงกล่าวถึงโรคภัยไข้เจ็บที่จะเกิดขึ้นจากการอยู่ผิ ดิน ด้วยการอ้างเหตุผลจากกฎเกณฑ์ (Argument from Principle) ซึ่งสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

ส่วนทางกรุงเทพฯ เองก็ได้เตรียมการป้องกันอย่างแข็งแรงเช่นเดียวกัน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตรวจป้อมพระจุลจอมเกล้า และทรงตรวจแนวป้องกันปากน้ำโดยสมเ้าเสมอ ซึ่งทรงพระราชดำริว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรภการ, ร.5ฝ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณ, 2519: 89)

“...ฉันไม่คิดเห็นว่าจะมีการรบใหญ่ครั้งนี้ นอกจากที่
จะได้ตีทางโน้นอีกครั้งหนึ่ง เว้นไว้แต่เราให้เพิกเฉยมิได้คิด...ที่จะเอาเรือ
แต่ลำหนึ่งสองลำมาให้อ่างาย ๆ ฉันนี้กว่าผลแห่งการที่ฉันลงมาเอื้อเพื่อ
อยู่เหล่านี้ คงจะทำให้เคลือบแคลงใจประจามิตร ถึงมีมากก็น้อย จึงมิได้
คิดยื่นยอสงวนร่างกาย...”

ซึ่งทรงมั่นพระทัยว่าพระราชปณิธานอันแน่วแน่ในการต่อต้านฝรั่งเศสครั้งนี้จะช่วยให้ฝรั่งเศสไม่ย่อกรกระทำกรรุนแรงทางกรุงเทพฯ ดังที่ทรงอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง ซึ่งสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

ในขณะที่ทางกรุงเทพฯ กำลังเตรียมการป้องกันอยู่นี้ เรือพาลลาสได้เดินทางมาถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา ในวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2436 ทำให้บุคคลในวงการรัฐบาล เช่น สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และนายโรลัง ยัคมินส์ มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเข้าใจว่าอังกฤษส่งเรือรบมาเพื่อข่มฝรั่งเศสไม่ให้ทำการรุนแรงกับสยาม แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงดีพระทัยนัก ทรงมีพระราชดำริว่าแท้จริงเป็นเพียงเข้ามาปกป้องผลประโยชน์ของคนอังกฤษด้วยกันเองเท่านั้น ดังที่ทรงให้หลักฐานด้วยการเปรียบเทียบเรือพาลลาสเป็นปลาฉลามตัวโต ที่เข้ามารักษาผลประโยชน์ คือ ปลาเล็กปลาน้อยให้ไหลเข้าปาก ซึ่งเป็นการอธิบายให้เห็นภาพได้ชัดเจน ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ฝ.18.1/8 ลำเนาที่ 135/3580 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 109)

“...ปลาฉลามตัวโต ฟันน้ำอยู่ที่ปากอ่าว เพื่อจะให้ปลา
เล็กปลาน้อยไหลไปตามกระแสน้ำเข้าไปในช่องปากเท่านั้น แต่ก็คานกัน
อยู่ได้บ้างจริงดังว่า...”

หลังจากนั้น ฝรั่งเศสได้ใช้เรือพาลลาสเป็นข้ออ้างในการส่งเรือแองคองสตันด์และเรือโคแมตเข้ามาบ้าง จนเกิดเหตุการณ์รุนแรงในวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 และนำไปสู่การเจรจาที่สยามเป็นฝ่ายเสียเปรียบดังกล่าวมาแล้วนั้น ในระหว่างการเจรจา ทางฝ่ายสยามพยายามติดต่อขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตือนว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ฝ.18.2/3 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 153)

“...เวลาที่อังกฤษพบกับฝรั่งเศสก็หลายวันแล้ว การที่จะได้ข่าวอย่างหนึ่งอย่างใดก็หาได้ทราบไม่ เป็นการจำเป็นที่เราจะต้องฟังแท้ หาไม่หลุดจากปากแรงจะเข้าปากสิงห์โต...”

ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ที่ช่วยให้เห็นภาพได้ชัดเจนยิ่ง กล่าวคือ ทรงเตือนว่าไม่ควรไว้ใจอังกฤษมากเกินไป แต่แทนที่จะทรงใช้ว่า “หนีเสือปะจระเข้” กลับทรงใช้สิงโต ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของประเทศอังกฤษในการเปรียบเทียบแทน อีกทั้งสัตว์ที่เป็นสัญลักษณ์ของประเทศฝรั่งเศสคือไก่ แต่ในที่นี้ทรงใช้แรง ซึ่งนอกจากจะเปรียบเทียบได้ดีกว่า “หนีเสือปะจระเข้” แล้ว ยังแสดงถึงความในพระราชหฤทัยที่มีต่อฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

อนึ่ง จากการพิจารณาพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ช่วงหลังจากเกิดเหตุการณ์ที่ปากน้ำ พบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะทรงใช้การเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ เพื่อทรงบรรยายถึงความในพระราชหฤทัยว่าทรงเสียพระทัย และทรงอดอัดเพียงใด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ฝ.18.2/3 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 157)

“...เวลานี้ตกลงเป็นอยู่ในคราครอบอึดอัด ไม่รู้ชาวอันใดจากนอก เมื่อยังไม่เคยรับฤกษ์ไม่ไช่เวลาต้องการ กับไม่รู้ดีกราคาญ ก็จะเป็นอย่างเดียวกับคนที่ตัดสินโทษว่าจะประหารชีวิตแล้วกำหนดไว้ให้ช้า ต้องได้เสวยความทุกข์เวทนามากขึ้นกว่าที่ลากเอาไปพ้นเสียทันที...”

ซึ่งการที่ทรงเปรียบเทียบถึงความรู้สึกของคนที่ต้องโทษประหารชีวิตนั้น ก็ตรงกับความรู้สึกของพระองค์ในเวลานั้นจริง ๆ ด้วยทรงเสียพระทัยมาก จนถึงขั้นทรงพระประชวรอย่างหนักอยู่ในเวลานั้นด้วย

ต่อจากนั้น เป็นช่วงเวลาที่ทางฝรั่งเศสเสนอร่างสัญญามาให้ฝ่ายสยามลงชื่อ โดยที่นายเลอ เมียร์ เดอ วิลร์ ได้เปลี่ยนแปลงและแก้ไขให้สยามเป็นฝ่ายเสียเปรียบอย่างยิ่ง ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และเขาได้บังคับให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงลงพระนามโดยเร็ว มิฉะนั้นเขาจะยกเลิกการเจรจา เพราะต้องรีบเดินทางไปข้างหน้า เป็นการบีบคั้นและเร่งรัดฝ่ายสยามอย่างที่สุด แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องยอมทำตาม ซึ่งทรงใช้การเปรียบเทียบโดยภาพพจน์อีกเช่นเดียวกัน แต่ครั้งนี้เป็นไปในทำนองประชดประชัน ดัง

ความตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ, ร.5ผ.18.2/5 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 168)

“...แต่เรื่องที่จะเซ็นรติไฟ* ทั้งเธอแลฉันให้พอความปรารถนา ม.เดอวิเลร์ ได้ด้วยประการใดนั้น เป็นพันปัญญาที่จะคิด เพราะมีเวลาประมาณเสียว่าชั่วโมงหนึ่ง เพราะ 5 โมงเช้ามันจะไปแล้ว แต่ฉันเข้าใจว่าโกหกไม่ไป ถ้าจะไปจริงแล้ว ก็ให้เธอเชิญเทวดามาสื่อสารจึ่งจะทัน...”

โดยการที่ “...เชิญเทวดามาสื่อสารจึ่งจะทัน...” แสดงให้เห็นว่าสยามต้องยอมเสียเปรียบอย่างไม่มีทางเลือก หรือมิฉะนั้นก็ต้องรอปาฏิหาริย์เท่านั้น จึงจะมีทางออกทางอื่น

ท้ายที่สุด สยามก็ยินยอมลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 โดยแม้ว่าสยามจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ต้องเสียทั้งเงิน คน และดินแดน แต่ก็นับเป็นวิธีการที่ดีที่สุด ในเวลานั้น เพราะสยามนั้นด้อยกว่าฝรั่งเศสในเกือบทุกด้าน แต่ก็ยังสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ และต่อต้านฝรั่งเศสได้ในบางส่วน กล่าวคือ เดิมทีนั้นนายปาวีตั้งใจจะยึดที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงเป็นของฝรั่งเศสทั้งหมด แต่ก็ได้ไปเฉพาะบริเวณเมืองหลวงพระบาง มโนไพร จำปาศักและกัมพูชาเท่านั้น (พีรพล สงนุ้ย, 2545: 86) ซึ่งเป็นการดำเนินวิเทโศบายที่ดีของฝ่ายสยาม และความสำเร็จส่วนหนึ่งก็ย่อมมาจากพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ทั้งที่ทรงแสดงพระราชวิเทโศบาย ทรงประสานงานและทรงสร้างความเข้าใจอันดีแก่บุคคลที่เกี่ยวข้อง ดังนั้น จึงนับได้ว่าพระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นการสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ

อนึ่ง การที่สยามเสียเปรียบฝรั่งเศสทุกประการ รวมทั้งการหวังพึ่งอังกฤษไม่ได้ เช่นนี้ เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงหาทางพึ่งตนเอง ซึ่งทางหนึ่งที่ทรงตั้งพระทัยไว้คือการเสด็จประพาสยุโรป ดังที่ทรงชี้แจงไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์, ร.5ผ.18.1/4 อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2519: 142)

“...เราจะต้องคิดตั้งตัวใหม่จนเต็มกำลังที่จะตั้งได้ ทั้งการบำรุงบ้านเมืองแลการทหาร ฉันมุ่งหมายใจว่า บางทีจะเป็นโอกาสจำเป็น ฤาจะเป็นการดีแก่บ้านเมืองที่จะออกไปเอง เพื่อจะเที่ยวในประเทศยุ

* ratify

ยุโรป ถ้ายิ่งได้ในปี 1894 นี้จะยิ่งดี เว้นไว้แต่จะมีข้อขัดขวางโดยการไม่สำเร็จไปได้ ฤๅไม่สันต์ต่ออย่างธรรมเนียม การเรื่องนี้จึงต้องจำเป็นรักษาไว้ เป็นความลับก่อน กว่าที่จะเห็นทางตลอด...”

ซึ่งในการเสด็จประพาสยุโรปนั้น ได้ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับประมุขของชาติต่าง ๆ ในยุโรป ทำให้ฝรั่งเศสจะต้องระมัดระวังในการดำเนินการต่าง ๆ กับสยามมากขึ้น ประกอบกับการที่อังกฤษและฝรั่งเศสได้ตกลงทำสัญญากำหนดให้สยามเป็นดินแดนกันชน (Buffer State) และความพยายามของรัฐบาลสยามที่จะตกลงกับฝรั่งเศสเพื่อขจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2436 ก็ทำให้สยามและฝรั่งเศสสามารถตกลงกันได้ในที่สุดเมื่อปี พ.ศ.2446

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล (ต่อ)

การวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)” ในบทนี้จะวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ระยะยาวซึ่งดำเนินต่อเนื่องเกือบตลอดรัชกาล 3 เหตุการณ์ ได้แก่

1. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส
2. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ
3. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

ซึ่งเหตุการณ์ทั้ง 3 เหตุการณ์นี้นับเป็นเหตุการณ์สำคัญในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเวลาที่ประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ มากมายชนิดที่เรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ “พลิกแผ่นดิน” โดยการวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญทั้ง 3 เหตุการณ์นี้จะเป็นการวิเคราะห์โดยอาศัยทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลอร์ด บิทเซอร์เป็นหลัก เช่นเดียวกับการวิเคราะห์ในบทที่ 4

5.1 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส

ในบรรดาพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำจนมหาชนชาวสยามได้ถวายพระพรสมัญญานามว่า “พระปิยมหาราช” นั้น นักประวัติศาสตร์เป็นจำนวนมากได้เชิดชูงานเลิกทาสเป็นขึ้นสำคัญ เพราะเป็นงานที่ยากลำบาก ต้องทรงดำเนินงานด้วยความเสี่ยงภัย เนื่องจากเป็นสิ่งที่สร้างความไม่พอใจให้แก่ผู้ที่มีข้าทาสบริวารมากมาย นอกจากนี้ พวกทาสบางคนก็มิได้เห็นพ้องกับพระบรมราโชบายนี้ ด้วยเกรงว่าจะได้รับความลำบากในการหาเลี้ยงชีพ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงใช้พระราชดำรัสเพื่อชี้แจงและประสานผลประโยชน์ของบรรดาผู้ครอบครองทาสและบรรดาทาสทั้งหลายได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังจะสามารถวิเคราะห์ตามองค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง

ประเพณีการมีทาสนั้นมิใช่ประเพณีดั้งเดิมของไทย แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าเริ่มมีขึ้นเมื่อใด โดยส่วนใหญ่เชื่อว่าเริ่มมีทาสขึ้นในสมัยอยุธยา เนื่องจากไทยได้รับประเพณี

นี้มาจากขอม ดังเช่นที่สมเด็จพระยามโหฬารราชูปถัมภ์ (2471: 20 – 21) ทรงแสดงปาฐกถา เรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ.2470 ความตอนหนึ่งว่า

“...เรื่องทาสกรรมกร ในประเทศไทยแต่เดิมหาไม่มี พวกไทยที่ลงมาอยู่ข้างใต้มารับประพฤติกการใช้ทาสตามประเพณีขอม มีความปรากฏในบานแผนกกฎหมายลักษณะลักพาบท 1 ว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาอยู่กับกรุงสุโขทัยเป็นไมตรีกันนั้น มีผู้ลักพาทาสในกรุงศรีอยุธยาหนีขึ้นไปเมืองเหนือ พวกเจ้าเงินกราบทูลพระเจ้าอู่ทองขอให้ไปติดตามเอาทาสกลับมาว่าเพราะ “เมืองท่านเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว” ดังนี้ แต่พระเจ้าอู่ทองหาทรงบัญชาตามไม่ ดำรัสสั่งให้ว่ากล่าวเอาแก่ผู้ขายนายประกัน และมีค่าซึ่งยังใช้กันมาปรากฏอยู่ค่า 1 ซึ่งเรียกผู้พ้นจากทาสว่า “เป็นไทย” ดังนี้ พึงสันนิษฐานได้ว่าเพราะแต่เดิมชนชาติไทยไม่มีที่จะเป็นทาส และไทยมารับใช้ประเพณีทาสกรรมกรจากขอม ทาสจึงได้มีสืบมาในประเทศไทย จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลิกเสียเมื่อในรัชกาลที่ 5...”

แต่ในระยะเวลาหลัง เริ่มมีผู้เห็นว่าการมีทาสนั้นมีจุดเริ่มต้นมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังเช่นที่จิตร ภูมิศักดิ์ (2541) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ โดยอ้างถึงข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง กล่าวคือ

“...ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงตอนหนึ่งบรรยายถึงลักษณะการสืบมรดกว่า “ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใด” เกิดล้มหายตายจากลง สมบัติของพ่อไม่ว่าจะเป็นเหย้าเรือนก็ดี ข้าวก็ดี ขอสับหัวช้างก็ดี ลูกเมียก็ดี นางข้าวกดี “ไพร่ฟ้าข้าไท ปาหมาก ปาพลู” ก็ดียวมตกทอดไปเป็นสมบัติของลูกทั้งสิ้น...พ่อขุนรามคำแหงเล่าอวดไว้ว่า พ่อมันตายก็ต้องยก “ไพร่ฟ้าข้าไท” ให้ลูกมันไป ข้าไท นี่คืออะไร? “ไพร่ฟ้า” ก็คือ “ไพร่ของฟ้า” และแน่นอน “ข้าไท” ก็คือ “ข้าของไท” นั่นก็คือ “ทาส” นั่นเอง! “ข้าไท” ก็คือ “ทาสของเสรีชน”...”

แต่ไม่ว่าประเพณีการมีทาสจะเริ่มต้นขึ้นเมื่อใดก็ตาม เมื่อเวลาล่วงเลยมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กล่าวได้ว่าประเพณีการมีทาสกลายเป็นธรรมเนียมที่มั่นคงอย่างหนึ่งของประเทศสยาม คนไทยจำนวนมากได้ตกอยู่ในความเป็นทาส ดังข้อความที่ว่า “...สามในสี่ของคนในสยามตกอยู่ในสภาพของความเป็นทาสในลักษณะต่าง ๆ ทาส

เหล่านี้มีการตีตราของผู้เป็นเจ้าของเอาไว้ หรืออยู่ภายใต้การควบคุมของผู้เป็นนายเงิน เพื่อให้ทำงานใช้หนี้...” (Leonowens, 1952: 211 อ้างถึงใน วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 23) ซึ่งแม้ว่าจำนวนทาสดังกล่าวอาจจะคลาดเคลื่อน เพราะในเวลานั้นมิได้มีการทำสถิติไว้เป็นหลักฐาน แต่ก็แสดงให้เห็นว่าประเทศสยามในเวลานั้นมีทาสอยู่เป็นจำนวนมาก และเรื่องของทาสได้กลายเป็นเรื่องที่มีผลพัวพันอยู่ทั้งในทางสังคมและการเมืองอย่างแยกไม่ออก

ในขณะเดียวกัน ประเทศสยามได้มีการคบค้าสมาคมกับต่างประเทศ จึงเกิดการเปรียบเทียบว่าอารยประเทศ อาทิเช่น อเมริกา ฝรั่งเศส ได้เลิกระบบทาสไปแล้ว ประเทศสยามจึงต้องมีการปรับปรุงบ้านเมืองเพื่อความเหมาะสมหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการมีทาสจะต้องได้รับการพิจารณาแก้ไขก่อน จึงจะทำให้การแก้ไขเปลี่ยนแปลงเรื่องอื่น ๆ สะดวกขึ้น ซึ่งเรื่องนี้ก็เป็นพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ครั้งที่ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จฯ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ดังที่ Leonowens (1952: 219 อ้างถึงใน วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 27 – 28) ได้เล่าไว้ว่า

“...ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ประทับอยู่ ณ พระตำหนักอันสวยงามที่เรียกว่าพระตำหนักสวนกุหลาบ (Rose-planting House) นั้น แม้ว่ายังทรงพระเยาว์พระชันษาก็ตาม พอพระองค์ทรงทราบว่า ประธานาธิบดีลินคอล์น แห่งสหรัฐอเมริกาถูกลอบสังหารถึงแก่อสัญกรรม ทรงตรัสว่า ถ้าหากพระองค์ทรงมีโอกาสได้ปกครองประเทศสยามแล้ว พระองค์จะทรงปลดปล่อยทาสทั้งหมดให้เป็นอิสระชาติไทยจะต้องเป็นไทสมชื่อนามแห่งชาติ...”

ในการเลิกทาสนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยถึงแนวทางอันเหมาะสมที่จะอำนวยความสะดวกแก่การดำเนินงานมากที่สุด โดยทรงยึดทางสายกลาง คือ มีการผ่อนปรนตามควรแก่กรณี ทั้งยังไม่กระทำโดยรวบรัด หักโหม แต่จะค่อยเป็นค่อยไป โดยแผนซึ่งปรากฏออกมาภายหลังจากทรงพิจารณาโดยได้ทรงปรึกษาราชการหรือกับสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและเสนาบดีสภาแล้วนั้น ได้ออกมาในรูปของประกาศและพระราชบัญญัติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นแผนขั้นต่าง ๆ โดยต่อเนื่องกัน กล่าวคือ (วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 96 – 97)

แผนขั้นที่หนึ่ง ออกมาในรูปของประกาศ โดยให้เจ้าของทาสแจ้งจดทะเบียนแยกประเภททาสไว้ให้เป็นการแน่นอน

แผนชั้นที่สอง เป็น “พระราชบัญญัติพิทักษ์กระเชียรอายุลูกทาสลูกไทย” ซึ่งตามพระราชบัญญัตินี้ได้มีเงื่อนไขที่จะให้เยาวชนที่เกิดมาได้หลุดพ้นเป็นไทชั้นหนึ่งก่อน เพราะพวกนี้เป็นเด็กและเป็นลูกทาสในเรือนเบี้ย ซึ่งนายเงินมิได้ซื้อมาแต่ประการใด ดังนั้น การที่จะปลดปล่อยหลังจากนายเงินได้ใช้สอยตามสมควรแล้วจึงนับว่ามีได้เป็นการเสียหายโดยตรงต่อผลประโยชน์ของนายเงินผู้เป็นเจ้าของทาส และในขณะที่เดียวกันก็ยังสามารถกำหนดให้มีการซื้อขายทาสตามเงื่อนไขบางประการไปพร้อม ๆ กัน จึงดูประหนึ่งว่ายังไม่มีการเลิกทาสอย่างแท้จริง แต่ความจริงแล้ว จะมีทาสจำพวกหนึ่งได้รับการปลดปล่อยเป็นอิสระโดยอาศัยเงื่อนไขเวลาอยู่เรื่อย ๆ ประกอบกับโอกาสที่จะไถ่ถอนตัวในราคาต่ำของทาสอีกพวกหนึ่งก็ได้มีมากขึ้น ทั้งยังมีข้อกำหนดป้องกันมิให้บุคคลอีกจำพวกหนึ่งที่หลุดพ้นจากความเป็นทาสแล้วมีโอกาสตกเป็นทาสอีกไม่ว่ากรณีใด ๆ แผนการดังกล่าวนี้มุ่งจะให้เป็นการสกัดกั้นคนรุ่นใหม่ คือรุ่นที่เกิดตั้งแต่ พ.ศ.2411 เป็นต้นมาไม่ให้เป็นทาส จึงเท่ากับเป็นการช่วยคนรุ่นใหม่ไว้ชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงหาทางแก้ไขปรับปรุงคนรุ่นเก่าต่อภายหลัง และพร้อม ๆ กันนั้น พระองค์ก็ได้ทรงหาทางปรับปรุงส่งเสริมความเป็นอยู่ของราษฎรโดยขยายการศึกษาออกไปให้กว้างขวาง เพื่อราษฎรจะได้รับการศึกษาและรู้จักหาทางประกอบสัมมาอาชีพตามอัธยาศัยของตน อีกทั้งได้ทรงพิจารณาเลิกบ่อนเบี้ยการพนันอันเป็นแหล่งอบายมุข และเป็นเรื่องที่มีปัญหายุ่งยากซับซ้อนมากได้สำเร็จอีกเรื่องหนึ่ง จึงนับว่าเป็นการตัดรากเหง้าของการซื้อขายกันลงเป็นทาสไปในตัว

แผนชั้นที่สาม ได้แก่แผนการเลิกทาสในมณฑลพายัพและมณฑลบูรพานั้น ได้ทรงกำหนดวิธีการซึ่งเป็นรายละเอียดต่าง ๆ แตกต่างกันออกไปจากแผนชั้นที่สองบ้าง ทั้งนี้เพราะทรงพิจารณาถึงความแตกต่างในชนบประเพณีและภูมิประเทศ แต่หลักใหญ่ก็คงเป็นไปตามแผนชั้นที่สอง คือหลักในการช่วยคนรุ่นใหม่มาก่อน แล้วจึงช่วยคนรุ่นเก่าในภายหลัง ซึ่งนับเป็นการแก้ปัญหาในเรื่องนี้ได้เด็ดขาดเป็นที่น่าพอใจ ขณะที่ได้มีการดำเนินการตามแผนชั้นต่าง ๆ มานั้น แม้จะได้มีเสียงคัดค้านขึ้นมาบ้างก็ได้เป็นเรื่องรุนแรงถึงกับเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงานเสียทีเดียว และเรื่องทำนองนี้พระองค์ก็ได้ทรงคาดการณ์ไว้ก่อนแล้ว การที่ได้ทรงผ่อนปรนให้มีการซื้อขายทาสอยู่ต่อมาก็ดี การที่มีได้มีการบังคับให้มีการปลดปล่อยทาสพร้อมกันหมดโดยเด็ดขาดก็ดี ก็เป็นผลที่พระองค์ได้ทรงพิจารณาเพื่อผ่อนปรนมิให้เกิดความเดือดร้อนอันจะเป็นอุปสรรคต่อการนี้แน่นอน

แผนชั้นสุดท้าย ได้แก่ “พระราชบัญญัติทาส รตนโกสินทรศก 124” ซึ่งประกาศใช้หลังจากที่ได้ใช้แผนชั้นหนึ่งและสองไปแล้วไม่น้อยกว่า 30 ปี เป็นการช่วยปลดปล่อยทาสรุ่นเก่าที่ตกค้างเป็นส่วนใหญ่ แต่ทั้งนี้ก็มิได้เป็นการหักโหมเพื่อให้นายเงินเสียประโยชน์เสียทีเดียว หากแต่ใช้วิธีลดค่าตัวทาสให้น้อยลงเป็นระยะ ๆ แล้วจึงหลุดพ้นไปในที่สุด ดังความในมาตราที่ 3 – 6 ใน

พระราชบัญญัตินี้ ได้แก่ (พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม และมณฑล
บูรพาและมณฑลพายัพ, ร.5ม1.3/8)

“...มาตรา 3 บรรดาทาสที่นับว่าเป็นไทย มิให้มี
พิกัดเกษียณอายุดังว่าไว้ในพระราชบัญญัติเลิกทาสไทย จุลศักราช
1236 นั้นต่อไป

มาตรา 4 บรรดาคนที่เป้นไทยอยู่ก็ดี หรือทาสที่หลุด
พ้นค่าตัวแล้วก็ดี ต่อไปห้ามมิให้เป้นทาส

มาตรา 5 บรรดาทาสที่มีอยู่ในเวลาออกพระราช
บัญญัตินี้ นอกจากเวลาที่ทาสหลบหนีหนีหาย ให้เจ้าเงินลดค่าตัวให้คน
หนึ่งเดือนละ 4 บาท นับเดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก 124 เป็นต้นไป

มาตรา 6 ถ้าทาสจะเปลี่ยนเจ้าเงินใหม่ ห้ามมิให้ทำ
สารกรรมธรรมขึ้นค่าตัวกว่าจำนวนเงินค่าตัวในเวลานั้น...”

การเลิกทาสเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระองค์ทรงสนพระทัยเรื่องนี้ตั้งแต่ยังมีได้เสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติ และเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยสมบูรณ์แล้วก็ได้ทรงพิจารณาเรื่องนี้เป็นอันดับต้น ๆ
จึงนับว่าการเลิกทาสเป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงดำเนินอยู่เกือบตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ก็
ว่าได้ แม้จะมีได้มีหลักฐานปรากฏว่าทาสได้หมดไปโดยสิ้นเชิงในรัชสมัยของพระองค์ แต่ก็พอจะ
สันนิษฐานได้ว่า ทาสส่วนใหญ่ได้รับการปลดปล่อยไปแล้วในรัชสมัยของพระองค์ ส่วนที่เหลืออีก
เพียงเล็กน้อยก็คงหมดไปหลังจากนั้นไม่นานนัก

2. ผู้ฟัง

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชอำนาจที่จะทรง
มีพระบรมราชวินิจฉัยสั่งการใด ๆ ได้โดยลำพังพระองค์เอง แต่ก็ทรงเห็นประโยชน์ของคนหมู่มากที่
จะช่วยกันปรึกษาหารือในการวางแผนเลิกทาส ซึ่งพระองค์ได้ทรงปรึกษาหารือกับสภาที่ปรึกษา
ราชการแผ่นดิน และได้ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายถึงเหตุผลในการเลิกทาสไว้ในพระราชดำรัส
ตามที่ต่าง ๆ ซึ่งบุคคลที่เป็นผู้ฟังซึ่งได้รับอิทธิพลจากพระราชดำรัสเหล่านั้น และเป็นสื่อกลางให้
เกิดการเปลี่ยนแปลงได้นั้น ได้แก่

2.1 สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ.2417 หลังจากที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองแล้ว ซึ่งลักษณะของสภานี้ นอกจากจะเป็นสภาที่ปรึกษาราชการแล้ว ยังมีลักษณะเป็นสภานิติบัญญัติอยู่ด้วย แม้จะมีได้มีลักษณะเป็นสภาที่สมบูรณแบบก็ตาม โดยบรรดาประกาศและพระราชบัญญัติต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาสย่อมจะต้องผ่านการพิจารณาและเห็นชอบจากสภานี้ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 3)

“...ราชการผลประโยชน์บ้านเมืองสิ่งใดที่จะเกิดขึ้น แล การที่ยังรกร้างมาแต่เดิมมากนั้น ถ้าจะทรงจัดการแต่พระองค์เดียว ก็จะไม่ใคร่สำเร็จไปได้ ถ้ามีผู้ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว การซึ่งรกร้างมาแต่เดิม ก็จะได้ปลดเปลื้องไปได้ทีละน้อย ๆ ความดีความเจริญก็คงจะบังเกิดแก่บ้านเมือง จึงได้ทรงจัดสันข้าทูลองธุลีพระบาท ซึ่งมีสติปัญญาโปรดเกล้าฯ ตั้งไว้เป็นที่ปรึกษา...”

สำหรับที่ปรึกษาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นนั้น ประกอบด้วยขุนนางชั้นผู้ใหญ่จำนวน 12 คน ได้แก่ (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 4)

“...1 พระยาราชสุภาวดี	จ.ม., ท.จ.ว.	1
2 พระยาศรีพิพัฒน์	ท.จ.ว.	1
3 พระยาราชวราณุกุล	ท.จ.ว., น.ช., ก.ม.	1
4 พระยากระสาปนกิจโกศล	ท.จ.ว. ม.ม.	1
5 พระยาภาณุวงศ์	ท.จ.ว., ภ.ช., ก.ม.	1
6 พระยามหาอำมาตย์	ท.จ.	1
7 พระยาอภัยรณฤทธิ์	ท.จ.	1
8 พระยาราชไชย	ต.จ.	1
9 พระยาเจริญราชไมตรี	ช.น.	1
10 พระยาพิพิธโกไคย	ม.ม.	1
11 พระยากล้าไหมราชเสนา		1
12 พระยาราชโยธา		1...”

จากรายนามทั้ง 12 คนนี้ จะสังเกตเห็นได้ว่า ในบรรดาสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินที่ทรงแต่งตั้งขึ้นนี้ มิได้มีพระบรมวงศานุวงศ์ร่วมอยู่ด้วยเลย จึงพอจะนับได้ว่าสภานี้เป็นสภาที่ดำเนินการเพื่อผลประโยชน์ของประชาชนได้ดีที่สุดเท่าที่จะหาได้ในเวลานั้น อีกทั้งพระ

บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้ความสำคัญแก่สถานะนี้โดยทรงเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนได้แสดงความคิดเห็นได้อย่างเต็มที่ เพื่อให้การดำเนินการเลิกทาสเป็นไปโดยเรียบร้อย จึงนับได้ว่าสถานะนี้เป็นส่วนสำคัญในการวางแผนเลิกทาสด้วย

2.2 ผู้ครอบครองทาส

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ครอบครองทาสส่วนใหญ่จะเป็นชนชั้นมูลนาย ซึ่งมีผลประโยชน์จากระบบการคุมกำลังคน ความสัมพันธ์กับทาสซึ่งส่วนใหญ่เป็นเลิกทาส* จึงมีความอะลุ่มอล่วยกว่านายเงินอาชีพ และสะสมทาสเสมือนข้าบริวารโดยไม่ถือเป็นภาวะ แต่ในขณะเดียวกันก็ปรากฏผู้ครอบครองทาสอีกส่วนหนึ่งซึ่งมีลักษณะค่อนข้างเป็นผู้ให้กู้อาชีพ แต่ผู้ครอบครองทาสกลุ่มหลังนี้นับเป็นส่วนน้อย

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเป็นผลสืบเนื่องจากการอพยพเข้ามาของชาวจีนเป็นจำนวนมาก การเพิ่มบทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีน ตลอดจนการทำสนธิสัญญาเบาวริง และสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับประเทศตะวันตกอื่น ๆ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระบบทาส โดยในส่วนของผู้ครอบครองทาสนั้น กลุ่มผู้ครอบครองทาสส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ กลุ่มมูลนายลดความสำคัญลง ทั้งนี้เพราะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ทำให้ผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนลดลง ยิ่งกว่านั้นมาตรการบางอย่างของรัฐ อาทิเช่น การเก็บค่าราชการไพร่และเลิกทาสย้อนหลัง ทำให้เลิกทาสกลับกลายเป็นภาวะของมูลนาย

ในทางตรงข้าม กลุ่มผู้ครอบครองทาสซึ่งมีลักษณะเป็นผู้ให้กู้อาชีพเริ่มมีบทบาทเด่นชัดขึ้น นายเงินเหล่านี้เป็นผู้แสวงหาทาสเพื่อใช้ประโยชน์ ดังนั้นจึงปรากฏหลักฐานความเข้มงวดและการใช้งานทาสเฉพาะกรณีมากขึ้น (พงษ์เนียน ทองพงษ์เนียม, 2525: 117 – 148)

จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ครอบครองทาสซึ่งส่วนใหญ่เป็นนายเงินนี้ได้รับประโยชน์จากการมีทาสมาก รวมทั้งทำให้ตนเองและครอบครัวมีความสุขสบายเนื่องจากมีทาสไว้ใช้งาน ซึ่งอำนาจที่ผู้ครอบครองทาสมีต่อทาสนั้น นอกจากจะเป็นอำนาจที่ใช้ทาสเพื่อผลในทางเศรษฐกิจแล้ว ยังเป็นเพื่อผลทางสังคมในด้านอื่นอยู่ด้วย เพราะทาสนั้นนอกจากจะถูกใช้ให้ทำงานตามอำเภอใจของผู้เป็นนายแล้ว ยังจะต้องตายแทนผู้เป็นนาย รวมทั้งญาติพี่น้องของผู้เป็นนายในกรณีต่าง ๆ ซึ่งการมีทาสย่อมเป็นประโยชน์อย่างล้นเหลือยิ่งกว่า

* เลิกทาส คือ ทาสที่สักขึ้นส่งกัมูลนาย อาจจะเป็นทาสของมูลนายเอง หรืออาจจะเป็นทาสของคนอื่นแล้วนำมาสักไว้ให้ส่งกัมูลนาย (พงษ์เนียน ทองพงษ์เนียม, 2525: 25)

ทรัพย์สินใด ๆ นั้นย่อมแสดงว่าการที่จะเลิกประเพณีอันเป็นประโยชน์อย่างมหาศาลนี้ย่อมจะมีอุปสรรคเป็นอย่างมาก (วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 15) ดังนั้น ผู้ครอบครองทาสทั้งหลายจึงเป็นผู้ฟังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงชี้แจงและโน้มน้าวใจให้เห็นความจำเป็นของการเลิกทาสด้วย

2.3 ทาส

บรรดาผู้ที่ทำงานให้แก่ผู้อื่นในลักษณะที่ต่ำต้อยและไร้ศักดิ์ศรีของความ เป็นมนุษย์ที่สุดได้แก่พวกทาส เพราะนอกจากจะต้องทำงานตามคำสั่งของผู้เป็นนายแล้ว กรรมสิทธิ์ในเนื้อตัวของตนเองก็ตกเป็นของนาย ซึ่งจะทาบตีได้ตามความพอใจ ซึ่งก่อนที่พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเลิกทาสนั้น ทาสในประเทศสยามมีอยู่เป็นจำนวนมาก และสามารถแบ่งออกได้เป็น 7 ประเภท ดังที่ได้มีการอธิบายไว้ใน “ลักษณะทาส” ว่า (หนังสือราช กิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 3: 88)

“...ทาสะวันณะ อันว่าประเภทแห่งทาสทั้งหลาย สัตตะมา มี 7 จำพวกอันควรจะใช้ได้นั้น ะณะนะวิกิไยยะวา คือทาสได้ มาด้วยทรัพย์หนึ่ง บุตตะทาสา คือลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ยหนึ่ง มาตาปิตา จะทาสะกา คือทาสได้มาแต่ฝ่ายบิดามารดาหนึ่ง ทินนะกาจะ คือทาสมีผู้ ให้หนึ่ง อัญญาทาสาจะ คือทาสอันได้ด้วยช่วยกังวลธุระทุกข์ แห่งคนอัน ต้องทัณฑ์โทษหนึ่ง ภัคตะกาจะ คือทาสอันได้เลี้ยงไว้ในกาลเมื่อเข้าแพง หนึ่ง รัตตะทาสะกาจะ คือนำธงไชยไปรบศึกแล้วแลได้มาเป็นทาส เซลยหนึ่ง ทาส 7 ประการดังนี้ควรจะใช้ได้...”

จากหลักฐานดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า ประเภทของทาสนั้นมีอยู่มาก อันหมายความว่า โอกาสหรือช่องทางที่จะเอาคนลงเป็นทาสนั้นมีอยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งลูกทาสที่เกิด ในเรือนเบี้ยนั้นจะต้องตกเป็นทาสต่อไปโดยมิได้รู้เห็นถึงการขายตัวเป็นทาสของบิดามารดา แต่อย่างใด อย่างไรก็ตามทาสในประเทศสยามนั้นมีข้อแตกต่างจากทาสในยุโรปและอเมริกาอยู่อีก ประการหนึ่ง คือ ทาสนั้นสามารถหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ ซึ่งจะต้องเป็นไปตามข้อกำหนดดัง ต่อไปนี้ (วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 15 – 16)

1. ถ้านายเงินโปรดให้ทาสบวชเป็นภิกษุหรือสามเณร หรือนางชี ก็ถือว่าหลุดพ้น จากความเป็นทาส แม้ภายหลังได้ลาสิกขาบทก็จะเอาคืนมาเป็นทาสของตนมิได้

2. นายเงินใช้ทาสไปทำการรณรงค์สงครามแล้วถูกจับเป็นเชลย ต่อมารอดคืนมาได้ ผู้นั้นหลุดพ้นจากความเป็นทาส
3. ถ้าทาสฟ้องนายว่าเป็นกบฏ และสอบสวนได้ความเป็นจริง ให้มันพ้นจากความเป็นทาส
4. นายเงิน พ่อของนายเงิน หรือพี่น้องลูกหลานของนายเงินเอาทาสเป็นภรรยาให้ทาสนั้นเป็นไท และลูกที่เกิดมาก็ให้เป็นไทด้วย
5. ทาสนั้นตาย ถ้าตายด้วยทำกิจใด ๆ แก่นายเงิน นายเงินจะเรียกเงินคืนจากผู้ขายมิได้ แต่ถ้าตายด้วยเหตุอื่น นายเงินจะเรียกเอาเงินคืนจากผู้ขายได้บ้าง
6. การไถ่ อาจเป็นผู้ขายมาไถ่ หรือไถ่ตัวเอง หรือบุคคลใด ๆ ก็ได้มาไถ่ให้เป็นอิสระ

เงื่อนไขเหล่านี้แม้จะถือได้ว่าเป็นช่องทางที่จะทำให้ทาสได้หลุดพ้นจากความเป็นทาสก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาให้ถ่องแท้แล้วก็ยังเป็นไปตามอำเภอใจของผู้เป็นนายอยู่เป็นอย่างมาก เช่นการที่จะให้บวชก็เป็นไปตามอำเภอใจของนาย ถ้าตราบใดที่นายยังเห็นความจำเป็นในการใช้ทาสนั้นก็ย่อมไม่มีโอกาสที่ผู้นั้นจะได้บวชให้หลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ การที่ทาสถูกส่งไปทำสงครามแล้วถูกจับเป็นเชลยไปก็ดี โอกาสที่จะรอดชีวิตอยู่ก็มีได้ยากเต็มที่ หรือถ้ารอดอยู่ก็คงกลายเป็นทาสของฝ่ายศัตรูต่อไป และนอกจากนี้สาเหตุอื่น ๆ ที่จะหลุดพ้นนั้นก็ล้วนแต่เป็นไปได้อย่างทั้งสิ้น สำหรับการไถ่ถอนก็เป็นกรยากที่จะไถ่ถอนตนเองได้ หรือถ้าจะให้ผู้ขายมาไถ่คืนก็เป็นกรลำบาก เพราะผู้ขายนั้นก็ได้ขูดรีดก่อนแล้ว ส่วนมากจึงปรากฏว่า มีแต่ผู้ขายมาขอเพิ่มค่าตัวทาสขึ้นเรื่อย ๆ จนในที่สุดไม่อาจที่จะไถ่ถอนได้

อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีทาสจำนวนไม่น้อยที่พึงพอใจต่อการเป็นทาส แม้จะต้องทำงานเหนื่อยยากให้แก่นาย แต่ก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่ต้องรับผิดชอบในการหาเลี้ยงชีพบุคคลเหล่านี้มิได้เห็นคุณค่าของเสรีภาพ อิสระภาพ เพียงให้มีกินมีที่อาศัยนอนก็พอใจ ถ้าเป็นอิสระอาจไม่มีหนทางหาเลี้ยงชีพ พวกทาสอาจจะวิตกว่า เมื่อเลิกทาสไปแล้ว ตนเองอาจไม่มีที่อยู่อาศัย ไม่มีสติปัญญาที่จะทำมาหาเลี้ยงชีพเอง นอกจากนี้พวกทาสไม่มีทรัพย์สินสมบัติอะไรเหลือที่จะนำไปเป็นทุนในการประกอบอาชีพได้ พวกทาสเหล่านั้นจึงอาจจะไม่ค่อยพอใจที่จะเลิกทาส ซึ่งประเด็นนี้ก็นับเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงพิจารณาด้วยเช่นเดียวกัน

3. ข้อจำกัด

เนื่องจากประเทศสยามได้มีการคบค้าสมาคมกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามได้มีการค้าขายกับอังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศส รวมทั้งได้มีชาวตะวันตกเข้ามาทำมาหากินในประเทศสยาม ทั้งในส่วนราชการและส่วนตัว อาทิเช่น พวกบาทหลวงอเมริกัน เป็นต้น แต่เนื่องจากประเพณีทางการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของชาวตะวันตกกับสยามนั้นแตกต่างกัน เมื่อมีการคบค้าสมาคมกันนั้น ความแตกต่างดังกล่าวก็จะชัดเจนยิ่งขึ้น โดยที่ในเวลานั้นทางตะวันตกมีการปกครองแบบประชาธิปไตยแล้วเป็นส่วนมาก รัฐบาลก็ยอมรับนับถือความสำคัญของประชาชน ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับรัฐบาลย่อมเป็นไปในลักษณะของความเสมอภาค อำนาจที่รัฐบาลมีอยู่เป็นอำนาจที่มาจากความยินยอมของประชาชน และโดยกลับกัน ประชาชนแต่ละคนก็จะต้องได้รับการรับรองในสิทธิและเสรีภาพจากรัฐบาล และการปกครองดังกล่าวทำให้ประเทศของเขาเจริญขึ้นเป็นอันมาก เมื่อเปรียบเทียบกับประเพณีการปกครองของสยามแล้ว สยามยังมีทาสอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นความป่าเถื่อนล้าหลังในสายตาของชาวตะวันตก และยอมเป็นอุปสรรคต่อความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมืองอีกด้วย จากการคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตก ทำให้บุคคลชั้นสูงผู้มีอำนาจในทางการปกครองของสยามได้มีโอกาสเรียนรู้ และรับเอาแนวความคิดในทางการปกครองเข้ามาที่ละเล็กละน้อย และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามแบบชาวตะวันตกโดยตรงตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทำให้ทรงทราบเรื่องราวประวัติความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองในสังคมเหล่านั้น เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่าการเลิกทาสเป็นปัจจัยสำคัญต่อการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงด้านอื่น ๆ ดังนั้นปัญหาเรื่องการเลิกทาสจึงเป็นปัญหาที่ทรงสนพระทัย เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่า (พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม และมณฑลบูรพาและมณฑลพายัพ, ร.5ม1.3/8)

“...ประเพณีทาสที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักรสยาม ถึงเป็นวิธีทาสทำสาธารณธรรมช้ายตัวด้วยใจสมัคร มิใช่ทาสเชลยที่เป็นการกดขี่อย่างร้ายแรงก็จริง แต่ก็เป็นเครื่องกีดขวางความเจริญ ประโยชน์ และสุขสำราญของมหาชนอย่างหนึ่ง ซึ่งจำเป็นจะต้องเลิกถอนอย่าให้มีประเพณีทาสภายในพระราชอาณาจักรนี้ กรุงสยามจึงจะมีความเจริญสมบูรณ์เท่าทันประเทศอื่น...”

แต่ทว่าเมื่อทรงเริ่มดำเนินการเลิกทาสนั้น ก็มีอุปสรรค คือ เสียงคัดค้านจากบุคคลรอบข้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลที่นับเป็นผู้ทั้งทั้ง 3 กลุ่มที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังที่ปรากฏใน

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงพระยาอนุমানราชชนว่า (เลิกทาสในรัชกาลที่ 5, 2487: 26)

“...ข้อความที่ฉันรู้โดยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำหัดเล่าให้ฟังเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกะขวงมหาดไทยนั้น ว่าเมื่อแรกขงพระราชดำหริจะเลิกทาส ตรัสปรึกษาราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งแต่เสนาบดีลงไปโดยมากไม่เห็นชอบด้วย แม้เมื่อกิตติศัพท์แพร่หลายลงไปถึงพวกตัวทาสเองก็ไม่พอใจที่จะให้เลิกทาส

เพราะประเพณี Social Custom ของไทยแต่โบราณมาจนสมัยนั้น บุคคลชั้นสูงต้องอาศัยใช้ทาสทำงานต่าง ๆ ช่วยกิจการบ้านเรือน ถ้าเลิกทาส คือปล่อยคนสำหรับใช้สอยไปเสียหมด ก็จะไม่สามรถเลี้ยงตัวได้ จะจ้างคนใช้แทนทาสก็จะสิ้นเปลืองเหลือกำลัง จึงรู้สึกขัดข้องด้วยประการฉะนี้ ที่ตัวทาสไม่หยากพ้นจากเป็นทาสนั้นเพราะถือว่าเป็นทาส “สินไถ่” Bond Slaves ถ้าอยู่กับนายเงินคนใดไม่สบายก็อาจไปหาเงินที่นายคนอื่นมาได้ตัวย้ายไปอยู่กับนายอื่นได้ ด้วยเหตุนี้เหมือนกับมีข้อบังคับให้นายเงินต้องปกครองทาสด้วยเอาใจเลี้ยงดูทาส ให้อินหญ่และใช้สอยแต่พอสมควร และพวกทาสยังเข้าใจกันต่อไปว่า ถ้าพ้นจากทาสไปจะกลับได้ความเดือดร้อน เพราะจะมีแต่ตัวต้องทำมาหากินหญ่และหาการงานทำเลี้ยงชีพลำบากกว่าเป็นทาสที่นายเลี้ยง...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าการเลิกทาสเป็นเรื่องที่ขัดต่อผลประโยชน์ของเหล่าขุนนางผู้ใหญ่ตลอดจนบรรดานายเงินทั้งหลาย ซึ่งล้วนเป็นผู้มีบทบาทในบ้านเมือง ตลอดจนพวกทาสจำนวนไม่น้อยก็ยังคงพึงพอใจต่อการเป็นทาสดังกล่าวมาแล้ว พระองค์จึงทรงแก้ไขข้อจำกัดดังกล่าวด้วยการช่วยเหลือบรรดาลูกทาสให้หลุดพ้นเป็นไทขั้นหนึ่งก่อน แต่ก็ยังปรากฏเสียงวิพากษ์วิจารณ์ในทำนองคัดค้านอีก ดังปรากฏในบทความเรื่อง “ความขัดข้องของคนจนล้นคืด” ซึ่งตีพิมพ์ใน “จดหมายเหตุสยามไสมย” มีข้อความตอนหนึ่งว่า (ความขัดข้องของคนจนล้นคืด, 1245: 72 – 73)

“...ข้าพเจ้าซื้ออ้ายเงินสุด เมียซื้ออีกก็มีทุกซ้ากชายตัวเป็นทาสอยู่ กับเงินฮวดสุนบ้านอยู่สวนพลูบางยี่เรือ ข้าพเจ้าสองคนผัวเมียค่าตัวสี่ซั้งแปดตำลึง ข้าพเจ้าทำเรือสี่แจวเก่งเขาหายลำหนึ่งเขาคิดเอาเงินใช้สามซั้ง บัดนี้เขาเอาตัวจำตรวนเร่งเงินเจ็ดซั้งแปดตำลึง จึงให้อีกล้นเที่ยวหาเงินหาได้ไม่ เขาตีว่าแพงไม่มีใครช่วยไถ่ ข้าพเจ้าจึงปฤกษากับอีกล้นเมียว่าลูกหญิงเราอายุสิบสามปีรูปร่างผิพรรณดี เองจงไปอ้อน

วอนยายเขาขอเอาตัวมา แล้วเจ้าจงพาไปขายตามวังเจ้าบ้านขุนนาง...อีกลิ่นก็ภาณุหอมมาหาข้าพเจ้า ๆ เหนหน้าลูกคิดสงสารลูกว่าต้องไปขายเป็นค่าเขาคิดแล้วร้องไห้ ด้วยมีความรักลูกเป็นที่สุด ไม่คิดจะอยากให้ลูกชิวเลย ฝ่ายหนูหอมลูกก็ร้องไห้ ข้าพเจ้าจึงปลอบลูกว่าอย่าร้องไห้ไปเลย ครั้งนี้เตี้ยมีความทุกข์ร้อนต้องจำจงได้ความลำบาก จึงจะต้องภาณุไปเที่ยวขาย...ทุกขโกลของเตี้ยครั้งนี้เป็นเคราะห์กรรมแท้ ๆ ถ้าเตี้ยเล่นเบี้ยเสียไปเป็นไปตั้งนี้ เตี้ยไม่ขายเองเลยเตี้ยจะฆ่าตัวเสียให้ตาย เพราะประพืดตัวชิวเล่นไป ซึ่งเป็นของไม่รู้ที่อยู่ทั่วโลกอยู่แล้ว ฝ่ายหนูหอมตอบว่าไม่ได้ร้องไห้กลัวเตี้ยขาย เกิดมาเป็นลูกแล้วต้องแทนคุณบิดามารดา ๆ จะขายสักครั้งก็ไม่คุ้มบุญคุณ จะยากเย็นอย่างไรไม่ว่าขอแต่ได้แทนคุณแล้วเป็นการดี ข้าร้องไห้ด้วยสงสารเตี้ยจึงร้องไห้ ครั้นพูดจาดกลกกันแล้วอีกลิ่นก็ภาณุหอมไปกับผู้มีชื่อนายนาพาไปหาท่านผู้บันดาศักดิ์ดูตัวชอบใจ จึงให้หาอำเภอมามากว่าจะคิดแก้ไขอย่างไรจึงจะเอาเด็กนี้ไว้ได้ จะทำหนังสืออย่างไรให้เป็นหลักทรัพย์ได้ อำเภอมว่าผิดด้วยหมายประกาศทำหนังสือไม่ได้ เงินของท่านจะไปลอยอยู่ อีกลิ่นก็ภาณุไปเที่ยวขายหลายแห่ง เขาพูดตั้งนั้นว่าเด็ก อายุต่ำกว่าปีมโรงหมายประกาศห้าม...หนูหอมจึงถามแม่ว่า ถ้าเด็กเกิดที่หลังปีมโรงขายใครเขาไม่เอาๆ ก็ถ้าฉันโตขึ้นเป็นนี้เขาด้วยอย่างหนึ่งอย่างใด จะมีต้องติดตรวนตายๆ จะหาเงินเป็นค่าเขาก็ไม่มีคนช่วย อีกอย่างหนึ่งคนที่ไปเด็ก ๆ โตขึ้นเหนจะไม่มีคนเชื่อให้เงินทำทุนซื้อขาย เด็กเท่า ๆ ฉันคงไม่มีที่พึ่งต้องจนตาย..."

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยเป็นอย่างดี จึงได้ทรงหาทางปรับปรุงความเป็นอยู่ของราษฎรโดยขยายการศึกษาออกไป เพื่อให้ทั้งทาสและไทได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนมากขึ้น ราษฎรจะได้สามารถพึ่งพาตนเองโดยการประกอบสัมมาอาชีพ และได้ทรงพิจารณาเล็งบ่อนเบี้ยการพนันอันเป็นแหล่งอบายมุข และเป็นบ่อเกิดแห่งความเป็นทาส ซึ่งก็ปรากฏว่าเริ่มมีผู้เข้าใจและเห็นด้วยมากขึ้น ดังปรากฏในบทความเรื่อง "ว่าด้วยช่วยให้เลิกทาส" ซึ่งตีพิมพ์ใน "จดหมายเหตุสยามไสมย" หลังจากบทความเรื่อง "ความขัดข้องของคนจนสิ้นคิด" 2 ปี มีข้อความตอนหนึ่งว่า (ว่าด้วยช่วยให้เลิกทาส, 1247: 211)

"...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้การทาสในกรุงสยามผ่อนถอยน้อยเลิกไป จึงทรงโปรดให้ออกหมายประกาศว่า ถ้ามนุษย์เกิดปีมะโรงในปีที่ทรงเถลิงพระบรมราชสมบัตินั้น อย่าขายอย่าซื้อกันเป็นอันขาด ทรงพระมหากรุณาซื้อนี้วิเศษเลิศล้ำพันประการทั่วไป เป็นข้อกุศลผลบุญอย่างเอกใหญ่ยิ่งของพระ

เจ้าอยู่หัวทรงไว้ในพระไทย แต่ว่าชนชาวไทย ๆ นี้ มีสันดานชอบการชั่วต่ำที่จะเป็นทาส สุดแต่ว่าจนลงแล้วก็มุ่งหมายหาของอุบายที่จะให้ตนเป็นทาส และจะขายให้กันเป็นทาส ท่านจงดูชนที่เกิดในปีที่ต้องห้ามไม่ให้ขายกันเป็นทาสนั้น เขายังคิดอุบาย ขายกันแลขายตัวเองให้เป็นทาส คือเมื่อเขาไปหาอำเภอกำทำสารกรมธรรม์ เขาบอกว่าผู้ที่จะเป็นตัวทาสนั้นมีอายุครบเกิดก่อนปีที่ต้องห้าม แล้วอำเภอกำจะทำสารกรมธรรม์นั้นก็ตะกรุมตะกรามอยากได้เงินโหลหุ่ยที่ทำสารกรมธรรม์ ก็เร่งทำสารกรมธรรม์ให้ ไม่พิเคราะห์ตรวจตราผู้ที่ยกอายุศม์ ทาสอายุศม์นั้นจะสมฤกษ์ไม่ ถ้าเห็นว่าไม่สมควรจะให้ผู้ที่บอกอายุศม์นั้นสบบาล ฤกษ์จะสืบสวนดูให้เห่นจริงเสียก่อน จึงทำสารกรมธรรม์ให้ ทำเช่นนั้น จึงจะสมควรความพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวของเราท่าน ก็ซึ่งผู้ทำการเป็นอำเภอนั้นซึ่งจะมากคิดว่าตัวใครก็ตัวมัน คิดเช่นนั้นไม่เป็นทางกุศลเลย ข้าพเจ้าเห็นว่าผู้ที่ไม่คิดระงับดับการทาสในบ้านเมืองแห่งชาติตน ก็ควรจะจัดว่าผู้นั้นไม่รักชาติของตนเป็นแท้ จำต้องจัดว่าโง่ ถ้าชาวไทยเราเป็นทาส เขาก็พูดว่าชาติไทยเป็นทาส เขาลำเลิกชาติว่าชาติตนเป็นทาสไม่อายเขาบ้างฤกษ์...”

จากบทความนี้แสดงให้เห็นว่ายังมีผู้ที่พอใจต่อการเป็นทาสอยู่ คนเหล่านี้จึงพยายามหาช่องทางต่าง ๆ เพื่อเป็นทาสจนได้ แต่อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานเลิกทาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแต่ละขั้นตอนก็ได้ลดช่องทางเหล่านี้ลงไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งทาสหมดไปจากแผ่นดินสยามในที่สุด

4. ผู้พูด

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีได้ทรงใช้พระราชอำนาจในการมีพระบรมราชวินิจฉัยใด ๆ ในการเลิกทาสโดยลำพังพระองค์เอง เนื่องจากจะทรงปรึกษารื้อกับบุคคลต่าง ๆ ก่อนเสมอ แต่ก็ได้ทรงใช้พระบารมีในฐานะพระมหากษัตริย์ให้เป็นประโยชน์ ซึ่งความมีอำนาจในหน้าที่ (authoritative) นี้ นับเป็นปัจจัยที่เป็นคุณสมบัติของผู้สงสารที่ช่วยสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้สงสาร กล่าวคือ ทรงใช้โอกาสสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการเลิกทาส เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ.2411 (จ.ศ.1230) อันเป็นปีที่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นจุดเริ่มต้นของการปลดปล่อยลูกทาส โดยมีขั้นตอนดังใน “พระราชบัญญัติพิทักษ์ระเชียรอายุลูกทาสลูกไทย” มาตรา 1 ว่า (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 216)

“...ถ้าลูกทาสชายหญิง เกิดเมื่อจุลศักราช 1230 ปี
มโรงสัมฤทธิศกนี้เป็นต้นไป ให้คิดค่ากระเชียรอายุตั้งแต่เดือนหนึ่ง 2

เดือน 3 เดือน จนอายุ 8 ปีเต็มค่า ตั้งแต่ 8 ปีต่อไป ให้ลดกระเชียรอายุลง
ทุกปี ถึงอายุ 21 ปีขาดค่า ให้ลูกทาสพันค่าตัวคนไทย ฯ...”

ต่อมา เมื่อคราวเฉลิมพระชนมพรรษา ปี พ.ศ.2420 พระองค์ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ในการที่พระชนมายุครบ 2 รอบ โดยทรงบริจาคเท่ากับวันในพระชนมพรรษาใน 24 ปี เสมอวันละบาท เป็นเงิน 8,767 บาท พระราชทานช่วยทาสซึ่งขายตัวอยู่กับนายเงินคนเดียวมา ตั้งแต่ปีฉลู จ.ศ.1215* ขึ้นไป กับลูกหมู่ของตัวทาสนั้นด้วย เพราะทรงพระราชดำริว่า พวกทาสซึ่งอยู่กับนายเงินเดียวถึง 25 ปี คงเป็นคนดีมากกว่าคนชั่ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานทรัพย์ช่วยไถ่ให้พ้นจากทาส เป็นทาสชาย 16 คน หญิง 20 คน ลูกทาสชาย 5 คน หญิง 3 คน แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานไถ่ และเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ที่ได้ไปประกอบการทำมาหากินต่อไป (เลื่อน ไขแสง, 2504: 30)

การที่ทรงใช้ความมีอำนาจในหน้าที่ดังกล่าวนี้ แสดงถึงแสดงความเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ (intelligence) ของพระองค์ อันจะทำให้บรรดาผู้ครอบครองทาสทั้งหลายเกิดการปฏิบัติตามพระราชนิยมในการปลดปล่อยทาส ซึ่งเป็นการปลดปล่อยด้วยความสมัครใจของผู้ครอบครองทาสเหล่านั้นเอง มิได้เป็นการหักหาญน้ำใจกัน อีกทั้งการเลิกทาสยังมีส่วนช่วยในการสลายขุมกำลังของฝ่ายอำนาจเก่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ และยังเป็นการสร้างภาพของความเจริญในสายตาของชาวโลกอีกด้วย

ส่วนการเลิกทาสที่ทรงวางลำดับขั้นตอนไว้นั้น ทรงคำนึงถึงลูกทาสก่อนพวกอื่น ซึ่งทรงแสดงถึงความเป็นผู้รักความยุติธรรม (justice) ด้วยการที่ทรงชี้แจงเหตุผลไว้ในพระราชดำรัส “ว่าด้วยเรื่องทาส แลกระเชียรอายุ” ว่า

“...ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าลูกทาส ซึ่งเกิดในเรือนเบี้ย ตั้งแต่ออกจากท้องภอสิมตาก็ต้องนับเป็นทาสมีค่าตัวไป จนถึงอายุ 100 หนึ่งก็ยังไม่หมด ดั่งนี้ดูเปนหามีความกรุณาแก่ลูกทาสไม่ ด้วยตัวเด็กที่เกิดมาไม่รู้ ไม่ได้เห็นสิ่งไรเลย บิดามารดาทำชั่วไปขายตัวท่าน แล้วยังภาบุตรไปให้เปนทาสจนสิ้นชีวิตอีกแล้ว เพราะรับโทษทุกข์ของบิดามารดาเท่านั้นเอง หากควรที่จะเอาเปนทาสจนตลอดชีวิตหรือไม่...”**

* ตรงกับปี พ.ศ.2396 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชสมภพ

** ดู ภาคผนวก 14 หน้า 232

และยังทรงแสดงความปรารถนาดีแก่ผู้ฟัง (good will) คือ ผู้ครอบครองทาสด้วย โดยทรงชี้แจงว่าได้ทรงตั้งพระทัยที่จะรักษาผลประโยชน์ของผู้ครอบครองทาสอยู่เช่นกัน โดยที่ให้ผู้ครอบครองทาสได้มีโอกาสใช้สอยลูกทาสนั้นจนอายุ 20 ปี ซึ่งทรงเห็นว่าเป็นระยะเวลาที่เหมาะสม กล่าวคือ

“...เพราะอายุตั้งแต่ 9 ปี นายได้ใช้สอย มาจนถึงอายุ 20 ปี ก็เห็นว่าพอแก่ทำอะไรอยู่แล้ว เพราะลูกทาสนี้ คิดเอาเป็นกำไรเปล่า ๆ ไม่มีสารภีกรรมธรรม เสียเงินทองสิ่งไรไปเลย เมื่อใช้ไปจนครบ 20 ปี ก็ให้ปล่อยเสีย อย่าให้กดขี่ลูกทาสไว้ใช้สอยต่อไป เห็นว่า ถ้าเมื่อลูกทาสมันจะดีบ้างก็อาจจะถอนตัวได้ ถึงนายเล่าก็ไม่เป็นความเดือดร้อนสิ่งไรมากนัก เพราะเป็นการได้เปล่าเสียเปล่า...”

จากนั้นก็ทรงแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้มีความรอบคอบ (prudence) ด้วยการที่ทรงคาดการณ์ถึงอุปสรรคที่จะเกิดขึ้นเป็นลำดับต่อมา กล่าวคือ ทาสจะเสียค่าราชการคนละ 6 สลึงต่อปี สำหรับผู้เป็นไทต้องเสียคนละ 6 บาทต่อปี จึงทรงคาดการณ์ไว้ว่า

“...อนึ่ง ถ้าลูกทาสซึ่งได้พ้นค่าตัว ในอายุ 21 ปีดังนี้แล้ว คงได้สักเป็นลูกทาสเสียค่าราชการอยู่ปีละหกสลึง ถ้าหลุดพ้นค่าตัวดังนี้แล้วตามกฎหมายเดิม ต้องสักเป็นสม การช้อนั้นเห็นว่า ถ้าลูกทาสหลุดค่าตัวจะให้ไปสักเป็นสม ก็คงจะไม่สมัก เพราะจะต้องเสียค่าราชการแรงปีละหกบาท ก็คงจะกลับทอดตัวลงเป็นทาสเสียอย่างเดิม เสียแต่หกสลึงสบายกว่า...”

ซึ่งหากจะแก้ไขเป็นว่า ให้ผู้ที่เป็นไทเสียค่าราชการคนละ 6 สลึงต่อปีเท่ากับทาส ก็เกิดปัญหาอื่นตามมาอีก เพราะการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งจะมีขึ้นนั้นต้องใช้งบประมาณแผ่นดินเป็นจำนวนมาก ภาษีอากรที่เก็บได้ย่อมไม่พอ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงแสดงความเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ ด้วยการที่ทรงเสนอถึงทางออกไว้ว่า

“...ก็การซึ่งจะให้ทาสหมดไปนั้น ถ้าต้นเหตุยังไม่สิ้น ปลายเหตุก็คงยังมีแต่คิดเหนว่าการสิ่งไรเป็นช่องเป็นคราวควรจะไปได้ ก็ให้ไปไปที่ละเลกทีละน้อย ต่อเมื่อไรได้แก้ต้นรากต้นเหง้า คือ อย่านำให้ไพร่เสียเงินสูง ๆ ต่ำ ๆ มาก ๆ น้อย ๆ เฉลี่ยที่สูงมาหาที่ต่ำ เฉลี่ยที่ต่ำขึ้นไปหาที่สูง ให้เสมอน่ากัน ถึงจะเป็นทาส เป็นไทยอย่างไร ก็คงต้องเฉลี่ยให้เสมอกัน...”

นอกจากนี้ก็ทรงแสดงถึงความกระตือรือร้น (active) ในการเลิกทาส แม้จะต้องทรงดำเนินการที่ละเอียดละออน้อยอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่ในขณะที่ยังไม่มีพระราชบัญญัติเป็นกฎหมายที่ชัดเจน ก็ทรงให้ดำเนินการไปก่อน ไม่ต้องรอจนกระทั่งออกพระราชบัญญัติเรียบร้อยแล้ว ดังที่ทรงชี้แจงว่า

“...ด้วยคดีเรื่องทาสซึ่งเกี่ยวข้องกับโรงศาลมีมาก ศาลไม่ทราบว่าจะใช้กฎหมายอย่างไร ว่าถ้าให้ใช้ข้อความตามที่เจ้าผู้ครองเมืองได้รับตกลงแล้วได้ออกประกาศแล้วในเรื่องลดค่าตัวทาสปล่อยลูกทาสจะเป็นบรรทัดฐานที่ศาลจะตัดสินคดีไปพลางก่อนกว่าจะให้ออกพระราชบัญญัติสำหรับมณฑลจะเป็นการดีมาก...”*

ความในพระราชหัตถเลขา³⁴นี้แสดงให้เห็นว่าทรงตระหนักถึงประเพณีของแต่ละท้องถิ่นว่ามีความแตกต่างกันด้วย จึงควรมีพระราชบัญญัติสำหรับแต่ละมณฑลโดยเฉพาะ และในขณะที่เดียวกันก็ทรงคำนึงถึงความเหมาะสมของเวลาด้วย หากยังไม่พร้อมก็จะไม่ทรงรีบร้อน ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

“...ด้วยประกาศเปลี่ยนสารกรมธรรมทาส
มณฑลพายัพ ซึ่งกำหนดไว้เดือนกันยายนศกนี้ มีที่ขัดข้องอยู่ด้วยการส่ง
แบบพิมพ์หลวงสำหรับทำสารกรมธรรมซ้ำไป จะคงกำหนดไว้ตาม
ประกาศเดิมเจ้าเงินจะเดือดร้อนโดยหาความผิดมิได้ จะขอขยายกำหนด
ให้ทำสารกรมธรรมเปลี่ยนใหม่ได้จนวันที่ 30 กันยายน ร.ศ.121 เป็นที่
สุด...”**

อนึ่ง การที่ทรงหาทางปรับปรุงความเป็นอยู่ของราษฎรโดยขยายการศึกษาออกไป และได้ทรงพิจารณาเลิกบ่อนเบี้ยอันเป็นบ่อเกิดแห่งความเป็นทาส ก็แสดงถึงสายพระเนตรอันยาวไกลของพระองค์ ในการที่ทรงมองปัญหาได้อย่างทะลุปรุโปร่ง และทรงแก้ไขปัญหานั้นได้ ไม่เพียงปัญหาเฉพาะหน้า แต่รวมถึงปัญหาที่อาจจะเกิดตามมาในอนาคตด้วย

นอกจากนี้ พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาสยังแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงยึดมั่นในทศพิธราชธรรม ได้แก่

* ดู ภาคผนวก 15 หน้า 236

** ดู ภาคผนวก 16 หน้า 237

มทฺทวํ คือ ความอ่อนโยน ไม่ได้ตั้งถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูล ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม ดังในพระราชดำรัส “ว่าด้วยเรื่องทาส แลกระเชียรอายุ” ตอนหนึ่งว่า

“...ท่านผู้ใดซึ่งได้เห็นคำปฤษาที่ว่ามานี้ ยังจะมีการขัดข้องอยู่กับพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ แลธรรมเนียมบ้านเมือง ประการใด ฤาเปนการเดือดร้อนกับเจ้าเงินแลตัวทาส ซึ่งจะมืออย่างไรใน ประจุบันแลต่อไปข้างหน้า ก็ขอให้ช่วยคิดดูให้ตลอดด้วย เพราะการเรื่อง ทาสนี้เกี่ยวข้องกับพระราชกำหนดกฎหมาย แลทั่วไปในคนทั้งปวงมาก ซึ่งคนเดียวจะคิดไปให้แลเห็นตลอดนั้นไม่ได้ ถ้าท่านทั้งปวงเห็นการสิ่งไร ซึ่งยังขัดข้องจะเป็นเหตุในประจุบันฤาภายหน้า ก็ขอให้เรียบเรียงเนื้อความ ข้อนั้นมาจะได้ปฤษาแก้ไขกันต่อไปกว่าการนี้จะไปติดอยู่เพียงไร ก็จะต้องทำไปไม่ได้ ถ้าการควรจะให้ตลอดไป ก็จะได้จัดการให้ตลอดไปตาม การที่ควร...”

ตปํ คือ การกำจัดความเกียจคร้านและความชั่ว ปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี เนื่องจากการเลิกทาสเป็นเรื่องใหญ่ ต้องทรงค่อย ๆ ดำเนินการทีละเล็กละ น้อย จนกระทั่งใช้เวลาเกือบตลอดพระชนม์ชีพเลยทีเดียว

อกุโกธํ คือ การไม่โกรธ ตลอดจนไม่พยาบาทมุ่งร้ายผู้อื่น แม้จะต้องลงโทษผู้ทำ ผิด ก็ทำตามเหตุผล ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่ามีผู้ที่คัดค้านเรื่องการเลิกทาสอยู่มากมาย บางกรณีจะ เป็นไปในทำนองคัดค้านรุนแรงอยู่บ้าง ก็ได้ปรากฏว่าพระองค์ทรงแสดงความไม่พอพระราช หฤทัยออกมาแต่ประการใด หากแต่ยังทรงรับเอาส่วนที่ทรงเห็นว่าเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง ไปทรงพิจารณาปรับปรุงในการบริหาร (วิชัย เสวะมาตย์, 2509: 75)

และยังทรงปฏิบัติตามหลักจักรวรรดิวัตร กล่าวคือ

เนคมชานปะเทศุ คือ การที่ทรงอนุเคราะห์ประชาชนชาวนิคมนชนบทให้เลี้ยงชีพเป็น สุขตามวิสัย ด้วยการที่ทรงขยายการศึกษาให้ราษฎรมีความรู้ในการเลี้ยงชีพดังกล่าว

อธมฺมการปฏิกุเขโป คือ การที่ทรงห้ามคนทั้งหลายไม่ให้กระทำการไม่เป็นธรรม ชักนำไปตั้งอยู่ในกุศลจิต ประกอบการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ด้วยการที่ทรงยกเลิกบ่อนเบี้ย อันเป็น แหล่งอบายมุข ดังที่ทรงอธิบายไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คำถวายไชย มงคลและพระราชดำรัสตอบเฉลิม ร.ศก 124, ร.5ป1.9/64: 28)

“...ในระยะปีที่ได้ล่วงมานี้การงานที่ได้จัดทำเพื่อบำรุง
ความเจริญสุขสำราญของบ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์มีหลายอย่าง
คือ ได้ตั้งพระราชบัญญัติแก้ไขวิธีกาษาเพื่อจะเลิกล้างวิธีกาษาให้หมดไป
โดยรวดเร็วกว่าที่ได้ผ่อนผันไว้แต่ก่อน อีกอย่างหนึ่งได้กำหนดการที่จะ
เลิกบ่อนเบี้ยอันเป็นสิ่งซึ่งให้เกิดความชั่วร้ายแก่ประชาชนให้หมดไปโดย
เร็ว เพื่อจะให้คนทั้งหลายได้อาศัยประโยชน์แห่งการทำมาหาเลี้ยง
ชีพของตนเป็นเครื่องประกอบความเจริญแก่คนนั้น ๆ ตามสมควร...”

อธนานิ ธนูปทานิ คือ การพระราชทานทรัพย์สินแก่ผู้ขัดสนไม่มีทรัพย์สินพอจะเลี้ยงชีพ
โดยสัมมาชีวะได้ เพื่อให้สามารถเลี้ยงชีพได้โดยไม่ต้องแสวงหาโดยทางทุจริต ด้วยการที่ทรงพระ
ราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ช่วยเหลือทาสในคราวเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ.2420 และยัง
ทรงพระราชทานไธนา เครื่องใช้สอยต่าง ๆ เพื่อไปประกอบการทำงานมาหากินต่อไปอีกด้วย

5. วาฑะ

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวข้องกับการเลิก
ทาสนั้น นอกจากจะแสดงถึงพระเมตตาที่ทรงมีต่อพลกนิกรทุกคน ในการที่ไม่ทรงปล่อยให้ราษฎร
ที่มั่งมีกดขี่ราษฎรที่ยากจนแล้ว ยังแสดงถึงพระปรีชาญาณในการประสานผลประโยชน์ของบรรดา
ผู้ครอบครองทาสและบรรดาทาสทั้งหลาย มิให้ผู้ใดรู้สึกว่าการเลิกทาสนั้นทำให้ตนสูญเสียผล
ประโยชน์มากจนเกินไป โดยในการเลิกทาสนั้น ทรงเริ่มต้นจากลูกทาสก่อน โดยในชั้นตอนนี้ทรง
โน้มน้ำหนักบรรดาผู้ครอบครองทาสโดยใช้หลักฐานประเภทรายละเอียด (details) ว่า (หนังสือราช
กิจจานุเบกษา, 2542, เล่ม 1: 219 – 220)

“...จงเข้าใจให้ชัดเถิด ว่าลูกทาสลูกไทย ซึ่งโปรดให้
ลดกระเชียรอายุลง เสมอ 7 ปี 8 ปี เต็มค่าเพียง 8 ตำลึง อายุถึง 21 ปี
หมดค่าตัวนั้น ที่พ้นค่าตัวคนไทยแล้ว ช่วยไถ่กันไม่ได้นั้นก็ดี การนี้ก็จำ
เพาะแต่เด็ก ที่เกิดในปีมโรงสัมฤทธิศก เป็นต้นไปเท่านั้น ก็ยังเด็กที่เกิดใน
ปีเถาะนพศก ปีชานอัฐศกถอยขึ้นไป ก็ยังมีอยู่เพนอันมาก คงได้ช่วยไถ่
เอามาเป็นทาสใช้สอยอยู่นาน แลทาสที่เป็นพ่อแม่พี่น้องน้ำอาเก่า ๆ เหล่า
นั้นก็ยังมีถมไป คงช่วยไถ่ใช้กันอยู่อีกนานกลัวจะเกินอายุ ท่านผู้ที่มีความ
วิตกนั้นเสียอีก ด้วยคนที่เกิดในปีชานปีเถาะนั้น กว่าอายุจะถึง 70 ปีบอก
หักชราได้นั้นก็ยังมีนานนัก ถ้าจะคิดตั้งแต่ปีจอนี้ไป ก็ยังอีก 61 ปี 62 ปี...”

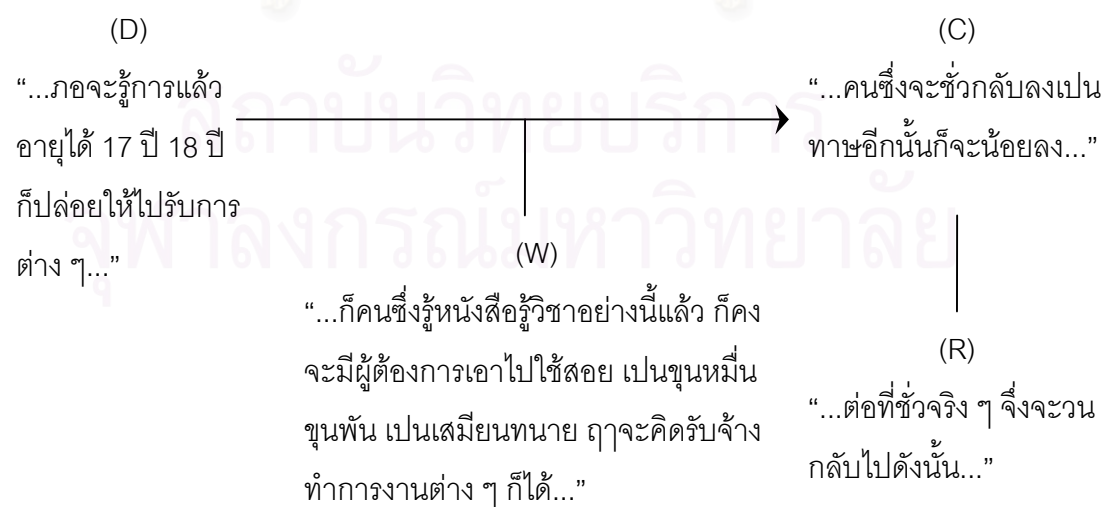
ในขณะที่เดียวกันก็ทรงชี้แจงให้บรรดาทาสเข้าใจด้วยว่า ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะช่วยเหลือบรรดาทาสอย่างเต็มที่ แต่การที่ไม่ทรงยกเลิกค่าตัวของลูกทาสเสียที่เดี๋ยวนั้น ทรงชี้แจงโดยการยกตัวอย่าง (examples or illustrations) ว่า

“...แต่ครั้งนี้จะให้เลิกถอนหลุดค่าตัวเสียทีเดียว ถ้า นายเงินที่ไม่มีเมตตากรุณาแก่เด็ก ก็จะไม่เอาเป็นธุระ ให้มารดาเลี้ยงรักษา เพราะเด็กเกิดมาไม่เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตน ก็จะไม่เอามารดาไปใช้แรงงานของตัว มิให้เลี้ยงเด็ก ๆ นั้น ก็จะเป็นอันตรายตายไป เพราะนายเงินไม่มีเมตตากรุณาจึงคิดเห็นว่า ถ้าจะไม่ให้เป็นประโยชน์แก่นายเงินบ้าง นายเงินก็ไม่มีเมตตากรุณาแก่เด็ก ถ้าจะตัดลงให้มีภอเวลาหลุดเป็นไทย ได้บ้าง เห็นว่าจะเป็นการดี ลางที่ก็จะรอดจากทาสไปได้...”

และทรงวางแผนต่อไปที่จะขยายการศึกษา เพื่อรองรับลูกทาสที่หลุดพ้นเป็นไทมา เพื่อที่จะ

“...สอนหนังสือภอให้รู้ แล้วให้เรียนวิชาต่าง ๆ ถึงจะ แปลมาจากวิชาข้างยุโรปก็ได้ ภอจะรู้การแล้ว อายุได้ 17 ปี 18 ปี ก็ปล่อยให้ไปรับการต่าง ๆ ก็คนซึ่งรู้หนังสือวิชาอย่างนี้แล้ว ก็คงจะมีผู้ต้องการ เอาไปใช้สอย เป็นขุนหมื่นขุนพัน เป็นเสมียนทนาย ถ้าจะคิดรับจ้างทำ การงานต่าง ๆ ก็ได้ เห็นว่าคนซึ่งจะชั้วกลับลงเป็นทาสอีกนั้นก็คงน้อยลง ต่อที่ชั้วจริง ๆ จึงจะวนกลับไปดั่งนั้น...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ดังสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

หลังจากที่ทรงช่วยเหลือลูกทาสซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่แล้ว ก็ทรงหาทางช่วยเหลือทาส ซึ่งเป็นคนรุ่นเก่าต่อมา ซึ่งทรงมีพระราชดำรัสชี้แจงเหตุผลและความจำเป็นในการเลิกทาส โดยทรงให้หลักฐานด้วยการใช้พยาน (testimony) คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงเห็นความสำคัญและทรงเป็นผู้ริเริ่มเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองในบ้านเมือง กล่าวคือ

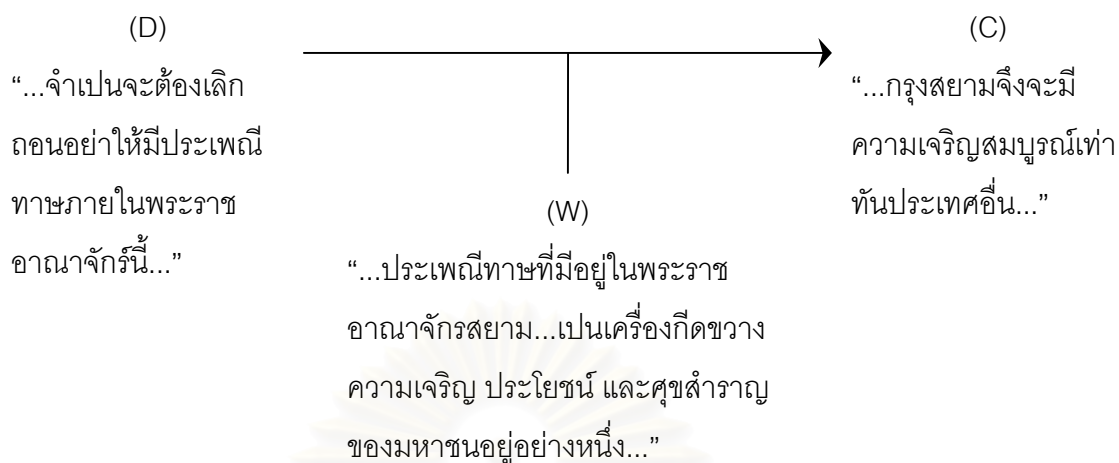
“...ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐของเรา ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงผูกพันทางพระราชไมตรีต่ออาณาประเทศ เปิดทางค้าขายให้กว้างขวางขึ้น การเปลี่ยนแปลงอันนั้น ย่อมทำให้เกิดผลประโยชน์แก่ประชาชน ในทางที่จะทำมาหาผลประโยชน์มีขึ้นอย่างใหม่ ๆ แต่การปกครองก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ที่มีมา นับว่าเป็นเวลาผอมผืนแก้ไขให้เป็นที่น่าพอใจ เพราะเหตุที่เวลารัชสมัยหาพอที่จะทรงเปลี่ยนแปลงให้ตลอดได้ไม่ ครั้งเวลาที่เรารับราชสมบัติสนองพระองค์ ความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขปรากฏมากยิ่งขึ้น โดยลำดับ จนเห็นว่าทำนองที่จะทำเป็นแต่เพียงเยียวยาอย่างที่เป็นไป ในครั้งสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐทรงแต่ก่อนนั้น หาสำเร็จเป็นผลดีได้ไม่ จำจะต้องดำเนินทางเปลี่ยนใหม่ ตั้งการปกครองให้เป็นหลักตามสมแก่กาลสมัย...”*

จากนั้นก็ทรงชี้แจงว่าประเพณีที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขอันหนึ่งนั่นก็คือประเพณีการมีทาส โดยทรงชี้แจงว่า (พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยามและมณฑลบูรพาและมณฑลพายัพ, ร.5ม1.3/8)

“...ประเพณีทาสที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักรสยาม เป็นวิธีทาสทำสารกรรมธรรมชยตัวด้วยใจสมัคร มิใช่ทาสเชลยที่เป็นการกดขี่อย่างร้ายแรงก็จริง แต่ก็เป็นเครื่องกีดขวางความเจริญ ประโยชน์ และสุขสำราญของมหาชนอย่างหนึ่ง ซึ่งจำเป็นจะต้องเลิกถอนอย่าให้มีประเพณีทาสภายในพระราชอาณาจักรนี้ กรุงสยามจึงจะมีความเจริญสมบูรณ์เท่าทันประเทศอื่น...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ดังสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

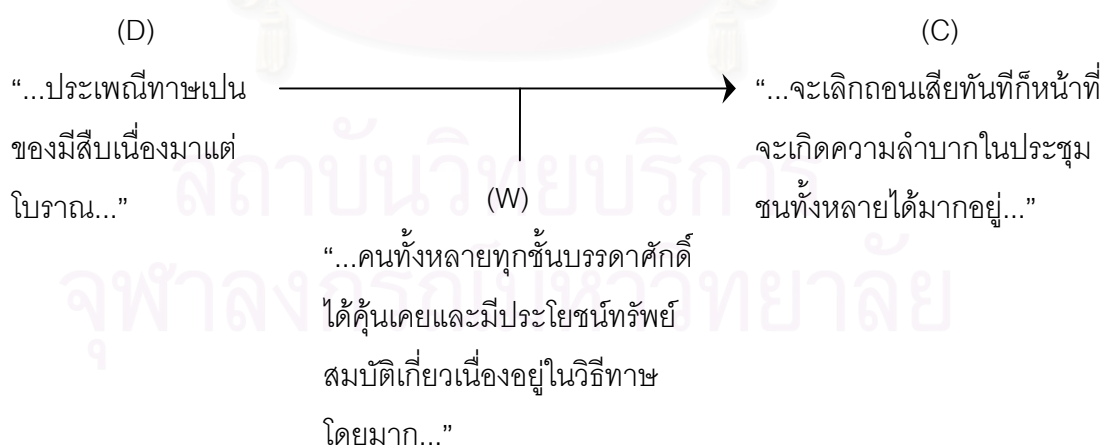
* ดู ภาคผนวก 17 หน้า 238

และสุดท้าย ทรงชี้แจงถึงการที่ทรงใช้วิธีการค่อยเป็นค่อยไป และใช้เวลายาวนานมาก โดยทรงกล่าวไว้ว่า

“...ประเพณีโทษเปนของมีสืบเนื่องมาแต่โบราณ คน
ทั้งหลายทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ได้คุ้นเคยและมีประโยชน์ทรัพย์สินสมบัติเกี่ยว
เนื่องอยู่ในวิธืโทษโดยมาก จะเลิกถอนเสียทันทีก็หน้าที่จะเกิดความ
ลำบากในประชุมชนทั้งหลายได้มากอยู่...”

ซึ่งก็เป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) เช่นเดียวกัน ดังสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

การเลิกโทษในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยวิธีการดังกล่าวเหล่านี้ นับได้ว่าประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี เนื่องจากสามารถกระทำได้โดยสงบเรียบร้อย ไม่มีเหตุการณ์รุนแรง เทียบกับอารยประเทศอื่น ๆ ซึ่งเกิดเหตุการณ์วุ่นวายหลังจากประกาศเลิกโทษมากมาย และพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกโทษก็ย่อมเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วย

ให้การดำเนินงานครั้งนี้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีด้วย ซึ่งแนวทางในการเลิกทาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะช่วยให้ทาสหมดไปจากแผ่นดินสยามสมดังพระราชหฤทัยแล้ว ยังก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านอื่น ๆ ตามมาอีก กล่าวคือ การที่ทรงขยายการศึกษาควบคู่ไปกับการเลิกทาสนั้น ทำให้ประเทศสยามพัฒนาขึ้นอีกในหลาย ๆ ด้านในเวลาต่อมา ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ก็จะวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาต่อไปด้วย

5.2 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ

การปฏิรูประบบราชการ นับเป็นพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการเลิกทาสเลยทีเดียว ดังจะเห็นได้จากคำถวายพระบรมรูปทรงม้า ซึ่งเป็นคำกราบบังคมทูลที่มีเนื้อความสรรเสริญพระเกียรติยศเป็นอย่างยิ่ง ได้กล่าวถึงพระราชกรณียกิจเพียง 2 ประการ ได้แก่ (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, 2538: 119 – 120)

“...ทรงบริจาคมหาทานอันประเสริฐยิ่ง กล่าวคือ อกัยทานพระราชอภัยให้ประชาชนได้เป็นไทยแท้สมแก่นามแห่งชาติ ผู้ทรงสละอำนาจอันมีอยู่ในพระองค์พระมหาราชาธิบดี พระราชทานแก่ชนนิกรส่วนหนึ่งด้วยความเต็มพระราชหฤทัย เพราะทรงเห็นแก่ประโยชน์แห่งชาติยิ่งกว่าประโยชน์เฉพาะพระองค์...”

ซึ่งการที่ทรงสละพระราชอำนาจส่วนหนึ่งพระราชทานแก่เหล่าเสนาบดีตลอดจนข้าราชการทั้งปวงเพื่อบริหารราชการแผ่นดินนั้น นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2470: [2])

“...การเปลี่ยนแปลงการปกครองจากแบบเดิม เป็นตั้งกระทรวง 12 กระทรวงนี้ ต้องนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ซึ่งเรียกได้อย่างพูดกันตามธรรมดาว่า “พลิกแผ่นดิน” ถ้าจะใช้คำอังกฤษ ก็ต้องเรียกว่า “Revolution” ไม่ใช่ “Evolution”.

การเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงดังนี้ มีน้อยประเทศนักที่จะสำเร็จไปได้โดยราบคาบ ปราศจากการจลาจล หรือจะว่าไม่มีเลยก็เกือบจะว่าได้...”

โดยในพระราชกรณียกิจนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงใช้พระราชดำริสเพื่อการจัดการระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ในการบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผล ดังจะสามารถวิเคราะห์ตามองค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง

วิธีการบริหารราชการแผ่นดินของประเทศไทยที่ใช้กันอยู่ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปฏิรูประบบราชการนั้น เป็นระบบการบริหารแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งใช้กันมาเป็นเวลานานกว่า 400 ปี โดยมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างในบางรัชกาล ไม่เหมาะสมที่จะใช้บริหารประเทศอีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีแนวพระราชดำริที่จะแบ่งส่วนราชการเสียใหม่ แต่ก็ยังมีได้ทรงดำเนินการโดยทันที ต่อเมื่อได้ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ก็ทรงเริ่มคิดค้นการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ.2417 นับเป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิรูประบบราชการ

ต่อมา ทรงเห็นว่าการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินยังไม่สามารถแบ่งเบาภาระในราชการได้อย่างแท้จริง จึงทรงตั้งสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ขึ้นเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2417 นั้นเอง โดยให้ทำหน้าที่สืบสวนราชการต่าง ๆ ทำหน้าที่ของผู้ตรวจราชการ ทำหน้าที่ของกรรมาธิการ สุดแต่จะทรงกำหนดเป็นครั้งคราว (บัญชา แก้วเกตุทอง, 2522: 5 – 7)

แม้ว่าพระองค์จะทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์แล้ว ราชการต่าง ๆ ก็ยังมีได้เป็นไปโดยรวดเร็วและเรียบร้อย ดังจะเห็นได้ว่ามีเจ้านายและข้าราชการจำนวน 11 ท่าน ซึ่งเรียกกันว่ากลุ่ม ร.ศ.103 ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้เปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ.2428 เนื่องจากเห็นว่าสถานการณ์ของโลกในเวลานั้นมีลักษณะเป็นที่น่าวิตกว่าจะมีผลกระทบต่อประเทศไทย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำริชี้แจงว่าพระองค์มิได้ทรงมีความรังเกียจที่จะสละพระราชอำนาจบางส่วนเพื่อปฏิรูประบบราชการเสียใหม่ แต่ในเวลานั้นยังมีข้อขัดข้องอยู่บางประการ การปฏิรูปดังกล่าวจึงยังไม่สามารถทำได้

ต่อมาในปี พ.ศ.2430 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จแทนพระองค์ไปในงานพระราชพิธีกาญจนาภิเษกสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอ

เรีย ฌ กรุงลอนดอน จึงทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะเรียนรู้ระบบการบริหารราชการของอังกฤษ เพื่อนำมาปรับใช้กับสยามต่อไป ดังที่สมเด็จพระยาตากษานนุภาพ (2495: 6 – 7) ได้ทรงเล่าไว้ว่า

“...จะทรงจัดคณะเสนาบดีเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างใหม่ตามที่ทรงพระราชปรารภมาแต่ก่อน ว่าถึงเวลาที่เมืองไทยจำจะต้องเร่งรัดจัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขต จะรั้งรอดต่อไปไม่ได้ แต่คณะเสนาบดีเจ้ากระทรวงซึ่งบัญชาการตามแบบเก่ามีแต่ 6 คน น้อยตัวนัก ทั้งหน้าที่เสนาบดีซึ่งจัดเป็นอัครมหาเสนาบดี 2 คน เป็นจตุสดมภ์ 4 คนก็พินสมัยไม่เหมาะกับการงานในปัจจุบันเสียแล้ว ทรงพระราชปรารภจะแก้ไขคณะเสนาบดีให้มีเจ้ากระทรวงพอทำการเสียก่อน เมื่อ พ.ศ.2430 โปรดให้สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ แต่ยังเป็นกรมหลวง เสด็จไปช่วยงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ 5 ครบ 50 ปี ฌ ประเทศอังกฤษแทนพระองค์ ตรัสสั่งไปให้พิจารณาแบบคณะเสนาบดีในยุโรป ว่าเขาเอาอะไรเป็นหลักกำหนดตำแหน่งเสนาบดี สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ เสด็จกลับมาทูลรายงาน จึงทรงกำหนดคณะเสนาบดีที่จะจัดใหม่ให้เป็น 12 กระทรวง...”

โดยระบบราชการที่ทรงจัดขึ้นใหม่เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 ประกอบไปด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองราชการแผ่นดิน, ร.5บ1.4/5: 156 – 158)

“...กรมมหาดไทย สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ แลเมืองลาวประเทศราช กรมพระกระลาโหม สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองบักชีใต้ฝ่ายตะวันตกตะวันออก แลเมืองมลายูประเทศราช กรมทำเนียบกรมว่าการต่างประเทศอย่างเดียว ไม่ต้องว่าหัวเมือง กรมวังว่าการในพระราชวัง แลกรมซึ่งใกล้เคียงรับราชการในพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน กรมเมืองว่าการไปลิศแลการบาญชีคน คือกรมสุรัสวดี แลรักษาคนโทษ กรมนาว่าการเพาะปลูก แลการค้าขาย ป่าไม้ บ่อแร่ กรมทั้งหกนี้ตั้งตามตำแหน่งเดิม เปนแต่เปลี่ยนหน้าที่ไปบ้าง ต้องตั้งเสนาบดีขึ้นใหม่อีกหกกรม คือกรมพระคลังว่าการบันดาภาษีอากรแลเงินที่จะรับจะจ่ายในแผ่นดินทั้งสิ้น กรมยุติธรรมได้บังคับศาลที่จะชำระความรวมกันทั้งแพ่งอาญานครบาลอุทธรณ์ทั้งแผ่นดิน กรมยุทธนาธิการ เปนพนักงานสำหรับที่จะได้ตรวจตรา จัดการในกรมทหารบกทหารเรือ ซึ่งจะมีผู้บัญชาการทหารบกทหารเรือต่างหากอีกตำแหน่งหนึ่ง กรมธรรมการ เปนพนักงานที่จะบังคับบัญชาการเกี่ยวข้องในพระสงฆ์ตำแหน่งที่พระยาพระเสด็จ แลเปนผู้

บังคับการโรงเรียนแลโรงพยาบาลทั่วทั้งพระราชอาณาเขต กรมโยธาธิการ เป็นพนักงานที่จะตรวจการก่อสร้างทำถนนขุดคลอง แลการช่างทั่วไป ทั้งการโปรสไนย์แลโทรเลขฤทธิไฟซึ่งจะมีสืบไปภายหน้า กรมมุรธาธิการ เป็นพนักงานที่รักษาพระราชลัญจกร รักษาพระราชกำหนดกฎหมาย แลหนังสือราชการทั้งปวง...”

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ใน พ.ศ.2436 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงคณะเสนาบดีครั้งใหญ่ ทั้งนี้เพราะเสนาบดีที่ทรงแต่งตั้งไปในครั้ง พ.ศ.2435 บางคนมิได้ปฏิบัติงานตามความมุ่งหมาย เพราะได้เกิดความขัดแย้งกันมากมาย เนื่องจากเอาเรื่องส่วนตัวมาปนกับงานราชการ จนคณะเสนาบดีไม่ยอมมาประชุมเป็นเวลานาน จนกระทั่งพระเจ้านั่งยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงพระปรีชาสามารถทรงสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศกลับมารับราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนตัวเสนาบดีครั้งใหญ่

นอกจากนี้ ในแต่ละกระทรวงก็ได้จัดการปฏิรูปงานในสายของตนเป็นการใหญ่ อาทิเช่น งานทำประมวลกฎหมายและจัดระเบียบศาลของกระทรวงยุติธรรม การจัดการปกครองของกระทรวงมหาดไทย งานสร้างกองทัพของกระทรวงกลาโหม การปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงธรรมการ เป็นต้น ในการปรับปรุงงานแต่ละประเภทนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศ ตลอดจนจัดให้มีการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับผู้มีความสามารถได้ออกไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ เพื่อกลับมาช่วยสานต่องานปฏิรูปบ้านเมืองต่อไป ขณะเดียวกันก็ได้มีการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น รวมทั้งการปฏิรูปทางด้านเศรษฐกิจและสังคมไปพร้อม ๆ กัน อาทิเช่น การพัฒนาด้านการคมนาคมสื่อสาร การยกเลิกระบบไพร่และทาส การประกาศพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร และการจัดการศึกษาเป็นแบบตะวันตก เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2435 – 2453 จึงเรียกได้ว่าเป็นสมัยแห่งการปฏิรูปบ้านเมืองอย่างแท้จริง (ปิยนาค บุนนาค, 2532: 117)

2. ผู้ฟัง

บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสด้วยในการปฏิรูประบบราชการนั้นย่อมหนีไม่พ้นบรรดาเสนาบดีและข้าราชการทั้งหลาย อาทิเช่น เจ้าพระยาอมราช (บัน สุขุม) พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล เป็นต้น แต่กลุ่มที่นับเป็นผู้ฟังที่ได้รับอิทธิพลจากพระราชดำรัส และเป็นสื่อกลางให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถานการณ์นี้ ได้แก่

2.1 สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ.2417 หลังจากที่ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองแล้ว ซึ่งพระราชประสงค์ของพระองค์ในการที่ทรงตั้งสภานี้ก็เพื่อที่จะให้มีบุคคลต่าง ๆ ช่วยพระองค์คิดทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังปรากฏในพระราชปรารภในประกาศ “ว่าด้วยตั้งเกาญ์ซิล แลพระราชบัญญัติ” ตอนหนึ่งว่า (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 3)

“...ครั้งนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ราชการผลประโยชน์บ้านเมืองสิ่งใดที่จะเกิดขึ้น แลการที่ยังรกร้างมาแต่เดิมมานาน ถ้าจะทรงจัดการแต่พระองค์เดียว ก็จะไม่ใคร่สำเร็จไปได้ ถ้ามีผู้ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว การที่ยังรกร้างมาแต่เดิม ก็จะได้ปลดเปลื้องไปได้ทีละน้อย ๆ ความดีความเจริญก็คงจะบังเกิดแก่บ้านเมือง...”

สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินประกอบด้วยสมาชิก 12 ท่าน ล้วนแต่เป็นขุนนางสามัญต่ำกว่าเสนาบดี ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการ (2475: 66 – 68) ได้กล่าวไว้ว่า

“...งานของที่ประชุมรัฐมนตรีนั้น ในขั้นต้นก็ดูทำกัน อย่างขยันขันแข็ง และเริ่มทำงานเกี่ยวกับการคลังก่อนอย่างอื่น คือเก็บภาษีให้กวัดขึ้นขึ้น ทั้งนี้ได้หมายความว่า ออกกฎหมายขึ้นอัตราภาษีเป็นแต่เก็บภาษีให้ถี่ถ้วนตามที่ควรเก็บ...นอกจากเรื่องการคลังการภาษี ก็หาไม่ค่อยพบว่าได้ทำอะไรอีกเป็นขึ้นเป็นอัน...”

เนื่องจากในขณะนั้น การปฏิรูปการคลังและการภาษีอากรเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง กล่าวคือหน่วยราชการต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยเดิมมาจะต้องหารายได้และผลประโยชน์ต่าง ๆ เลี้ยงตัวเองและเลี้ยงข้าราชการในสังกัด คือจ่ายเป็นส่วนลดหรือแบ่งปันภาษีอากรให้แก่ข้าราชการแทนเงินเดือน ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2416 เพื่อทำหน้าที่เช่นกระทรวงการคลังในปัจจุบัน และสาระสำคัญก็คือหน่วยราชการทุกแห่งต้องส่งเงินผลประโยชน์เข้าหอรัษฎากรพิพัฒน์เป็นรายได้แผ่นดินทั้งสิ้น ซึ่งเป็นการแน่นอนว่าต้องกระทบกระเทือนถึงผลประโยชน์ของเสนาบดีและผู้มีอิทธิพลในทางการเมืองขณะนั้นเป็นอย่างยิ่ง สมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเห็นว่าการหาเงินจำเป็นจะต้องหาจากกระทรวงต่าง ๆ และเห็นว่าควรจะได้จากกระทรวงเกษตรก่อน เพราะเป็นกระทรวงที่มีรายได้ดี โดยอ้างพระบรมราชโองการให้กระทรวงเกษตรส่งเงินเข้าหอรัษฎากรพิพัฒน์ แต่เสนาบดีกระทรวงเกษตร คือ พระยาอาหารบริรักษ์ (บุษ บุญหลง) ถือว่าตนเป็นคนของสมเด็จพระยา

บรมมหาราชวังศรีอยุธยา และเป็นที่บิณฑบาตเจ้าพระยาสุรวงค์วิวัฒน์ศักดิ์ ซึ่งเป็นหลานปู่โดยตรงของ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงขัดขึ้นกระแสพระบรมราชโองการ โดยกล่าวแต่เพียงว่า “จัดไม่ได้” และไม่ได้ชี้แจงเหตุผลใด ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตัดสินพระทัยดำเนินคดีกับพระยาอาหารบริรักษ์ ตั้งกรรมการศาลรับสั่งขึ้นพิจารณาคดีโดยมีสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินร่วมด้วย คณะกรรมการพิจารณาให้จำคุกเสนาบดีกระทรวงเกษตรตลอดชีวิต และริบราชบาตร* ด้วย แต่ก็ทรงพระกรุณาให้ลดโทษพระยาอาหารบริรักษ์ลงเป็นจำคุก 12 ปี การดำเนินงานของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินครั้งนี้ทำให้เสนาบดีทั้งหลายเริ่มรู้สึกถึงฐานะของตนดียิ่งขึ้น (พระพุทธเจ้าหลวงกับงานปฏิรูปการปกครอง, 2529: 69 – 70)

2.2 สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ขึ้นเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2417 โดยมีลักษณะติดกับสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินอยู่บ้าง คือ การตั้งที่ปรึกษาราชการแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจาะจงว่าจะทรงแต่งตั้งผู้ใด แต่ในส่วนที่ปรึกษาส่วนพระองค์นั้น ได้ทรงวางโครงการขึ้นก่อน และจึงทรงหารือถามความสมัครใจของบุคคลที่ทรงเลือก ผู้ที่เต็มใจจึงจะได้รับแต่งตั้ง จำนวนสมาชิกมีไม่จำกัด สุดแต่จะทรงพระกรุณาแต่งตั้ง และจะพ้นตำแหน่งเมื่อสิ้นรัชกาลไปแล้ว 6 เดือน หน้าที่ของสภาเสมือนรองมาจากสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เพราะข้อความที่ปรึกษาและตกลงกันแล้วในสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์จะต้องนำเสนอเสนาบดีโดยผ่านสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเสียก่อน ส่วนความมุ่งหมายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ขึ้น ด้วยทรงพระประสงค์ที่จะให้ข้าราชการได้เข้ามาติดต่อกับพระองค์ได้โดยตรง แทนที่จะทรงถูกแวดล้อมและต้องทรงรับฟังแต่ความเห็นของคณะเสนาบดีเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามการตั้งสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ก็เป็นที่ระแวงของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และผู้มีอิทธิพลอยู่มาก แม้แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาราชวังศรีอยุธยา และบุตรชาย คือ เจ้าพระยาสุรวงค์วิวัฒน์ สมุหพระกลาโหม ก็ไม่ยอมรับเป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (พระพุทธเจ้าหลวงกับงานปฏิรูปการปกครอง, 2529: 70 – 71; หลวงวิจิตรวาทการ, 2475: 68 – 71) เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาราชวังศรีอยุธยาว่า (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 662 – 664)

“...ด้วยได้รับจดหมายตอบของเจ้าคุณ ซึ่งไม่รับเป็น
ปรีวี เคานซิล ยกย่องความดีซึ่งได้มีมาแต่เดิมนั้น ความซึ่งดีของเจ้าคุณ

* การริบราชบาตร คือ การรวบเอาทรัพย์สินของคนที่ต้องพระราชอาญาเข้าเป็นของหลวง

นั่นก็ได้ทราบปรากฏมานานแล้ว ก็แลคำซึ่งเจ้าคุณว่ามาในหนังสือเป็นปริวี เคาณิชล ฎีกฎหมายรับคำสาบาลถ่วงเหมือนแก่คนทั้งหลายจะรับเป็นไม่ได้นั่น ดูตามในหนังสือที่เจ้าคุณมีมา เหมือนหนึ่งเป็นการฉันทมนั้น ประมาทเจ้าคุณไป การข้อนี้ไม่ได้คิดเป็นการดูถูกดูหมิ่นสิ่งไรเจ้าคุณ เพราะการที่จะตั้งเคาณิชลนี้เสาก็ได้คิดปรึกษาพร้อมกันกับเจ้าคุณเห็นว่าการสิ่งไรซึ่งปรึกษาให้มีความเจริญแก่บ้านเมืองจริง ๆ ก็จำอาศัยที่ปรึกษาพร้อมกันจึงจะมีความเจริญได้ ฉันทจึงได้ลดหย่อนยศและอำนาจลงมานั่งที่เคาณิชลให้ปรึกษาได้ตอบไปมาได้ มิได้ถือว่าคนสูงแลคนต่ำ เพราะเหตุอยากจะเป็นการเจริญเท่านั้นเอง อนึ่ง ปริวี เคาณิชลนี้ เจ้าคุณก็ได้รับว่าจะ เป็น ปริวี เคาณิชล แต่เดิม จึงได้จดหมายไปเชิญตามความนับถือแลคำซึ่งได้ว่าไว้ นั่น ก็แลบัดนี้เจ้าคุณจะรับเป็นปริวี เคาณิชลก็ดี ไม่รับเป็นปริวี เคาณิชลก็ดี ฉันทก็ไม่มีความโกรธความตกใจสิ่งไร เพราะจะเป็นไม่เป็นก็ คงต้องนับถือปรึกษาหารือเหมือนกันอยู่ตามเดิม แต่เป็นที่เสียใจอยู่ว่าจดหมายตอบของเจ้าคุณนั้นแรงเกินไปกว่าการที่ฉันทคิด แลความที่มีในจดหมายซึ่งไปเชิญเจ้าคุณนั้น ที่เจ้าคุณว่าจะไม่รับเป็นนั่น ก็แล้วแต่เจ้าคุณ จะเห็นควรเถิด อย่าคิดว่าจะเป็นการขัดข้องขุนเคืองแก่กันเลย..."

การจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์นั้น นับเป็นสาเหตุหนึ่งของวิกฤตการณ์วังหน้า ดังที่ได้วิเคราะห์มาแล้วในบทที่ 4 แต่สภาทั้งสองนี้มีบทบาทสำคัญในการเริ่มต้นปฏิรูประบบราชการ โดยเป็นการโยงพระราชอำนาจมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ เพื่อจะทรงจัดสรรวิธีการบริหารราชการแผ่นดิน และกระจายพระราชอำนาจในการบริหารนี้แก่เสนาบดีตามรูปแบบที่ทรงวางไว้ต่อไป

2.3 กลุ่ม ร.ศ.103

กลุ่ม ร.ศ.103 เป็นเจ้านายและข้าราชการที่กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินเมื่อวันที่ 8 มกราคม พ.ศ.2428 ซึ่งสมาชิกในกลุ่มประกอบด้วย

1. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์
2. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
3. สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัตน์วิเศษ
4. พระองค์เจ้าปฤษฎางค์
5. พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี)
6. พระยาอภัยพิพิธ (สุน สัตราภัย)

7. จมื่นไวยวรรณาด (บุศย์ เพ็ญกุล)
8. ชุนปฏิภาณพิจิตร (หรั่ง)
9. หลวงวิเศษสาส์ (นาค)
10. นายเปลี่ยน
11. สัปเลฟเตอร์แนนต์สอาด

ทั้ง 11 ท่านนี้เป็นผู้มีความคิดก้าวหน้า และได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้านายทั้ง 4 พระองค์ กล่าวคือ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ทรงเป็นราชทูตสยามประจำอังกฤษ โดยกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาเสด็จออกไปเป็นที่ปรึกษาสถานทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน ร่วมกับกรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ เจ้านายสองพระองค์นี้เสด็จไปประจำอยู่ ณ กรุงลอนดอนเมื่อปี พ.ศ.2426 ซึ่งเป็นเวลาที่พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณกำลังทรงศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด เจ้านายทั้ง 3 พระองค์นี้จึงมีโอกาสได้ทรงปรึกษาคำคิดเห็นอยู่ด้วยกันเป็นเวลาถึง 3 ปี ส่วนพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นั้นทรงเคยเป็นราชทูตสยามอยู่แต่พระองค์เดียวถึง 13 ประเทศ (ชโยนนันต์ สมุทวณิช, 2513: 102 – 107) และข้าราชการที่อยู่ในกลุ่มนี้ก็เคยปฏิบัติหน้าที่ราชการอยู่ในยุโรป ดังนั้น กลุ่ม ร.ศ.103 นี้จึงประกอบด้วยผู้ที่ได้รู้เห็นระบบการบริหารราชการแบบตะวันตก และเห็นอันตรายจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกที่มีต่อประเทศสยาม โดยที่ชาวตะวันตกมักจะอ้าง “ภาระของคนผิวขาว” (White man's burden) ในการเผยแพร่คริสต์ศาสนา และอารยธรรมแก่ประเทศที่ล้าหลังกว่าตน ซึ่งการเผยแพร่นี้มักจะทำโดยเข้ายึดครองประเทศเหล่านั้นเสียก่อน ซึ่งข้อนี้กลุ่ม ร.ศ.103 เห็นว่า (เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน, ร.5บ1.4/1: 5 – 6)

“...เมื่อเมืองใดมีแผ่นดินมีทรัพย์ในแผ่นดิน และมีราษฎรอยู่ในแผ่นดินนั้นตามสมควร แต่เมืองนั้นไม่มีอำนาจแลความคิดที่จะจัดแจงปกครองบ้านเมืองของตน ให้เป็นประโยชน์แก่ตนแลท่านได้แล้ว ก็ไม่ควรที่จะยึดเหนี่ยวเอาแผ่นดินแลทรัพย์ ซึ่งเป็นของสำหรับให้มนุษย์ทั้งโลกย์ได้ส่วนประโยชน์แลความสุขในนั้นด้วยให้ไปเสีย ๆ เปล่า ๆ ความซึ่งยุโรปคิดตั้งนี้เป็นการถูกโดยทางยุติธรรมของโลกย์อันยิ่ง... การที่ประเทศยุโรปได้เที่ยวครอบครองบ้านเมืองน้อยใหญ่ในประเทศเอเชีย มีโกโลเนียของอังกฤษแลฝรั่งเศสแผ่นดิน แลการที่เข้าครอบครองนั้น ได้ด้วยสาเหตุพาลทุกอย่างใด ๆ ก็ดี ไม่มีชาติใดว่ากล่าวติเตียนว่าเป็นอยุติธรรมไม่...”

จากประสบการณ์และความรู้ต่าง ๆ ที่ได้มาจากทางยุโรป ทำให้กลุ่ม ร.ศ.103 เห็นทางที่สยามจะรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจได้ คือ ต้องจัดให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยตามแบบตะวันตก ซึ่งมีการกระจายและถ่วงดุลอำนาจกันอย่างเหมาะสม รัฐบาลบริหารประเทศตามความต้องการของประชาชน แต่กลุ่ม ร.ศ.103 ก็ตระหนักดีว่าประเทศสยามในเวลานั้นยังไม่พร้อมที่จะเป็นประชาธิปไตยโดยสมบูรณ์ จึงเสนอให้เปลี่ยนแปลงการบริหารราชการแผ่นดินบางส่วน เพื่อให้ชาวตะวันตกเชื่อถือ และลดการคุกคามลง ซึ่งสิ่งที่น่าสังเกตในความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดินนี้ก็คือ มีการกล่าวติเตียนระบบบริหารราชการแผ่นดินที่ใช้อยู่ในเวลานั้นอย่างตรงไปตรงมา เช่น (เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน, ร.5บ1.4/1: 28)

“...ก็เมื่อการรักษาบ้านเมืองมีอยู่แต่ได้ฝ่าลของธุลีพระบาท กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการแต่สองพระองค์เท่านั้น จะมีชาติใดในประเทศยุโรปเชื่อถือว่ารุ่งสยามจะมีความยุติธรรม แลบำรุงรักษาให้มีความเจริญแลเรียบร้อยไปได้...”

ซึ่งในเวลานั้น มีน้อยคนนักที่จะกล้ากล่าวเช่นนั้น เพราะในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น “พระเจ้าแผ่นดิน” ทรงเป็นเจ้าของทุกสิ่งทุกอย่างในแผ่นดิน แต่กลุ่ม ร.ศ.103 มีแนวความคิดที่แตกต่างไปว่า (เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน, ร.5บ1.4/1: 32)

“...กรุงสยามนั้น เป็นเมืองของราษฎร แลจะต้องช่วยกันบำรุงรักษา เพื่อได้ความสุขความเจริญ ความยุติธรรมเปนใตเสมอทั่วหน้ากันหมด...”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดินของกลุ่ม ร.ศ.103 นี้ไว้เพื่อทรงมีพระบรมราชวินิจฉัย และเมื่อทรงตั้งกระทรวง 12 กระทรวง เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 นั้น กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล กระทรวงมุรธาธิการ และกระทรวงยุติธรรมตามลำดับ ซึ่งก็ได้ทรงมีส่วนช่วยเหลือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปฏิรูประบบราชการครั้งสำคัญนั้นด้วย ส่วนพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นั้นมิได้ทรงเป็นเสนาบดี ด้วยทรงลาออกจากราชการและทรงผนวชที่ลังกา โดยไม่มีผู้ใดทราบสาเหตุที่แน่ชัด แต่ก็ทรงมีบทบาทในการเสนอความคิดเห็นต่อสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอยู่เช่นกัน

2.4 เสนาบดี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกระทรวง 12 กระทรวง เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 นั้น ผู้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีของแต่ละกระทรวง ได้แก่ (ส. ตุลยานนท์, 2544)

1. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
2. เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
3. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ
4. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไชยันดื้มงคล กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง*
5. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล
6. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
7. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาดูรนต์ร์ศรี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลัง
8. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม
9. สมเด็จพระราชาธิบดีจุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุทธานุการ
10. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
11. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจิตรเจริญ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

* ในหนังสือเรื่อง “การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของบัญชา แก้วเกตุทอง (2522: 12 – 13) กล่าวว่า เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม แต่ในการวิจัยครั้งนี้เลือกใช้ข้อมูลของ ส. ตุลยานนท์ (2544: 81) เนื่องจากได้ระบุเวลาที่ชัดเจน กล่าวคือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังตั้งแต่ปี พ.ศ.2432 จนถึงปี พ.ศ.2434 และกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงดำรงตำแหน่งต่อมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2434 จนถึงปี พ.ศ.2439

12. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหรธาธิการ

ซึ่งผู้ที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีตลอดรัชกาล ได้แก่ สมเด็จพระยามะวงศ์วโรปการ และสมเด็จพระยามะวงศ์วโรปการ ผู้ซึ่งเปรียบเสมือนพระหัตถ์ซ้ายขวาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนเสนาบดีกระทรวงอื่น ๆ นั้นมีการปรับเปลี่ยนอีกหลายครั้ง รวมทั้งมีการปรับปรุงกระทรวงต่าง ๆ เหลือเพียง 10 กระทรวงในปี พ.ศ.2453 ได้แก่ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงวัง กระทรวงเกษตรธาธิการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงโยธาธิการ และกระทรวงธรรมการ

เนื่องจากบรรดาเสนาบดีทั้งหลายเหล่านี้ จะต้องเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปฏิรูประบบราชการโดยตรง เหล่าเสนาบดีจึงนับเป็นผู้ฟังกลุ่มสำคัญที่พระองค์จะทรงมีพระราชดำรัสด้วย ซึ่งจะมีทั้งที่ทรงแนะนำ ชมเชย หรือติเตียน เพื่อการจัดการระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ในการบริหารราชการแผ่นดินนั่นเอง

3. ข้อจำกัด

ในช่วงแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โดยมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น ข้อจำกัดที่ทำให้ทรงไม่สามารถดำเนินการปฏิรูประบบราชการได้โดยสะดวกก็คือ พระองค์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจในการปกครองบ้านเมืองอย่างแท้จริง โดยอำนาจในการปกครองแผ่นดินตกอยู่ในมือของขุนนางตระกูลขุนนาค ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในการวิเคราะห์พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชทรัพย์ไม่เพียงพอที่จะเป็นพื้นฐานในการสร้างพระราชอำนาจทางการเมืองและการปกครอง ดังที่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นทรงมีพระราชทรัพย์เดิมเพียง 1,000 ชั่ง ซึ่งก็ทรงรอกจนกระทั่งได้ทรงบริหารราชการแผ่นดินอย่างสมบูรณ์โดยไม่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็ทรงดำเนินการปฏิรูปทันทีเพื่อแก้ไขข้อจำกัดดังกล่าว โดยทรงออกพระราชบัญญัติติดต่อกันในระหว่างปลายปี พ.ศ.2416 ถึง พ.ศ.2418 จำนวน 4 ฉบับ ซึ่งล้วนแต่เป็นการดึงอำนาจจากกลุ่มคนรุ่นเก่ามาสู่องค์พระมหากษัตริย์ ได้แก่ พระราชบัญญัติการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ เพื่อรวบรวมรายได้จากภาษีอากรทั่วพระราชอาณาจักรมาสู่หน่วยงานนี้ ซึ่งอยู่ภายในการควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรงเพียงหน่วยงานเดียว พระราชบัญญัติการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ เพื่อช่วยเป็นที่ปรึกษาทั้งในราชการแผ่นดินและพระราชกิจส่วนพระองค์ อันจะทำให้การดำเนินการบริหารประเทศของ

พระองค์เป็นไปด้วยดี นอกจากนี้ก็ยังมีพระราชบัญญัติระลาการศาลรับสั่ง เพื่อดึงอำนาจเกี่ยวกับการพิจารณาตัดสินคดีความมาสู่หลวงภายใต้บังคับพระมหากษัตริย์ อันจะเป็นการลดปัญหาการทุจริต ข้อราษฎร์บังหลวง และพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกทาสลูกไท เพื่อปลดปล่อยทาสบางประเภทให้เป็นอิสระ (ปิยนวด นุณนาค, 2532: 91 – 111)

แต่ปรากฏว่า ได้เกิดข้อจำกัดอันใหม่ขึ้น อันเกิดจากสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ดังที่หลวงวิจิตรวาทการ (2475: 80 – 81) ได้อธิบายไว้ว่า

“...ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงจัดตั้งสภาราชการแผ่นดินทั้งสองสภานี้ขึ้น ก็มีคนเห็นแน่ว่า เป็นพระประสงค์จะทรงล้างอำนาจเสนาบดี ซึ่งเป็นที่รำคาญแก่พระองค์อยู่นั้นให้หมดไป เจตนาตามที่คนอื่นเข้าใจมีอยู่ดังนี้ คนที่ได้รับตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีหรือองคมนตรี ก็รู้สึกตัวเหมือนหนึ่งอยู่ในระหว่างเขาควายชนกัน ซึ่งถ้าพลาดพลั้งอย่างไรลงไป พวกนี้ก็ต้องแหกไปก่อน ฉะนั้นจึงได้พากันครั่นคร้าม และถึงแม้จะได้มีการถือน้ำปฏิญาณตนว่าจะมาประชุมเสมอก็ดี เวลาประชุมเข้าจริงก็ขาด ๆ วินาที เช่นสมาชิกรัฐมนตรีมี 12 คน ก็มาประชุมกันราว 6 – 7 คน นอกนั้นก็อ้างความจำเป็นด้วยประการต่าง ๆ พวกที่เข้ามาประชุมนั้นก็มักมี 2 พวก พวกหนึ่งไม่กล้าพูด หรืออีกพวกหนึ่งพูดไม่เป็น การตั้งสภาเป็นของใหม่ และไม่มีใครรู้จักระเบียบดี ประชุมสามครั้งต้นได้ความว่ายุ่งยากมาก ต่อถึงครั้งที่ 4 จึงค่อยเป็นระเบียบเรียบร้อยเข้าบ้าง แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ไม่ค่อยมีใครทราบบว่าหน้าที่ของตัวที่มาประชุมกันนั้น จะต้องทำอะไร แลเห็นการมีสภาเป็นของแปลกของใหม่ก็คิดว่าเป็นการทำเล่น ความสมัครอันแท้จริงก็ไม่มี...”

นอกจากนี้ก็มีข้อจำกัดจากภายนอก ที่บีบบังคับให้พระองค์ต้องทรงดำเนินการปฏิรูปต่อไป คือการคุกคามของประเทศมหาอำนาจ อาทิเช่น การขอสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจากสยาม ซึ่งกระทบกระเทือนต่ออำนาจในการปกครองของสยาม แต่สยามก็จำเป็นต้องยอมเพราะการศาลของสยามมีข้อบกพร่องจริง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าหากปล่อยไว้ต่อไป ปัญหาอาจร้ายแรงถึงขั้นที่สยามต้องตกเป็นอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจก็เป็นได้ แต่ขณะเดียวกันประเทศสยามกับประเทศยุโรปก็มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2512: 16)

“...ฝ่ายประเทศยุโรปนั้น ราษฎรมีความปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงรำไป ฝ่ายผู้ปกครองเป็นที่คิดขวางต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น

จนมีเหตุการณ์ใหญ่ ๆ โຕ ๆ เนือง ๆ แต่โบราณมา ส่วนเมืองเราราษฎรไม่มีความปรารถนาอยากเปลี่ยนแปลงอันใด นอกจากข้อความอันใดซึ่งมากระทบไม่เป็นที่ชอบใจตัวเข้าบางคนบางหมู่ในขณะหนึ่งคราวหนึ่งเท่านั้น ถ้าจัดการเปลี่ยนแปลงอันใดแล้ว ก็มักจะเป็นการเดือดร้อนทุกสิ่งทุกอย่าง...”

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีโอกาสในการปฏิรูประบบราชการมากขึ้น เนื่องจากเจ้านายและขุนนางฝ่ายอนุรักษนิยมได้เสื่อมอำนาจลง ด้วยการถึงแก่พิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ในปี พ.ศ.2425 และการทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญในปี พ.ศ.2428 พระองค์จึงทรงเริ่มการปฏิรูปครั้งใหม่ จนกระทั่งวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 ก็ทรงมีพระบรมราชโองการจัดตั้งงานของกระทรวงตามระเบียบใหม่ ซึ่งการที่ทรงตั้งกระทรวง 12 กระทรวงนี้ ถือเป็นก้าวสำคัญของการปฏิรูประบบราชการ

วิธีการบริหารราชการแผ่นดินที่ทรงจัดขึ้นใหม่นี้ เป็นวิธีการที่ใกล้เคียงกับวิธีการของทางตะวันตก ทั้งนี้เพื่อเป็นการแก้ไขในข้อที่ประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นจะอ้างว่าประเทศสยามยังล้าหลัง และจะเข้ายึดครองในที่สุด แต่สิ่งนี้กลับสร้างข้อจำกัดอันใหม่ กล่าวคือ การขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในงานแบบตะวันตกเหล่านี้ ด้วยเป็นของใหม่ที่ข้าราชการที่มีอยู่เดิมไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน ครั้นจะใช้คนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ทันสมัย ก็ไม่มีประสบการณ์ในการรับราชการมาก่อน ดังที่ทรงปรารภกับพระยาวงษานุประพัทธ์ รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการว่า

“...ความลำบากของเราในเรื่องที่จะใช้คนใหม่หรือคนเก่า มีไปคนละทางยังไม่ให้ผลดีได้ดังประสงค์ ไม่เฉพาะแต่การเพาะปลูก ทัวไปทุกอย่าง ขึ้นใหม่ไม่รู้การเก่าแต่มีความรู้เคยเห็นการงานที่ดีบริบูรณ์ แต่เพราะความสามารถที่จะวางแบบอย่าง สอนกันไม่ได้ เกี่ยวแก่สันดานคน จึงมักใช้ความรู้ดัดแปลงการเก่าไม่ใคร่ไหว เลยหมกมุ่นซุ่มใจไป ไม่ได้การสำเร็จ

ข้างฝ่ายคนขึ้นเก่าตั้งใจจะทำให้ดี แต่พื้นความรู้ไม่มี จะแลดูอะไรก็เป็นทดลองแลดู จะทำอะไรก็เป็นการทดลองไปหมด การทดลองคงมีพลาดมากเป็นครุ เมื่ออาศัยการที่เขาทดลองมาแล้วเป็นทางความรู้ไม่ได้ ต้องงมไปใหม่ งมไปพลาดหนักเข้าก็เลยท้อใจลงงุ่นง่านต่อไปอีก

ความต้องการของเราต้องการให้รู้ทั้งนอกทั้งในทั้งใหม่ ทั้งเก่าประกอบกันได้ ซึ่งเป็นข้อที่ขัดสนอย่างเอกอยู่ในเวลานี้ ถึงจะบนไป ก็หาไม่ได้...”*

ซึ่งปัญหานี้เชื่อว่าจะเป็นแต่ข้าราชการชั้นผู้น้อยเท่านั้น แม้กระทั่งเสนาบดีเองก็ยังไม่ปฏิบัติงานได้ไม่ต้องพระทัยนัก ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยามหาเสนาบดีคนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2482: 25)

“...ในโต๊ะเสนาบดีมีคนที่จะมีปากเสียงพูดจาอะไร ได้อยู่บ่อย มีแต่ปลัดทูลฉลองเข้ามานั่งปรก** เสียมาก การนั่งปรกในที่ประชุมบางทีคนอื่นเขาจะชอบใจ ถ้าตัวเราผู้เป็นเจ้าของดินแล้วชอบเสนาบดีที่มีปากมากกว่ามานั่งปรก บางทีถ้าคนที่พูดได้น้อยตัวไปได้เคยว่าเหวใจ ปรับทุกข์กับกรมตำรวจมาไม่รู้เท่าใดต่อเท่าใด เพราะใจซำรัก คนทำงานแลคนคิด คนที่นอน ๆ นิ่ง ๆ เคยนึกว่าไม่มีคน นั่งกันอยู่เป็นกอง เคยร้องว่าไม่มีใครก็มี...”

และในที่ประชุมเสนาบดีนั้น นอกจากจะไม่มีใครมีการแสดงความคิดเห็นแล้ว เสนาบดีบางท่านยังไม่เข้าใจเรื่องที่ประชุมกันอย่างถ่องแท้ด้วย ดังเช่นความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ต่อนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถ์ฯ ร.5 ร.ที่ $\frac{346}{43}$, ร.5ป1.2/4: 63)

“...ซึ่งในหนังสือของเธอถามว่าจะให้ใครเป็นเจ้าของนั้น ฉันมีความพิศวงนัก ด้วยในหนังสือของเธอก็ว่าการเรื่องนี้ได้ปรึกษาเสนาบดีในที่ประชุมเสร็จแล้ว ในที่ประชุมนั้นเธอก็ได้มาประชุมปรึกษาด้วยเหมือนกัน การตกลงกันอย่างไรเธอก็ยอมทราบอยู่เองแล้ว

หนึ่งในหนังสือของฉันที่มีไปถึงเธอ ร.ที่ $\frac{291}{43}$ นาทที่ 2 บันทัดที่ 13 บันทัดที่ 14 บันทัดที่ 15 ก็มีความชัดแล้วว่าปรึกษาตกลงกันอย่างไร

* ดู ภาคผนวก 25 หน้า 255

** เป็นคำเรียกผู้นั่งภาวนาในพิธีปลุกเสก เช่น ในพิธีพุทธาภิเษก ว่า คณะปรก ในที่นี้ทรงหมายถึงนั่งสงบนิ่ง ไม่เสนอความคิดเห็นใด ๆ ทั้งสิ้น

ที่เธอถามเข้ามาดังนี้ เหมือนหนึ่งลืมนิทานที่ได้ไปศึกษา
กัน แลที่ได้สั่งไปแต่ก่อนแล้ว ฤๅถือว่ามีหนังสือที่พระยาพุทธการโกศลยื่น
เป็นการล้างคำปฤชาเก่าต้องปฤชาใหม่ก็ไม่เข้าใจชัด จึงไม่รู้ที่จะตอบ
หนังสือของเธอฉบับนี้ประการใด...”

ในที่สุด จึงต้องทรงกำกับดูแลงานต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองอย่างใกล้ชิด ทรงแนะนำ
แก้ไขข้อผิดพลาดต่าง ๆ ไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งผู้ปฏิบัติงานมีความเข้าใจมากขึ้น ประกอบกับ
บรรดาพระราชโอรสและนักเรียนที่ทรงส่งไปศึกษาต่างประเทศได้สำเร็จการศึกษา และกลับมา
รับราชการร่วมกับข้าราชการและเสนาบดีชุดเดิม การบริหารราชการแผ่นดินของสยามจึงเป็น
ระเบียบเรียบร้อยขึ้นได้ในที่สุด

4. ผู้พูด

ในช่วงแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูประบบราชการ
การนั้น เป็นเวลาที่เพิ่งจะทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ทรงต้องทำ
เป็นอย่างแรกก็คือ การโยกอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ โดยทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการ
แผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งทรงสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ใน
ฐานะผู้ส่งสาร โดยทรงเลือกใช้ปัจจัยที่สร้างความอบอุ่นใจ คือ ความเป็นเพื่อน (friendly) และยุติ
ธรรม (just) ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสพระราชทานสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินตอน
หนึ่งว่า

“...ท่านทั้งปวงท่านทั้งปวงซึ่งได้มาสาบาลว่า จะรับ
รักษาความซื่อสัตย์สุจริตภักดีต่อเรานั้น เราก็จะต้องรักษาความซื่อสัตย์
สุจริตต่อท่านทั้งปวง, ให้เป็นไปโดยยุติธรรม เพื่อจะมีให้ตกไป ในอคติ 4
ประการและคิดทำนุบำรุงบ้านเมือง ให้เต็มสติปัญญาความคิด เพื่อจะ
ให้เป็นเกียรติยศในตัวเรา, แลแค้นชิลลอร้ออพลสเตตต่อไปภายหน้า...”*

และทรงมีรับสั่งในทำนองเดียวกันกับสมาชิกสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ว่า

“...หมายเป็นแน่ที่ท่านทั้งปวงก็คงจะช่วยทำนุ
บำรุงตัวข้าพเจ้า แลวงษตระกูลให้มีความเจริญปราศจากไถยอันตราย
โดยความซื่อสัตย์สุจริตของท่านทั้งปวงข้าพเจ้าก็ตั้งใจจะทำนุบำรุง

* ดู ภาคผนวก 18 หน้า 241

ท่านทั้งปวง แลวงษตระกูลของท่านให้มีความเจริญ มียศศักดิ์ชื่อเสียง
 รากฏสืบไป โดยความซื่อสัตย์สุจริตต่อกัน...”*

ในการปฏิรูประบบราชการในระยะแรกนี้ ปิยนาท บุณนาท (2532: 111 – 112) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ แทนพระองค์นั้น นับเป็นความพยายามที่จะสร้างสถาบันทางการเมืองขึ้นเพื่อสนับสนุนการต่อสู้ในการดึงอำนาจกลับสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นการแสดงให้เห็นรัฐสภาภิบาลนโยบายอันสุขุมของพระองค์ ด้วยไม่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะแสดงพระองค์เป็นศัตรูทางการเมืองอย่างเปิดเผยกับกลุ่มขุนนางซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นประธานอยู่ การให้สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินดำเนินการแทนจึงเป็นผลดีต่อความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ในตอนนั้น ทำให้ความสัมพันธ์ไม่เลวร้ายและไม่ตึงเครียดจนเกิดการที่ทรงเริ่มงานทางด้านกฎหมายก่อน นับว่าเป็นพระปรีชาญาณของพระองค์ที่ทรงเล็งเห็นแล้วว่า ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและเสนาบดีไม่สนใจด้านนิติบัญญัติ ด้วยเข้าใจว่าอำนาจบริหารอยู่ที่ตน จึงเป็นการเลี่ยงการกระทบกระทั่งในการแย่งอำนาจ และทรงสามารถวางรากฐานทางด้านกฎหมายได้ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการที่จะสร้างความชอบธรรมให้พระองค์ เนื่องจากมีกฎหมายรับรองอยู่ ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสตอบความเห็นของกลุ่ม ร.ศ.103 ประมาณ 10 ปีหลังจากที่ได้มีการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ความตอนหนึ่งว่า

“...คือราชการในเมืองเรา ถ้าจะเทียบกับประเทศอื่น ๆ การแต่เดิม ๆ มานี้ การเอกเสกคดีพิ กับลียิสเลตีฟ** รวมอยู่ในเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ครั้งมาเมื่อริเยนตี*** ในตอนต้นอำนาจนั้นก็อยู่แกริเยนตีแลเสนาบดีทั้งสองอย่าง ครั้นภายหลังมาเมื่อเราค่อยมีอำนาจขึ้น ตำแหน่งเอกเสกคดีพินั้นเป็นที่หวงแหนของริเยนตีแลเสนาบดีแต่ลียิสเลตีฟนั้นหาใครจะมีผู้ใดชอบใจไม่ เราจึงได้จับอุดหนุนการลียิสเลตีฟขึ้น จนถึงมีเคานซิลที่ปรึกษาทำกฎหมายเนื่อง ๆ เป็นต้น จนตกลงเป็นเสนาบดีเป็นคอเวนเมนต์ เรากลายเป็นหัวหน้าของพวกลียิสเลตีฟเคานซิลเป็นออปโปสิชันของคอเวนเมนต์ตรง เมื่อการภายหลังมาเมื่อเหตุการณ์ในการคอเวนเมนต์มากขึ้น เป็นโอกาสที่เราจะได้ชักมือลงไปได้บ่อย ๆ

* ดู ภาคผนวก 19 หน้า 242

** executive คือ งานด้านบริหาร และ legislative คือ งานด้านกฎหมาย

*** regency คือ ระยะเวลาที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

เราจึงได้ถือเอาอำนาจเอกเสกชีวิตไฟได้ที่ละน้อยละน้อย จนภายหลังตามลำดับลำดับมาจนกระทั่งถึงบัดนี้ เรากลายเป็นตัวคอเวอนเมนต์...”*

แต่การปฏิบัติงานของสภาทั้งสองก็ยังไม่เป็นที่น่าพอใจ ประกอบกับการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจต่อประเทศสยามเกิดขึ้น จึงทำให้กลุ่ม ร.ศ.103 เสนอความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดินดังกล่าว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบ ชี้แจงให้เห็นถึงข้อขัดข้องที่ยังไม่สามารถเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดินในเวลานั้นได้ โดยในพระราชดำรัสนี้ ทรงสร้างความน่าเชื่อถือโดยทรงแสดงให้เห็นว่ามีได้ทรงเป็นผู้ที่ไม่รู้ไม่เห็นสิ่งใด แต่ได้ทรงพระราชดำริเรื่องนี้มาก่อนแล้ว กล่าวคือ

“...เราขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวง ให้ทราบพร้อมกันด้วย ว่าความที่น่ากลัวอันตรายอย่างใดซึ่งได้กล่าวมานั้น ไม่เป็นการที่จะแลเห็นได้ขึ้นใหม่ของเราเลย แต่เป็นการได้คิดเห็นอยู่แล้วทั้งสิ้น แลการที่ควรจะทำนุบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความปรารถนาแรงกล้าที่จะได้จัดการนั้น ให้สำเร็จตลอดไปได้ ไม่ต้องมีความห่วงระแวงอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้ขัดขวางในการซึ่งจะเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าแอบโซลูตเป็นต้นนั้นเลย...”**

นอกจากนี้ ใน “พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี” ยังทรงแสดงให้เห็นว่า ทรงมีความรู้ความเข้าใจในระเบียบราชการแผ่นดินของชาวตะวันตกอย่างแท้จริง ดังที่ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2512: 3 – 4)

“...ไซ้ว่าฝรั่งจะไม่รู้จักคิดอ่านการอันใดขัดกัน เขาขัดกันมากอย่างยิ่ง ไซ้ว่าฝรั่งจะไม่รู้จักอีกจกกัน เขาอีกจกกันอย่างยิ่ง ไซ้ว่าฝรั่งจะไม่รู้จักโกง เขาโกงกันอย่างยิ่ง คำที่พวกท่านที่พูดสรรเสริญสำหรับค่าไทยกันเอง เป็นสรรเสริญโดยไม่รู้ความจริง พูดไปตามเวลาต้องการ หรือรู้แก่งทำไม่รู้ เพื่อจะพูดเล่นข้างเดียว จึงว่าเป็นการไม่จริง และไม่เป็นที่เหตุที่จะชู้ให้คนตกใจกลัวกลับเป็นสามัคคี และไม่เป็นเครื่องล่อชักชวนแนะนำให้เกิดความสามัคคีได้ตามคาถานี้*** แต่ความที่เป็นจริงนั้น มีอยู่อย่างหนึ่ง พวกประเทศทั้งปวงมักจะรักชาติรักษาบ้านเมืองของตัวเอง

* ดู ภาคผนวก 20 หน้า 244

** ดู ภาคผนวก 20 หน้า 244

*** คาถาที่มีในอาร์มแผ่นดิน ได้แก่ สหุพลี สงฆภูตานิ สามัคคี วุฑฒิสถาธิกา ความเป็นผู้พร้อมเพรียงแห่งชนผู้เป็นหมู่แล้วทั้งหลายทั้งปวง ให้ความเจริญสำเร็จ

เพราะคิดรักษาประโยชน์ยาว เวลาเช่นกับลงทุนทำกร 30 – 40 ปีจึงจะมีกำไร ก็ยังกล้าที่จะลงทุนทำเป็นต้น การรักษาบ้านเมืองเป็นประโยชน์ที่ยาวนานที่จะได้ทั่วไป จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จำเป็นต้องรักษามากกว่าประโยชน์ที่ตัวจะได้เฉพาะตัวในครั้งหนึ่งคราวเดียว เพราะฉะนั้น จึงเป็นความจริงรวบยอดอยู่อย่างหนึ่ง ถึงว่าจะเป็นการขาดผลประโยชน์ที่จะได้เฉพาะตัว หรือผู้ที่ตัวอภิจฉาวิชาจะเป็นผู้ทำการดีต่อบ้านเมือง หรือความโกงของตัวจะเป็นการให้โทษแก่บ้านเมือง มีโอกาสที่จะระงับไปได้ ในเวลาที่ต้องการจะให้นบ้านเมืองยืนยงคงทน และเจริญขึ้นในอำนาจและความสุขความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองแห่งตน เมื่อมีความผูกพันใหญ่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งอยู่อย่างนี้ จึงทำให้เห็นไปได้ว่า เขาเป็นผู้มีสามัคคีต่อกันทั้งสิ้น เป็นความจริงแต่ไม่จริงโดยละเอียดเช่นที่กล่าวนั้น...”

จากนั้นก็ทรงดำเนินงานปฏิรูประบอบราชการเรื่อยมา จนกระทั่งทรงตั้งกระทรวง 12 กระทรวง ซึ่งทรงทราบดีว่าเป็นของใหม่สำหรับข้าราชการในเวลานั้น จึงทรงเป็นฝ่ายรุก (proactive) ด้วยการที่ทรงพระราชทานพระบรมราชาธิบายวิธีปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ โดยละเอียด ดังเช่นในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ซึ่งจะรับหน้าที่ปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล* และยังทรงแสดงความกระตือรือร้น (active) ด้วยการที่ทรงตำหนิผู้ที่ทำงานล่าช้าว่าไม่เอาใจใส่ ดังที่ทรงตำหนิกรมพระนเรศร์วรฤทธิและพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง** เป็นต้น ซึ่งทั้งสองท่านนี้รับราชการในกระทรวงนครบาล อันเป็นกระทรวงที่รับงานหนักและจุกจิกเกี่ยวกับนครหลวง ผู้ที่ทำงานในกระทรวงนี้จึงต้องเอาใจใส่เป็นอย่างมาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมพระนเรศร์วรฤทธิตอนหนึ่งว่า

“...เสนาบดีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เพื่อให้ให้สอดส่องการงานต่างพระเนตรพระกรรณ ให้ราชการทั้งปวงเป็นไปตามแบบอย่าง แลตามพระราชบัญญัติกฎหมาย รวบรวมความนั้นเป็นผู้ต้องเร่งให้การทั้งปวงดำเนินไปในทางที่ถูก เมื่อนั่งรามือราตินเสียเช่นนี้ ก็เป็นอันเสียราชการซึ่งได้ไว้วางใจให้ทำด้วย เพราะเหตุฉะนั้นขอให้เธอประพฤติราชการในกระทรวงให้ดีขึ้นกว่าที่เป็นมาแล้ว...”

* ดู ภาคผนวก 21 หน้า 248

** ดู ภาคผนวก 22 และ 23 หน้า 250 และ 252

ซึ่งการที่ทรงเข้มงวดเช่นนี้ก็ทรง "...ขออย่าให้คิดเหินถ่วง ๗ ไปว่าการกวัดข้นต่าง ๆ เหล่านี้เป็นแต่จะเอาอย่างฝรั่ง การที่เอาอย่างฝรั่งนั้นก็เอาอย่างอยู่จริง แต่เพื่อจะเอาอย่างความมั่นคงแน่นอนอน ไม่ใช่คิดที่จะเอาอย่างแต่รูปร่างนอกให้ดูเหมือนเรียบร้อยงดงาม..." (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, งบประมาณแผ่นดินศก 117, ร.5ค5.1/8: 185) และเพื่อประโยชน์สุขของราษฎร ตามที่รับสั่งว่า "...ส่วนประโยชน์ก็ให้ได้ ส่วนราษฎรก็ให้สะดวก..." ดังจะขอยกตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องเพลิงไหม้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นห่วง และทรงกริ้วที่กระทรวงนครบาลไม่สามารถดูแลป้องกันไฟไหม้ได้ ดังพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมพระนครสวรรค์วรพินิตว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513, ตอน 2: 30)

“...นี้จะสิ้นอำนาจสิ้นกำลังที่จะระงับไฟไหม้เสียจริงแล้วหรือ ถึง 3 คืบติดกันมาแล้วจะคิดอ่านอย่างไร ถ้าไฟไม่หยุดไหม้แล้ว อย่านอนบ้านเลย ให้มานอนคอยประจำออฟฟิศสำหรับจะได้วิ่งไปดับง่าย ๆ กว่าจะซา เรื่องไฟไหม้ จึงคอยกลับไป...”

และนอกจากนั้นยังทรงแสดงความรอบคอบ (prudence) ในการที่ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยรายงานที่ทูลเกล้าฯ ถวายโดยละเอียด ดังเช่นเหตุการณ์ไฟไหม้ครั้งหนึ่งที่กองตระเวนรายงานว่าเกิดจากเตาหุงข้าวในครัวติดไฟและลุกลามขึ้น แต่ทรงเห็นว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513, ตอน 2: 42 – 43)

“...เรื่องนี้ปรากฏชัดว่าข้อซึ่งกองตระเวนสืบได้ความว่าไฟไหม้เกิดขึ้นที่ครัวแล้ว ก็เป็นอันพอใจว่าไฟไหม้ที่เตาหุงข้าว ความจริงย่อมคาดเห็นได้ว่า ผู้ซึ่งหุงหาอาหารกินย่อมเขม็ดเขม้เชื้อไฟเป็นอันมาก ฟืนเหลืออยู่เท่าไรก็ชุบน้ำเก็บไว้ใช้อีกเช่นนี้โดยมาก จะเหลืออยู่ในเตาก็แต่ถ่านซึ่งจะกระเด็นปลัดตกไปไหนไม่ได้ ไฟจะเกิดขึ้นในครัวได้ก็แต่ทอดปลา น้ำมันลุก ฤๅติดไฟแรงเกินไป เปลวไฟโฉบถูกฝากระแวงจึงจะลุกขึ้นได้ ไฟที่ลุกขึ้นในครัวเวลา 8 ทุ่ม 3 ยามนี้ย่อมจะเป็นไฟทั้งทั้งนั้น จะเดาให้พวกผู้ร้ายทั้งเพลิงใจเหลือเกิน จนถึงจะคิดเห็นว่าจะทิ้งไฟแห่งใด จะเหมาะยิ่งกว่าที่ครัวนั้นไม่มี เพราะที่ครัวย่อมจะรกเลี้ยวมีฟืนแลกระบุงตะกร้าเป็นเชื้อทั้งย่อมจะไม่มีคนนอนอยู่ในครัวนั้นเลยเป็นธรรมดา นั้น เดาวามันใจเช่นนี้ไม่ได้ ขอให้กรมกองตระเวนจำไว้เป็นตัวอย่าง...”

สิ่งนี้แสดงถึงความเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ (intelligence) ของพระองค์ และช่วยกระตุ้นให้บรรดาเสนาบดีและข้าราชการทุกคนได้ทุ่มเทในการทำงานอย่างเต็มความสามารถ แต่ก็ทรงไม่เห็นแก่ตัว (unselfish) ด้วยการที่ไม่ทรงใช้ประโยชน์จากข้าราชการ

บริพาธแต่เพียงอย่างเดียว เมื่อผู้ใดเจ็บไข้ได้ป่วยก็ทรงเอาพระทัยใส่อย่างดีด้วย ดังเช่นเมื่อคราวที่
 เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ป่วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงน้ำใจไมตรี
 (good will) ต่อเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
 พระราชหัตถ์ฯ ร.5 ร.ที่ $\frac{101}{44}$, ร.5บ1.2/5: 116)

“...ฉันมีความวิตกด้วยอาการที่เธอเจ็บคราวนี้ ดูชวน
 ไปชวนมา ไม่ทราบแน่ว่าเป็นอย่างไร ฉันจึงได้สั่งให้พระองค์เจ้าสาย
 สนิทวงศ์กับหมอกาวินมาเยี่ยม เธอจะได้ปรึกษาหารือด้วยอาการ จะ
 ต้องการมดหมอผู้ใดก็ให้เรียกเอาเถิด

ในขณะนี้ราชการอันใดก็ยังไม่เป็นกรณีสำคัญ เธอจะ
 พักรักษาตัวเสียให้สบายก็ได้ เมื่อมีราชการอันใด ซึ่งเป็นกรณีสำคัญ ก็ต้อง
 ช่วยกัน ซึ่งจะปล่อยให้ลาการรักษาตัวเสียทีเดียวนั้นไม่ได้ ด้วยผู้ใหญ่ก็มีเห
 หน้าอยู่ด้วยกันเท่านี้...”

ซึ่งการที่ทรง “...ปล่อยให้ลาการรักษาตัวเสียทีเดียวนั้นไม่ได้...” นี้ ก็ทรงแสดงให้เห็น
 เป็นแบบอย่างอยู่แล้ว ในครั้งที่ทรงพระประชวรเมื่อ พ.ศ.2436 และทรงมีพระราชปรารภว่า (พระ
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชปรารภรัชกาลที่ 5, ร.5รล.3/7: 3)

“...สังเกตดูโรคไทยมีเบียดเบียนมากขึ้นกว่าแต่
 ก่อน ในฤดูนี้เป็นเวลาที่ควรจะได้ไปรักษาตัวที่เกาะสีชัง ซึ่งได้ไปทดลอง
 แล้วแลเห็นดีขึ้น ก็ไม่สามารถจะอยู่ในที่นั้นได้ ด้วยมีข้อราชการสำคัญ จำ
 จะต้องเข้ามาอยู่ในพระนคร สังเกตดูแต่ครั้งมาอยู่ กำลังก็อ่อนเพลียไป
 กว่าเมื่ออยู่นอก ให้มีความวิตกหวาดหวั่นไปว่าจะเป็นอย่างเช่นกรม
 อมรินทร์ฤๅกรมขุนอุดม แลการที่มาอยู่ในกรุงเทพฯ นี้เล่าก็ต้องคิดอ่าน
 การงานมีการที่แปลกปลาดมาเนื่อง ๆ...”

ซึ่งแสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าทรงมีพระทัยผูกพันจดจ่ออยู่กับการบริหารราช
 การแผ่นดิน เพื่อประโยชน์สุขของราษฎรเพียงใด

อนึ่ง ในพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการยังแสดงถึงแนวพระ
 ราชดำริที่จะจัดการบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังเช่นที่ทรงมีพระบรมราชาธิ
 บายแก่พระยาวงษานุประพัทธ์ ถึงเรื่องการแก้ปัญหาที่คนเก่ากับคนใหม่ทำงานร่วมกันไม่ได้ว่า

“...ยังต้องมีวิธีที่จะนำคนใหม่แลคนเก่าเจอกันเข้าให้ได้ ให้คนเก่าได้เรียนวิชาอย่างใหม่จากผู้ที่ย่อมกว่าตัว โดยไม่ต้องนึกอายใจว่าเป็นลูกศิษย์เด็ก ข้างฝ่ายนักเรียนที่มีความรู้กว้างขวางก็เหมือนกัน ต้องชักโยงให้เรียนความรู้จากผู้ใหญ่ซึ่งมีความชำนาญพื้นเมือง โดยอย่าให้รู้สึกว่าเป็นลูกศิษย์ตาครูปาครูเถื่อน ซึ่งไม่รู้จักอะไร...”*

แต่ปัญหาระหว่างคนเก่ากับคนใหม่นี้ ยังไม่สำคัญเท่ากับปัญหาความขัดแย้งระหว่างกระทรวงต่าง ๆ ซึ่งปิยนาค บุนนาค (2535: 296 – 297) กล่าวว่

“...นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีบทบาทที่ทำให้พฤติกรรมความขัดแย้งไม่ขยายตัวออกไปแล้ว ยังมีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการยุติพฤติกรรมความขัดแย้งดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจากระบบการเมืองซึ่งมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ และในสภาพสังคมที่อยู่ระหว่างความเป็นจารีตนิยม และความ เป็นสมัยใหม่เฉพาะแต่รูปแบบภายนอกก็ทำให้พระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการจัดการเกี่ยวกับอำนาจ (manipulation of power) และการ “เล่นเกมการเมือง” เช่นนี้ สามารถเข้าไปจัดการยุติปัญหาความขัดแย้งได้โดยไมยากนัก

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้วิธีการแรกกับกรณีความขัดแย้งที่จะส่งผลกระทบต่อสำคัญต่อบ้านเมือง เช่น ผลกระทบด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาประเทศ หรือความเป็นเอกภาพของประเทศ ส่วนวิธีการที่สองเป็นการใช้ในกรณีความขัดแย้งทั่วไปที่ไม่ส่งผลกระทบต่อประเทศชาติเท่ากรณีแรก...”

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยุติความขัดแย้งได้โดยมีลักษณะของการประนีประนอมดังกล่าวนี้ ก็ได้ทรงใช้พระราชดำรัสเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่ง ดังเช่นกรณีที่พระยาสุรียานุวัตร เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เสนอให้มีการจัดตั้งกรมสำรวจหรือกรมตรวจขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทำหน้าที่ตรวจบัญชีรายรับรายจ่ายของกระทรวงต่าง ๆ อย่างละเอียดเพื่อจะทำให้รายจ่ายลดน้อยลงได้บ้าง ปราบกฏว่าข้อเสนอดังกล่าวได้รับการคัดค้านอย่างหนักจากเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงเป็นส่วนใหญ่ เช่น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และกรมพระ

* ดู ภาคผนวก 25 หน้า 255

นเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล เนื่องจากต่างมีความคิดว่าพระยาสุริยานุวัตรคิดจะเข้าไปแทรกแซงควบคุมกิจการภายในของหน่วยงานอื่น ในขณะที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติไม่มีผู้ใดควบคุมตรวจตราเลย ซึ่งจะเป็นผลให้ข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ หหมดกำลังใจปฏิบัติงาน นอกจากนี้ พระยาสุริยานุวัตรก็ยังเสนอเรื่องต่าง ๆ ที่ได้รับการคัดค้านอีกหลายเรื่อง จนในที่สุดก็ถูกกดดันให้ลาออก เพราะหากดำรงตำแหน่งต่อไป ก็จะมีปัญหาไม่สิ้นสุด ทั้งความแตกแยกในกระทรวง รวมถึงเรื่องเงินรายได้จากภาษีอากรที่ตกต่ำลง ซึ่งล้วนแต่จะก่อให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงแก่ประเทศ (ปิยนาค บุนนาค, 2535: 241 – 244) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงความรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา (empathic) ไว้ว่า

“...เห็นว่าราชการในพรคั้งเวลานั้นว่าเป็นความลำบากมาก เพราะเหตุว่าเป็นปีไม่บริบูรณ์ แลเป็นการที่ลำบากมาก่อนแล้วบ้างจริงอยู่ แต่เหตุการณ์ที่ไปตั้งแต่กลับมาจากยุโรป เห็นว่าเป็นด้วยใน.....แต่กสามัคคีกัน แลเสนาบดีพลาดถ้า พวกผู้น้อยก็พากันทิ้งดูเล่นเสีย เสนาบดีไม่มีความชำนาญราชการในกระทรวง จะทำการอันใดก็เป็นการทดลองไปหมด คนภายนอกเห็นว่าเสนาบดีไม่มีกำลังในกระทรวงที่จะช่วยความคิดแลเป็นหูเป็นตา ก็พากันเป็นขึ้นเชิงไปต่าง ๆ การไม่พอที่จะลำบากก็ลำบาก ไม่พอที่จะเกิดการเสียหายก็เกิดขึ้น ประกอบกันทั้งความไม่รู้เท่าถึงการแลความแม่นยำมั่นคง ไม่เป็นที่วางใจของคนทั้งปวง การเสียหายก็มีปรากฏแก่คนทั้งหลายขึ้น...”*

และทรงแสดงความตั้งใจจริงที่จะรักษาประโยชน์ของพระยาสุริยานุวัตรไว้ว่า

“...เห็นว่าเจ้าก็นับว่าได้ทำราชการมีความชอบความดีมา ถ้าจะมาตั้งอยู่ในที่ซึ่งไม่สามารถจะทำให้ดีได้เช่นนี้ ความเสียหายที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ จะลบล้างความดีเสียหมด...จึงเห็นว่าควรจะได้ถอนเจ้าโดยทางลับ ขอให้ตริตรองดูให้ดี ถ้าเห็นว่ารวมคนไม่ติดปิดความเสื่อมเสียไม่อยู่ มีทางที่จะเกิดเหตุการณ์ต่อไปอีก คิดเบี่ยงบายหาทางหยุดพักเสียไว้ จักรการอย่างอื่นต่อไปข้างหน้าจะดีกว่าเมื่อเสียเข้าไปอีกมากแล้ว... ที่ตกเตือนทั้งนี้เป็นการที่ทำโดยความปรานี แลหวังจะได้มีช่องอุดหนุนกันต่อไปภายหน้า...”

* ดู ภาคผนวก 24 หน้า 254

ซึ่งการที่รับสั่งเช่นนี้ก็จะช่วยยุติความขัดแย้งนี้ได้ในลักษณะ “บัวไม่ช้ำ น้ำไม่ขุ่น” คือ คนจำนวนมากก็พอใจที่พระยาสุรียานุวัตรพ้นจากตำแหน่ง พระยาสุรียานุวัตรเองก็ไม่เสียความรู้สึกมากนัก

จากนั้น ในการประชุมเสนาบดีเมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ.126 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำแหน่งเสนาบดีและเรื่องพระยาสุรียานุวัตรลาออก, ร.5ค.3/2: 29)

“...เสนาบดีไม่ควรจะเป็นเจ้านายหมด การให้เป็นขุนนางได้เท่าไรก็ยิ่งดี การที่เจ้านายเป็นเสนาบดีมาก คนทั้งปวงจะกล่าวได้ว่าทรงเห็นแต่แก่ราชการพระราชวงษ์จึงทรงยกย่อง เพราะฉะนั้นจึงทรงพยายามหาขุนนางมาแซงไว้ในตำแหน่งเสนาบดี ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงคลังนี้ ถ้าได้ขุนนางจะดี ไม่ได้ทรงพระราชดำริที่จะเอาเจ้านายมาเป็นเลย ยิ่งพระเจ้าลูกเธอด้วยแล้วก็ไม่ต้องทรงยกย่องให้เป็นเลย เพราะปรากฏเหมือนทรงหาบันดาศักดิ์สูงพระราชทาน จะคู่ควรกับใครเข้าก็จะอ้างได้ว่าเพราะเป็นเจ้านาย...”

ซึ่งแสดงถึงความยุติธรรมของพระองค์ แต่ที่ประชุมก็ยังเห็นว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณีย์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถมีความเหมาะสมที่สุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณีย์ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำแหน่งเสนาบดีและเรื่องพระยาสุรียานุวัตรลาออก, ร.5ค.3/2: 41)

“...ด้วยพระยาสุรียานุวัตรลาหยุดราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงคลัง ราชการในตำแหน่งเสนาบดีจะเว้นว่างไว้มิได้ ให้เจ้ารับรับรั้งหน้าที่ตำแหน่งแทนเสนาบดี ถ้ามีราชการสำคัญในกระทรวงซึ่งจะเป็นที่ขัดข้องฤๅเป็นการใหญ่ ให้ปฤกษาด้วยเจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุวัตวิวงษ์ซึ่งได้เคยเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมาก่อน จะเชิญไปนั่งเป็นประธานปฤกษาราชการ ฤๅมีการอันใดจะปฤกษาก็ให้ไปปฤกษาหาฤๅอย่าให้ราชการเสื่อมทรมเสียหายไปกว่าจะได้ตั้งเสนาบดี...”

และพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำแหน่งเสนาบดีและเรื่องพระยาสุรียานุวัตรลาออก, ร.5ค.3/2: 42)

“...พระยาสุรียานุวัตรลาหยุดราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงคลัง ยังหาผู้ซึ่งควรจะดำรงตำแหน่งเสนาบดีในเวลานี้ไม่ ฉันจึงได้สั่งให้กิตติการซึ่งได้ทำการในหน้าที่อธิบดีกรมสารบาณซื้ออยู่แล้ว รั้งตำแหน่งทำการแทนเสนาบดีไปพลาง แต่ราชการในพระองค์เป็นภาระยาก กิตติการยังอ่อนอยู่ ขอให้เธอซึ่งได้เคยเป็นเสนาบดีกระทรวงคลังรับเป็นผู้ที่จะช่วยอุดหนุนในเวลาเมื่อมีราชการสำคัญฤการขัดข้อง ได้ช่วยแนะนำฤาเป็นประธานให้การนั้นสำเร็จตลอดไปได้ กว่าจะได้ตั้งเสนาบดี...”

ซึ่งเป็นการแสดงความรอบคอบของพระองค์ ในการที่ทรงรักษาประโยชน์ของงานราชการไว้ และเมื่องานราชการไม่เสียหายแล้ว คนทั้งปวงก็จะไม่ตำหนิว่าทรงไล่พระยาสุรียานุวัตรออกเพื่อให้พระเจ้าลูกยาเธอทรงเป็นเสนาบดีแทน

นอกจากนี้ พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการยังแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงยึดมั่นในทศพิธราชธรรมอีกด้วย ได้แก่

ทาน คือ การให้ สิ่งที่พึงให้คือทรัพย์ กำลังกาย กำลังวาจา กำลังความคิด และกำลังปัญญา ทำให้เกิดความสะดวกและความสมบูรณ์แก่ราษฎร ดังที่ทรงชี้แจงถึงพระราชประสงค์ในการปฏิรูประบบราชการว่า “...เพื่อให้เป็นการมั่นคงในการที่เป็นเอกราชของกรุงสยาม เป็นความสุขแก่ราษฎรทั้งปวงสืบต่อไป...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองราชการแผ่นดิน, ร.5บ1.4/5: 175)

อาชุขวิ คือ ความซื่อตรงต่อพระราชสัมพันธ์มิตร และพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ไม่ทรงคิดลวงประทุษร้ายโดยอุบายผิดยุติธรรม ดังพระราชดำรัสตอบคำสาบานของสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ที่ว่าจะทรงรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อสมาชิกสภาทั้งสอง เช่นเดียวกับที่สมาชิกสภาทั้งสองสาบานว่าจะรับราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต

มททวิ คือ ความอ่อนโยน ไม่ดื้อดึงถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูลตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม ดังในพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครองว่า

“...เราชอบใจอยู่ในการซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการของเรา ได้ไปเห็นการในประเทศอื่น แล้วรกกถึงประเทศของตน

ปรากฏนาที่จะป้องกันอันตราย และจะให้ความยั่งยืนมั่นคงอยู่ในอำนาจ อันเปนนอิศรภาพ ในข้อความบันดาที่ได้กล่าวมาแล้ว ที่เป็นตัวใจความ ลำคัญทุกอย่างนั้น เรายอมรับว่าเป็นการจริงดังนั้น ยกไว้แต่ข้อเล็กน้อย บางข้อ ซึ่งบางที่จะเป็นเข้าใจผิดไป แต่หาเห็นควรที่จะยกขึ้นพูดในที่นี้ ไม่...”*

ตบี่ คือ การกำจัดความเกียจคร้านและความขี้ ปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี แม้เมื่อทรงพระประชวร ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยา ยมราชตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2482: 15)

“...ข้าเคยเจ็บมาก ๆ มาก็นึกหนาแต่ไม่เคยหนักใจ เหมือนที่เจ็บน้อย ๆ ครั้งนี้เลย เรื่องที่เป็นประกอบกับอายุมันไม่สู้ชอบกล กว่าจะเลยเป็นคนบอบแบบไปเสีย ทำราชการไม่ได้สะดวก ตัวข้าเป็นคนที รักราชการผูกพันมานาน ถ้าทำไม่ได้ตั้งใจฤจะต้องละวางก็คิดถึงเหมือน ติดผู้หญิง เมื่ออาการมากขึ้นทำเข้าก็เกิดโทษ ไม่ทำก็ไม่มีความสบายใจ เห็นเอาตัวไม่รอดทั้ง 2 ฝ่าย...”

5. วาพะ

พระราชดำรัสในการปฏิรูประบบราชการนั้น เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระปรีชา ญาณในการสื่อสารได้อย่างยอดเยี่ยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่ทรง ชี้แจง แสดงเหตุผลแก่บุคคลต่าง ๆ โดยในขั้นแรกนั้น ยังไม่ทรงมีพระราชอำนาจเพียงพอที่จะทรง ปฏิรูประบบราชการโดยทันที ก็ต้องทรงชี้แจงความจริงในข้อนี้ให้ผู้ที่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลง การปกครอง เช่น กลุ่ม ร.ศ.103 เข้าใจ โดยทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์เองก็ทรงมีพระราชประสงค์ จะเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน ด้วยหลักฐานจากการบอกเล่า (narration) ว่า

“...เพราะเราได้เคยทดลองรู้มาแล้ว ตั้งแต่เวลาเป็น ตุกกระตา ** ซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยที่เดียว นอกจากชื่อ จนถึงเวลาที่มี อำนาจขึ้นมาโดยลำดับ จนเต็มบริบูรณ์ในบัดนี้ ในเวลาที่มีอำนาจน้อย ปานนั้น ได้รับความลำบากอย่างไร แลในเวลาที่มีอำนาจมากเพียงนี้ ด้ ความสะดวกสบายอย่างไร เราสู้ดีใจได้ดี เพราะที่จำได้อยู่อย่างนี้ เหตุไรเล่าเรา

* ดู ภาคผนวก 20 หน้า 244

** ตุกตา

จึงจะไม่มีมีความปรารถนาอำนาจอันกลาง ซึ่งจะเป็ความสุขแก่ตัวเรา แล
จะเป็นความมั่นคงถาวรของพระราชอาณาจักด้วยนั้น...”*

และยังทรงยกหลักฐานปฐมภูมิ (primary evidence) คือ สิ่งที่ทรงทำมาตลอดเวลาที่ทรงครอง
ราชย์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่นของพระองค์ กล่าวคือ

“...เราขอให้ท่านทั้งปวง เข้าใจว่าเราไม่เป็พระเจ้า
แผ่นดิน ซึ่งจะต้องบีบคั้น ให้หันลงทางกลาง เหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน
ดินในยุโรป ซึ่งมีมาในพงษาวดาร แลเพราะความเหินความรู้ ซึ่งเราได้เป็
เจ้าแผ่นดินมาถึงสิบแปดปี ได้พบได้เห็นแลได้เคยทุกซั่วน ในการหนัก
การแรงการเผดการร้อน ของเมืองซึ่งมีอำนาจจะมากดขี่ประการใด ทั้งได้
ยินข่าวคราวจากเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีเนือง ๆ มิได้ขาด แลการซึ่งเราได้
ชวนชววยตะเกียกตะกายอยู่ในการที่จะเปลี่ยนแปลงมาแต่ก่อน จนมีเหตุ
บอย ๆ เป็พยานของเราที่จะยกขึ้นชี้ได้ ว่าเราไม่ได้เป็พระเจ้าแผ่นดิน
ซึ่งเหมือนอย่างกับคางคกอยู่ในกระลาครอบ ที่จะฟังทรมานให้สิ้นทิวถี่ือ
ว่าตัวโตนั้น ด้วยอย่างหนึ่งอย่างใดเลย...”

ซึ่งการที่ทรงยกตัวอย่าง (examples or illustrations) “...พระเจ้าแผ่นดินในยุโรป
ซึ่งมีมาในพงษาวดาร...” นั้น นับว่าทรงวิเคราะห์ผู้ฟังกลุ่มนี้ได้เป็นอย่างดี ว่ากลุ่ม ร.ศ.103 นี้เป็
กลุ่มที่ได้ไปรู้เห็นแบบแผนการปกครองของยุโรป แลมีความนิยมชมชอบในแบบแผนเหล่านั้น ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงใช้การเปรียบเทียบ (analogy or comparison)
วิธีการบริหารราชการแผ่นดินของประเทศยุโรปให้เห็นความไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้ในประเทศ
สยามโดยตรงได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2512: 5)

“...จะเพลนถือเอาความคิดของพวกที่เป็ผู้คิด
ราชการในประเทศยุโรปนั้น ๆ มาถือเป็ความคิดของตัว มาจัดการใน
เมืองไทยก็จะเป็นการไม่ถูกกันเลย ด้วยพื้นเพการงานทั้งปวงไม่เหมือนกัน
เหมือนหนึ่งจะไปลอกเอาตำราทำนาปลูกข้าวสาลีในเมืองยุโรปมาปลูก
ข้าวเจ้าข้าวเหนียวในเมืองไทย ก็จะไม่ไ้ผลอันใด...”

ซึ่งเมื่อถึงเวลาอันเหมาะสมที่จะทรงปฏิรูประบบราชการได้ ก็ต้องทรงมีพระราช
ดำรัสกับบุคคลอีกกลุ่มหนึ่ง คือ พวกที่ไม่อยากให้มีการเปลี่ยนแปลง โดยทรงให้เหตุผลว่า

* ดู ภาคผนวก 20 หน้า 244

“...เหตุการณ์อันเป็นไปภายนอกราชอาณาจักร ได้เปลี่ยนแปลงไปพร้อมกันมากนัก จนถึงประเทศสยามรู้สึกว่าได้เปลี่ยนสถานที่ตั้งอยู่เนื่อง ๆ ด้วย เหตุการณ์อันเป็นไปภายนอกโดยรอบคอบ จึงเป็นการผิดกันมากกับที่กรุงสยามได้ตั้งอยู่แต่โบราณกาล เป็นการจำเป็นที่เราต้องพยายามรับรองความเปลี่ยนแปลงใหม่ภายนอกอันนั้น เพิ่มเติมขึ้นในการซึ่งได้จัดให้การดำเนินการอยู่ภายใน...”*

ซึ่งการที่ทรงอ้างถึง “...เหตุการณ์อันเป็นไปภายนอกราชอาณาจักร...” คือ การคุกคามของประเทศมหาอำนาจนั้น เป็นการอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง (Argument by Sign) ซึ่งแสดงให้เห็นความจำเป็นในการปรับปรุงประเทศ ดังจะสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

* ดู ภาคผนวก 17 หน้า 238

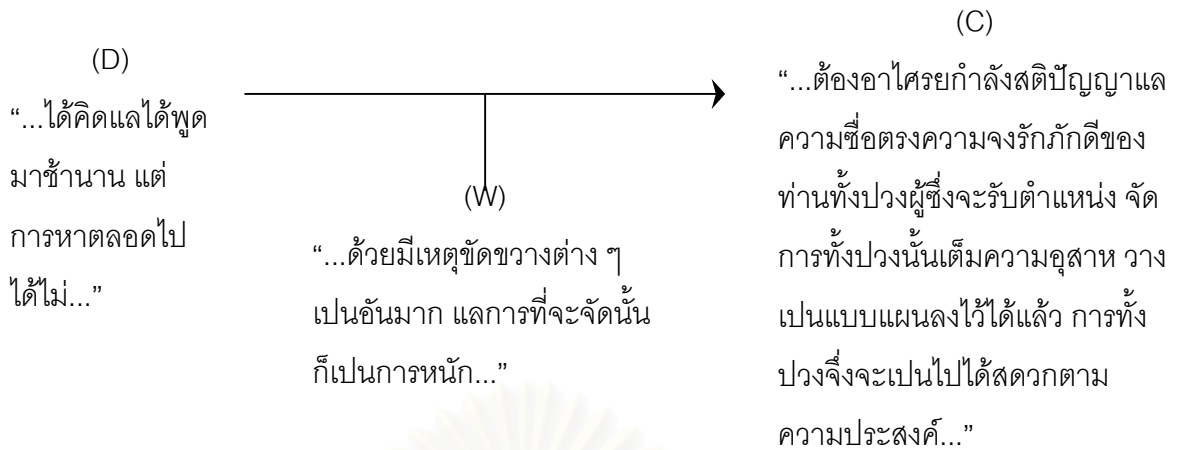
เช่นเดียวกับใน “พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองราชการแผ่นดิน”^{*} ที่ทรงชี้ให้เห็นความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงนี้ ขณะเดียวกันก็ทรงโน้มน้าวใจบุคคลต่าง ๆ ให้ร่วมมือกับพระองค์ กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองราชการแผ่นดิน, ร.5ป1.4/5: 3 – 5)

“...เพราะได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งสำคัญเช่นนี้มาช้านาน ได้รู้ทางราชการทั่วถึงทดลองมาแล้ว จึงเห็นว่าการปกครองในบ้านเมืองเรา ซึ่งเป่นไปในประจุบันนี้ ยังไม่เป่นวิธีปกครอง ที่จะให้การทั้งปวงเป่นไปสะดวก ได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่อล่วงมาถึงประจุบันนี้ บ้านเมืองยิ่งเจริญ ขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา ให้เป่นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง ได้คิดแลได้พูดมาช้านาน แต่การหาตลอดไปได้ไม่ ด้วยมีเหตุขัดขวางต่าง ๆ เป่นอันมาก แลการที่จะจัดนั้นก็เป่นการหนัก ต้องเอาไครยกกำลังสติปัญญา แลความซื่อตรงความจงรักภักดีของท่านทั้งปวงผู้ซึ่งจะรับตำแหน่ง จัดการ ทั้งปวงนั้นเต็มความอุสาห วางเป่นแบบแผนลงไว้ได้แล้ว การทั้งปวงจึงจะ เป่นไปได้สะดวกตามความประสงค์...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ดังสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{*} เรื่องนี้ไม่ปรากฏว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อใด โดยเอกสารที่เก็บรักษาไว้ในรูปไมโครฟิล์มที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติมีลักษณะเป็นการเขียนร่าง และมีกาไรแก้ไขเพิ่มเติมข้อความในที่ต่าง ๆ ซึ่งต่อมาคงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดลอกแจกจ่ายไปยังบุคคลต่าง ๆ เนื่องจากพบเอกสารชื่อ “พระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครอง” (ร.5รล.3/6) ซึ่งมีเนื้อความเหมือนกัน แต่เขียนอย่างเป็นทางการระเบียบเรียบร้อย สวยงาม และอ่านง่ายกว่ามาก และต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับเสด็จสวรรคต ที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2470 โดยในครั้งนั้นใช้ชื่อว่า “พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน”

จากนั้นก็ทรงให้หลักฐานโดยรายละเอียด (details) ที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายถึงส่วนต่าง ๆ ที่จะทรงจัดขึ้นโดยละเอียดสมบูรณ์ ทำให้ผู้ฟังของพระองค์เข้าใจได้อย่างกระจ่าง และในขณะเดียวกันก็ทรงให้หลักฐานโดยการยกตัวอย่าง เพื่อชี้แจงให้เห็นถึงข้อจำกัดของโครงการที่ทรงวางแผนมานี้ คือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองราชการแผ่นดิน, ร.5ป1.4/5: 153 – 154)

“...ถึงว่าจะไม่มีข้อขัดขวางอันใดแล้วในเวลานี้ จะจัดการให้เป็นการเรียบร้อยในราชการไม่ให้เปลืองเงินแผ่นดิน แลให้มีความสุขแก่ราษฎรก็ยังจัดไปไม่ได้ ด้วยผู้ซึ่งทำการมากเหลือตัวก็ไม่สามารถจะรักษาการในตำแหน่งให้เรียบร้อยไปได้ ผู้ที่ทำการน้อยไม่สมกับตำแหน่งก็เปลืองเบี้ยหวัดเงินเดือน ผู้ซึ่งได้ผลประโยชน์มากโดยง่าย ๆ ก็ไม่ตั้งใจจะทำการในตำแหน่งของตัวซึ่งไม่มีผลประโยชน์ ฝ่ายผู้ที่ต้องทำการไม่มีผลประโยชน์มากก็คิดทอดอย ฤๅแสวงหาผลประโยชน์ที่ไม่ชอบธรรมต่อไป...”

ซึ่งในทางปฏิบัตินั้นก็ทรงแก้ไขด้วยการที่ทรงพระราชทานพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ แก่ผู้ปฏิบัติงานโดยละเอียด และทรงกระตุ้นให้ทุกคนเอาใจใส่กับงานราชการที่รับผิดชอบอย่างเต็มที่ โดยจะทรงตรวจสอบการทำงาน และทรงตำหนิผู้ที่ทำงานล่าช้าว่าไม่เอาใจใส่ดังกล่าวมาแล้วนั้น พบว่าสิ่งที่ทรงตำหนิได้เป็นสิ่งที่ทรงกล่าวหาโดยเลื่อนลอย แต่ทรงใช้หลักฐานโดยตรง (direct evidence) คือสิ่งที่ทรงพบเห็นด้วยพระองค์เอง ดังเช่นในพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมพระนเรศวรฤทธิ ทรงกล่าวว่า “...ข้อนี้ฉันได้หยุดยื่นดูที่สพาน

ถนนตกได้เห็นเองแก่ตา...” หรือมิฉะนั้นก็ทรงใช้พยาน (testimony) ว่า “...ได้ทราบความจากผู้ซึ่งควรจะเชื่อได้...”* ดังนั้นเป็นต้น

และนอกจากการดำเนินเรื่องข้อบกพร่องแล้ว เรื่องผลตอบแทนของผู้ปฏิบัติงานทั้งหลายก็เป็นเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่จะต้องทรงจัดการ โดยเฉพาะในช่วงแรกของการปฏิรูประบบราชการ ซึ่งตามธรรมเนียมเดิมนั้นข้าราชการไม่มีเงินเดือนประจำ จะมีก็แต่เบี้ยหวัดรายปี ซึ่งเป็นเสมือนรางวัลที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้เพื่อตอบแทนความดีความชอบ และจะทรงมีพระบรมราชานุญาตให้กรมกองต่าง ๆ มีรายได้จากแหล่งอื่น ๆ ตามแต่งานในความรับผิดชอบของตนจะอำนวยให้ ซึ่งในข้อนี้ก็ทำให้รายได้ของข้าราชการแต่ละหน่วยงานไม่เท่ากัน ดังที่ “กอมมิตตีกรมพระนครบาล” ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้พระราชทานเงินเดือนเพื่อความเสมอภาคกัน** ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้แจงว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513, ตอน 1: 235 – 236)

“...ซึ่งถามด้วยเรื่องเงินเดือนคนในกรมพระนครบาลนั้น เรื่องเงินเดือนนั้นฉันเห็นว่าเปนการจำเป็นจะต้องมีกับผู้รับราชการจริง ๆ ทั่วไป แต่การที่จะตั้งเงินเดือนลงนั้นยากอยู่สองอย่าง

อย่างหนึ่งผู้ซึ่งมีราชการคล้ายคลึงกัน แต่ฝ่ายหนึ่งได้ผลประโยชน์บ้าง ฝ่ายหนึ่งไม่ได้ ก็ต้องให้เสมอกัน...อีกประการหนึ่งนั้นข้าราชการที่ได้รับเงินเดือนแล้ว ประโยชน์ซึ่งได้ตามที่เรียกว่าผลราชการอย่างหนึ่ง ที่ได้โดยสุจริตอย่างหนึ่ง ก็มักจะยังคงอยู่ไม่หยุด เงินเดือนเครื่องเพิ่มเติมให้มันมีเท่านี้ดังนี้ก็มิ เพราะฉะนั้นจึงยังไม่ตั้งเงินเดือนให้ด้วยรู้อยู่ว่าผลประโยชน์โดยทางทุจริตมี แต่รู้ได้แต่ใจไม่มีใครเป็นโทษ

ในการกรมพระนครบาลครั้งนี้ ถ้ากอมมิตตีจะคิดจัดการ อย่าให้มีที่รังเกียจใจได้จริงแล้วจะยอมให้เงินเดือนโดยความเต็มใจที่เห็นสมควรโดยแท้...”

* ดู ภาคผนวก 22 หน้า 250

** อย่างไรก็ตาม ในที่สุดก็ทรงให้เงินเดือนแก่ข้าราชการทุกคน โดยในระยะแรกจะให้เงินเดือนแก่ข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติก่อน เพื่อจัดปัญหาเรื่องการแสวงหารายได้แบบเดิมของข้าราชการที่มีหน้าที่เก็บรวบรวมภาษีให้แก่พระคลัง ซึ่งทำให้พระคลังได้เงินภาษีไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ต่อจากนั้นการให้เงินเดือนแก่ข้าราชการก็ขยายไปยังหน่วยงานอื่น ๆ จนในปี พ.ศ.2440 ก็ได้มีพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 กำหนดให้ข้าราชการรับเงินเดือนจากรัฐบาล อย่างไรก็ตามการกำหนดอัตราเงินเดือนข้าราชการเรียบร้อยสมบูรณ์ในอีก 5 ปีต่อมา คือใน ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) จึงอาจสรุปได้ว่าหลังจากปี พ.ศ.2445 ซึ่งเป็นปีที่การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้รับการจัดขึ้นครบทุกมณฑลแล้ว การให้เงินเดือนแก่ข้าราชการก็มีอยู่โดยทั่วไปแล้ว (นันทนาภิลาตญาณ, 2538: 49)

ซึ่งการชี้แจงดังนี้เป็นกรอ้างเหตุผลจากหลักการทั่วไป (Argument by Generalization) ดังจะสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถนำข้อจำกัดเรื่องการขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้มาใช้ประโยชน์ในการโน้มน้าวพระทัยพระราชโอรส ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ขณะทรงศึกษาวิชาทหารบกอยู่ที่ประเทศเยอรมนี มีข้อความตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2534: 18)

“...ความคิดที่จะคิดเรียนให้ตลอดไปนั้นเห็นด้วย เกลียดอายครั้ง ๆ กลาง ๆ มาไม่เปนได้เปนพาย มีอยู่ชนิดเดียวแต่เพียงความจริงนั้น ในเวลานี้เมืองไทยเราครั้งหนึ่งก็ยังมีสติว่าไม่มีความรู้เลย เมื่อกลับมาคงจะได้เห็นว่าความขัดคนของเราเป็นอยู่อย่างไร ถ้าจะเปรียบด้วยเรือก็เหมือนกับเมื่อก่อนเอาขึ้นทิ้งไว้ในคู คงอยู่แต่รูปเรือ ท้อง

นั้นผู้รู้จวนจะลายน้ําไม่ได้ เมื่อจำเป็นต้องเข็นลงน้ํา ก็เอาโคลนปะแทน
 ชั้น คนพายก็ไม่เป็น คนหนึ่งยกคนหนึ่งจ้วงตุม ๆ ติม ๆ น้ําก็เขียว ลมก็จัด
 เวลาว่าง ๆ ค่อยปุยาเปลี่ยนไม้ไปที่ละแผ่น 2 แผ่น ตอกหมันยาชั้นพอเป็น
 รูป แต่คนที่พายล้วนแต่เป็นโรคไทยต่าง ๆ ตาบอดบ้าง หูหนวกบ้าง
 การที่จะหาฝีพายให้เต็มลำเป็นการยากอย่างยิ่ง ถ้าจะถามว่าเมืองไทย
 ทำไมจึงได้ชักกว่าญี่ปุ่น ก็ต้องว่าเพราะเหตุที่มันเป็นเช่นนั้นนี้และ...”

ซึ่งทรงใช้ทั้งการเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ (figurative) ระหว่างสภาพของระบบ
 บริหารราชการแผ่นดินสยาม กับสภาพของเรือที่ผูกพัน ช้ํายังขาดฝีพายที่มีความสามารถ และทรง
 เปรียบเทียบของชนิดเดียวกัน (literal) ให้เห็นชัดเจนอีกครั้ง โดยทรงเปรียบเทียบความเจริญของ
 บ้านเมืองระหว่างสยามกับญี่ปุ่น ว่าการที่สยามขาดแคลนผู้มีความรู้ทำให้บ้านเมืองไม่สามารถ
 พัฒนาให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมญี่ปุ่นได้ ซึ่งจะช่วยโน้มน้ําว่าพระทัยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระ
 องค์นี้ให้ทรงมุ่งมั่นในการศึกษาหาความรู้ เพื่อจะเสด็จกลับมาทรงรับราชการเพื่อประโยชน์ของ
 บ้านเมืองต่อไป* ซึ่งเรื่องการศึกษานี้เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้
 ความสำคัญมากที่สุด ดังจะได้กล่าวถึงในกราววิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการ
 ศึกษาเป็นลำดับถัดไป

5.3 พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

การปฏิรูปการศึกษา นับเป็นพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญมากที่สุด ดังความในพระราชดำรัสเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินพระ
 ราชทานรางวัลในการไล่หนังสือแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นครั้งแรก เมื่อวัน
 ศุกร เดือน 5 ขึ้น 12 ค่ำ ปีระกา จ.ศ.1246 (พ.ศ.2427) ตอนหนึ่งว่า

* ในความเป็นจริงแล้วสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์มิได้ทรงโปรดที่จะศึกษาวิชาทหาร ดังที่ทรงเล่าประทานให้พระธิดาของพระองค์
 ฟังว่า (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอินทุรัตนา, 2532: 2)

“...ถ้าพ่อเลือกได้ พ่อจะเรียนดนตรีและภาษา และจะทำงานด้านดนตรีอย่างเดียว แต่พ่อเลือกไม่ได้
 เพราะพ่อเกิดมาเมียศต่าแห่ง ต้องทำงานให้ประเทศชาติ หลูลหม่อม (รัชกาลที่ 5) สั่งให้พ่อไปเรียนวิชาทหารเพื่อ
 กลับมาปรับปรุงกองทัพไทย พ่อก็ไปเรียนวิชาทหาร บางครั้งพ่อเบื่อบางวิชาที่ต้องเรียนจนทนไม่ไหว ต้องเก็บ
 Pocket Money เอา แอบไปเรียนดนตรี แอบไปเรียนเพราะพวกผู้ใหญ่สมัยนั้นเห็นว่าวิชาดนตรีไม่เหมาะกับชาย
 ชาติทหาร เมื่อได้เรียนดนตรีที่พ่อรักก็สบายใจ เกิดความอดทนที่จะเรียนและทำงานที่พ่อเมื่อ...”

ซึ่งการที่ทรงเห็นแก่หน้าที่ความรับผิดชอบต่อประเทศชาติมากกว่าความสุขส่วนพระองค์นี้ ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการโน้มน้ําพระ
 ทัยโดยพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่กล่าวมานี้ด้วย

“...การเล่าเรียนในบ้านเมืองเรานี้จะเป็นข้อสำคัญ
ที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุสาห์จัดขึ้นให้เจริญจงได้...”*

ซึ่งพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่นของพระองค์ ในการที่ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยในแง่มุมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาโดยละเอียดรอบคอบ เนื่องจากทรงเห็นความสำคัญของการศึกษา ที่จะเป็พื้นฐานสำคัญต่อการพัฒนาบ้านเมืองในทุก ๆ ด้าน จึงทรงมีพระราชดำรัสกับบุคคลต่าง ๆ เพื่อทรงชี้แจงและเน้นย้ำให้เห็นความสำคัญของการศึกษาดังกล่าว นับเป็นการวางรากฐานความเจริญให้แก่บ้านเมืองในทุก ๆ ด้านได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังจะสามารถวิเคราะห์ตามองค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง

การศึกษาของคนไทยในอดีตนั้นมิวัดเป็นศูนย์กลางสำคัญ นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย และวัดคงมีบทบาทนี้เรื่อยมาจนสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเด็ก ๆ ที่มีโอกาสได้เรียนหนังสือที่วัด คงจะเป็นบุตรข้าราชการหรือขุนนางเป็นส่วนใหญ่ เด็กลูกชาวบ้านถ้ามีโอกาสได้เรียนก็นับเป็นโชคดี สำหรับเด็กลูกชาวบ้านที่ยากจนที่ไปอาศัยวัด หรือพ่อแม่เด็กให้เป็นทานแก่วัด แม้จะอยู่กับวัด ก็คงมีโอกาสได้เรียนน้อย คงต้องคอยรับใช้พระและบริวารเพื่อนฝูงมากกว่า ประกอบกับความจำเป็นที่ จะต้องใช้วิชาความรู้ก็ไม่มี หรือมีน้อยมากด้วย

จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาเริ่มมีความสำคัญต่อบ้านเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงสนพระทัยในเรื่องการศึกษาเป็นอย่างมาก นับตั้งแต่ในสมัยที่ยังมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ ซึ่งการที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จประพาสต่างประเทศใน พ.ศ.2413 และ 2414 นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อการปฏิรูปการศึกษา ดังจะเห็นได้จาก การที่ทรงส่งหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์ไปเรียนหนังสือที่สิงคโปร์ การตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เป็นต้น

นอกจากนี้ วุฒิชัย มูลศิลป์ (2516) พบว่ายังมีปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการปฏิรูปการศึกษา ได้แก่

1. ปัจจัยทางด้านการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ซึ่งมักจะทำ “ภาระของคนผิวขาว” (White man's burden) เป็นเหตุผลในการยึดครองประเทศที่อ่อนแอเป็นอาณานิคม

* ดู ภาคผนวก 26 หน้า 257

สยามจึงจำเป็นต้องปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ซึ่งการปฏิรูปการศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการพัฒนาบ้านเมืองในทุก ๆ ด้านดังที่กล่าวมาแล้ว

2. ปัจจัยทางด้านสติปัญญาและความคิดตามแบบตะวันตก ซึ่งการจัดการศึกษาสมัยใหม่ของสยามได้รับอิทธิพลทั้งในแง่ความคิดและอาศัยบุคคลจากตะวันตกอยู่มาก ยิ่งกว่านั้นพวกหมอสอนศาสนายังได้ตั้งโรงเรียนตามแบบตะวันตกในประเทศสยามเองด้วย บุคคลที่ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือ (ซึ่งก็คงเพื่อเผยแพร่ศาสนาด้วย) ได้แก่ นางดาเวนพอร์ต (Mrs. Davenport) นางสาวเอ็ม. อี. เพียร์ส (Miss M.E. Pierce) นางแมทตูน (Mrs. Mattoon) และศาสตราจารย์แมคฟาร์แลนด์ (Reverend Samuel G. McFarland) เป็นต้น

3. ปัจจัยทางด้านที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประสบการณ์จากต่างประเทศ ตั้งแต่สมัยที่ยังมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินดังกล่าว และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2440 ทรงสังเกตเห็นว่านักเรียนไทยที่ส่งมาเรียนแต่ละคนกว่าจะเรียนสำเร็จได้ต้องใช้เวลานานมาก ทำให้เปลืองพระราชทรัพย์เกินความจำเป็น บางคนก็เรียนไม่สำเร็จอีกด้วย จึงมีพระราชดำรัสให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) แต่ครั้งเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ และพระยาสุริยานุวัตร (เกิดบุญนาคน) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ทำการสืบสวนแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศทั้งสอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเพื่อกราบบังคมทูล ซึ่งความเห็นของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเรื่อง “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ” มีประโยชน์ต่อการปฏิรูปการศึกษาอย่างยิ่ง

4. ปัจจัยทางการเลิกทาส เพื่อให้ทาสที่หลุดพ้นเป็นไทได้มีความรู้ในการประกอบอาชีพ เพื่อพึ่งพาตนเองได้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในการวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส

5. ปัจจัยทางด้านความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ เพราะงานราชการมีความยุ่งยากซับซ้อนมากขึ้น และเกิดหน่วยงานใหม่ขึ้น จึงต้องการบุคลากรที่มีความรู้มากขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ

จากปัจจัยดังกล่าวทั้งหมดก่อให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาขึ้น โดยการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “...ทรงพระกรุณาผู้สละพระราชทรัพย์ออกจำหน่ายแจกแก่อาจารย์แก่ศิษย์ทั้งนี้ ด้วยพระราชประสงค์จะให้เป็นโยบายในพระพุทศาสนา แลแผ่นดินแลตัว

เด็กต่อไป...” (หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 2: 111) โดยในการที่จะบรรจุจุดมุ่งหมายทั้ง 3 ข้อดังกล่าว คือ เพื่อส่งเสริมพระพุทธศาสนา สนองความต้องการของบ้านเมือง และเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนเองนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินการอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาล ดังจะกล่าวโดยย่อดังต่อไปนี้ (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516: 99 – 179)

การปฏิรูปการศึกษาในระยะแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ซึ่งในขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก เป็นผู้รับผิดชอบการจัดการศึกษา ดังนั้น การศึกษาในระยะแรกจึงอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของกรมทหารมหาดเล็ก จนกระทั่งปี พ.ศ.2430 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น และการปฏิรูปการศึกษาก็เริ่มเป็นระบบมากขึ้น โดยที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงรับผิดชอบอยู่เช่นเดิม โดยทรงบัญชาการกรมศึกษาธิการนี้

ต่อมาใน พ.ศ.2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมธรรมการ กรมสังฆการี กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถาน และกรมศึกษาธิการ เข้าด้วยกันตั้งเป็นกระทรวงธรรมการ ซึ่งสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งอธิบดี และทรงมีนโยบายขยายการศึกษาไปตามหัวเมืองใหญ่ โดยมีผู้ว่าราชการเมืองสนับสนุนดูแลใกล้ชิด เพื่อให้โรงเรียนเจริญก้าวหน้าได้ต่อไป

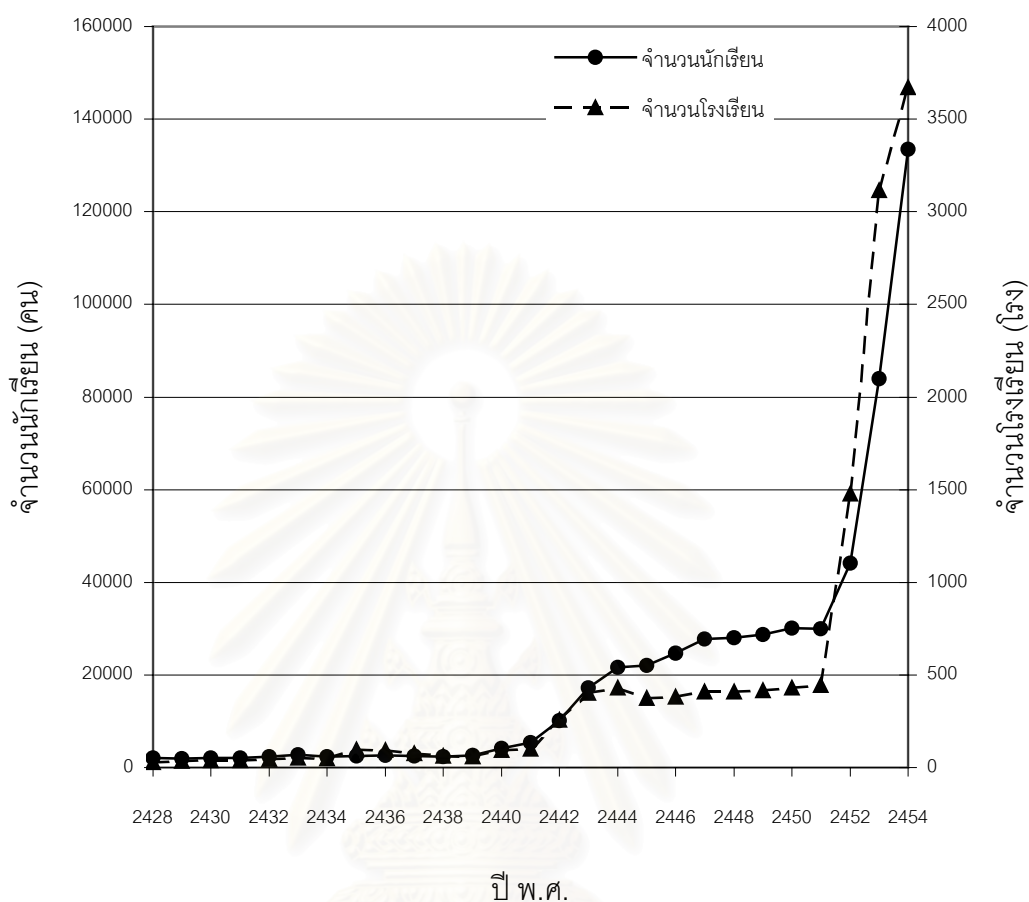
อย่างไรก็ตาม นโยบายนี้ยังไม่ได้นำออกปฏิบัติ เนื่องจากในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชภารกิจสำคัญในการเตรียมการเพื่อรับเสด็จแกรนด์ดุ๊ก นิโคลาส (Grand Duke Czarevitch Nicholas) มกุฎราชกุมารแห่งรัสเซีย (ภายหลังเสด็จครองราชย์เป็นจักรพรรดินิโคลาสที่ 2) และได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพเสด็จออกไปรับแกรนด์ดุ๊ก นิโคลาสที่สิงคโปร์ และระหว่างที่แกรนด์ดุ๊ก นิโคลาสประทับอยู่ในประเทศสยามนั้น สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพยังทรงรับหน้าที่ตามเสด็จด้วยผู้หนึ่ง ซึ่งการนี้สำคัญมากกว่าเรื่องอื่น เพราะในระยะนั้นสยามกำลังหาทางให้รัสเซียมาเป็นมิตรเพื่อถ่วงดุลอำนาจกับฝรั่งเศสซึ่งคุกคามสยามจนกระทั่งเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ในอีก 3 ปีต่อมา

ครั้นแกรนด์ดุ๊ก นิโคลาส เสด็จออกจากสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพเป็นราชทูตพิเศษเสด็จไปรัสเซียเพื่อเยี่ยมตบ และเพื่อเจริญพระราชไมตรี พร้อมกับนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาดัด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระทัยในความเห็น
 ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง และทรงกระตุ้นให้กระทรวงธรรมการ
 คิดการปฏิรูปการศึกษาโดยเร็ว แต่การดำเนินงานของกระทรวงธรรมการออกจะล่าช้าไม่ทันพระทัย
 พระองค์จึงทรงปรึกษากับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
 พระยาวชิรญาณวโรรส ในการที่จะขยายการศึกษาในประเทศไทยให้กว้างขวางออกไป ทั้ง
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงเห็นว่าการศึกษาในหัวเมืองจำเป็นต้องคิดในทางที่ไม่ใช้เงินมาก เพราะถ้าใช้เงินมากก็จะไม่สำเร็จด้วยจะ
 ถูกตัดบ่าใช้จ่าย และอีกประการหนึ่ง ต้องคิดในทางที่จะทำให้สำเร็จได้ แม้จะไม่ดีนักก็ตาม วิธีที่จะ
 สนองความต้องการดังกล่าวนี้ได้ก็โดยจัดการศึกษาในวัด ซึ่งเป็นที่ส่งสอนกุลบุตรของไทยมาแต่
 สมัยโบราณ

การปฏิรูปการศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงใน
 เชิงปริมาณครั้งใหญ่ เห็นได้จากการศึกษาของ Wyatt (1985: 645) ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับ
 จำนวนนักเรียนและโรงเรียน ทั้งในกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ.2428 – 2454 ดังจะ
 แสดงให้เห็นได้ตามแผนภูมิในหน้าถัดไป

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปที่ 5 จำนวนนักเรียนและโรงเรียน ทั้งในกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ.2428 – 2454

จากแผนภูมิในรูปที่ 5 จะเห็นจุดที่น่าสนใจอยู่ 2 จุด ที่จำนวนโรงเรียนและนักเรียนเพิ่มขึ้นอย่างฉับพลัน จุดแรกอยู่ในช่วงปี พ.ศ.2442 ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการปฏิรูปการศึกษาตามความเห็นของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ได้ออกมาแล้ว แต่การเพิ่มจำนวนนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จัดการเล่าเรียนมณฑลต่าง ๆ, ร.5ศ.12/7: 21)

“...การเล่าเรียนที่จะตั้งให้เป็นรูปขึ้นนั้นตามทีกรมหมื่นดำรงได้เริ่มขึ้นไว้ก็ดีหนักหนาแล้ว แต่จะเอาเป็นหลักฐานสำหรับจัดทั่วไปในพระราชอาณาเขตไม่ได้ ครั้นต่อมาเจ้าพนักงานก็ทำไปตามแบบที่กรมหมื่นดำรงตั้งไว้ นั้น แต่เป็นด้วยเข้าใจผิดไป ถ้าทำตามแบบไม่ได้ ถ้าเพื่อจะลงตัวเองเสียหายแต่คะแนนโรงเรียนให้ได้มาก ๆ เช่น

ลงนำเบอหนังสือราชการซึ่งมีผู้นิยมกันคราวหนึ่งว่าออฟฟิศใดมีนำเบอหนังสือมากถือกันว่าเป็นเกียรติยศแก่ออฟฟิศนั้นฉนั้น โรงเรียนที่มีอยู่บัดนี้ก็เป็นที่ไม่มีจำนวน ไม่มีความจริงอยู่ในนั้น...”

ด้วยเหตุนี้ การปฏิรูปการศึกษาจึงจำเป็นต้องดำเนินต่อไป โดยในช่วงปลายรัชกาลนี้จำเป็นต้องปรับปรุงทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ ซึ่งจะต้องใช้เงินอีกเป็นจำนวนมาก จึงเริ่มมีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนเพื่อเป็นการผ่อนภาระของรัฐบาล เพื่อจะให้การศึกษายาวได้กว้างขวางขึ้น และเพื่อให้กรมศึกษาธิการใช้เงินที่มีอยู่ขยายการศึกษาในระดับสูงขึ้นมาได้มากขึ้น โดยในระยะนี้ผู้ที่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนไม่จำเป็นต้องไปรับราชการเป็นเสมียนทั้งหมด แต่ควรไปประกอบอาชีพส่วนตัวด้วย ซึ่งการเก็บค่าเล่าเรียนนี้เป็นปัญหาได้แย้งกันมาก เพราะประชาชนไม่เข้าใจ แต่คงจะมีการทำความเข้าใจกันได้ในที่สุด จำนวนโรงเรียนและนักเรียนจึงเพิ่มขึ้นอย่างฉับพลันอีกครั้งในปี พ.ศ.2453 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ปรากฏอยู่ในรูปที่ 5 นั้นแล้ว

อนึ่ง ในการวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษานี้ พบว่า นอกจากพระราชดำรัสต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับโครงการศึกษาของประเทศสยามโดยรวมแล้ว ยังมีพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องเฉพาะโรงเรียนบางโรงเรียนมากเป็นพิเศษ เนื่องจากโรงเรียนเหล่านี้ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จึงเป็นการสะดวกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงดูแลอย่างใกล้ชิดดีกว่าโรงเรียนอื่น ซึ่งพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับโรงเรียนเหล่านี้ก็แสดงถึงแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษาที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ในที่นี้จึงขอกกล่าวถึงโรงเรียนเหล่านั้นเพื่อเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจพระราชดำรัส ดังต่อไปนี้

1.1 โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

การก่อตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้น จากหลักฐานที่ค้นพบ* ไม่สามารถระบุวันที่ก่อตั้งได้แน่ชัด คงทราบแต่เพียงว่าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนี้ได้เริ่มมีการก่อตั้งขึ้นในจุลศักราช 1244 (พ.ศ.2425) ซึ่งในเวลานั้นสมเด็จพระปรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก ได้ทรงคิดจะหาผู้มีสกุลสูงเช่นหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์มาฝึก

* คือ ตราประจำโรงเรียนแบบแรกสุด ซึ่งมีข้อความว่า “โรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง” และ “ตั้งเมื่อจุลศักราช 1244” และข้อความในจารึกศิลาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำขึ้น มีข้อความตอนหนึ่งว่า “...ด้วยเมื่อจุลศักราช 1244 ปีมะเมีย จัตวาศก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริด้วยทรงพระมหากรุณาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง เพื่อให้เล่าเรียนศิลปศาสตร์วิชาการรุ่งเรืองเป็นเกียรติยศในราชตระกูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์บัดนี้สืบไป...” (ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ, 2538: 50)

หัดสำหรับเป็นนายร้อยนายสิบ แต่เนื้อที่ในโรงทหารมหาดเล็กคับแคบ ไม่พอที่จะตั้งเป็นโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้พระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นที่ประทับของพระองค์แต่เดิม ซึ่งในเวลานั้นใช้เป็นคลังเก็บของอยู่ มาซ่อมแซมขึ้นเพื่อใช้เป็นโรงเรียนต่อมา

นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเดิมมีฐานะเป็นนักเรียนนายร้อยทหารมหาดเล็ก คือแต่งเครื่องแบบทหาร ถืออาวุธอย่างทหาร อยู่ประจำที่โรงเรียนและได้รับเงินเดือนเท่าพลทหาร ต่อมาเมื่อมีจำนวนนักเรียนสมัครเข้าเรียนเพิ่มมากขึ้นจนทำให้เกิดปัญหาว่าจะจัดให้เป็นโรงเรียนสำหรับนายทหารมหาดเล็ก หรือเป็นโรงเรียนฝึกหัดราชการทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า หากจัดเป็นโรงเรียนข้าราชการจะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองมากกว่า แต่นั้นมาจึงได้แก้ไขวิธีการเรียน เปลี่ยนฐานะนักเรียน จากทหารมาเป็นนักเรียนวิชาสำหรับพลเรือน โดยมีจุดมุ่งหมายให้จบออกมารับราชการ ส่วนผู้ที่มิได้รับราชการก็ได้มีความรู้ความสามารถไปประกอบอาชีพสุจริต สร้างชื่อเสียงแก่วงศ์ตระกูลต่อไป (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพร, 2474: 5 – 8)

ครั้นต่อมาเมื่อมีนักเรียนมากขึ้น สภาพของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจึงเปลี่ยนแปลงไป โดยได้ย้ายออกไปตั้งนอกพระบรมมหาราชวังในที่ต่าง ๆ จนกระทั่ง พ.ศ.2453 จึงย้ายมาอยู่บนเนื้อที่ของวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) และใช้ชื่อโรงเรียนว่า “โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย” มาจนปัจจุบัน โรงเรียนนี้นับเป็นโรงเรียนรัฐบาลแห่งแรกของประเทศไทย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ตลอดมาจนกระทั่งสิ้นรัชกาล

1.2 โรงเรียนราชกุมาร

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายการศึกษาไปสู่ประชาชนภายนอกพระบรมมหาราชวัง และตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นแล้วนั่นเอง การศึกษาภายในพระบรมมหาราชวังก็ยังคงมีความจำเป็นอยู่ เพราะพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ยังทรงพระเยาว์ยังมีอยู่มาก การที่จะทรงส่งไปเรียนร่วมกับบุคคลภายนอกยังเป็นอุปสรรค และไม่สะดวกด้วยประการทั้งปวง จึงมีความจำเป็นต้องเปิดโรงเรียนภายในพระบรมมหาราชวังขึ้นอีกครั้งหนึ่ง สำหรับพระราชโอรสและพระราชธิดาจะได้ทรงศึกษาวิชาต่าง ๆ

โรงเรียนที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เซอร์ โรเบิร์ต มอรันต์ (Sir Robert Morant) พระอาจารย์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นผู้จัดการ โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนพิเศษมิได้เกี่ยวข้องกับกระทรวงธรรมการเช่นโรงเรียนอื่น ๆ และทรงพระราชทานนามว่า “โรงเรียนราชกุมาร” โดยได้มีพิธีเปิดเมื่อวันเสาร์ที่ 7 มกราคม พ.ศ.2435

สำหรับจำนวนนักเรียนของโรงเรียนราชกุมารนั้นไม่สามารถระบุได้แน่ชัด แต่เท่าที่พบในเอกสารต่าง ๆ ปรากฏพระนามดังนี้ (ส.พลายน้อย, 2535: 136 – 143)

1. สมเด็จพระบรมราชาปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
2. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอากาศเกษรติวงศ์ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์
3. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
4. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
5. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน
6. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์
7. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม
8. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
9. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
10. หม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ (กรมหมื่นเทววงศ์วโรทัย)

และนอกจากนี้ ยังพบหลักฐานว่าในภายหลังมีแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ทรงเรียนอยู่แต่พระองค์เดียว ณ ที่ที่เคยใช้เป็นโรงเรียนราชกุมาร (รายงานสอบวิชาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา, ร.5ศ1.1/6) แต่ไม่พบรายละเอียดว่าการเรียนการสอนยังเหมือนเมื่อครั้งมีพระราชโอรสทรงเรียนอยู่หลายพระองค์หรือไม่

อนึ่ง โรงเรียนราชกุมารเป็นโรงเรียนแรกที่ส่งเสริมให้นักเรียนออกหนังสือพิมพ์ในโรงเรียน ชื่อหนังสือ “กุมารวิทยา” โดยที่เจ้านายเล็ก ๆ ดังกล่าวข้างต้นช่วยกันเขียนเรื่องสั้น ๆ ส่ง

มารวมพิมพ์เป็นเล่มขายเล่มละ 1 สลึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินค่าพิมพ์ให้ และบางครั้งก็ทรงมีพระราชนิพนธ์มาร่วมสนุกด้วย

ส่วนพระราชธิดานั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ทรงศึกษาใน “โรงเรียนราชกุมารี” ซึ่งมักจะมีปัญหาเกี่ยวกับอาจารย์ เช่น อาจารย์ผู้หญิงที่มีความรู้พอที่จะสอนไม่ใคร่จะได้อ หรือมีการขัดแย้งระหว่างอาจารย์ใหญ่กับครูน้อยอยู่เสมอ ซึ่งจากการศึกษาไม่พบพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา จึงขอกล่าวถึงโรงเรียนนี้ไว้แต่เพียงเท่านี้

1.3 สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2442 ณ ศาลาว่าการมหาดไทย และต่อมาได้ย้ายมาอยู่ที่ตึกยาว ช้างประตูปิมาณชัยศรีฝั่งตะวันตก ในพระบรมมหาราชวัง อันเป็นที่ตั้งโรงเรียนราชกุมารีมาแต่เดิม** ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าถึงมูลเหตุของการจัดตั้งสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้ไว้ใน “เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง”*** ว่า (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2501: 158 – 159)

“...ควรจะให้ให้มีโรงเรียนขึ้นในกรมมหาดเล็ก ให้นักเรียนถวายเป็นมหาดเล็ก มีโอกาสเข้าเฝ้าแทนให้ทรงรู้จัก ทั้งให้ศึกษาขนบธรรมเนียมในราชสำนักไปด้วยกันกับความรู้เบื้องต้น สำหรับข้าราชการพลเรือนในกระทรวงต่าง ๆ แล้วให้ไปสำรวจราชการอยู่ตามกระทรวงเสียชั้นหนึ่งก่อน จนทำการงานได้ดีถึงขนาด จึงให้รับพระราชทานสัญญา

* ไม่พบว่ามีการใช้ชื่อใดเป็นทางการ เพราะในเอกสารต่าง ๆ มีการเรียกชื่อโรงเรียนนี้เป็นชื่อต่าง ๆ หลายชื่อ เช่น “โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน” “โรงเรียนฝึกหัดผู้รับราชการฝ่ายพลเรือน” “โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน” เป็นต้น การวิจัยครั้งนี้จึงขอเรียกตามหนังสือ “ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2459 – 2509” ว่า “สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน” เป็นหลัก

** ไม่สามารถระบุวันที่และเดือนที่ก่อตั้งได้แน่ชัด จากการศึกษาค้นคว้าแต่เพียงปีที่ก่อตั้งและสถานที่เรียน ซึ่งระบุไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ 343/9347 ลงวันที่ 25 มีนาคม ร.ศ.119 มีข้อความตอนหนึ่งว่า (จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาว่าการมหาดไทย, ร.ศ.5/8[ก – บ]: 15)

“...โรงเรียนนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เริ่มจัดการตั้งแต่ศก118 อาใครยฝึกสอนอยู่ในศาลาว่าการมหาดไทยโดยยังไม่มีการตั้งเป็นโรงเรียนต่างหาก จนเดือนกันยายนร.ศ.119จึงได้รับพระราชทานตึกซึ่งเคยเป็นโรงเรียนราชกุมารี จัดเป็นโรงเรียนฝึกสอนราชการฝ่ายพลเรือนสืบมาจนบัดนี้...”

*** ภายหลังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง” ขึ้น ณ ตำบลคูสิดแทนการสร้างวัดตามขัตติยราชประเพณี ซึ่งเป็นต้นเค้าของโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยในปัจจุบัน เข้าใจว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์เรื่องนี้ก่อนหน้านั้น จึงทรงเรียก “โรงเรียนมหาดเล็ก” นี้เป็น “โรงเรียนมหาดเล็กหลวง” ดังกล่าว

บัตรเป็นขุนนาง ต่อขั้นนั้นก็จะเป็นประโยชน์ทั้งสองอย่างประกอบกัน ฉันทกราบบังคมทูลความคิดเห็นเช่นว่ามา พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เดิมมีพระราชประสงค์จะให้ฉันทจัดโรงเรียนนั้นเหมือนอย่างเคยจัด “โรงเรียนสวนกุหลาบ” มาในกระทรวงธรรมการ แต่ฉันทกราบบังคมทูลขอตัว ด้วยเห็นว่าโรงเรียนขนาดเล็กจะฝึกหัดข้าราชการพลเรือนทุกกระทรวง อธิบดีโรงเรียนอิสระต่างหากจากกระทรวงต่าง ๆ จะดีกว่า แต่จะต้องเป็นผู้ทรงเกียรติคุณในทางวิชาความรู้ถึงผู้คนนับถือจึงจะจัดการได้สะดวก...”

แต่การนี้ยังติดขัดอยู่ที่ไม่มีผู้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงดำรงตำแหน่งนี้ แต่กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงมีพระประสงค์จะรับราชการทางฝ่ายตุลาการมากกว่า จนกระทั่งเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกลับจากยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จฯ เป็นผู้อำนวยการของสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน โดยในขั้นต้นต้องการรับนักเรียน 50 คน ครั้นเปิดโรงเรียนแล้วไม่ช้าก็มีผู้สมัครเข้าเรียนพอที่ที่ต้องการ โดยเมื่อนักเรียนถวายเป็นตัวแล้วให้แต่งเครื่องแบบมหาดเล็ก และเวลามีการงานในราชสำนักก็ให้เข้าเฝ้าร่วมกับมหาดเล็กประจำการเสมอ

ต่อมาปรากฏว่า คนทั่วไปมักเรียกชื่อสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้ว่า “โรงเรียนพระยาวิสุทธ” ตามบรรดาศักดิ์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีในเวลานั้น สมเด็จพระมหาพรตเจ้าดำรงราชานุภาพจึงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา และขอพระราชทานเปลี่ยนชื่อซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนมหาดเล็ก” เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2445 แต่ต่อมาทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องให้เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ย้ายไปรับราชการในกระทรวงธรรมการในตำแหน่งปลัดทูลฉลอง จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยาศรีวิรวงศ์ (ม.ร.ว.จิตร สุทัศน์) ซึ่งขณะนั้นยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสุรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเล็ก ผู้เคยมีชื่อเสียงว่าเรียนดีและเคยไปศึกษาในยุโรปมาแล้วนั้น เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็กแทนเจ้าพระยาพระเสด็จฯ เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ.2446 (โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, ร.5ศ.5/9[ก - บ]: 87) กิจกรรมในโรงเรียนมหาดเล็กได้เจริญสืบมาเป็นลำดับ มีจำนวนนักเรียนที่สำเร็จการศึกษาออกไปรับราชการเพิ่มขึ้นทุกปี แต่ผลผลิตคาดอยู่บ้างก็ที่ผู้เรียนสำเร็จแล้วเหล่านี้มักสมัครรับราชการในกระทรวงมหาดไทยแทบทุกคน สมัครไปอยู่กระทรวงอื่นน้อย ทั้งนี้เพราะทางกระทรวงมหาดไทยมีตำแหน่ง “ผู้ตรวจการ” สำรองไว้รับนักเรียนมหาดเล็กมณฑลละ 2

ตำแหน่ง รวม 16 มณฑลจึงเป็น 32 ตำแหน่ง นอกจากนี้ ทางราชการกระทรวงมหาดไทยมีความต้องการผู้มีความรู้ไปรับราชการเป็นกรมการตามหัวเมืองมาก นักเรียนมหาดเล็กที่ออกไปเป็นผู้ตรวจการ ได้เล่าเรียนและรับการฝึกหัดอบรมมาดีกว่าบุคคลภายนอก อยู่ในหน้าที่ไม่นานนักก็มีโอกาสได้รับบรรจุตำแหน่งกรมการเมือง เป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ตำแหน่งผู้ตรวจการจึงว่างอยู่บ่อย ๆ นักเรียนมหาดเล็กเรียนสำเร็จออกมาเยอะแยะ ก็ยังไม่พอกับความต้องการของกระทรวงมหาดไทย ส่วนกระทรวงอื่น ๆ นั้นยังมีได้แสดงความต้องการคนจากโรงเรียนมหาดเล็กมากนัก โรงเรียนมหาดเล็กจึงยังสอนแต่วิชาการปกครองเป็นส่วนสำคัญ อย่างไรก็ตามนักเรียนมหาดเล็กก็ไปทำราชการได้ดีทั้งในกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงอื่น ๆ ดังปรากฏว่าผู้ที่เรียนสำเร็จจากโรงเรียนมหาดเล็กได้ออกรับราชการในสมัยต่อ ๆ มาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาถึง 30 คน (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510: 7 – 8)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยในผลงานของสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนมาก โดยหลักสูตรกำหนดให้นักเรียนชั้นปีที่ 3 ต้องฝึกงานในพระบรมมหาราชวังในหน้าที่มหาดเล็กรายงาน โดยเข้าเฝ้าฯ ขณะที่ทรงว่าราชการแผ่นดิน เพื่อสังเกตและจดบันทึกสาระของราชการแผ่นดินดังกล่าว พระองค์มักจะทรงถามมหาดเล็กรายงานอยู่เสมอว่าเข้าใจในสิ่งที่รับสั่งไปหรือไม่ หากไม่เข้าใจจะทรงมีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติม และเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังมณฑลที่มีมหาดเล็กรายงานรับราชการอยู่ มหาดเล็กรายงานเหล่านี้ก็จะเข้าไปสมทบกับมหาดเล็กที่ตามเสด็จเพื่อคอยรับราชการในพระองค์ด้วย เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเห็นมหาดเล็กรายงานที่ไหน ก็ทรงแสดงพระเมตตา รับสั่งทักทายและตรัสเรียกใช้สอย ทรงไต่ถามถึงงานที่ไปทำนั้น เป็นการแสดงถึงความใส่ใจพระทัยในกิจการของสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้เป็นอย่างยิ่ง

อนึ่ง สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้นับเป็นต้นเค้าของมหาวิทยาลัยแรกแห่งกรุงสยาม คือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติได้เพียง 52 วัน ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นเป็น “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2453 อีกทั้งยังโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินที่เหลือจากราชฎาระเบียงไรกันสร้างพระบรมรูปทรงม้าทั้งสิ้น 982,672 บาท 47 สตางค์ เป็นทุนสำหรับทำการปลูกสร้างโรงเรียนต่อไป และได้ทรงตั้งพระบรมราชาปณิธานไว้ว่า เมื่อพระองค์เจริญพระชนมายุครบ 3 รอบ ในอีก 6 ปีต่อมา จะต้องมิมหาวิทยาลัยขึ้นในกรุงสยามเพื่อเป็นพระบรมราชานุสาวรีย์แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ และในที่สุด ณ วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ.2459 ก็ได้มีพระบรม

ราชอาณาจักรโปรตุเกสให้ประดิษฐานโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” มหาวิทยาลัยแรกแห่งกรุงสยาม สมเด็จพระบรมราชปณิธาน

2. ผู้ฟัง

ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีอยู่มากมาย อาทิเช่น เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้แก่ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และเจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิมิไกร (ม.ร.ว.คดี สุทัศน์) อีกทั้งยังมีข้าราชการที่เกี่ยวข้อง เช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา ในขณะที่นั้นเป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์) รวมถึงบรรดานักเรียนก็เป็นกลุ่มผู้ฟังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงมีพระราชดำรัสด้วย แต่สำหรับบุคคลที่มีอิทธิพลและบทบาทสำคัญอย่างแท้จริงในการปฏิรูปการศึกษา โดยเป็นสื่อกลางให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้นั้น มีดังต่อไปนี้

2.1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ที่ทรงเอาพระทัยใส่ค้นคว้าปรับปรุงด้านการศึกษาอยู่เสมอ นับตั้งแต่ครั้งที่ทรงเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก ก็ได้ทรงดูแลงานด้านการศึกษาโดยทรงรับผิดชอบกิจการต่าง ๆ ของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบอย่างดียิ่ง เป็นที่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสในงานไถ่หนังสือครั้งแรกตอนหนึ่งว่า

“...การซึ่งได้จัดโรงเรียนทั้งปวงนี้ ดิศวรกุมารเป็นผู้สมควรที่จะได้รับ คำสรรเสริญในการที่อุสาห์จัดให้เรียบร้อยกันไป ได้สม่ำเสมอตลอด เปนพยานในการซึ่งเธอมีความเคารพต่อคำสั่งของฉัน แลรักใคร่ในการที่จะร่ำเรียนวิชา จึงต้องขอขอบใจเธอในส่วนหนึ่งต่างหาก...”*

ซึ่งสิ่งนี้เป็นสาเหตุสำคัญให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการในเวลาต่อมา ซึ่งก็ได้ทรงวางระเบียบราชการกรม และของโรงเรียน อาทิเช่น ทรงวางระเบียบ

* ดู ภาคผนวก 26 หน้า 257

ข้อบังคับตำแหน่งหน้าที่เสมียนพนักงานในการเข้ารับราชการ การเลื่อนตำแหน่ง การลาออก ลงโทษ กำหนดข้อสอบวิชาเสมียน ทรงจัดเจ้าพนักงานตรวจโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง (สุนทรวิวัฒน์ และคนอื่น ๆ, 2536: 48 – 49) ซึ่งกิจการต่าง ๆ ดังกล่าวนี้เป็นประโยชน์ต่อการปฏิรูปการศึกษามาก

นอกจากนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังได้เสด็จไปศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาดัดแปลงใช้ในประเทศสยามด้วย แต่เมื่อพระองค์เสด็จกลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทันทีในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 พระองค์มีความอาลัยในงานปฏิรูปการศึกษามาก แต่ก็เข้าพระทัยถึงความจำเป็น ดังที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2495: 11 – 12)

“...การที่ข้าพเจ้าต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าอยู่หัวมิได้ตรัสถามความสมัครของข้าพเจ้า หรือแม้แต่ตรัสบอกให้เตรียมตัวก่อน บางทีจะเป็นด้วยทรงสังเกตเห็นข้าพเจ้ารักกระทรวงธรรมการอยู่มาก ถ้าตรัสถามก็จะทูลขอตัวหรือขอให้ผ่อนผันไปต่าง ๆ จึงตรัสสั่งโดยไม่ไต่ถามทีเดียว แต่เมื่อมีพระบรมราชโองการประกาศเป็นเด็ดขาดเช่นนั้นแล้ว ข้าพเจ้าก็ต้องย้ายไปตามรับสั่งทั้งไม่ได้เตรียมตัว...ซึ่งทรงเลือกสรรเอาตัวข้าพเจ้าไปว่าราชการกระทรวงมหาดไทยจึงวิตกนัก พระเจ้าอยู่หัวตรัสตอบว่า ในส่วนพระองค์ก็ทรงเชื่อแน่ว่าข้าพเจ้าคงจะสามารถจัดกระทรวงธรรมการให้ดีขึ้นได้ แต่การบ้านเมืองซึ่งสำคัญกว่านั้นยังมีอยู่ บางทีข้าพเจ้าจะยังมีได้คิดไปถึง ด้วยต่างประเทศกำลังตั้งท่าจะรุกเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราประมาทไม่จัดการปกครองบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ปล่อยให้หุลหวมอย่างเช่นเป็นอยู่เข้าไปเห็นจะมีภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจจะถึงเสียอิสรภาพของเมืองไทยก็ได้ ถ้าบ้านเมืองเสียอิสระแล้วกระทรวงธรรมการจะได้อยู่ได้หรือ...”

ถึงแม้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว แต่ก็ยังสนพระทัยในการปฏิรูปการศึกษาต่อมา และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมอบหมายให้เป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับกิจการนี้ในบางครั้ง เช่น ทรงรับพระบรมราชโองการเป็นธุระจัดการศึกษาหัวเมืองร่วมกับสมเด็จฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสใน พ.ศ.2441 ซึ่ง “ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง” ของพระองค์มีว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองจำเป็นต้องคิดในทางที่ไม่ใช้เงินมาก เพราะถ้าใช้เงินมากก็จะไม่สำเร็จด้วยจะถูกตัดงบค่าใช้จ่าย และอีกประการ

หนึ่ง ต้องคิดในทางที่จะทำให้สำเร็จได้ แม้จะไม่ดีนักก็ตาม วิธีที่จะสนองความต้องการดังกล่าวนี้ได้ ก็โดยจัดการศึกษาในวัดซึ่งเป็นที่ยังสอนกุลบุตรของไทยมาแต่สมัยโบราณ และให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้แนะนำให้ราษฎรส่งบุตรหลานไปเรียน

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความเห็นนี้แล้ว ทรงเรียกประชุมพิเศษในวันที่ 26 กันยายน พ.ศ.2441 โดยมีการอภิปรายเกี่ยวกับแผนการของกระทรวงธรรมการ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมาร และของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งในการประชุมนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีบทบาทมากกว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเสียอีก (จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ, ร.5ศ.12/7: 20 – 32) ซึ่งที่ประชุมได้ตกลงมอบให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้ดำเนินการศึกษาในส่วนหัวเมือง โดยการอุดหนุนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมาร (แห่งน้อย ติตติรานนท์, 2518: 53 – 64; วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516: 135 – 140) กล่าวได้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารทรงเป็นผู้ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการปฏิรูปการศึกษาของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้หนึ่งเลยทีเดียว

2.2 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีความสำคัญและเป็นที่ยอมรับของพระราชาคณะในการปฏิรูปการศึกษา และทรงเป็นที่ปรึกษา ขอความเห็นในด้านนี้มาตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งทางการศึกษาของสงฆ์และการศึกษาของชาติ พระองค์ได้ทรงดำเนินการตั้งมหาวิทยาลัย ซึ่งได้มีการประกาศตั้งขึ้นโดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ.2436 ได้ทรงนำวิธีการและวิชาการแบบใหม่เข้ามาทดลองสอนและสอบในมหาวิทยาลัย เป็นการแรกเริ่ม ทรงให้นักเรียนใหม่มาศึกษาทั้งภาษาไทย ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต และภาษาอังกฤษ ให้เรียนคณิตศาสตร์เบื้องต้นและวิชาการอย่างใหม่อื่น ๆ ทรงพระนิพนธ์ตำราสำหรับเรียนภาษาอังกฤษและตำราคณิตศาสตร์เบื้องต้นสำหรับใช้สอนในมหาวิทยาลัย ทรงนำระบบการสอบแบบใหม่เข้ามาทดลองใช้ คือ ให้มีการสอบด้วยการเขียน มีการคิดคะแนนในการสอบเป็นเครื่องตัดสินการสอบว่าได้หรือตก และเป็นเครื่องวัดผลการศึกษาและความรู้ความสามารถของนักเรียน โดยพระองค์ทรงเป็นผู้วางกฎเกณฑ์ในการคิดคะแนนลงเป็นแบบแผนสำหรับใช้ในมหาวิทยาลัยด้วยพระองค์เอง ทรงทดลองใช้วิธีการแบบใหม่เหล่านี้ในโรงเรียนของมหาวิทยาลัยจนเป็นที่นิยมแพร่หลายออกไปอย่างรวดเร็ว และได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี เป็นที่ต้องพระราชาคณะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงสนับสนุนและสรรเสริญวิธีการเหล่านั้นว่าเป็นวิธีการที่ดี (สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: [4])

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจะขยายการศึกษาออกไปยังหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทรงเห็นว่าสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้หนึ่งที่เหมาะสมจะรับผิดชอบการนี้ ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสที่ 12/1359 ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ.124 ตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 119)

“...การศึกษาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการวัด และเป็นการศึกษาที่ทรงคุ้นเคยเอาพระทัยใส่อยู่ ทั้งพระยาวิสุทธกวีก็ได้เคยกราบทูลหาหรือมาบ้างแล้ว เหตุฉะนั้น ขอได้โปรดช่วยทรงพระดำริในเรื่องนี้ จะทรงมีความเห็นอย่างไรบ้าง ได้บอกกรมตำรวจให้ช่วยคิดอีกคนหนึ่ง...”

ดังนั้น สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีโอกาสได้เสนอความเห็นเช่นเดียวกับสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่ง “ความเหน็ดเหนื่อยเรื่องการค้าขาย” ของพระองค์นั้น ส่วนใหญ่เหมือนกับความเห็นของสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ทรงมีเพิ่มเติมลงไปอีกว่าการศึกษาของเด็กหญิงในวัดจะจัดได้ลำบาก จึงควรให้การจัดการศึกษาสำหรับเด็กหญิงอยู่ในความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการ

หลังจากการประชุมพิเศษเมื่อวันที่ 26 กันยายน พ.ศ.2441 นั้นแล้ว ที่ประชุมได้ตกลงมอบให้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้ดำเนินการศึกษาในส่วนหัวเมือง โดยการอุดหนุนของสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งในเบื้องต้น สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแต่งตั้งพระราชาคณะไปเป็นผู้อำนวยการ มีหน้าที่ออกไปตรวจสอบสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในมณฑลที่รับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัดและโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนี้ยังทรงแนะนำพระสงฆ์ ชมราวาส ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และจัดส่งภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป

ผลของการปฏิรูปการศึกษาภายใต้ความรับผิดชอบของสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ด้วยความอุดหนุนของสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสนี้ ปรากฏว่าเจริญก้าวหน้าเป็นลำดับ ซึ่งในภายหลัง สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงโอนหน้าที่กลับไปให้กรมศึกษาธิการดำเนินการต่อไป ส่วนสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงเป็นผู้บัญชาการทั่วไปตามเดิม (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516: 137 – 150)

และหลังจากนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้ทรงเสนอ “พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร” ขึ้นอีก โดยทรงวางโครงการต่าง ๆ โดยละเอียด ซึ่งเป็นวิธีการปฏิรูปการศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นพ้องด้วย ดังความในพระราชหัตถเลขาที่ 14/1473 ลงวันที่ 13 มกราคม ร.ศ.124 ตอนหนึ่งว่า (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 634)

“...กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้รับลายพระหัตถ์ที่ 10/207 ลงวันที่ 2 มกราคม ทรงอธิบาย เรื่องการศึกษา ซึ่งพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ คิดจะจัดต่อไปได้ทรงร่างโครงการที่จะจัดส่งมาให้เลือกนั้น หม่อมฉันได้ตรวจดูตลอดแล้ว เห็นว่าเป็นความคิดที่ได้ทรงตรึกตรองเป็นอันมาก เป็นทางที่ควรจะดำริ จะได้ส่งไปยังกรมศึกษาสำหรับประกอบแก่การที่จะคิดเรื่องการเล่าเรียนสืบไป...”

2.3 เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เกิดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ.2410 เป็นโอรสองค์ใหญ่ในพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งพระอัยกาของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีสนใจการศึกษาเล่าเรียนมาตั้งแต่เด็ก ได้เล่าเรียนอยู่ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจนสำเร็จ เป็นนักเรียนเรียนดีมาโดยตลอด จนได้รับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในสมัยนั้น พระบิดาท่านก็นำไปฝากไว้กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และได้รับการบรรจุเป็นเสมียนในกระทรวงธรรมการเมื่ออายุ 19 ปี ต่อมา ท่านได้ย้ายตามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไปรับตำแหน่งเป็นเลขานุการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่ออายุ 25 ปี

ในปี พ.ศ.2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งในขณะนั้นเป็นพระมนตรีพจนกิจ ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ในฐานะเป็นพระอภิบาลและพระ

อาจารย์พิเศษส่วนพระองค์ และต่อมาได้เป็นอัครราชทูตพิเศษประจำอังกฤษอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย กับได้เลื่อนเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (สมุน อมรวิวัฒน์ และคนอื่น ๆ, 2536: 53 – 54)

การที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้รับหน้าที่พระอภิบาลนี้เป็นโอกาสสำคัญที่ทำให้ท่านได้เสนอ “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ” ดังที่กล่าวมาแล้วว่าเป็นความเห็นที่สำคัญที่สุดอันหนึ่งในการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้

ต่อจากนั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ได้มีส่วนร่วมในการปฏิรูปการศึกษาอย่างต่อเนื่อง เริ่มตั้งแต่เป็นผู้อำนวยการสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนและโรงเรียนมหาดเล็ก ย้ายไปดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองในกระทรวงธรรมการ จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านก็ได้ดำรงตำแหน่งสูงสุด คือ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2455 (เน่งน้อย ติตติรานนท์, 2518: 157) กล่าวได้ว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ที่มีบทบาทในการปฏิรูปการศึกษาของประเทศสยามมากที่สุดคนหนึ่งเลยทีเดียว

3. ข้อจำกัด

ข้อจำกัดหรืออุปสรรคที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มีอยู่มากมาย จากการศึกษาของวุฒิชัย มูลศิลป์ (2516) สามารถสรุปเป็นประเด็นใหญ่ ๆ ได้ทั้งหมด 3 ประเด็น ดังต่อไปนี้

3.1 ความเข้าใจผิดของประชาชนเกี่ยวกับการจัดตั้งโรงเรียนและสอนหนังสือ

ความเข้าใจผิดในช่วงแรกของการปฏิรูปการศึกษา เกิดจากการกล่าวเล่าลือกันว่า โรงเรียนต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นก็เพื่อใช้เป็นที่เก็บเอาตัวเด็กไปเป็นทหาร ความเข้าใจผิดนี้เกิดขึ้นก่อนที่จะตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น และโรงเรียนส่วนใหญ่ขณะนั้นสังกัดอยู่กับกรมทหารมหาดเล็ก การที่การศึกษาไปสังกัดกับกรมมหาดเล็กเช่นนี้ ประกอบกับลักษณะของการเรียนการสอน ดังเช่นการที่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแต่งเครื่องแบบทหาร ถืออาวุธอย่างทหาร อยู่ประจำที่โรงเรียนและได้รับเงินเดือนเท่าพลทหาร เป็นต้น ทำให้คำเล่าลือดูน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

คำเล่าลือนี้คงจะแพร่ขยายไปอย่างกว้างขวางภายหลังที่ได้ตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นในปี พ.ศ.2427 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงแก้ไขข้อ

จำกัดนี้ด้วยการสื่อสารกับราษฎรของพระองค์ผ่าน “ประกาศตั้งโรงเรียน” ดังความตอนหนึ่งว่า (เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511: 23)

“...บัดนี้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ราษฎร ตื่นเกล้าถุกกันว่าซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนั้น พระราชประสงค์จะเก็บ เด็กนักเรียนเปนทหาร ผู้ที่จะส่งบุตรหลานเข้ามาเล่าเรียนหนังสือก็มักจะ พากันหวาดหวั่นครั่นคร้าม ว่าบุตรหลานจะต้องเปนทหารเปนอันมาก ที่ พุดเล่าถุกอย่างนี้เปนการไม่จริง ห้ามอย่าให้ผู้ใดพลอยตื่นตื่นเชื่อฟังคำ เล่าถุกนี้เปนอันขาด คนที่ควรจะชักเปนทหารก็มีอยู่พวกหนึ่งต่างหาก ไม่ ต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมเด็กมาเปนทหารเลย อนึ่งเด็กทั้งปวงนี้ ก็แต่ ล้วนเปนบุตรหลานไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งสิ้นด้วยกัน ถ้าจะเก็บเอามาเปน ทหารเสียตรง ๆ นั้นไม่ได้หรือจะต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมให้ลำบาก แล เปลื้องพระราชทรัพย์ด้วยเหตุใด...”

ประกาศนี้คงจะทำให้คำเล่าลือสงบลงไปมาก และเมื่อเวลาผ่านไปมีการตั้งกรม ศึกษาธิการขึ้น และโอนการจัดการศึกษามาให้กรมศึกษาธิการดำเนินงานต่อ คำเล่าลือที่ทำให้เกิด ความตกใจก็ย่อมน้อยลงไปอีก เพราะโรงเรียนไม่ได้สังกัดกรมทหารมหาดเล็กดังแต่ก่อน ประกอบ กับข้อเท็จจริงต่อมาภายหลังได้แสดงให้เห็นว่า ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนแล้ว ไม่ได้เปนทหาร กันทั้งหมด คำเล่าลือก็หมดไปเอง อย่างไรก็ตาม การแก้ไขข้อจำกัดข้อนี้ต้องใช้เวลานานพอสมควร เพราะปรากฏว่าในต้นปี พ.ศ.2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราช คำรัสพระราชทานนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบว่า

“...เรามีความเสียใจอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ได้เห็นรายงาน กรมศึกษาธิการทราบว่าการเรียนที่จัดตามพระอารามต่าง ๆ นักเรียนลด ถอยน้อยลงไป ด้วยความตื่นตกใจว่าจะเก็บมาเปนทหารเปนต้นเหตุ ความเข้าใจผิดเช่นนี้ไม่มีที่สิ้นสุดลงได้ เปนที่ให้เกิดความรำคาญแลเสีย ายเวลาที่คนต้องมาตื่นตกใจเสียมิได้รำเรียน แต่ที่จริงนั้น การเล่าเรียน ศึกษากับการทหารมิได้เกี่ยวข้องกันอย่างหนึ่งอย่างใดเลย พระบรมวงษา นุวงศ์ แลข้าราชการผู้ซึ่งใกล้ชิดในราชการ คงจะทราบชัดอยู่ทั่วกันแล้วว่า ความจริงเปนอย่างไร แต่คนภายนอกซึ่งมิได้เกี่ยวข้องในราชการไม่ทราบ เหตุ จึงคิดวิตกสงสัยไปต่าง ๆ ขอให้พระบรมวงษานุวงศ์แลข้าราชการ ทั้งปวงเห็นประโยชน์อันจะมีแก่คนทั่วหน้า โดยความกรุณาช่วยชี้แจงข้อ

ความนี้ให้คนภายนอกทราบ เมื่อได้ยินได้ฟังข้อสงสัยเคลือบแคลงอันนี้
ให้สิ้นความวิตกสงสัยด้วย...”*

ซึ่งในภายหลังก็ยังทรงระมัดระวังในเรื่องนี้ แม้กระทั่งการตั้งชื่อโรงเรียน ซึ่งพบ
จากพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพ เรื่องที่สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารภาพขอพระราชทานเปลี่ยนชื่อ “สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือน” เป็น “โรง
เรียนมหาดเล็ก” ว่า (โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, ร.5ศ.5/9[ก – บ]: 56)

“...ได้คิดแต่แรกแล้วว่าควรจะเป็นดังนี้ แต่ซึ่งไม่ได้ว่า
กระไรนั้น เพราะนึกว่าบางทีจะไม่ต้องการปรารถนาของคน ด้วย
มหาดเล็กออกจะเป็นหน้าที่สำหรับเป็นขุนนาง เรียกอย่างเดิมจะเป็นที่นิยม
จึงได้ตั้งชื่อนั้นดอกระมัง เมื่อความเข้าใจนั้นผิดไปลงตามความ
ต้องการแล้ว ก็เป็นที่พอใจให้ประกาศ...”

หลังจากข้อจำกัดแรกนี้ผ่านพ้นไปแล้ว มาถึงปลายรัชกาล ก็เกิดข้อจำกัดใหม่ขึ้น
เนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาจำเป็นจะต้องใช้เงินอีกเป็นจำนวนมาก จึงเริ่มมีการเก็บเงินค่าเล่า
เรียนเพื่อเป็นการผ่อนภาระของรัฐบาล เพื่อให้การศึกษาขยายได้กว้างขวางขึ้น และเพื่อให้กรม
ศึกษาธิการใช้เงินที่มีอยู่ขยายการศึกษาในระดับสูงขึ้นมาได้มากขึ้น แต่การเก็บเงินค่าเล่าเรียนนี้
ก่อให้เกิดการโต้แย้งกันอย่างกว้างขวาง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภ
ว่า “...สังเกตดูหนังสือพิมพ์ลงโต้ตอบกันด้วยเรื่องเก็บเงินค่าเล่าเรียนไม่รู้แล้วรู้รอด...” ซึ่งทรงมีพระบรมราช
วินิจฉัยเกี่ยวกับข้อจำกัดนี้ไว้ว่า

“...เมื่อว่าโดยย่อ ความคิดกรมศึกษาที่ได้ทำมาแต่
ก่อนก็เดินทางคับแคบอยู่เหมือนกัน พึ่งจะมาเริ่มคิดทางกว้างขวางขึ้น แต่
เมื่อเวลาจะเดินทางกว้างขวางเช่นนี้ไม่ได้ประกาศบอกเล่าให้เข้าใจ
ชัดเจนว่าประสงค์อย่างไร บอกแต่วิธีที่จะทำ ผู้ที่เคยคิดเคยรู้แต่อย่างเก่า
ก็ไม่สามารถจะรู้แลคิดตามความคิดอย่างใหม่ได้ จึงเห็นว่าถ้าปล่อยให้
ทุ่มเถียงกันไป จะชักให้โง่กันลงไปทุกที การเล่าเรียนจะร่ำรสาย ควรจะ
เป็นประกาศชี้แจงพระราโชบาย พอให้คนแลเห็นทางเสียบ้าง...”**

* ดู ภาคผนวก 29 หน้า 262

** ดู ภาคผนวก 38 หน้า 273

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้รับพระราชหัตถเลขาขึ้น ก็ได้มีการร่างประกาศเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม แต่ประกาศนี้ไม่ได้ประกาศออกมา เพราะสิ้นรัชกาลเสียก่อน แต่อย่างไรก็ตาม ก็ได้มีการเพิ่มจำนวนอย่างฉับพลันของนักเรียนและโรงเรียน ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ซึ่งคงจะได้มีการชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจได้โดยวิธีใดวิธีหนึ่ง หรืออาจจะทรงใช้วิธีเรียบริจาคเพื่อลดค่าเล่าเรียนที่จะเก็บให้น้อยที่สุด ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2508: 19)

“...จะบอกความลับอะไรสักอย่างหนึ่ง การศึกษามีทำทางที่จะได้เงินจากผู้ให้ไม่น้อย แต่ความปรารถนาไม่อยากจะให้ละลายไป ให้ปนทุนอยู่ แลให้ใช้ในการเล่าเรียนที่จะเป็นผลแก่ชาติแท้ ไม่ใช่อย่างแจกคนขอทานให้เกียจคร้านมากขึ้น แลความปรารถนาเฉพาะสงเคราะห์ชาติไทยเป็นธรรมดา นึกอะไรมาให้ดี ๆ จึงจะให้รู้ชัด...”

3.2 อุปสรรคเกี่ยวกับการดำเนินงานของกระทรวง

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกระทรวงธรรมการเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีแล้ว กระทั่งถึงเจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิกโร เข้ามารับงานต่อและพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีไปเมื่อต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่ากระทรวงธรรมการไม่มีความเจริญเท่าที่ควร โดยได้มีหลักฐานสำคัญอยู่ชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็นข้อจำกัดนี้ คือ เอกสารที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลในกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ.2441 กล่าวถึงการดำเนินงานของกระทรวงธรรมการในระหว่างปี พ.ศ.2435 – 2441 ว่ามีอุปสรรคประการใดบ้าง แต่จากอุปสรรคทั้งหมดนั้นเห็นได้ว่ามีสาเหตุมาจากการถูกตัดงบประมาณด้วยกันทั้งสิ้น

ซึ่งถ้าดูงบประมาณของกระทรวงธรรมการที่ได้รับ ก็ให้เห็นได้ว่าได้รับน้อยจริง โดยงบประมาณที่ได้รับสูงสุดเพียงร้อยละ 3.2 ของงบประมาณแผ่นดิน ทำให้งานหลายอย่างที่กำลังดำเนินไปด้วยดีต้องล้มเลิกไป เช่น การตั้งวิทยาลัย หรือห้องสมุดในปัจจุบัน โรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาช้า ซึ่งในการติดขัดทางด้านงบประมาณของกระทรวงธรรมการนี้น่าจะเป็นที่ตัวเสนาบดี ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภไว้ว่า

“...ด้วยกระทรวงธรรมการนี้ สังเกตดูตรวจงบประมาณครั้งไร เปนกระทรวงที่ถูกตัดยับเยินทุกครั้ง ทั้งรู้ว่าการเล่าเรียน

เป็นสำคัญอยู่ดังนั้น การที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุที่ตัวเสนาบดีโดยมากไม่มี
 ไหวหามพอที่จะอธิบายได้ทาน...”*

ส่วนภายหลัง พ.ศ.2441 นั้น ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนว่ามีอุปสรรคอย่างไรบ้าง แต่ที่
 พอมองเห็นได้ คือ งบประมาณของกระทรวงธรรมการจะต้องเป็นปัญหายืดเยื้อต่อมาแน่นอน อีก
 ประการหนึ่งคือความไม่ปราดเปรียวของตัวเสนาบดีเอง ซึ่งสะท้อนให้เห็นในรูปของการมอบการ
 ศึกษาจากความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการไปให้พระสงฆ์ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวง
 นครบาล จัดถึง 2 ครั้ง ในเวลาห่างกันไม่ถึง 10 ปี ในครั้งแรกมีผลให้กรมศึกษาธิการเลื่องงานจัด
 การศึกษาเฉพาะในกรุงเทพฯ ส่วนในครั้งหลังกรมศึกษาธิการยังเลื่องงานทำน้อยลงไปอีก คือ
 เลื่องงานจัดการศึกษาเพียงในระดับมัธยมศึกษา ซึ่งมีโรงเรียนเพียงไม่กี่โรงเรียนนั้น

3.3 การขาดแคลนบุคคลที่มีความสามารถในการจัดการศึกษา

เนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาเป็นงานที่ริเริ่มขึ้นใหม่ จึงไม่มีผู้ที่มีประสบการณ์ใน
 งานด้านนี้มาก่อน ซึ่งข้อจำกัดที่เกิดขึ้นนี้อยู่ในลักษณะเดียวกับการขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้ความ
 สามารถในการปฏิรูประบบราชการที่ได้กล่าวมาแล้ว

ความขาดแคลนบุคคลในการปฏิรูปการศึกษานี้มีมาตั้งแต่เริ่มแรก เมื่อครั้งพระ
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษของลูกผู้ดีขึ้นใน
 พ.ศ.2414 ก็ไม่สามารถจะตั้งได้ เพราะหาครูที่เหมาะสมไม่ได้ ถึงกับต้องส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์
 และเมื่อตั้งโรงเรียนในระยะแรกขึ้น โรงเรียนเหล่านั้นก็ไปสังกัดในกรมทหารมหาดเล็ก เพราะผู้
 ดำเนินงานคือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้บัญชาการกรมทหารมหาดเล็กอยู่
 ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะตั้งสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน ก็ไม่สามารถจะ
 ทรงตั้งได้ทันที ด้วยไม่มีบุคคลที่พอจะไว้วางพระราชหฤทัยได้มาดำเนินงาน จึงต้องรอจนกระทั่ง
 เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีกลับจากอังกฤษแล้ว และเมื่อสมเด็จฯ กรมพระยารัชมงคลนเรศ
 ทรงรับงานจัดการศึกษาในหัวเมืองไปจัดทำ ยังทรงกล่าวว่า ผู้อำนวยการในมณฑลต่าง ๆ ยัง
 แต่งตั้งได้ไม่ครบ เพราะขาดบุคคลที่เหมาะสม

นอกจากนี้ การโยกย้ายข้าราชการจากกระทรวงหนึ่งไปทำงานอีกกระทรวงหนึ่ง
 หรือบางครั้งเป็นการย้ายติดตามผู้บังคับบัญชา เพราะผู้บังคับบัญชาเห็นว่าเป็นผู้ทำงานขยัน

* ดู ภาคผนวก 33 หน้า 268

ขันแข็งไว้ใจได้ หรือเป็นผู้ใกล้ชิด ดังเช่นที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ย้ายตามสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพไปรับตำแหน่งเป็นเลขานุการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นต้น ซึ่งสิ่งนี้เป็นอุปสรรคแก่การงานเดิมซึ่งอาจว่างลงชั่วคราว หรือจนกว่าผู้มาแทนจะเข้าใจงานใหม่ได้ดี

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า บุคคลที่จะพอทำงานได้เป็นที่ขาดแคลนมากเพียงใด ทั้งนี้ยังไม่ได้พิจารณาว่าบุคคลที่มีอยู่แล้วมีความสามารถและความเหมาะสมเพียงใด เมื่อเป็นเช่นนี้ทางแก้ไขที่จะเป็นไปได้โดยสะดวกก็คือ การจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นที่ปรึกษา ซึ่งจะต้องใช้เงินสูงมาก อีกทั้งบางครั้งข้อเสนอบริการของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศเหล่านี้ก็ไม่สามารถปฏิบัติตามได้ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อการปฏิรูปการศึกษาดำเนินต่อไปเรื่อย ๆ ก็ย่อมมีผู้ทำสำเร็จการศึกษาและมีความรู้พอที่จะรับราชการได้มากขึ้น ข้อจำกัดนี้ก็ย่อมจะลดความสำคัญลงไปที่สุดในที่สุด

4. ผู้พูด

ลักษณะที่ดี (good character) ที่ช่วยสร้างความน่าเชื่อถือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้ส่งสาร ซึ่งเห็นได้อย่างเด่นชัดที่สุดจากพระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา คือ ทรงเป็นผู้มีความรอบคอบ (prudence) และความสุขุม (wisdom) เนื่องจากทรงมีแนวพระราชดำริว่า “...การเล่าเรียนนี้มีข้อสำคัญอยู่ที่จะทำให้แล้วเร็วไม่ได้ ต้องตั้ง 10 ปี 20 ปี จึงจะได้...” (จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ, ร.5ศ.12/7: 21) ด้วยเหตุนี้ จึงทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยในการดำเนินการปฏิรูปการศึกษาโดยละเอียดแทบจะทุกขั้นตอน ซึ่งที่น่าสนใจก็คือไม่ทรงละเลยรายละเอียดปลีกย่อยซึ่งคนทั่วไปมักจะมีได้นี้ถึง โดยในที่นี่จะขอยกตัวอย่างกรณีการสร้างตึกเรียนในพื้นที่ของวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) *

โครงการนี้เป็นความคิดริเริ่มของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ในการที่จะให้มีสถานที่สำหรับการศึกษาชั้นสูง ด้วยเวลานั้นวัดราชบูรณะกำลังจะสร้างตึกแถวเพื่อเก็บค่าเช่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานเช่าตึกแถวนั้นทั้งหมดแทนประชาชน โดยเก็บเงินจากนักเรียนทั้งหมด 400 คน คนละ 1 บาทเป็นค่าเช่า ซึ่งนอกจากพอค่าเช่าแล้วยังเหลือพอจะไปใช้ด้านอื่นได้อีก ส่วนด้านสถานที่ก็เป็นตึกแถวธรรมดา แต่ไม่ต้องมีห้องครัว ซึ่งวัดก็จะได้ประโยชน์ที่มีรายได้แน่นอนกว่าจะให้ประชาชนทั่วไปมาเช่า

* ตึกนี้พระองค์ได้เสด็จทอดพระเนตรการก่อสร้างทั้งที่ทรงพระประชวรอยู่ แต่เสด็จสวรรคตก่อนที่ตึกจะสร้างเสร็จ จนกระทั่งในปัจจุบันตึกนี้มีชื่อว่า “อาคารสวนกุหลาบ” หรือที่นิยมเรียกกันว่า “ตึกยาว” ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย

ข้อเสนอของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีนี้นับว่าได้ไตร่ตรองโดยรอบคอบมาก แต่เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ไม่ทรงเห็นด้วย และยังทรงแสดงว่าทรงมองโดยรอบด้านมากกว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งมองในแง่ของกระทรวงธรรมการแต่เพียงอย่างเดียว โดยทรงเห็นว่าควรจะสร้างเป็นตึกที่มีความมั่นคงแข็งแรงและสวยงาม นอกจากนี้จะเป็นที่สำหรับศึกษาเล่าเรียนแล้ว ยังเป็นสง่าแก่บ้านเมืองด้วย ส่วนตึกแถวนั้นเป็นธรรมดาที่จะไม่แข็งแรงและไม่สวยงาม “...ด้วยถึงว่าทำดีมนุษย์ที่มาอยู่มันไม่รู้สึกรู้ค่าเช่าก็ไม่ได้มากกว่า ห้องที่ทำกว้างเพียง 6 ศอกสี่เหลี่ยมอย่างพวกยิว เมืองไทยเขาหากินกันอยู่ก็ได้ราคาเท่ากับตึกดี...” ส่วนเรื่องค่าเช่าก็ทรง “...ขอให้คิดตัวอย่างเสียใหม่ทีเดียว ขออย่าให้ถือเอาพระคลังข้างที่เป็นหลักในเรื่องนี้ เพราะพระคลังข้างที่ไม่ได้เกี่ยวของอะไรกับวัดราชบูรณเลย...”*

ภายหลังเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลว่าได้คิดค่าเช่าให้แก่วัดเดือนละ 150 บาท 50 สตางค์ คือร้อยละ 6 จากทุนที่สร้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงความยุติธรรม (justice) ในเรื่องค่าเช่านี้ ถึงแม้ในเวลานั้นเรื่องงบประมาณยังเป็นปัญหาใหญ่ของกระทรวงธรรมการ แต่ก็ทรงเห็นว่า

“...เรื่องค่าเช่าถ้าว่าตามอินเตอเรสต์ธรรมดาจะอยู่ข้างเสียเปรียบ ด้วยไม่ได้คิดราคาที่ดินเข้าเป็นทุน แล้วให้แต่ 100 ละ 6 ถ้าเอาราคาที่ดินเข้าคิดด้วยจะลดลงไปกว่านั้นมาก ถ้าจะให้ฟังเพราะถึงจะคิดค่าเช่าให้ไป 100 ละ 7 ครั้งในต้นทุน ก็ยังเป็นราคาเช่าถูก แลเงินนั้นไม่ไปไหนเสีย เหมือนกับชักไว้เป็นทุนสำหรับสร้างตึกต่อไป แต่การที่วัดควรจะเอาค่าเช่าถูกกว่าที่ปลูกให้เช่าค้าขายนั้นก็มีเหตุผลสมควร เพราะวัดเป็นน่านี่จะต้องจัดการเล่าเรียน ที่ได้ค่าเช่าก็เหมือนกับรัฐบาลสวัสดิดี** มันคิดได้ 2 ทางเช่นนี้...”***

ต่อมา เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้มีหนังสือที่ 200/4094 ลงวันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) กราบบังคมทูลพระกรุณาถึงทางเลือก 2 ทางที่พระราชทานมานี้ ท่านจะขอเลือกจ่ายค่าเช่าร้อยละ 6 โดยชี้แจงว่าขณะนั้นงบประมาณของกระทรวงธรรมการมีน้อย และการเริ่มจากค่าเช่าถูกจะเพิ่มค่าเช่าขึ้นภายหลังได้อีก หากเริ่มที่ค่าเช่าแพงจะขอเพิ่มอีกได้

* ดูภาคผนวก 36 หน้า 271

** subsidy คือ เงินบำรุงที่รัฐบาลให้

*** ดูภาคผนวก 37 หน้า 272

ลำบาก (สร้าง ร.ร.วัดราชบูรณ, ร.5ศ.5/81[ว]: 38) แต่ในภายหลังคงจะมีการปรึกษาหารือกันในกระทรวงธรรมการอีกครั้ง และตกลงที่ค่าเช่าร้อยละ 7.5 ในที่สุด เห็นได้จากความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีที่ 23/809 ลงวันที่ 13 สิงหาคม ร.ศ.129 พร้อมกันนี้ ในพระราชหัตถเลขาของคดียังแสดงถึงความปรารถนาดี (good will) และความตั้งพระทัยที่จะรักษาประโยชน์ของวัดต่าง ๆ ซึ่งกระทรวงธรรมการจะขอใช้เงินผลประโยชน์มาสำหรับอุดหนุนในการนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า

“...ส่วนเงินของวัดใดที่จะถอนมา ต้องเป็นเงินที่เหลือจ่ายสำหรับเก็บ เช่นวัดจักรวรรดิ เพราะการปฏิสังขรณ์ก็ไม่มีอะไร พระมณฑลทิพทำให้ใหม่หมดจดทั่วไปแล้ว ส่วนตึกแถวที่จะให้เช่าก็มีทุนรอนทำพอที่จะให้เช่าแล้ว ค่าเช่าตึกเหล่านั้นพอที่จะเลี้ยงวัดแล้ว เงินที่ฝากธนาคารเป็นเงินนอนแท่งเช่นนี้ ควรจะเอามาใช้ได้ ถ้าวัดใดซึ่งมีทุนต้องเก็บดอกเบี้ยใช้จ่ายในการวัด จะได้ค่าเช่าเท่ากับดอกเบี้ยที่เคยได้ พอจ่ายการวัดเช่นนี้ก็เห็นจากถอนได้

แต่ถ้าวัดใดซึ่งมีท่าทางที่จะต้องปฏิสังขรณ์ จะไปถอนเงินมาใช้เสียในการโรงเรียน ปล้ยให้วัดโทรมเช่นนั้นเห็นจะไม่งาม เพราะการปฏิสังขรณ์พระอารามให้บริบูรณ์ดีอยู่ก็เป็นข้อสำคัญอันหนึ่ง เพราะฉะนั้นขอให้พิจารณาดูจะถอนได้แห่งใดบ้างตามอย่างเช่นที่ว่านี้ ว่ากันเป็นราย ๆ ไป...”*

นอกจากนี้ ยังทรงเป็นฝ่ายรุก (proactive) ในการที่ทรงติดตามตรวจสอบเรื่องนี้อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะตกลงกันเรื่องค่าเช่าเรียบร้อยแล้ว และลงมือสร้างตึกแล้วก็ตาม ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาวิชิตรวงศวิภูมิกโรตอนหนึ่งว่า (สร้าง ร.ร.วัดราชบูรณ, ร.5ศ.5/81[ว]: 96 – 97)

“...ด้วยพระมณฑลทิพมุนีมีหนังสือมาว่า เงินซึ่งได้ให้ในการแลกเปลี่ยนที่ดิน 91,043 บาทนั้น ได้จัดสร้างตึกแถวด้านถนนสำเพ็ง 34 ห้อง สิ้นเงิน 48,960 บาท รื้อย้ายกุฎที่แลกเปลี่ยนที่ดิน 2,043 บาท ย้ายศาลาการเปรียญ 8,000 บาท รวมจ่าย 59,003 บาท แต่เงินรายนี้พระมณฑลทิพมุนีได้ทราบว่ามีที่กระทรวงธรรมการเสีย 8,000 บาท...เห็นว่าตามหนังสือที่พระมณฑลทิพมุนีกล่าวนี้ ไม่ผิดจากทางที่ได้

* ดู ภาคผนวก 39 หน้า 274

อนุญาตไปแก้กรรมศึกษา แต่ข้อซึ่งว่าเงินสูญไปในกระทรวงธรรมการ
8,000 บาทนั้น สูญไปทางไหนอย่างไร ขอให้ชี้แจงมาให้ได้ความ...”

ตัวอย่างที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่าแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงให้ความสำคัญกับการปฏิรูปการศึกษาเป็นอันดับแรก แต่ก็ไม่ทรงละเลยงานด้านอื่น ๆ โดย จะทรงจัดการให้ทุก ๆ ด้านได้รับผลประโยชน์มากที่สุด เนื่องจากการที่ทรงปฏิรูปการศึกษาก็เพื่อ เป็นพื้นฐานในการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองในทุก ๆ ด้าน ดังเช่นในตัวอย่างนี้ การสร้างตึก นอกจากจะให้เป็นทีเรียน ซึ่งมีประโยชน์ต่อการปฏิรูปการศึกษาแล้ว ยังมีประโยชน์เป็นรายได้ที่แน่นอน ให้กับวัด และช่วยสร้างความสวยงามแก่บ้านเมืองอีกด้วย

นอกจากนี้ ยังทรงสนพระทัยแม้แต่เรื่องเล็กน้อย ดังเช่นเครื่องแบบนักเรียนของ สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน ก็ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยโดยละเอียด ซึ่งแสดงถึงความปรารถนาดี (good will) ของพระองค์ ที่ทรงรักษาผลประโยชน์ของนักเรียน คือ ไม่ให้นักเรียนรู้สึก ก่อเขินในเวลาเฝ้าแทน และไม่ให้เป็นการหมดเปลืองที่จะต้องตัดชุดใหม่เมื่อจบการศึกษาและไม่ ได้รับราชการเป็นมหาดเล็ก กล่าวคือ

“...คือที่เปนอยู่ทุกวันนี้ มหาดเล็กเวรเดช * ฤๅใคร ๆ ที่ เปนมหาดเล็กเช่นพวกนักเรียนนายร้อยเปนต้น มาเฝ้ากับมหาดเล็กออก ก่อ ๆ ด้วยแต่งตัวไม่เหมือนกัน จะไปยืนใกล้กันก็เข้าหมักกันไม่ติด แลไม่รู้ จักมักจี้กับผู้บังคับการมหาดเล็ก มายืนแขวนกะทะอยู่กระดากเข้าก็เลย เปิดไป ถ้าหากว่านักเรียนเหล่านี้จะมาได้มาให้เจ้าหมื่นสรรพพิธ ** รู้จัก ตัวแล้วรู้จักชื่อทั้งบิดามารดา แลให้เปนผู้จัดระเบียบที่เฝ้า เพื่อเวลาไปพบปะ จะทักทายผู้ใด เจ้าหมื่นสรรพพิธจะได้ชี้แจงได้ว่าผู้หนึ่งผู้หนึ่งเช่นนั้นจะดีกว่า เวรเดชถวายแล้วก็ได้ได้รู้จักกันอีกต่อไป อีกในยหนึ่งโดยจะแต่งยุนิฟอม มหาดเล็กเปลี่ยนเสียไม่ต้องใช้กระเป๋เช่นนี้ก็ยอม เว้นแต่จะเปนความ ลำบากแก่เขา ด้วยยุนิฟอมมหาดเล็กแปลกกว่ายุนิฟอมข้าราชการฝ่าย พลเรือน ถ้าเวลารับตำแหน่งแล้วจะใช้ยุนิฟอมนั้นไม่ได้เปนที่เปลืองแก่เขา เพราะฉะนั้นจะใช้ยุนิฟอมพลเรือนก็ได้...”***

* กรมมหาดเล็กที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดใหม่แบ่งมหาดเล็กเป็น 4 เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์ และเวรเดช มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน ซึ่งหน้าที่ของนักเรียนของสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนและโรงเรียนมหาดเล็กตรงกับหน้าที่ของเวรเดช

** เจ้าหมื่นสรรพพิธภักดี (เพิ่ม ไกรฤกษ์) ต่อมาได้เป็นกรรมการของโรงเรียนมหาดเล็ก และได้เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

*** ดู ภาคผนวก 34 หน้า 269

ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาว่านักเรียนยังสมควรแต่งเครื่องแบบมหาดเล็กอยู่ แต่ควรจะเปลี่ยนเสื้อขาวที่มีกระดุม 2 แถว เป็นแถวเดียว และเปลี่ยนป่าไปได้ตามกรมต่าง ๆ ที่เข้ารับราชการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นด้วย แต่ก็ยังทรงเตือนอีกว่า “...แต่เปลี่ยนเช่นนี้ไม่ได้เร็ว เพราะเสื้อเก่ามีจะทิ้งเสียไม่ได้...”* ซึ่งแสดงถึงความรอบคอบของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

แต่การที่ทรงกวัดขั้นเรื่องต่าง ๆ แม้แต่เรื่องเล็กน้อยเช่นนี้ ก็ได้เป็นการที่ทรงจู้จี้จุกจิกหรือทรงเข้ามาก้าวก่ายการดำเนินงาน เพราะพระองค์ได้ทรงแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้มีประสบการณ์ (experienced) ดังเช่นที่ทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับต้นร่างหัวข้อราชการสามัญของพระยาศรีวรวงศ์แต่ครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ที่จะใช้สอนในโรงเรียนมหาดเล็กกว่า (โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, ร.5ศ.5/9[ก - บ]: 139)

“...ที่ว่านี่เอาตัวลงเปนที่ตั้ง ไม่ใช่ตัวข้าเมื่อเปนเจ้าแผ่นดิน คิดเอาตัวลงวางไว้ว่าเมื่อเปนลูกเธออยู่จะนึกว่าอะไร จะรู้สึกเหมือนเล่นศับที่หนักศับที่ไม่แล้งจะหามาทับเจ้าได้อีก เช่นยศประแดง ผู้ดาษ พะยะ เปนต้น ที่รู้ตำแหน่งเหล่านี้ได้ด้วยอะไร เพราะแต่เกิดมาก็ได้ยินเขาขานเบี่ยงหวัดมาจนโต เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าน่าจะทำให้แยกคายดีกว่า นี่อีกสักหน่อย คือมีคำอธิบายย่อ ๆ ไม่ใช่เล่นิทาน ไม่ใช่ชักอุทาหรณ์...”

อนึ่ง ยังมีตัวอย่างที่น่าสนใจในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขข้อจำกัดต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วได้อย่างชาญฉลาด ซึ่งแสดงว่าทรงเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม ลึกซึ้ง มีไหวพริบ (intelligence) ดังเช่นในเรื่องการขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในกระทรวงธรรมการ พระองค์ก็ทรงมอบให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้ดำเนินการศึกษาในส่วนหัวเมือง และยังทรงคาดการณ์ล่วงหน้าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะได้ทรงสังกัดกระทรวงธรรมการ อาจจะมีปัญหาการดำเนินงานซ้ำซ้อนกับกระทรวงธรรมการได้ จึงได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ความตอนหนึ่งว่า (จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ, ร.5ศ.12/7: 78 - 79)

“...ในการที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจะทรงบังคับการสงฆ์หัวเมืองทั้งปวงในการเล่าเรียนนี้ บางทีจะมีการที่เกี่ยวกับธุระการจะเป็นเหตุขัดข้องกันขึ้นได้บ้าง เพื่อจะป้องกันไม่ให้น้ำที่แก่งแย่งกัน ซึ่งจะ

* ดู ภาคผนวก 35 หน้า 270

เป็นความยากของผู้น้อย จึงเห็นว่ากระทรวงธรรมการจะบังคับการที่เป็น
 ธุรการควรจะต้องให้กรมหมื่นวชิรญาณรู้เห็นด้วย แต่นี่ต่อไปถ้ากระทรวง
 ธรรมการจะมีตราไปยังพระสงฆ์หัวเมืองให้ส่งร่างตราถวายกรมหมื่นว
 ชิรญาณวโรสทรงตรวจก่อน อย่างกระทรวงกระลาโหมส่งร่างตราซึ่งจะมี
 ไปบังคับการในหน้าที่พลเมืองให้กระทรวงมหาดไทยตรวจก่อนนั้น ถ้ามีที่
 ขัดข้องก็ให้ได้เถียงกันได้...”

หรือการที่ต้องทรงจ้างที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ รวมทั้งการที่มีชาวต่างประเทศ
 มาร่วมเปิดโรงเรียนในกรุงเทพฯ ในช่วงปฏิรูปการศึกษานั้น ทรงมองเห็นทั้งผลดีและผลเสีย ดัง
 ความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาไพศาล
 ศิลปศาสตร์ตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2508: 27)

“...การสั่งสอนของพวกมิชชันนารีนี้ ทำให้คนเรามี
 ความรู้แลมีความฉลาดได้บางอย่าง แต่มีโทษซึ่งดูเหมือนจะปลูก
 แปรรอยคิด* เพราะได้ทำลายเสียโดยที่ตั้งแห่งทางสั่งสอนแล้ว เป็นข้อที่
 ควรจะพิจารณาอยู่...”

ด้วยเหตุนี้ จึงทรงกำหนดการสอนของศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ ซึ่งเป็นหมอสอน
 ศาสนาผู้หนึ่งที่ได้เข้ามาตั้งโรงเรียนที่กรุงเทพฯ ไว้ว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
 2477: 165)

“...การสอนนั้นห้ามมิให้สอนศาสนาคริสเตียนเป็นอัน
 ขาด ให้สอนแต่ธรรมเนียมการหนังสือและให้ฝึกหัดลายมือให้ใช้เป็น
 เสมียนได้ วิชาคิดเลขและวิชาช่างที่เป็นประโยชน์และธรรมเนียมต่าง ๆ ที่
 จะเป็นคุณแก่แผ่นดิน...”

ส่วนปัญหาเรื่องขาดแคลนงบประมาณและเก็บเงินค่าเล่าเรียน ทรงเป็นแบบอย่าง
 ให้ราษฎรเห็น ดังความในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีตอน
 หนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2508: 24 – 25)

“...ในเวลานี้ เห็นว่าลูกหญิงเล็กเยาวมาลย์นฤมล กรม
 ขุนสวรรค์โลกย์ตายลง ทรัพย์สมบัติมีอยู่ ซึ่งจะชักออกนอมไปเพื่อสา

* patriotic คือ ความรักชาติ ในที่นี้ทรงหมายถึงความเชื่อตรงต่อพระผู้เป็นเจ้าของคริสต์ศาสนา ซึ่งเหล่าหมอสอนศาสนาจะใช้ชักจูงคน
 ไทยให้นับถือคริสต์ศาสนา

ธารณประโยชน์สำหรับแก่ชาติไทย ประมาณสัก 80,000 บาท จะยอมให้เงินรายนี้ใช้ในการศึกษา เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนของชาติ แลให้เป็นส่วนข้างสมบัติตั้งอยู่ไม่ใช่จ่ายสูญไป เพื่อจะได้เป็นที่ระลึกถึงผู้ตาย ให้ญาติพี่น้องเขาได้อนุโมทนา...การที่ลงมือเช่นนี้ เพื่อจะให้ปรากฏเป็นแบบอย่างแก่ผู้ซึ่งจะมีใจศรัทธาสามารถจะทำได้ ข้อสำคัญนั้นต้องรักษาความยินดีของผู้บริจาคอย่าให้ตกไปเสียได้นั้นเป็นข้อสำคัญ ถ้าดำเนินทางให้พอสมควรดีน่าจะมีความยินดีต่อไป การครั้งนี้ขอให้เห็นว่า ทำตัวอย่างให้คนเห็น ต้องหมายใจไว้ว่า ภายหน้ายังมีอีกมาก...”

ซึ่งเป็นการแสดงว่าทรงไม่เห็นแก่ตัว (unselfish) ในการที่ไม่ทรงขอให้ผู้อื่นบริจาคเงินอยู่ฝ่ายเดียว พระองค์ก็ทรงบริจาคด้วย ซึ่งข้อนี้นอกจากจะเป็นปัจจัยที่สร้างความอบอุ่นใจ (safety factor) แล้ว ยังเป็นการที่ทรงปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม ได้แก่ บริจาคคือ การบริจาคสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ หรือมีประโยชน์น้อยกว่าแคบกว่า เช่น พระราชทรัพย์หรือความสุขส่วนพระองค์ เพื่อสิ่งที่มีประโยชน์ใหญ่กว่า กว้างกว่า เช่น ความสุขแห่งประชาราษฎร์ส่วนรวม และยังทรงปฏิบัติในข้ออื่นอีก ได้แก่

มทฺทวํ คือ ความอ่อนโยน ไม่คือดั่งถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูล ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม ดังเช่นที่ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เปลี่ยนชื่อ “สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน” เป็น “โรงเรียนมหาดเล็ก” ตามคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งที่ทรงมีเหตุผลในการตั้งชื่อแต่เดิมแล้วก็ตาม

ตปํ คือ การกำจัดความเกียจคร้านและความขี้ขลาด ปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี ดังเช่นที่เสด็จทอดพระเนตรการสร้างตึกในที่วัดราชบูรณะ ทั้งที่ทรงพระประชวรอยู่

อกุโกธํ คือ การไม่โกรธ ตลอดจนไม่พยาบาทมุ่งร้ายผู้อื่น แม้จะต้องลงโทษผู้ทำผิด ก็ทำตามเหตุผล ดังเช่นเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ว่าจ้างนายปรุโนให้สร้างโรงเรียนที่อยุธยาโดยมิได้ผ่านความเห็นชอบของกระทรวงธรรมการ พระองค์ได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, โรงเรียนกรุงเก่า, ร.5ศ.5/3[ก - บ]: 10 - 11)

“...การเรื่องนี้เปนตัวอย่างไม่ดีถึงสองตอน ตอนแรกที่จะไปว่าเหมาะทำการไม่ได้อนุญาตก่อน ทำขึ้นด้วยเชื่อว่ารัฐบาลคงจะต้องให้เงิน แล้วก็ทำตามชอบใจ เหตุด้วยเจ้าหนี้เป็นคนต่างประเทศคงจะมา

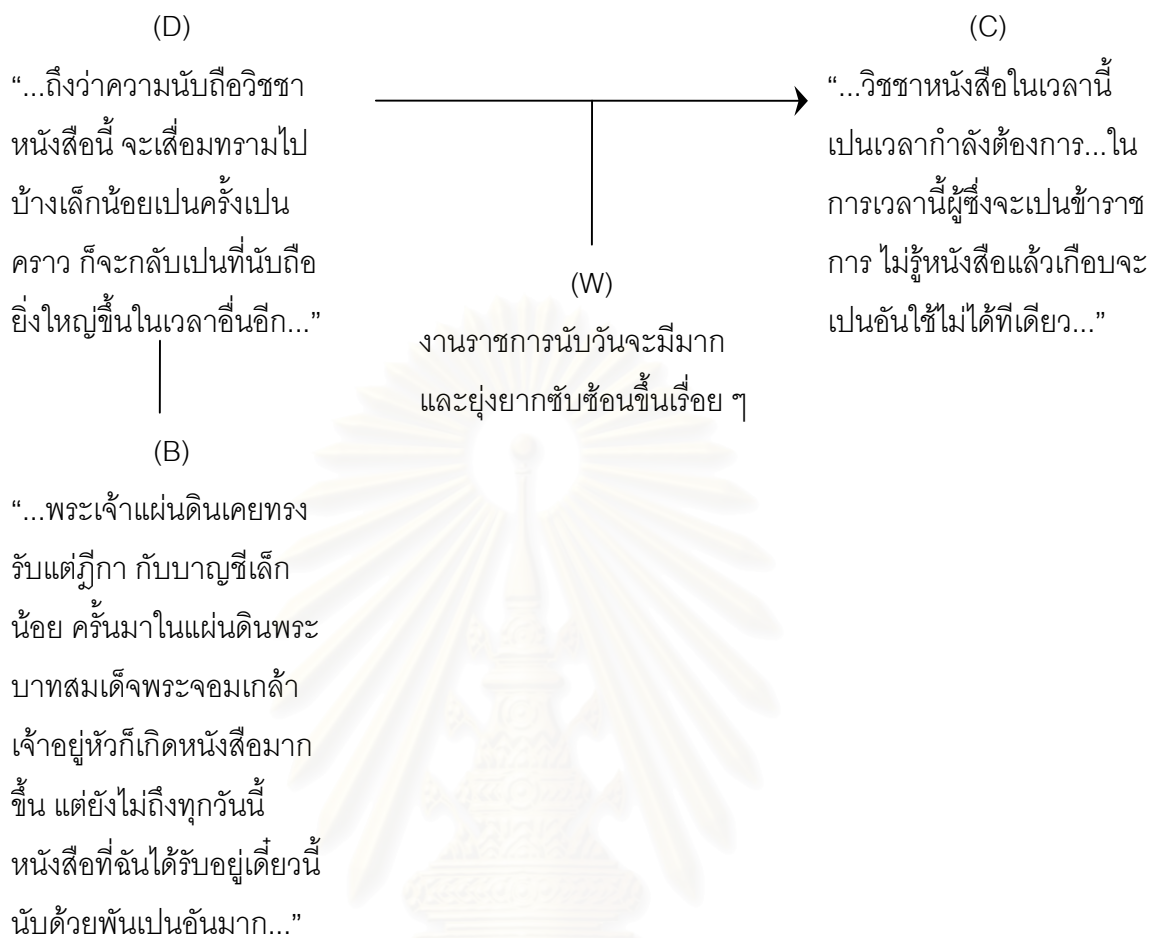
รีดแรงเอาได้ อีกข้อหนึ่งไม่ได้บอกให้เสนาบดีรู้ เมื่อว่างบประมาณจึงไม่ได้
 ผ่อนผันกับกระทรวงพระคลัง ใช้เงินที่จำจะต้องใช้เขาตัดเสียจากงบ
 ประมาณ เป็นการทำให้เสนาบดีอีกชั้นหนึ่ง เป็นความผิดสำคัญอยู่ที่
 จะเสียแบบอย่างสืบไปภายหน้า แต่ความคิดที่ทำนี้ไม่ใช่เพื่ออาณา
 ประโยชน์ของตน แลพระยาวิสุทธิก็บวชเป็นภิกษุ เขาเป็นยกโทษให้ถวาย
 พระ แต่ขอให้ตั้งกฎบังคับไว้ในกระทรวงว่าถ้าขึ้นเป็นเช่นนี้อีกจะมีโทษตั้ง
 แต่ปรับจนถอดจากตำแหน่ง...”

5. วาทะ

การวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษาในส่วนนี้ จะขอเริ่ม
 ต้นที่พระราชดำรัสในงานไล่หนังสือ ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงแจกรางวัลแก่นักเรียน 5 ครั้ง และพระราชดำรัส
 ในแต่ละครั้งแสดงถึงพระบรมราโชบายในการปฏิรูปการศึกษาของพระองค์ที่น่าสนใจยิ่ง โดยในปี
 แรก คือ พ.ศ.2427 ทรงแสดงแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษาหลายประการ เริ่มจาก
 ทรงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาว่า

“...ถึงว่าความนับถือวิชาหนังสือนี้ จะเสื่อมทราวมไป
 บ้างเล็กน้อยเป็นครั้งเป็นคราว ก็จักกลับเป็นที่นับถือยิ่งใหญ่อื่นในเวลาอื่น
 อีก เพราะเป็นวิชาอันประเสริฐ เมื่อจะเทียบดูกับการแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้
 เล่า พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงรับแต่ฎีกา กับบาญชีเล็กน้อย ครั้นมาในแผ่นดิน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เกิดหนังสือมากขึ้น แต่ยังไม่
 ถึงทุกวันนี้ หนังสือที่ฉันได้รับอยู่เดี๋ยวนี้นับด้วยพันเป็นอันมาก วิชา
 หนังสือในเวลาที่กำลังต้องการ จะพรรณาคณหนังสือให้ทั่วถึงไป
 ก็จะเป็นการยาวเวลา จึงขอตัดความลงว่า ในการเวลานี้ผู้ซึ่งจะเป็นข้า
 ราชการ ไม่รู้หนังสือแล้วเกือบจะเป็นอันใช้ไม่ได้ทีเดียว...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง (Argument by Sign) ดังจะสามารถอธิบายด้วย
 แบบจำลองของทูลมินได้ว่า

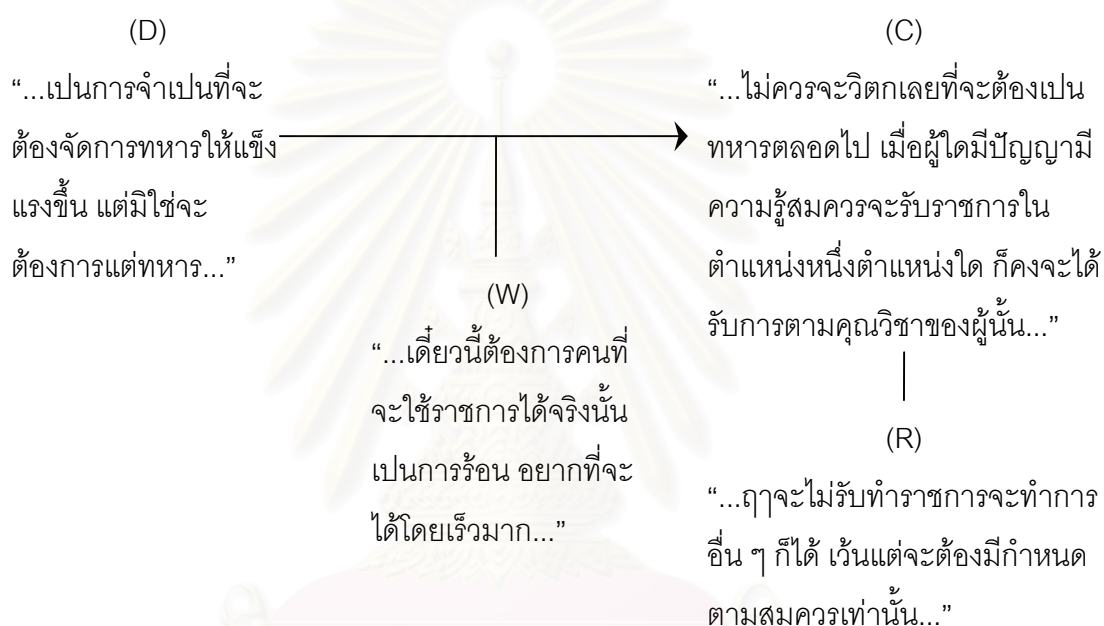
ต่อจากนั้นก็ทรงใช้การเปรียบเทียบ (analogy or comparison) ว่าการเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนี้มีประโยชน์ต่อนักเรียน ซึ่งในเวลานั้นเป็นพวกเจ้านายทั้งหมด ว่าเสมือนได้ถวายตัว “...แต่ดีกว่าดอกไม้ธูปเทียนเพราะว่าเมื่อถวายตัวก็ให้เห็นตลอดจนถึงความรู้แลสติปัญญา...” พร้อมกันนั้นก็ทรงชี้แจงถึงความเข้าใจผิดเรื่องการจับนักเรียนมาเป็นทหารว่า

“...แต่โรงเรียนนี้มีชื่อไม่เพราะอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ขึ้นชื่อว่าเป็นโรงเรียนทหาร* จะทำให้เป็นที่เข้าใจกันว่าผู้ที่มาเรียนหนังสือนี้ จะต้องเป็นทหารไปนานฤตลอดชีวิต เพราะความกลัวชื่อทหาร ไม่ทราบว่าการกลัวเพราะเหตุใดนั้น จะทำให้เป็นที่หวาดหวั่นเสียในขั้นต้น จึงขอชี้แจงให้ทราบว่าทหารนั้นเป็นการสำคัญที่จะได้ป้องกันรักษาบ้านเมือง ถ้าไม่มีทหารให้แข็งแรงก็จะรักษาบ้านเมืองยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการทหารให้แข็งแรงขึ้น แต่มีใช้จะต้องการแต่ทหาร

* ในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งกรมศึกษาธิการ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นอยู่กับกรมทหารมหาดเล็ก

เดี๋ยวนี้ต้องการคนที่จะใช้ราชาการได้จริงนั้นเป็นการร้อน อยากรที่จะได้โดยเร็วมาก เพราะฉะนั้นไม่ควรจะวิตกเลยที่จะต้องเป็นทหารตลอดไป เมื่อผู้ใดมีปัญหาที่มีความรู้สมควรจะรับราชการในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด ก็คงจะได้รับการตามคุณวิชาของผู้นั้น ถ้าจะไม่รับทำราชการจะทำการอื่น ๆ ก็ได้ เว้นแต่จะต้องมีกำหนดตามสมควรเท่านั้น...”*

โดยการชี้แจงดังกล่าวนี้เป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล (Argument by Cause) ดังจะสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

ต่อมาในปี พ.ศ.2429 ทรงมีพระราชดำรัสชักชวนให้นักเรียนช่วยกันแต่งตำราเป็นภาษาไทยเมื่อเรียนจบไปแล้ว เพื่อเป็นประโยชน์แก่นักเรียนรุ่นหลังต่อไปอีก โดยทรงใช้หลักฐานปฐมภูมิ คือ หนังสือไทยในเวลานั้น ซึ่งมีอยู่น้อย และส่งผลให้การเรียนเป็นไปอย่างจำกัด ดังที่ทรงกล่าววว่า

“...ก็ในหนังสือภาษาไทยทั้งปวง ซึ่งนับว่าเป็นหนังสือวิชาความรู้อันใดมีอยู่น้อย เพราะผู้ที่รู้หนังสือแต่งหนังสือมีน้อย ทั้งไม่ได้ไปมาคุ้นเคยกับประเทศอื่น ๆ ที่จะได้แลกเปลี่ยนถ่ายถอนตำราวิชาการลงเป็นภาษาของเรา เพราะฉะนั้นหนังสือซึ่งจะเป็นเครื่องเล่าเรียนวิชา ยังไม่มีแก่ผู้ที่จะเรียนแต่เฉพาะภาษาของเราเองเลย แต่เรามีความหวังใจเป็นแน่ว่า เมื่อนักเรียนของเราได้มีความรู้ในวิชาหนังสือมากแล้วดังนี้ คง

* ดู ภาคผนวก 26 หน้า 257

จะมีความรู้แลความอุสาหะที่จะเขียนจะแต่งหนังสือที่เป็นประโยชน์มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งผู้ที่ได้ไปเล่าเรียนวิชามาแต่ต่างประเทศ คงจะมีความอุสาหะที่จะแปลวิชาการต่าง ๆ จากภาษาต่างประเทศลงเป็นภาษาไทย ให้เป็นการเกื้อกูลแก่การเล่าเรียนให้แพร่หลายขึ้นอีก...”*

ในปี พ.ศ.2430 ทรงมีพระราชดำรัสแสดงถึงความสำคัญของข้อมูลที่ถูกต้อง โดยทรงใช้การเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ (figurative) ไว้ว่า

“...อนึ่งเรามีความเสียใจที่จะได้กล่าวว่ หนังสือไทยนี้มีพงษาวดารจดหมายเหตุแลตำหรับตำราที่นอกจากบทละครแลคำกลอนอันไม่เป็นประโยชน์มีน้อยหนักหนาอยู่แล้ว เดียวนี้มีอันตรายเกิดขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งมิใช่ปลวกแต่ร้ายยิ่งกว่าปลวก เพราะว่ปลวกขึ้นหนังสือแล้วก็ทำให้หนังสือนั้นสูญไป ไม่ให้อ่านเข้าใจเนื้อความผิดเพี้ยนไปได้ แต่อันตรายที่เรานี้มีพิษที่สามารถจะชักให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจการผิด ๆ ไปได้...”**

ซึ่งการเปรียบเทียบนี้ทำให้เห็นอันตรายของข้อมูลที่ผิดพลาดได้อย่างชัดเจน นอกจากนั้นยังทรงให้หลักฐานโดยการยกตัวอย่าง (examples or illustrations) ผู้ที่เขียนตำราอย่างผิด ๆ และทรงให้หลักฐานปฐมภูมิ (primary evidence) เสริมเข้าไปอีกว่า

“...ถ้าผู้ใดอยากจะทราบ ก็จงมาที่หอพระนาคในวันเถลิงศกสงกรานต์นี้ ขอดูบาญชีแลฉลากสต้ปกรณ์ที่อาลักษณ์ ก็จะได้เห็นว่าพระนามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าราชกุมาร ผู้ที่แต่งกล้าหาญที่จะเดาได้ถึงเพียงนี้...”

ต่อมาใน พ.ศ.2432 ทรงเตือนให้นักเรียนรู้จักแยกแยะว่าความรู้ต่าง ๆ นั้นเรื่องใดเป็นสิ่งที่ดีหรือไม่ดี และเลือกปฏิบัติแต่สิ่งที่ดี กล่าวคือ

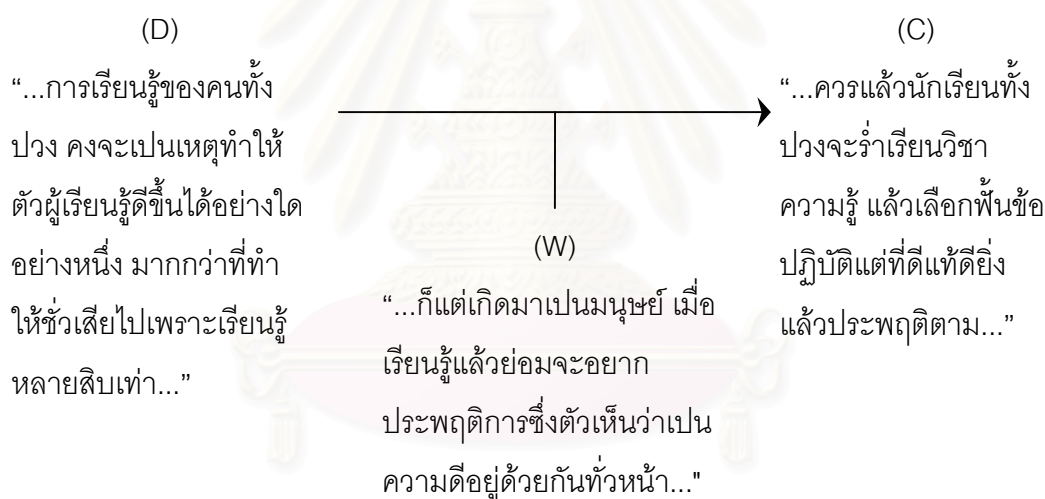
“...อนึ่งถึงว่าการที่เรียนรู้วิชาหนังสือมากไม่เป็นการเที่ยงแท้ ว่จะทำให้ผู้รู้เป็นคนดีอย่างเดียว ด้วยเหตุว่ความประพฤติพื้นเดิมของผู้นั้น เมื่อได้รู้วิชาแล้ว แต่ชอบใจในทางประพฤติชั่ว ก็จะพาไปให้ชั่ว ถ้าชอบใจในทางประพฤติดี ก็จะพาให้ดีได้เป็นความจริง

* ดู ภาคผนวก 27 หน้า 259

** ดู ภาคผนวก 28 หน้า 260

อยู่ ก็แต่เกิดมาเป็นมนุษย์ เมื่อเรียนรู้แล้วย่อมจะอยากประพฤติการซึ่งตัว เห็นว่าเป็นความดีอยู่ด้วยกันทั่วหน้า ถึงแม้ว่าทางประพฤติซึ่งผู้นั้นคิดเห็น ว่าดี จะไม่เป็นที่สรรเสริญไปได้ทั่วหน้าว่าดีจริงโดยรอบคอบ ก็คงยังมี ความดีอยู่ในความประพฤตินั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ที่คิดเห็นว่าดีจึงอาจ ยืนยันว่าเป็นความดีได้ เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ของคนทั้งปวง คงจะเป็น เหตุทำให้ตัวผู้เรียนรู้ดีขึ้นได้อย่างใดอย่างหนึ่ง มากกว่าที่ทำให้ชั่วเสียไป เพราะเรียนรู้หลายสิบเท่า แลคงจะมีส่วนที่ได้มาข้างดี มากกว่าผู้ไม่ได้ เรียนรู้เป็นแน่แท้ไม่พึงสงสัยเลย เพราะฉะนั้นควรแล้วนักเรียนทั้งปวงจะร่ำ เรียนวิชาความรู้ แล้วเลือกฟันข้อปฏิบัติแต่ที่ดีแท้ดียิ่ง แล้วประพฤติตาม จะได้เจริญประโยชน์ความสุขแก่ตนเป็นทางที่หากินโดยชอบธรรม เป็นที่ ตั้งแห่งวงศ์ตระกูลของตนสืบไปภายหน้า..."*

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผล ดังจะสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

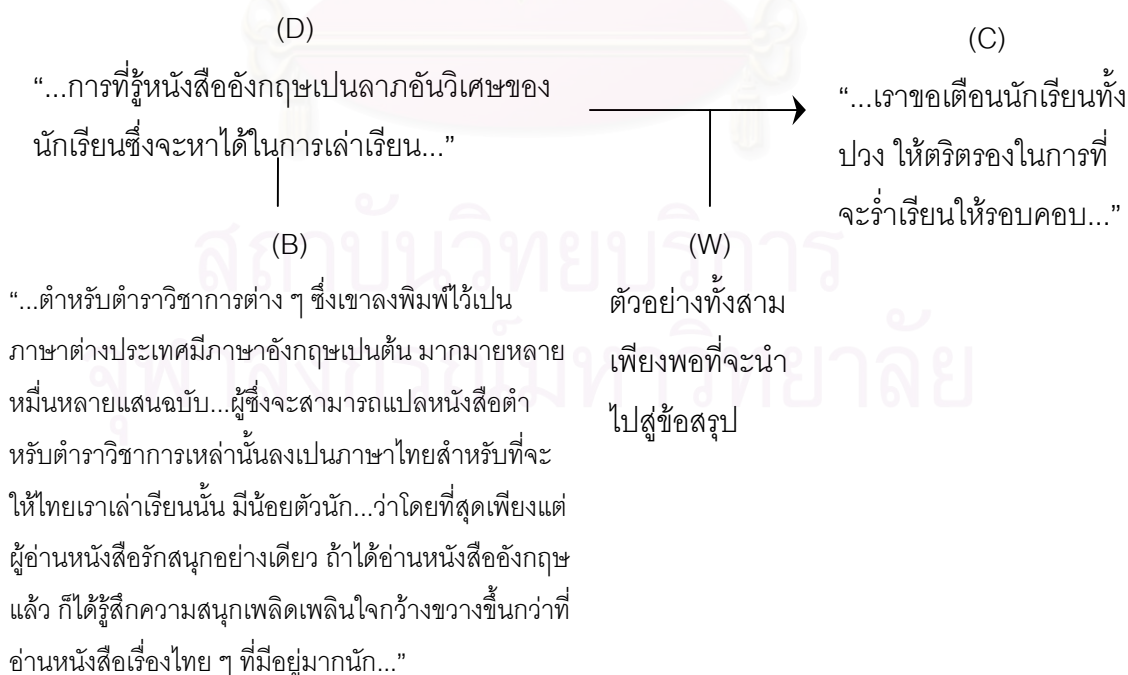
และในปีสุดท้าย คือ พ.ศ.2433 ทรงแนะนำให้นักเรียนตั้งใจเรียนหนังสือให้จบ หลักสูตร แทนที่จะลาออกกลางคัน ด้วยเห็นว่าวิชาที่เรียนเพียงเท่านั้นก็เพียงพอต่อการประกอบ อาชีพแล้ว ซึ่งการลาออกกลางคันทันนั้นทำให้นักเรียนมีความรู้เพียงภาษาไทยเท่านั้น แต่หากเรียนจน จบจะมีความรู้ภาษาอังกฤษด้วย และทรงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของวิชาภาษาอังกฤษไว้ว่า

“...เราขอเตือนนักเรียนทั้งปวง ให้ตรึตรองในการที่จะ ร่ำเรียนให้รอบคอบ วิชาหนังสือไทยนั้น เมื่อรู้ดีแล้วพอทำการได้จริงอยู่ แต่เมื่อไม่รู้หนังสืออังกฤษด้วยแล้วจะรู้สึกคับแค้นใจเมื่อภายหลัง เพราะ

* ดู ภาคผนวก 29 หน้า 262

เหตุว่า ตำหรับตำราวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเขาลงพิมพ์ไว้เป็นภาษาต่างประเทศมีภาษาอังกฤษเป็นต้น มากมายหลายหมื่นหลายแสนฉบับ การที่จะร่ำเรียนให้รู้วิชาต่าง ๆ ในเวลานี้ต้องอาศัยอ่านภาษาอังกฤษ เพราะผู้ซึ่งจะสามารถแปลหนังสือตำหรับตำราวิชาการเหล่านั้นลงเป็นภาษาไทยสำหรับที่จะให้ไทยเราเล่าเรียนนั้น มีน้อยตัวนัก เวลาก็ไม่พอ คนก็ไม่พอที่จะแปลเป็นภาษาไทยได้ จำต้องเรียนจากภาษาอังกฤษ วิชาการอันใดซึ่งจะมีในหนังสือไทยนั้นน้อยนัก ว่าโดยที่สุดเพียงแต่ผู้อ่านหนังสือรักสนุกอย่างเดียว ถ้าได้อ่านหนังสืออังกฤษแล้ว ก็ารู้สึกความสนุกเพลิดเพลินใจกว้างขวางขึ้นกว่าที่อ่านหนังสือเรื่องไทย ๆ ที่มีอยู่มากนัก เพราะฉะนั้นการที่รู้หนังสืออังกฤษเป็นลาภอันพิเศษของนักเรียนซึ่งจะหาได้ในการเล่าเรียน ถึงแม้ว่าผู้ที่เล่าเรียนในเมืองเราจะเป็นผู้พูดภาษาไม่สู้ชัดเจน เรียงหนังสืออังกฤษไม่สู้คล่องแคล่วก็อย่าท้อใจ รู้ อ่านรู้แปลได้แล้วพอที่จะได้รับประโยชน์เป็นอันมาก จะทำให้ทางหากินฤหาชื่อเสียงของนักเรียนผู้นั้นสะดวก ได้มีผลไพศาลดีกว่าที่รู้เพียงหนังสือไทยอย่างเดียวเป็นอันมาก...”*

เป็นการโน้มน้าวใจให้บรรดานักเรียนตั้งใจเรียนภาษาอังกฤษมากยิ่งขึ้น โดยการอ้างเหตุผลจากหลักการทั่วไป (Argument by Generalization) ซึ่งสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

* ดู ภาคผนวก 30 หน้า 263

แต่เมื่อมีพระราชดำรัสกับนักเรียนไทยที่ศึกษาวิชาอยู่ในประเทศอังกฤษ ก็ทรงเตือนมิให้นักเรียนเหล่านั้นหลงลืมความเป็นไทย เพื่อเวลาที่เรียนจบและกลับมาประเทศสยามแล้ว จะได้สามารถทำงานร่วมกับคนไทยได้ โดยทรงเตือนว่า

“...ให้เจ้าจำไว้ในใจว่า ถ้าเจ้าจะเปนไทยไปเรื่อย ๆ ราว ๆ เจ้าก็คงจะได้ดี ไม่จำเป็นต้องทำท่าเปนอย่างฝรั่ง ให้เจ้าหมั่นอุส่าหรีบเล่าเรียนให้แล้วเสร็จ เจ้าจะได้กลับไปบ้านเมือง ถ้าเจ้านึกว่าอยู่ที่นี้สบาย นึกเสียว่าจะเล่าเรียนเมื่อใดก็ได้เช่นนี้ เปนอันว่าเนรคุณต่อคอเวอนแมนต์ไทย ที่ออกทุนส่งมาเล่าเรียนวิชาทั้งหลาย การที่เจ้าจะเล่าเรียนนั้น เจ้าต้องชวนชวายให้ได้วิชาเปนอย่างดี แลอย่าให้นึกว่าตัวเจ้าจะแปลกกับคนในกรุงเทพฯ อย่างใด เพราะเขาก็มีความรู้เหมือนกัน...”*

ซึ่งจะเห็นได้ว่าทรงวิเคราะห์ผู้ฟังได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ นักเรียนไทยนั้นมีปัญหาเรื่องความรู้ภาษาอังกฤษ ส่วนนักเรียนที่ทรงส่งไปศึกษาต่างประเทศก็จะหลงไหลไปกับอารยธรรมต่าง ๆ ของตะวันตก และจะมีปัญหาเมื่อกลับมาทำงานร่วมกับคนไทย โดยจะหลงตัวเองว่ามีความรู้มากกว่าใคร ๆ ซึ่งสิ่งที่เป็นพระราชประสงค์ที่แท้จริงก็คือนักเรียนที่มีความรู้อันกว้างขวาง ทั้งอย่างไทยและอย่างตะวันตก และสามารถทำงานต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติได้นั่นเอง

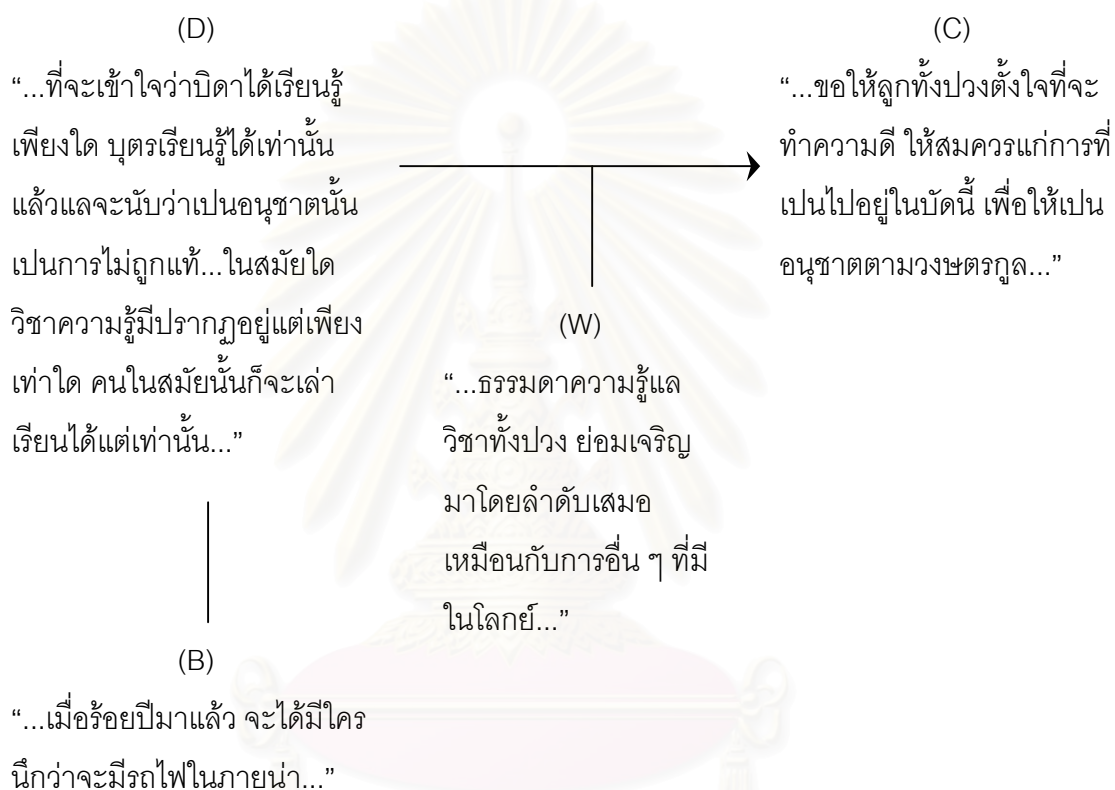
พระราชดำรัส ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบทั้ง 5 องค์นี้ สะท้อนให้เห็นถึงพระบรมราโชบายในการปฏิรูปการศึกษาได้เป็นอย่างดี ซึ่งเมื่อพิจารณาพระราชดำรัสที่ทรงมีไปยังบุคคลอื่น ๆ ก็พบว่ามีความหมายเดียวกันกับพระราชดำรัส ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนี้ ดังเช่นเรื่องความสำคัญของการศึกษา ทรงมีพระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมารว่า

“...ที่จะเข้าใจว่าบิดาได้เรียนรู้เพียงใด บุตรเรียนรู้ได้เท่านั้น แล้วแลจะนับว่าเปนอนุชาตนั้นเปนการไม่ถูกแท้ เพราะธรรมดาความรู้แลวิชาทั้งปวง ย่อมเจริญมาโดยลำดับเสมอ เหมือนกับการอื่น ๆ ที่มีในโลกย์ เมื่อร้อยปีมาแล้ว จะได้มีใครนึกรว่าจะมีรถไฟในภายน่า ในสมัยใดวิชาความรู้มีปรากฏอยู่แต่เพียงเท่าใด คนในสมัยนั้นก็เล่าเรียนได้แต่เท่านั้น เปนธรรมดาของโลกย์เช่นนี้...เพราะฉะนั้น ขอให้ลูกทั้งปวงตั้งใจที่

* ดูภาคผนวก 32 หน้า 267

จะทำความดี ให้สมควรแก่การที่เป็นไปอยู่ในบัดนี้ เพื่อให้เป็นอนุชาติตาม
 วงษตรกฏ...”*

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลโดยใช้สัญญาณบางอย่าง (Argument by Sign) เพื่อโน้มน้าวพระทัยบรรดา
 พระราชโอรสให้ตั้งพระทัยในการศึกษาเล่าเรียน เพื่อเป็นอนุชาติบุตร คือ บุตรที่ดีเสมอกับบิดา ดัง
 จะอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

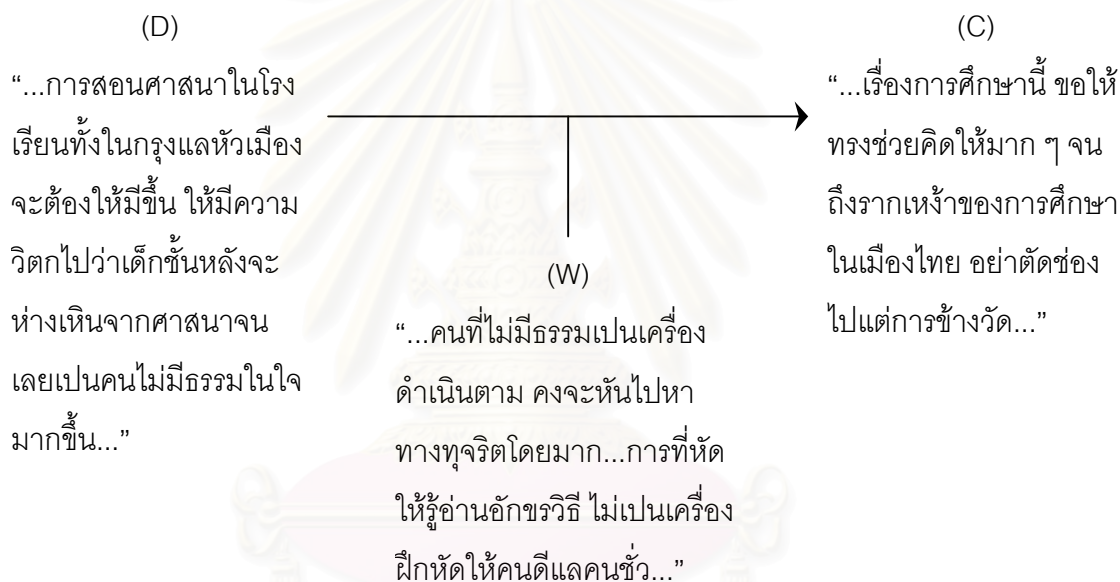
หรือในเรื่องที่นักเรียนจะต้องมีทั้งความรู้และคุณธรรมจริยธรรมนั้น ได้มีพระ
 ราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ.117
 (พ.ศ.2441) ดังมีความตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา
 พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ร.5ศ.2/3: 100 – 101)

“...เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึง
 รากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีก
 ประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมืองจะต้องให้
 มีชั้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็น

* ดู ภาคผนวก 31 หน้า 265

คนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้ใครก็มีมาก ต่อไปภายหน้า ถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพุดิตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้น หากไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่ คล่องๆโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้นแลโกงพิศดารมากขึ้น การที่หัดให้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น...”

ซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลจากเหตุไปยังผลเช่นเดียวกันกับพระราชดำรัส ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ดังจะสามารถอธิบายด้วยแบบจำลองของทูลมินได้ว่า

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่ามักจะทรงใช้การเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ ระหว่างการศึกษากับการปลูกต้นไม้ ซึ่งทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนว่าในระยะแรกนั้นจะยังไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษาชัดเจนนัก ต่อเมื่อเวลาผ่านไป มีคนจบการศึกษามากขึ้น จึงจะเห็นผลของการศึกษาได้ชัดเจน เช่นเดียวกับต้นไม้ ที่ต้องรอให้ผลิดอกออกผลเสียก่อน ซึ่งทรงใช้การเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ไว้หลายครั้ง อาทิเช่น ทรงเปรียบเทียบการอบรมสั่งสอนอย่างเหมาะสมเป็นเสมือนการดูแลต้นไม้ กล่าวคือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสตอบทูลกระหม่อมอัครภูวงค์ในการเสด็จกลับจากยุโรป ปี 116, ร.5ต11.1/55: 8)

“...ต้นไม้ทั้งหลายย่อมงอกขึ้นดีด้วยพื้นแผ่นดินอันอุดม แลด้วยความบำรุงรักษาของผู้ซึ่งเป็นเจ้าของเอาใจใส่ด้วยดี ย่อมจะจำเริญงาม ถึงว่าแรกขึ้นจะเป็นต้นย่อมเล็ก แต่เมื่อนานไปก็เจริญใหญ่

ขึ้น เป็นคุณอุปการะแก่มนุษย์ทั้งหลาย แลเป็นพืชพรรณที่จะสืบประโยชน์
ไปภavnนำฉันใด เด็กทั้งหลายเมื่อได้รับความพิทักษ์รักษาแลสั่งสอนอันดี
ก็จะเจริญขึ้นในทางที่ดี มีกำลังที่จะอุปการะกันแลกัน แลสืบเชื้อวงศ์ไป
ภavnนำ...”

หรือทรงกล่าวกับพระราชโอรสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร โดยทรงเปรียบเทียบ
พระราชโอรสกับต้นไม้ที่ปลูกขึ้นตามบ้าน ซึ่งย่อมจะได้รับการดูแลรักษาดีกว่าต้นไม้ในป่า กล่าวคือ

“...ธรรมดามนุษย์ทั้งหลายที่เกิดมา จำปต้องเล่า
เรียนทั่วกัน ตั้งแต่สอนพูดสอนเขียนสอนเดินเป็นต้นมา แต่ถึงกระนั้น การที่
จะเล่าเรียนให้ได้ดี ต่างกันอยู่โดยโอกาส เปรียบเหมือนต้นไม้ทั้งหลาย ต้น
ไม้เล็ก ๆ ที่งอกขึ้นกลางป่า เพราะอาไศรยแต่จะต้องทอดกิ่งก้านหลีกเลียง
ไปแต่ตามระหว่างพุ่มพงต้นไม้อื่น ก็มักคงอไม่พียงชม ถึงจะมีบ้างบางต้น
ที่ถูกที่แจ้งได้แดดได้ฝนดี ก็ยังไม่งามเหมือนต้นไม้ที่ปลูก ส่วนต้นไม้ที่ปลูก
ขึ้นตามบ้านนั้น เพราะได้อาไศรยคนคอยช่วยตกแต่งทำนุบำรุงรูปเรือนแล
สาขากิ่งก้าน ย่อมจะงดงามดีกว่าต้นไม้ที่ขึ้นเองมาก การเล่าเรียนของคน
ทั้งหลายก็เหมือนกัน ถ้าไม่ได้อาไศรยครูบาอาจารย์สั่งสอนแล้ว ก็ยากที่
จะรู้วิชาที่ดีได้ คนที่ได้เล่าเรียนต่อครูจึงมีความฉลาดความดีมากกว่าผู้ที่
ไม่ได้เล่าเรียน...”*

หรือในพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อวันที่ 4
กรกฎาคม ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ทรงเปรียบเทียบการศึกษาซึ่งไม่สอนตั้งแต่ขั้นพื้นฐานเสมือนการ
ปลูกต้นมะฮอกกานีในกระถาง ซึ่งธรรมชาติของการปลูกไม้กระถางนั้นจะใช้พันธุ์ไม้ที่ไม่มีรากแก้ว
หากต้องการปลูกต้นไม้ที่มีรากแก้วในกระถางก็อาจทำได้โดยการตอนกิ่ง ซึ่งต้นไม้นั้นก็จะมีราก
แก้วเช่นเดียวกัน ในที่นี้จึงเห็นภาพได้ชัดเจนว่า การศึกษานั้นเปรียบเสมือนต้นไม้ใหญ่ ซึ่งต้องมี
รากแก้วที่แข็งแรง หากนำมาปลูกในกระถาง ต้นไม้นั้นย่อมไม่มั่นคงแข็งแรง หรือไม่ผลิดอกออกผล
ดีเท่าที่ควรจะเป็น ดังความในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว, 2508: 3)

“...ได้เห็นแล้วว่าความคิดจัดการเดินเข้าถูกรอย ไม่
เป็นปลูกต้นมะฮอกกานีในกระถาง เหตุที่กล่าวเช่นนั้น ได้แก่ว่าจะสอน
ความรู้ที่ดี ไม่มีความรู้ขั้นต่ำแพร่หลายทั่วไป เหมือนภูมิพื้นแผ่นดิน แล้ว

* ดู ภาคผนวก 31 หน้า 265

จึงค่อยเลือกคัดขึ้นมา เมื่อควรจะได้ถึงยอดได้เพียงใด ก็จะได้โดยแม่นยำ ไม่เหมือนสอตอนยอดไม่มีภาคพื้น ซึ่งจะลงทุนไปเท่าใด ความรู้ไม่แพร่หลายติดอยู่ในแผ่นดินตายสูญไปกับชีวิตมนุษย์ อาการสั่งสอนเช่นนั้นซึ่งกล่าวว่า ปลุกต้นมะฮอกกีนีในกระถาง...”

จากการศึกษาพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งหมด ที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าทรงเลือกใช้กลวิธีต่าง ๆ ในการสื่อสารได้อย่างเหมาะสม และสอดคล้องกับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น โดยตลอดระยะเวลา 42 ปีแห่งรัชสมัยของพระองค์ ทรงใช้พระราชดำรัสเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในการที่จะทรงผ่านพ้นสถานการณ์ต่าง ๆ ไปได้ด้วยดี ทรงใช้พระราชดำรัสเพื่อการประนีประนอมระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในวิกฤตการณ์วังหน้า ทรงใช้พระราชดำรัสในการเจรจาต่อรองกับมหาอำนาจอย่างประเทศฝรั่งเศส โดยผ่านเสนาบดีคนสำคัญ คือ สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ทรงใช้พระราชดำรัสในการประสานผลประโยชน์ระหว่างทาสกับผู้ครอบครองทาส ให้ทั้งสองฝ่ายไม่รู้สู้กันว่าสูญเสียผลประโยชน์มากนักในการเลิกทาส ทรงใช้พระราชดำรัสในการจัดการระเบียบแบบแผนในหน่วยงานต่าง ๆ ที่ทรงตั้งขึ้นในการปฏิรูประบบราชการ และทรงใช้พระราชดำรัสเพื่อวางรากฐานความเจริญของบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ ในการปฏิรูปการศึกษา ซึ่งพระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญทั้ง 5 เหตุการณ์ที่วิเคราะห์มาทั้งหมดนี้ นอกจากจะแสดงถึงพระปรีชาญาณในการสื่อสารได้อย่างยอดเยี่ยมของพระองค์แล้ว ยังแสดงถึงน้ำพระทัยที่ทรงเป็นห่วงเป็นใยบ้านเมือง และทรงหวังจะเห็นประเทศสยามมีความเจริญก้าวหน้าในทุก ๆ ด้านทัดเทียมนานาอารยประเทศอีกด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)” มุ่งศึกษาถึงกลวิธีของการสื่อสารในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญ 5 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ โดยวิเคราะห์พระราชดำรัสในเหตุการณ์เฉพาะหน้าซึ่งเกิดขึ้นและจบลงภายในระยะเวลาอันสั้น 2 เหตุการณ์ ได้แก่

1. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้า
2. พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112

และวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ระยะยาวซึ่งดำเนินต่อเนื่องเกือบตลอดรัชกาล 3 เหตุการณ์ ได้แก่

1. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส
2. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบอบราชการ
3. พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา

การวิเคราะห์พระราชดำรัสในแต่ละเหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้น จะเป็นการวิเคราะห์โดยอาศัยทฤษฎีการโต้ตอบต่อสถานการณ์ของลอยด์ บีทเซอร์เป็นหลัก โดยวิเคราะห์องค์ประกอบทั้ง 5 อย่าง ได้แก่ สถานการณ์ที่รอการเปลี่ยนแปลง (Exigence) ผู้ฟัง (Audience) ข้อจำกัด (Constraints) ผู้พูด (Speaker) และวาทะ (Speech) ซึ่งจากผลการวิเคราะห์พบว่า

ในเหตุการณ์เฉพาะหน้าซึ่งเกิดขึ้นและจบลงภายในระยะเวลาอันสั้น 2 เหตุการณ์ คือ วิกฤตการณ์วังหน้าและวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีการสื่อสารที่แตกต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากบริบทของบ้านเมืองในเหตุการณ์สำคัญทั้ง 2 เหตุการณ์นั้นมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ

ในวิกฤตการณ์วังหน้า เป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นยุวกษัตริย์ที่เพิ่งจะทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง ในขณะที่ขุนนางตระกูลขุนนาคนล้วนมีบทบาทสำคัญในบ้านเมือง อีกทั้งกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญก็เป็นวังหน้าที่พระองค์มิได้ทรงแต่งตั้งขึ้นเอง แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสจึงแสดงถึงความไม่พอพระทัยในการที่ทรงรู้สึกเสมือนว่าถูกลิดรอนพระราชอำนาจ แต่ก็ทรงแสดงความเกรงใจต่อขุนนางตระกูลขุนนาคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และที่สำคัญคือทรงแสดงว่าทรงมีพระราชประสงค์จะประนีประนอมกับฝ่ายวังหน้า โดยไม่ให้อังกฤษเข้าแทรกแซงทางการเมือง ซึ่งก็ต้องทรงเริ่มจากการสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสาร เนื่องจากยังทรงเป็นยุวกษัตริย์ดังกล่าว เพื่อเป็นการผูกใจบุคคลต่าง ๆ ที่จะทรงดึงเข้าเป็นพวกได้ โดยเฉพาะบุคคลสำคัญ คือ เซอร์แอนดรู คลาร์ก ซึ่งมีอำนาจพอที่จะถ่วงดุลกับฝ่ายกงสุลอังกฤษประจำสยามได้ จึงทรงแสดงความเป็นเพื่อน (friendly) นำคบ (pleasant) และสุภาพ (gentle) เป็นหลัก เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์นี้ ส่วนกลวิธีในการสื่อสารนั้น ทรงใช้หลักฐานและการอ้างเหตุผลในหลากหลายรูปแบบ แต่ที่สำคัญคือการใช้พยาน (testimony) ซึ่งเป็นกลวิธีที่เหมาะสม เนื่องจากความน่าเชื่อถือในฐานะผู้ส่งสารของพระองค์ยังมีไม่สูงนัก การอ้างบุคคลที่ผู้ฟังเชื่อถือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จะช่วยโน้มน้าวใจผู้ฟังได้ดียิ่งขึ้น กล่าวโดยสรุปแล้ว พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์วังหน้านับเป็นพระราชดำรัสเพื่อการประนีประนอม และเป็นการสื่อสารที่มีประสิทธิผล เนื่องจากสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ได้ คือ วังหลวงกับวังหน้าสามารถประนีประนอมกันได้ โดยที่อังกฤษไม่ได้เข้าแทรกแซง และไม่เกิดสงครามกลางเมืองที่คนไทยต้องมารบราฆ่าฟันกันเอง

ส่วนในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองเป็นปีที่ 21 แล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องทรงสร้างความน่าเชื่อถือของพระองค์ในฐานะผู้ส่งสารดังเช่นในวิกฤตการณ์วังหน้าอีก แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ทรงมีพระราชอำนาจเพียงพอที่จะตอบโต้การคุกคามของชาติมหาอำนาจอย่างฝรั่งเศสได้มากนัก แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสจึงแสดงถึงความระมัดระวังเป็นพิเศษต่อการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสในทางทหาร ขณะเดียวกันก็ต้องรักษาผลประโยชน์ของประเทศสยามมิให้ฝรั่งเศสสามารถรานได้โดยง่ายด้วย ซึ่งแนวคิดสำคัญทั้ง 2 แนวคิดนี้จะปรากฏออกมาในช่วงเวลาต่างกัน โดยในสถานการณ์ที่ฝรั่งเศสกับสยามมีปัญหากันในเรื่องเขตแดน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสดงถึงความกล้าหาญ (courage) เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ผู้ที่รบอยู่ที่ชายแดน แต่เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ที่ปากน้ำ และเป็นขั้นตอนที่สยามต้องเจรจาต่อรองกับฝรั่งเศสเรื่องการชดใช้ค่าเสียหายหรือสนธิสัญญาต่าง ๆ ก็ทรงแสดงถึงความสุขุม (wisdom) และรอบคอบ

(prudence) เพื่อเป็นแบบอย่างแก่เสนาบดีและผู้ปฏิบัติงาน ให้ทุกคนตระหนักและรู้เท่าทันฝรั่งเศส เพื่อให้ประเทศสยามเสียเปรียบน้อยที่สุด เพราะบุคคลเหล่านี้จะต้องไปเจรจาต่อรองกับฝรั่งเศส แทนพระองค์ ซึ่งนับว่าทรงได้ต่อบกับสถานการณ์ได้อย่างเหมาะสม ส่วนกลวิธีในการสื่อสารนั้น ทรงใช้หลักฐานและการอ้างเหตุผลในหลากหลายรูปแบบ แต่กลวิธีที่เด่นชัดที่สุดคือการเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ (figurative) ซึ่งจะช่วยสร้างความรู้สึกของผู้ฟังให้เห็นจริงเห็นจังกับความร้ายแรงของสถานการณ์ อันจะช่วยกระตุ้นให้ทุกคนเร่งปฏิบัติงานให้ทันกับสถานการณ์ที่มีความเร่งด่วนเป็นอย่างยิ่งนี้ ซึ่งวิธีการนี้นับว่ามีความเหมาะสม เพราะผู้ฟังบางคนอาจจะยังประเมินสถานการณ์อย่างผิด ๆ จึงต้องทรงเปรียบเทียบให้ดูเกินจริง เพื่อสร้างความรู้สึกที่รุนแรงกว่าการอ้างเหตุผลแบบอื่น ผู้ฟังเหล่านี้จึงจะตระหนักถึงความร้ายแรงของสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจริง และเจรจาต่อรองกับฝรั่งเศสด้วยความรอบคอบที่สุด เพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง กล่าวโดยสรุปแล้ว พระราชดำรัสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 นับเป็นพระราชดำรัสเพื่อการเจรจาต่อรอง และเป็นการสื่อสารที่มีประสิทธิผล เนื่องจากสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งไว้ได้ คือ การรักษาเอกราชของประเทศสยาม แม้จะต้องสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ฝรั่งเศส แต่ก็เป็นการช่วยข้อจำกัดในเวลานั้นที่ประเทศสยามด้อยกว่าฝรั่งเศสในทุก ๆ ด้าน

อนึ่ง ในเหตุการณ์เฉพาะหน้าทั้ง 2 เหตุการณ์นี้ พบว่าหลักทศพิธราชธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดถือปฏิบัติเหมือนกันในเหตุการณ์ทั้งสอง ได้แก่

มทฺทวํ คือ ความอ่อนโยน ไม่คือดิ่งถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบทูล ตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม และ

ขนฺติญฺจ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องหน้า ทั้งโลภะ โทสะ โมหะ

ซึ่งนับว่าเหมาะสมกับสถานการณ์ เพราะในเวลาคับขันเช่นนั้น พระองค์ย่อมไม่สามารถมีพระบรมราชวินิจฉัยในสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างทันทั่วทั้งที่ทั้งหมด หรือหากจะได้ก็ย่อมจะมีข้อผิดพลาดที่เกิดจากความเร่งรีบ จึงต้องมีผู้อื่นมาช่วยกันคิดแก้ไขปัญหา ประกอบกับต้องทรงอดทน เพราะทรงไม่มีพระราชอำนาจเพียงพอที่จะจัดการให้สถานการณ์ทุกอย่างดำเนินไปตามพระราชประสงค์ได้

ส่วนเหตุการณ์ระยะยาวซึ่งดำเนินต่อเนื่องเกือบตลอดรัชกาล 3 เหตุการณ์ คือ การเลิกทาส การปฏิรูประบบราชการ และการปฏิรูปการศึกษานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีการสื่อสารที่ใกล้เคียงกัน ทั้งนี้เนื่องจากบริบทของบ้านเมืองในเหตุ

การณ์สำคัญทั้ง 3 เหตุการณ์นั้นอยู่ในช่วงเดียวกัน คือ ตั้งแต่ต้นจนปลายรัชกาล แต่ก็ยังมีรายละเอียดและลักษณะเด่นซึ่งแตกต่างกันไปตามพระราชประสงค์ที่ทรงตั้งไว้สำหรับแต่ละเหตุการณ์ กล่าวคือ

การเลิกทาส เป็นการที่ทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีที่มีมาอย่างยาวนาน คือ ประเพณีการมีทาส แนวคิดสำคัญจึงเป็นการที่ทรงใช้วิธีการค่อยเป็นค่อยไป เพื่อให้ทาสและเจ้าของทาสรู้สึกถึงผลกระทบให้น้อยที่สุด และที่สำคัญคือไม่ให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งรู้สึกว่าตนเป็นผู้ที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์มากจนเกินไป การเลิกทาสจึงเป็นพระราชกรณียกิจที่ต้องทรงใช้เวลาเกือบตลอดพระชนม์ชีพ กว่าที่จะทรงประสานผลประโยชน์ของทุก ๆ ฝ่ายให้ลงตัวได้ ซึ่งกลวิธีที่สำคัญอย่างหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ก็คือ ทรงใช้ความมีอำนาจในหน้าที่ (authoritative) ให้เป็นประโยชน์ คือ ทรงใช้โอกาสสำคัญ ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับพระองค์ อาทิเช่น วันที่เสด็จขึ้นครองราชย์ หรือวันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการเลิกทาส อาทิเช่น การลดค่าตัว หรือทรงซื้อทาสที่มีความประพฤติดี แต่ที่สำคัญคือการใช้วิธีการค่อยเป็นค่อยไปนั้น ช่วยให้การเลิกทาสในประเทศไทยเป็นไปโดยความสงบ ไม่มีการรบราฆ่าฟันกันให้เสียเลือดเสียเนื้อเหมือนประเทศอื่น ๆ กล่าวโดยสรุปแล้ว พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการเลิกทาส นับเป็นพระราชดำรัสเพื่อการประสานผลประโยชน์ และเป็นการสื่อสารที่มีประสิทธิผล เนื่องจากสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งไว้ได้ คือ การทำให้ทาสหมดไปจากแผ่นดินสยาม ถึงแม้จะไม่มีหลักฐานที่ชัดเจน แต่ก็สันนิษฐานได้ว่าทาสส่วนใหญ่ได้รับการปลดปล่อยไปแล้วในรัชสมัยของพระองค์ ส่วนที่เหลืออีกเพียงเล็กน้อยก็คงหมดไปหลังจากนั้นไม่นานนัก

การปฏิรูประบบราชการ เป็นสิ่งที่ทรงริเริ่มขึ้นใหม่ โดยที่ข้าราชการส่วนใหญ่ยังไม่เคยมีประสบการณ์ในการทำงานแบบนี้มาก่อน แนวคิดสำคัญในพระราชดำรัสจึงเป็นการชี้แจงและจัดการระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ในการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งทรงติดตามและกวดขันการทำงานของบรรดาเสนาบดีในกระทรวงต่าง ๆ อย่างใกล้ชิดด้วยพระองค์เอง และทรงจัดการปัญหาต่าง ๆ โดยที่ทรงคำนึงถึงความรู้สึกของผู้ปฏิบัติงานทุกฝ่าย กล่าวโดยสรุปแล้ว พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูประบบราชการ นับเป็นพระราชดำรัสเพื่อจัดการ และเป็นการสื่อสารที่มีประสิทธิผล เนื่องจากสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งไว้ได้ คือ การบริหารราชการแผ่นดินด้วยระบบราชการแบบใหม่ที่ทรงตั้งขึ้น ถึงแม้จะไม่ประสบความสำเร็จในระยะแรก แต่เมื่อทรงชี้แจงสั่งสอนไปเรื่อย ๆ เหล่าข้าราชการก็มีความเข้าใจมากขึ้น ประกอบกับบรรดาพระราชโอรสและนักเรียนที่ทรงส่งไปศึกษาต่างประเทศได้สำเร็จการศึกษา และกลับมารับราชการร่วมกับข้าราชการและเสนาบดีชุดเดิม การบริหารราชการแผ่นดินของสยามจึงเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นได้ในที่สุด

การปฏิรูปการศึกษา เป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงให้ความสำคัญมากที่สุด เนื่องจากทรงเห็นว่าการศึกษาเป็นพื้นฐานของการพัฒนาในด้านอื่น ๆ ทุกด้าน แนวคิดสำคัญจึงเป็นการมองรอบด้าน ไม่เฉพาะแต่การศึกษาเท่านั้น ซึ่งลักษณะที่สำคัญที่สุดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็นก็คือ ความสุขุม (wisdom) และรอบคอบ (prudence) ด้วยการที่ทรงพิจารณาทุกแง่ทุกมุมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่กำลังดำเนินการอยู่ ในขณะที่บุคคลอื่นมักจะมองในแง่การศึกษาแต่เพียงด้านเดียว กล่าวโดยสรุปแล้ว พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา นับเป็นพระราชดำรัสเพื่อการวางรากฐานความเจริญของบ้านเมือง และเป็นการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ เนื่องจากสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ทรงตั้งไว้ได้ คือ มีสถาบันการศึกษาตามแบบตะวันตก ที่ผลิตคนเข้าทำงานในส่วนต่าง ๆ ซึ่งก็ได้ทรงตั้งสถาบันการศึกษาทั้งชั้นพื้นฐานและชั้นสูง และหลาย ๆ สถาบันที่ทรงตั้งขึ้นก็ยังคงอยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้

นอกจากลักษณะเฉพาะของแต่ละเหตุการณ์ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีลักษณะที่เหมือนกันในเหตุการณ์สำคัญทั้ง 3 เหตุการณ์นี้ คือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความกระตือรือร้น (active) และเป็นฝ่ายรุก (proactive) เนื่องจากพระราชกรณียกิจเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มขึ้น จึงต้องทรงให้ความสำคัญให้มากที่สุดเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ผู้อื่น เพื่อกระตุ้นให้ทุกคนที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่ในความรับผิดชอบของตนให้เต็มความสามารถ แต่ก็ได้ทรงเข้มงวดโดยไร้เหตุผล โดยทรงแสดงความยุติธรรม (justice) และทรงแสดงน้ำใจไมตรีต่อผู้ฟัง (good will) ด้วย เพื่อให้การปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละฝ่ายดังกล่าวนั้นเป็นไปโดยความสมัครใจ อันจะส่งผลให้งานออกมาดีด้วย

ส่วนกลวิธีในการสื่อสารนั้น ทรงใช้หลักฐานและการอ้างเหตุผลในหลากหลายรูปแบบ ซึ่งไม่พบว่าแบบใดมีลักษณะเด่นที่สุด แต่ส่วนหลักทศพิธราชธรรมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดถือปฏิบัติเหมือนกันในเหตุการณ์ทั้ง 3 เหตุการณ์ ได้แก่

มททว คือ ความอ่อนโยน ไม่ถือดีถือพระองค์ รับฟังความเห็นของผู้มากราบพูลตักเตือน หากเห็นว่าดีก็ปฏิบัติตาม และ

ตป คือ การกำจัดความเกียจคร้านและความขี้ ปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี

ซึ่งนับว่าเหมาะสมกับสถานการณ์ ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงเป็นผู้ริเริ่มสิ่งต่าง ๆ โดยลำพังพระองค์เอง แต่ก็ต้องอาศัยบรรดาข้าราชการและเสนาบดีทั้งหลายที่จะเป็นผู้ปฏิบัติงาน

เหล่านั้น จึงควรที่จะเปิดโอกาสให้ผู้ปฏิบัติงานได้แสดงความคิดเห็นด้วย เชื่อว่าบางที่จะพบข้อขัดข้องต่าง ๆ ที่จะทราบได้ก็ต่อเมื่อลงมือปฏิบัติแล้ว และจะได้ทงหาหนทางแก้ไขได้ต่อไป ประกอบกับงานต่าง ๆ เป็นของใหม่และมีความซับซ้อน กว่าที่ทุกอย่างจะเข้ารูปเข้ารอยได้ก็ต้องอาศัยเวลานาน จึงต้องทงอดทนและรอคอยโดยไม่ย่อท้อ จนกระทั่งจะทงเห็นผลสำเร็จของงานได้ในที่สุด

อนึ่ง จากการศึกษาพระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญทั้ง 5 เหตุการณ์ พอจะสรุปได้ว่า การสื่อสารที่มีประสิทธิผลนั้นจะต้องคำนึงถึงความเหมาะสมในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นบริบทในการสื่อสารนั้น ๆ หรือจุดมุ่งหมายที่จะต้องวางไว้ให้ชัดเจนแต่แรก และต้องเลือกใช้วิธีการที่เหมาะสมกับบริบทและจุดมุ่งหมายนั้น ๆ อีกทั้งยังต้องรู้จักรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และนำมาปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ในเวลานั้น ๆ ด้วย ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทงแสดงไว้เป็นแบบอย่างอันดีในพระราชดำรัสในเหตุการณ์สำคัญทั้ง 5 เหตุการณ์ที่ได้วิเคราะห์มาทั้งหมดนั้นแล้ว

อภิปรายผลการวิจัย

ตามเกณฑ์หลักทั้งห้าของวาทวิทยาโรมัน invention หรือการประดิษฐ์คิดค้นเนื้อหาสาระในการพูด (หมายถึงความคิด ข้อโต้แย้ง ข้อพิสูจน์) จะต้องเป็นหัวใจสำคัญของวาทวิทยาที่ดี มิฉะนั้น การพูดก็จะเป็นเพียงการแสดงท่าทางประกอบเพื่อความบันเทิงใจของผู้ฟังเพียงอย่างเดียว (อรวรรณ ปิลันธน์โอวาท, 2539: 225) ซึ่งสิ่งที่น่าสนใจในการคิดค้นเนื้อหาในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือการอ้างเหตุผลในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ซึ่งความมีเหตุมีผลในแนวพระราชดำริของพระองค์นั้นน่าจะเป็นสิ่งที่ทงได้รับอิทธิพลมาจากสมเด็จพระบรมชนกนาถของพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทงได้รับการถวายพระราชสมัญญาภิไธยเป็น “พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย” ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทงโปรดให้พระองค์ตามเสด็จฯ ไปยังที่ต่าง ๆ หรือเข้าเฝ้าฯ ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท เพื่อเรียนรู้พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ให้ละเอียดถี่ถ้วน จึงเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทงซึมซับแนวพระราชดำริต่าง ๆ ของสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้ได้มาก ประกอบกับวิทยาศาสตร์นั้นเป็นศาสตร์ที่สร้างความคิดในเรื่องเหตุผลได้อย่างชัดเจนที่สุด เพื่อจะพิสูจน์ข้อสันนิษฐานนี้ จะขอยกตัวอย่างพระราชดำรัสบางองค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแนวพระราชดำริของพระองค์เทียบเคียงได้กับทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์อันเป็นที่ยอมรับกันอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่

พระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร ทรงโน้มน้าวพระทัยบรรดาพระราชโอรสให้ตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียน เพื่อเป็นอนุชาตบุตร คือ บุตรที่ดีเสมอกับบิดา โดยทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ว่า

“...ที่จะเข้าใจว่าบิดาได้เรียนรู้เพียงใด บุตรเรียนรู้ได้เท่านั้น แล้วจะนับว่าเป็นอนุชาตนั้นเป็นการไม่ถูกแท้ เพราะธรรมชาติความรู้แลวิชาทั้งปวง ย่อมเจริญมาโดยลำดับเสมอ เหมือนกับการอื่น ๆ ที่มีในโลก เมื่อร้อยปีมาแล้ว จะได้มีใครนีกว่าจะมีรถไฟในภavn ในสมัยใดวิชาความรู้มีปรากฏอยู่แต่เพียงเท่าใด คนในสมัยนั้นก็เล่าเรียนได้แต่เท่านั้น เป็นธรรมชาติของโลกนี้ ต้องเอาธรรมดานี้เข้าเปรียบว่า เมื่อครั้งนั้นวิชาความรู้มีเพียงเท่านั้น ท่านเรียนได้ถึงเท่านั้น มาบัดนี้วิชาความรู้เจริญขึ้นถึงเท่านี้ จะต้องเล่าเรียนขึ้นไปให้ได้ถึงเท่านี้ อย่างนี้ทำได้ จึงควรนับว่าเป็นอนุชาต คือเสมอกับบิดา...”*

แนวพระราชดำรินี้มีความสอดคล้องกับหลักเกณฑ์ในทางวิศวกรรมศาสตร์ ซึ่งกล่าวว่า การเปรียบเทียบความสามารถในการทำงานของระบบ 2 ระบบใด ๆ ก็ตาม ไม่นิยมเปรียบเทียบจากผลสุดท้าย (Output) ที่ได้ออกมาจากการดำเนินการของระบบเหล่านั้น แต่จะนิยมเปรียบเทียบจากประสิทธิภาพ (Efficiency) ของระบบ ซึ่งคำนึงถึงวัตถุดิบหรือสิ่งต่าง ๆ ที่ป้อนเข้าสู่ระบบตั้งแต่ตอนต้นของการทำงาน (input) ด้วย หรือสามารถเขียนให้อยู่ในรูปแบบอย่างง่ายได้ว่า

$$\text{Efficiency} = \frac{\text{Output}}{\text{Input}} \quad (5.1)$$

โดยในที่นี้ Output เปรียบได้กับ ความรู้ต่าง ๆ ที่เล่าเรียนได้

Input เปรียบได้กับ ความรู้ต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในโลก

Efficiency เปรียบได้กับ ความสามารถในการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ

ซึ่งการที่จะกล่าวว่าพระราชโอรสพระองค์ใดทรงเป็นอนุชาตบุตรนั้นย่อมหมายความว่า พระราชโอรสพระองค์นั้นจะต้องทรงมีความสามารถในการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ เทียบเท่ากับพระราชบิดา มิใช่เพียงแค่เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ให้มากเท่ากับที่พระราชบิดาได้ทรงเรียนรู้มา เนื่องด้วยความรู้ต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ย่อมมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามเวลาที่ผ่านไป พระราชโอรสจึงจะต้องตั้งพระทัยศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้มากขึ้นไปตามสัดส่วนด้วย จึงจะนับว่าเป็นอนุชาตบุตร ซึ่งแนวพระราชดำรินี้

* ดู ภาคผนวก 31 หน้า 265

น่าจะนับได้ว่าเป็นสิ่งที่ล้ำสมัยมากในเวลานั้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงปลูกฝังสิ่งเหล่านี้แก่บรรดาพระราชโอรสผ่านการสื่อสารของพระองค์ ดังตัวอย่างที่ได้กล่าวมานี้

ตัวอย่างต่อมา เป็นพระราชดำรัสตอบในการพระราชทานรางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อ จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430) ทรงแสดงถึงความสำคัญของข้อมูลที่ถูกต้องในการศึกษา พร้อมกับทรงชี้ให้เห็นถึงอันตรายของข้อมูลที่ผิดพลาด และทรงยกตัวอย่างผู้ที่เขียนตำราอย่างผิด ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในการวิเคราะห์พระราชดำรัสที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการศึกษา ส่วนในที่นี่จะขอให้ความสนใจกับส่วนที่ทรงใช้การเปรียบเทียบโดยภาพพจน์ไว้ว่า

“...อนึ่งเรามีความเสียใจที่จะได้กล่าวหา หนังสือไทยนี้มีพงษาวดารจดหมายเหตุแลตำราที่นอกจากบทละครแลค่างลอน อันไม่เปนประโยชน์น้อยนักหนาอยู่แล้ว เดียวนี้มีอันตรายเกิดขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งมิใช่ปลวกแต่ร้ายยิ่งกว่าปลวก เพราะวาปลวกขึ้นหนังสือแล้วก็ทำให้หนังสือนั้นสูญไป ไม่ให้อ่านเข้าใจเนื้อความผิดเพี้ยนไปได้ แต่อันตรายที่เราว่านี้มีพิษที่สามารถจะชักให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจการผิด ๆ ไปได้...”*

แนวพระราชดำรินี้มีความสอดคล้องกับหลักเกณฑ์ในทางสถิติ เกี่ยวกับการทดสอบสมมติฐานเชิงสถิติ (Statistical Hypothesis Testing) อันเป็นการทดสอบสมมติฐานที่ตั้งขึ้น ซึ่งเรียกชื่อว่า สมมติฐานว่าง (Null Hypothesis เขียนแทนด้วย H_0) โดยการทดสอบสมมติฐานเชิงสถิติซึ่งให้ผลการทดสอบถูกต้องตามความเป็นจริงทุกครั้งนั้นไม่สามารถทำได้ในทางปฏิบัติ ความผิดพลาดในการทดสอบสมมติฐานเชิงสถิติโดยทั่ว ๆ ไปแบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ

ความผิดพลาดชนิดที่ 1 (Type I Error) คือ ความผิดพลาดในการทดสอบสมมติฐานเชิงสถิติที่เกิดจากการปฏิเสธสมมติฐานว่าง เมื่อจริง ๆ แล้วสมมติฐานว่างเป็นจริง

ความผิดพลาดชนิดที่ 2 (Type II Error) คือ ความผิดพลาดในการทดสอบสมมติฐานเชิงสถิติที่เกิดจากการยอมรับสมมติฐานว่าง เมื่อจริง ๆ แล้วสมมติฐานว่างไม่จริง

* ดู ภาคผนวก 28 หน้า 260

ความผิดพลาดทั้ง 2 ชนิดนี้ จะต้องเกิดขึ้นในการทดสอบสมมติฐานแต่ละครั้งเสมอ ถ้าความผิดพลาดชนิดหนึ่งมีโอกาสเกิดขึ้นน้อย ความผิดพลาดอีกชนิดหนึ่งจะมีโอกาสเกิดมากขึ้น แต่เนื่องจากโดยทั่ว ๆ ไป ความผิดพลาดที่เกิดจากการยอมรับสมมติฐานว่างเมื่อสมมติฐานว่างไม่จริง มีผลเสียหรือเป็นอันตรายต่อผู้ใช้ผลการทดสอบสมมติฐานมากกว่าความผิดพลาดที่เกิดจากการปฏิเสธสมมติฐานว่างเมื่อสมมติฐานว่างจริง อาทิเช่น ความผิดพลาดชนิดที่ 2 ที่สรุปผลการทดสอบสมมติฐานว่า การสูบบุหรี่ไม่ทำให้เกิดโรคมะเร็ง โดยที่จริง ๆ แล้วการสูบบุหรี่ทำให้เกิดโรคมะเร็ง (ซึ่งจากผลนี้ทำให้คนสูบบุหรี่) และความผิดพลาดชนิดที่ 1 ที่สรุปผลว่า การสูบบุหรี่ทำให้เกิดโรคมะเร็ง โดยที่จริง ๆ แล้วการสูบบุหรี่ไม่ทำให้เกิดโรคมะเร็ง (ซึ่งจากผลนี้ทำให้คนไม่สูบบุหรี่) ดังนั้น เพื่อประโยชน์ของผู้ใช้ผลการทดสอบ ผู้ทดสอบควรจะพยายามลดโอกาสของการทำ ความผิดพลาดชนิดที่ 2 ให้น้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้ (สองศรี พิทยารัตน์ และคนอื่น ๆ, 2541: 230 – 231)

คำอธิบายนี้ตรงกับแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ทรงกล่าวถึงปลวกว่า “...ขึ้นหนังสือแล้วก็ทำให้หนังสือนั้นสูญไป ไม่ให้อ่านเข้าใจ เนื้อความผิดเพี้ยนไปได้...” เทียบได้กับความผิดพลาดชนิดที่ 1 ในแง่ที่ว่าไม่สามารถนำความเข้าใจที่ถูกต้องมาใช้ประโยชน์ได้ (เนื่องจากถูกปลวกกิน หรือเนื่องจากปฏิเสธสมมติฐานว่างที่เป็นจริง) ส่วนความผิดพลาดชนิดที่ 2 ซึ่งมีผลเสียหรือเป็นอันตรายมากกว่าความผิดพลาดชนิดที่ 1 นั้น ก็ทรงเรียกว่าเป็นอันตรายอย่างหนึ่ง “...ซึ่งมิใช่ปลวกแต่ร้ายยิ่งกว่าปลวก...” ในแง่ที่ว่านำความเข้าใจที่ผิดพลาดมาปฏิบัติ (เนื่องจาก “...อันตรายที่เราว่านี้มีพิษที่สามารถจะชักให้นักเรียนทั้งหลาย เข้าใจการผิด ๆ ไปได้...” หรือเนื่องจากยอมรับสมมติฐานว่างที่ไม่จริง) และตรงกับข้อสรุปทางสถิติที่ว่าความผิดพลาดชนิดที่ 2 มีผลเสียมากกว่าความผิดพลาดชนิดที่ 1 นั้นเอง

ตัวอย่างสุดท้าย เป็นพระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แนะแนวทางในการแก้ไขความเข้าใจผิดของราษฎรเรื่องการเก็บเงินค่าเล่าเรียน โดยที่ทรงเห็นว่า

“...การที่เปนเช่นนี้เห็นว่าเป็นด้วยเหตุ 2 ประการ คือ ประการหนึ่งคนเข้าใจเสียว่าการเล่าเรียนทุกวันนี้เรียนเพื่อประโยชน์ราชการ สำหรับจะได้เปนตั้งแต่เสมียนขึ้นไปหาเสนาบดี ไม่ใช่เปนประโยชน์ส่วนตัว ถ้าถ้าจะเห็นเปนประโยชน์ส่วนตัว ก็แต่เฉพาะประโยชน์ที่จะได้รับราชการ ให้เปนที่ตั้งแห่งลาภและยศเท่านั้น อีกประการหนึ่งไม่มีผู้ใดซึ่งจะมีความเห็นกว้างขวาง ถึงที่จะให้ประชาชนในพระราชอาณาเขตได้รับความเล่าเรียนทั่ว

ถึงกัน คิดดูใจแต่เฉพาะพอใช้ราชการ...ความคิดกรรมศึกษาที่ได้ทำมาแต่ก่อน ก็เดินทางคับแคบอยู่เหมือนกัน ฟังจะมาเริ่มคิดทางกว้างขวางขึ้น แต่เมื่อเวลาจะเดินทางกว้างขวางเช่นนี้ไม่ได้ประกาศบอกเล่าให้เข้าใจชัดเจนว่า ประสงค์อย่างไร บอกแต่วิธีที่จะทำ ผู้ที่เคยคิดเคยรู้แต่อย่างเก่าก็ไม่สามารถจะรู้แลคิดตามความคิดอย่างใหม่ได้ จึงเห็นว่าถ้าปล่อยให้ทุ่มเถียงกันไป จะชักให้โง่กันลงไปทุกที การเล่าเรียนจะร่ำรสาย ควรจะเป็นประกาศชี้แจงพระราชโบาย พอให้คนแลเห็นทางเสียบ้าง เพราะเหตุว่าคนเราทุกวันนี้โดยมาก มักจะไม่มีความรู้มาจากไหน รู้จากฟังเขาพูดแล ๆ เหน็ดด้วยตา เมื่อสิ่งใดมาปรากฏแก่หูแลตาอยู่เพียงเท่าใด ก็รู้ได้เพียงเท่านั้น แต่คนทั้งปวงมักจะเป็นคนที่เข้าใจง่าย ถ้าแนะนำทางให้เข้าใจพอนึกออกก็นึกตามไปได้มาก ๆ เหน็ดว่าการอลหม่านเหล่านี้ด้วยขาดประกาศ เมื่อเวลาแรกจะลงมือเก็บเงินแต่เพียงใบแจ้งความเล็กน้อยที่ลงแห่งโน้นแห่งนี้ ไม่พอที่จะมีน้ำหนักให้ผู้ใดคิดตามได้ จึงเห็นว่าควรจะทำประกาศ..."*

แนวพระราชดำรินี้มีความสอดคล้องกับทฤษฎีข่าว (Information Theory) ซึ่งมีประโยชน์อย่างมากในปัจจุบันทั้งในฟิสิกส์และวิศวกรรมไฟฟ้าสื่อสาร** เนื้อหาของทฤษฎีกล่าวว่า ข่าวที่ใหญ่และที่น่าสนใจมาก ก็คือข่าวเหตุการณ์ที่น่าเกิดขึ้นแต่เกิดขึ้น เช่น “เมื่อวานหิมะตกที่กรุงเทพฯ” ข่าวที่ไม่น่าสนใจคือ สิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่ ๆ เช่น “พรุ่งนี้ดวงอาทิตย์จะขึ้นตอนเช้า” ซึ่งทฤษฎีนี้ได้สรุปขนาดของข่าวที่จะได้รับไว้เป็นสมการดังนี้

$$I = -C \ln P \quad (5.2)$$

โดยที่ I คือ ขนาดของข่าวที่จะได้รับ ยิ่งตัวเลขมากยิ่งแสดงว่าเป็นข่าวใหญ่

C คือ ค่าคงที่ซึ่งมีค่าบวก

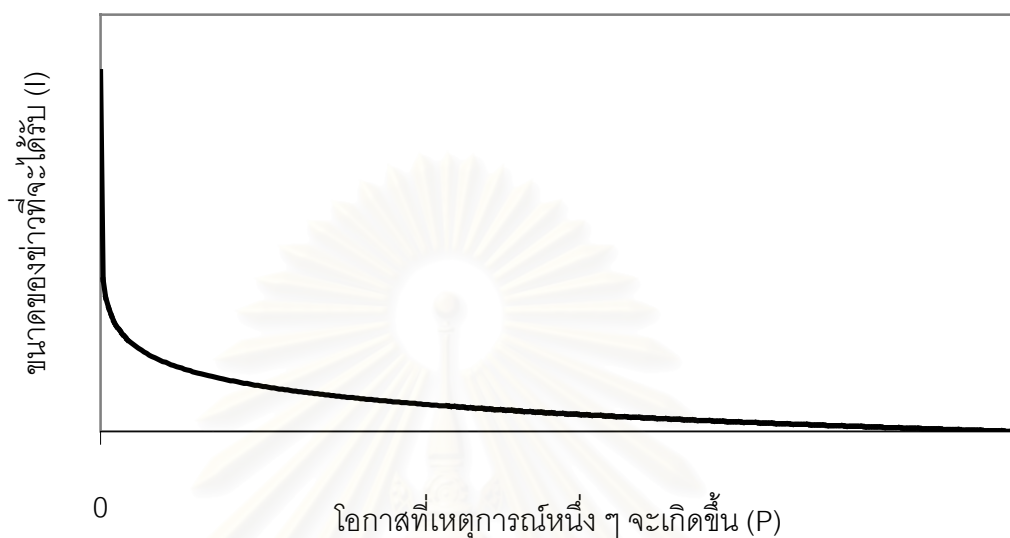
P คือ โอกาสที่เหตุการณ์หนึ่ง ๆ จะเกิดขึ้น

ตามหลักความน่าจะเป็น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างแน่นอนจะมีความน่าจะเป็นที่จะเกิดเป็น 1 ($P = 1$) ตามสมการ (5.2) นี้จะเห็นได้ว่า $I = -C \ln(1) = 0$ ซึ่งการที่ขนาดของข่าวที่จะได้รับเป็น 0 ก็หมายความว่าเหตุการณ์นี้จะไม่เป็นข่าว และขนาดของข่าวที่จะได้รับ (I) จะเพิ่มขึ้นถ้าโอกาสที่เหตุการณ์ที่สนใจจะเกิดขึ้น (P) ลดลง หรือกล่าวได้ว่าข่าวของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

* ดู ภาคผนวก 38 หน้า 273

** ทฤษฎีนี้ใช้อธิบายสภาวะของโมเลกุลของก๊าซ ซึ่งไม่ขอลงถึงรายละเอียดในที่นี้

ยากจะเป็นข่าวใหญ่ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ภาควิชาฟิสิกส์, 2539: 269 – 297) แสดงให้เห็นได้ดังแผนภูมิด้านล่างนี้

รูปที่ 6 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างโอกาสที่เหตุการณ์หนึ่ง ๆ จะเกิดขึ้นกับขนาดของข่าวที่จะได้รับ

เมื่อพิจารณาความในพระราชหัตถเลขาที่ว่า “...ไม่มีผู้ใดซึ่งจะมีความเห็นกว้างขวาง ถึงที่จะให้ประชาชนในพระราชอาณาเขตได้รับความเล่าเรียนทั่วถึงกัน...” ซึ่งหมายความว่าโอกาสที่เหตุการณ์นี้ (คือการที่มีผู้คิดว่าประชาชนทุกคนควรจะได้เรียนหนังสือ) จะเกิดขึ้นมีค่าต่ำ (P ต่ำ) ขนาดของข่าวที่จะได้รับย่อมมีค่าสูง (I สูง) ตามสมการ (5.2) ดังที่ทรงกล่าวว่า “...คนทั้งปวงมักจะเป็นคนที่ไม่เข้าใจง่าย ถ้าแนะนำให้เข้าใจพอนี้ก็ออกก็นึกตามไปได้มาก ๆ...” ด้วยเหตุผลดังนี้ “...จึงเห็นว่าควรจะออกประกาศ...” นั่นเอง

การที่ทรงมีแนวพระราชดำริในชั้นการคิดค้นเนื้อหาอย่างเป็นเหตุเป็นผลเช่นนี้ ย่อมทำให้ทรงโน้มน้ำหนักผู้ฟังของพระองค์ได้โดยปราศจากข้อโต้แย้ง เพราะความเป็นวิทยาศาสตร์เหล่านี้เป็นความจริงที่สามารถพิสูจน์ได้ตั้งแต่ในอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน แต่จะเห็นได้ว่าทรงมีการจัดเรียบเรียงเนื้อหา (disposition) และท่วงทำนอง (style) ที่ดีด้วย เนื่องจากการอธิบายทฤษฎีทั้ง 3 ทฤษฎีที่ยกมานี้ ผู้ที่ไม่มีพื้นฐานในวิชาเหล่านี้มาก่อนย่อมจะทำความเข้าใจได้โดยยาก แต่ในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงอธิบายแนวความคิดอย่างเดียวกันให้เข้าใจได้ง่าย แม้กับผู้ฟังที่ไม่มีพื้นฐานความรู้ในวิชาเหล่านั้น สิ่งนี้ย่อมนับเป็นพระปรีชาญาณในการสื่อสารได้อย่างยอดเยี่ยมของพระองค์อีกด้วย

การที่ทรงสามารถโน้มน้าวใจได้โดยไร้ข้อโต้แย้งดังกล่าวนี้ เป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้ทรงดำเนินรัฐสภาภิบาลนโยบายและวิเทศนโยบายต่าง ๆ ได้อย่างราบรื่น ซึ่งข้อนี้เป็นสิ่งที่สอดคล้องกับผลของงานวิจัยอื่น อาทิเช่น งานวิจัยของอรรถวรณ ปิลันธน์โอวาท (2542ข) ที่พบว่าพระองค์ทรงดำเนินพระราชโบายต่างประเทศด้วยพระปรีชาสามารถ การเจรจาต่อรองเป็นไปด้วยพระสุเมตต์มีปฏิภาพที่จะไม่ยอผู้ให้มหาอำนาจโกรธจนอ้างเป็นเหตุที่จะให้สยามสูญเสียเอกราชได้ การปกครองภายในประเทศได้ทรงมีพระราชวินิจฉัยที่จะให้ทัดเทียมนานาชาติ พระราชดำรัสและพระราชหัตถเลขาแสดงว่าทรงเอาพระทัยใส่ในการบริหารประเทศตั้งแต่ระดับมหภาคจนถึงระดับจุลภาค หรืองานวิจัยของดวงดาว ยังสามารณ (2534) ซึ่งพบว่าพระราชหัตถเลขาของพระองค์แสดงถึงบทบาทที่พระองค์จะต้องทรงเป็น คือ เป็นทั้งสัญลักษณ์ของประเทศพร้อม ๆ กับเป็นผู้นำของประเทศได้อย่างเหมาะสม คือทรงมีทั้ง “ภาพลักษณ์” และ “สมรรถภาพที่ดีเลิศ” ของผู้นำ เพราะภาพลักษณ์จะเป็นสิ่งที่ปรากฏสู่สายตาประชาราษฎร์ อันจะก่อให้เกิดความศรัทธาและยินยอมที่จะ “เชื่อฟัง” พระบรมราชโบายต่าง ๆ ของพระองค์ ซึ่งจะเป็นหนทางที่จะทำให้พระราชอำนาจจรัสยั้งยืน และเป็นขวากหนามขวางกั้นการ “ทำทลาย” อำนาจของผู้พยายามทำทลายอำนาจของผู้ปกครอง ในขณะที่เดียวกันผู้นำก็ต้องมีหลักการปกครองที่ดี เพราะในเชิงการเมืองแล้ว การปราศจากเล่ห์เหลี่ยมและอุบายทางการเมืองย่อมไม่อาจนำพาความสำเร็จมาสู่ผู้ปกครองได้ ซึ่งสิ่งที่สำคัญที่สุดสำหรับงานวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453)” นี้ก็คือ วิธีการสื่อสารอันเป็นเลิศของพระองค์ ซึ่งเป็นแบบอย่างที่ดีเยี่ยมของการสื่อสาร ตั้งแต่ในรัชสมัยของพระองค์ และใช้ได้ดีจนกระทั่งในปัจจุบันเลยทีเดียว

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวข้องกับการเสด็จประพาสตามที่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการประพาสต้น หรือการเสด็จประพาสต่างประเทศ รวมทั้งพระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ซึ่งเอกสารที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติรวบรวมไว้มีตั้งแต่ปี พ.ศ.2417 ถึง พ.ศ.2453 อันจะทำให้เห็นถึงวิวัฒนาการต่าง ๆ ในรัชสมัยของพระองค์ได้เป็นอย่างดี
2. ควรจะมีการศึกษาพระราชดำรัสของพระมหากษัตริย์พระองค์อื่น ๆ เปรียบเทียบกับบริบทต่าง ๆ

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

ความขัดข้องของคนจนสิ้นคิด. จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น 6 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก 1245): 72 – 73.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. โครงการกระดูกในตู้. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สยามรัฐ, 2534.

จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาหมหาดไทย, 20 ก.พ.117 – 26 มี.ค.119. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.5/8(ก – บ).

จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ. ก.ย.117 – ก.พ.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.12/7.

จิตร ภูมิศักดิ์. โฉมหน้าศักดินาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2541.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จूरรัตน์ เกียรติมาพันธ์, บทบาททางด้านการเมืองและการปกครองของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาฉาภิบาล กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ระหว่าง พ.ศ.2411 – 2429. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. คำถวายไชยมงคลและพระราชดำรัสตอบเฉลิม ร.ศก 124, 19 ก.ย. – 20 ก.พ.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ป1.9/64.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. งบประมาณแผ่นดินศก 117, 10 มี.ค.116 – 5 พ.ค.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ค5.1/8.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 7. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าอำรุงศิริศรีวิรัช วันที่ 2 กรกฎาคม พุทธศักราช 2477 ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ตำแหน่งเสนาบดีและเรื่องพระยาสุริยานุวัตรลาออก, 29 พ.ค.125 – 28 มี.ค.126. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ค.3/2.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 3. 2 ตอน. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์การรถไฟ, 2508. (พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ประจวบ กล้วยไม้).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่ 2 ภาคที่ 3. พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, 2513.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี. พระนคร: กรมศิลปากร, 2512. (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายชอ ฉาวเกียรติคุณ 20 กรกฎาคม 2512).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบาย วิธีปฏิบัติหน้าที่ราชการ. 20 เม.ย.124 – 28 ก.ค.125. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.5/3.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบาย พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช. 23 พ.ค.112 – 11 ก.พ.113. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5รล.3/9.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ.1247, พ.ค.104. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.4/4.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสตอบทูลกระหม่อมอัมฤงศ์ในการเสด็จกลับจากยุโรป ปี 116, 28 ธ.ค.116. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ต11.1/55.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ.2417 ถึง พ.ศ.2453). พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458. (ประไพ แลพระยาราชพินิจจัย [อุไทยวรรณ, อมาตยกุล] พิมพ์แจกในการศพ อำพัน, มารดา พระพุทธศักราช 2458).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสเปิดพระบรมรูปทรงม้า, 11 พ.ย.127.
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ว.21/13.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร, 18 ม.ค. – 6
มี.ค.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.5/2.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 เรื่องเปลี่ยนแปลงระเบียบ
ครองราชการแผ่นดิน. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.4/5.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหา
อุปราช. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 โปรดให้ตี
 พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์
 ณ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2479).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชปรารภรัชกาลที่ 5, 23 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. ร.5รล.3/7.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชปรารภรัชกาลที่ 5 (สำเนา), 23 พ.ค.112. หอ
 จดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5รล.3/8.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาถึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
มีเรื่องต่าง ๆ. มี.ค.98 – มี.ย.104. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ.4/4.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระ
นครสวรรค์วรพินิต และพระโอรสและพระนัดดา สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี
พระอัครราชเทวี และพระประวดีฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดา
ทรงเรียบเรียง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2534.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นดำรงราชานุ
ภาพ, 22 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/4 สำเนาที่ 168/3134, อ้างถึงใน
 จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยงานพิเศษ
 กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นดำรงราชานุ
ภาพ, 30 เม.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/2 โปรดที่ 82/144, อ้างถึงใน

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม, 17 มิ.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/11 สำเนาที่ 9/4739, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 1 ก.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/8 สำเนาที่ 135/3580, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 10 ก.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.2/3, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 12 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 15 ก.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.2/3, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 20 มิ.ย.110. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.11/1, ที่ 189 110ต, ปร.94, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วิโรปกรณ์, 26 ส.ค.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.59/6 ร.ที่ 404/111 ร.ป.74, อ้างถึงใน

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, 30 ก.ค.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.59/6 ร.ที่ 31/111 ต,ป, 56, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, 30 ก.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.2/5, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, 31 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/8 สำเนาที่ 135/3545, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ, 9 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.56/9 ร.ที่ 44/110 ต,ป,94, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 10 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/2 สำเนาที่ 3/1841, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 25 เม.ย.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.62.1/32 สำเนาที่ 6/111, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 12 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361, อ้างถึงใน จิ

จรรยา สกานปะวรวรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 8 มิ.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/7 สำเนาที่ 5/4002, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สกานปะวรวรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยารัตนบดินทร์, 20 ธ.ค.110. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม.59/6, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สกานปะวรวรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์. 11 มิ.ย.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.2/3.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ, 21 ส.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.38/2, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สกานปะวรวรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระยาวิสุทธิญาณวโรรส, 24 ก.ค.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.2/3.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ร.ศ.113 – 118. พระนคร: ศิวพร, 2504. (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 12 เมษายน พุทธศักราช 2504).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถ์ ร.5 ร.ที่ 101. ต.ค.101. หอจดหมายเหตุ
44

เหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.2/5.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถ์ ร.5 ว.ที่ 346 .พ.ค.101. หอจดหมายเหตุ
43

เหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.2/4.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. โรงเรียนกรุงเทพฯ, 4 ต.ค.114 – 11 ส.ค.127. หอจด
หมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.5/3(ก – บ).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. สำเนาคำถวายชัยและพระราชดำรัสตอบ แต่ปี จ.
ศ.1236 ถึง ร.ศ.112, 93 – 20 ส.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ1.9/1.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. สำเนาพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาอมรรต (ปั้น สุขุม) กับประวัตินายเจ้าพระยาอม
รรต. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยา
อมรรต [ปั้น สุขุม] 10 เมษายน 2482).

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2459 – 2509. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2510. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบห้าสิบปีของการ
สถาปนา วันที่ 26 มีนาคม พุทธศักราช 2510).

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ภาควิชาฟิสิกส์. ฟิสิกส์ 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลง
กรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน. 8 ม.
ค.103. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5บ.14/1.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย: คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้า
ราชการให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ.103. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2513.

แซน ปัจจุบันนท. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยาสมัย ร.ศ.112
ตอน 4 บรรยายการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2508. (ที่ระลึก
ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาเอก หลวงศุภชลาศัย ป.ม., ท.ช. ณ เมรุวัดเทพศิรินทรา
วาส 4 พฤศจิกายน 2508).

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริ
ยาลงกรณ์ ผู้ประทานกำเนิดพระกฐินของไทย. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาสน์การพิมพ์, 2525.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1. พระนคร: คลังวิทยา, 2505.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระนางเรือล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2509.

ดวงดาว ยังสามารถ. พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม: ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก พระยาสวัสดิ์โกษา [เข้ม สารนาท] เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2471).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. ตำนานสวนกุหลาบและร่างข้อบังคับสมาคมศิษย์เก่าสวนกุหลาบ. (ม.ป.ท.), 2474.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. เทศาภิบาล. พระนคร: คลังวิทยา, 2495.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2545.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง. ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 157 - 166. (ม.ป.ท.), 2501. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงกสิการ บัญชา [ทรัพย์ บุรวาศ] คุณแม่สังเวียน เหวอบัตย์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 มกราคม 2501).

ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ. กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, 2538.

ถามด้วยเรื่องปริวีเคาน์ซิล. ดุริยวาที (วันอังคาร เดือน 9 แรม 5 ค่ำ ปีจอ ฉศก 1236): 85.

ทศพิชราชธรรมและหลักพระพุทธานุภาพ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2516.

ทักษ์, แพทริค. หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858 - 1907. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2542.

เทวะวงศ์วโรปการ, กรมหลวง. ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 18 มิ.ย.110. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.11/1 สำเนาที่ 64/4048, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนนะวรรณะ. วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

เทวะวงศ์วโรปการ, กรมหลวง. ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว, 9 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฝ.18.1/2, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปน
วรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู,
2519

เทวะวงศ์วโรปการ, กรมหลวง. ลายพระหัตถ์ถึงนายปาวี, 13 ก.พ.111. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ร.5ฝ.18.1/1, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนวรรณะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ:
หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, บรรณาธิการ. รัฐศาสตร์ – การเมือง: รวมบทความวิชาการทางรัฐศาสตร์
พ.ศ.2492 – 2515. กรุงเทพฯ: วิชาษา, 2542. (จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบ 50 ปี ของการ
สถาปนาคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์).

นันทนา กปิลกาญจน์. การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พ.ศ.2411 – 2453. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2538.

นันทนา กปิลกาญจน์. การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ เรื่องบทบาทของวังหน้าสมัยรัตนโกสินทร์:
พ.ศ.2325 – 2428. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2539.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตถิยะ. หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ,
2525.

แน่งน้อย ติตติรานนท์. เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์. วิทยานิพนธ์
ปริญญาามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ
มหาวิทยาลัย, 2518.

บัญญัติ แก้วเกตุทอง. การปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2522.

ประภัสสร บุญประเสริฐ. ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตน
โกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, 2515.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. มหาราชกวี ปียมหาราชรำลึก จปร.: จดหมายเหตุ พระราชนิพนธ์ พระ
ราชหัตถเลขา พระราชปาวรก พระราชดำรัส พระบรมราชาวาท เล่ม 1. กรุงเทพฯ:
กรุงสยามการพิมพ์, 2527.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. ธรรมรัฐ – ธรรมราชา. กรุงเทพฯ: โครงการตำรา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

ปิยนาด นิโคธรา. บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325 – พ.ศ.2416). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.

ปิยนาด บุนนาค. การเมืองระหว่างองค์การของรัฐ: ศึกษาเฉพาะกรณีความขัดแย้งที่สำคัญระหว่างกระทรวงต่าง ๆ ในสมัยปฏิรูป (พ.ศ.2435 – 2453). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชารัฐศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.

ปิยนาด บุนนาค. แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

พงษ์เนียม ทองพงษ์เนียม. การศึกษาเรื่องทาสในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

พระพุทธรเจ้าหลวงกับงานปฏิรูปการปกครอง. ใน ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา (บรรณาธิการ), พระราชกรณียกิจของประชาชน, หน้า 65 – 75. กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2529.

พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม และมณฑลบูรพาและพายัพ, 21 ก.พ.118 – 20 มิ.ย.124. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ม1.3/8.

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ. พระนคร: กรมศิลปากร, 2507. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2507).

พลาดิสัย สิทธิธัญกิจ. พระบรมรูปทรงม้า. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติใหม่, 2538.

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453). ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 163 – 210. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน วันที่ 1 ตุลาคม พุทธศักราช 2511).

พีรพล สูงนุ่ม, พันตรี. กรณีพิพาท ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

ไพน์สโตน, เจฟฟรีย์. จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ: พิษณุโลกการพิมพ์, 2532.

ระเบียบการโรงเรียนมหาดเล็ก รัตนโกสินทร์ ศก 122. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
(จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสครบรอบแปดสิบสี่ปีแห่งการสถาปนามหาวิทยาลัย 26 มีนาคม 2544).

รายงานสอบวิชาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา, 17 มี.ค.120 – 27 ก.ย.129. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ1.1/6.

โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, 24 มี.ย.120 – 12 ม.ค.127. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.5/9(ก – บ).

เลิกทาสในรัชกาลที่ 5. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยขสม, 2487. (พิมพ์เป็นอนุสรในงานพระเมรุพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย เมื่อวันที่ 25 ตุลาคม 2487 นะพระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส).

เลื่อน ไชแสง. แถลงการณ์เรื่องการเลิกทาสในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน เรียงความขอพระเกียรติสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2467 – 2499, หน้า 24 – 32. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ลายพระหัตถ์ที่เกี่ยวกับการศึกษา. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514. (พิมพ์ในงานสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ 1 – 7 สิงหาคม พุทธศักราช 2514).

ว่าด้วยช่วยให้เลิกทาส. จดหมายเหตุสยามไสมย (วันพุธ เดือนสาม แรม 6 ค่ำ ปีระกา สัปตศก 1247): 211.

วิจิตรวาทการ, พลตรี หลวง. การเมืองการปกครองของกรุงสยาม. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยใหม่, 2475.

- วิชัย เสวระมาตย์. การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2509.
- วิสุทธสุริยศักดิ์, พระยา. ความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เรื่องการจำกัดการศึกษา ร.ศ.117, 8 เม.ย. – 23 ก.พ.117. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.2/3.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.
- ส. ตูลยานนท์. กระทรวงกับเสนาบดีในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2435 – 2475) และตราประจำตำแหน่ง. (ม.ป.ท.), 2544.
- ส. พลายน้อย. สวนกุหลาบ: ตำนานการศึกษาสมัยใหม่ในกรุงสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2535.
- สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย. นวมหาราช. กรุงเทพฯ: ป. สัมพันธ์พาณิชย์, 2531.
- สมเด็จพระจุลจอมเกล้าพระเจ้ากรุงสยาม. กรุงเทพฯ: แสงศิลป์การพิมพ์, 2534.
- สร้าง ร.ว. วัตรราชบุรณ, 6 ก.ย.121 – 10 ต.ค.129. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ศ.5/81(ว).
- สวัสดิโสภณ, พระองค์เจ้า. ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 14 พ.ค.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฉ.18.1/6, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.
- สวัสดิโสภณ, พระองค์เจ้า. ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 5 มิ.ย.112. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5ฉ.18/4 ฉบ, อ้างถึงใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตกาลสยาม ร.ศ.112. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.
- ส่องศรี พิทยารัตน์, ร้อยเอกหญิง และคนอื่น ๆ. หลักสถิติ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- สิรินธรเทพรัตนสุดา, สมเด็จพระเจ้าฟ้า และศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. การโยงอำนาจเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์: จุดเริ่มต้นการปฏิรูปบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน สะพาน: รวมบทความทางประวัติศาสตร์, หน้า 167 – 192. กรุงเทพฯ: แผนกประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- สุจิต ถาวรสุข. คดีพระเจ้ายอดเมืองขวางเจ้าเมืองคำมวน. กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ, 2519.

- สุมน อมรวิวัฒน์ และคนอื่น ๆ. คนดีที่ควรรู้จัก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2536.
- หนังสือราชกิจจานุเบกษา. 6 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2540.
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. กรณีวิกฤตการณ์ปากน้ำ ร.ศ.112: วิเคราะห์กลไก การกำหนดนโยบายต่างประเทศของไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- อรรธรณ ปิรันธน์โอวาท. การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- อรรธรณ ปิรันธน์โอวาท. วาทวิทยาในประวัติศาสตร์ไทย: ยุคกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- อรรธรณ ปิรันธน์โอวาท. วิวัฒนวาทวิทยาสมัยใหม่ในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- อรรธรณ ปิรันธน์โอวาท. หลักและปรัชญาของวาทวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- อช บุนยานนท์. สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ.112. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: ราชนาวิกสภา, 2483.
- อัมพร ตั้งเสรี. วิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อมหาอำนาจยุโรป. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- อินทร์ตนา, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511. (รวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม 2511).

ภาษาอังกฤษ

Berlo, D. K., Lenert, J. B., and Mertz, R. J. Dimensions for valuating the acceptability of message sources. Public opinion quarterly 33 (1970): 563 – 576.

Bitzer, I. F. The Rhetorical Situation. In J. L. Lucaites, C. M. Comdit, and S. Caudill (eds.), Contemporary Rhetorical Theory, pp. 217 – 225. New York: The Guilford Press, 1999.

Cooper, L. (Trans). The rhetoric of Aristotle. New York: Appleton Century – Crafts, 1960.

Leonowens, A. H. Siamese Harem Life. 2nd ed. London: Arthur Barker, 1952, อ้างถึงใน วิจัย เสวระมาตย์. การเลิกลาสนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2509.

Rieke, R. D., and Sillars, M. O. Argumentation and the decision making process. 2nd ed. New York: Harper Collins, 1984.

Shunyu, Xie. Siam and the British, 1874 – 75: Sir Andrew Clarke and the Front Palace Crisis. Bangkok: Thammasat University Press, 1988.

Toulmin, S. E. The uses of argument. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

Wyatt, D. K. The Beginnings of Modern Education in Thailand, 1868 – 1910. Michigan: University Microfilms International, 1985.

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 1

ประกาศ

เรื่องกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไปเอาไครยอยู่บ้านกงสุลเยนเรลอังกฤษ

จุลศักราช 1236

ขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวง ฤๅผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งอยากจะทราบความ ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างวังนากับวังหลวงครั้งนี้ ข้าพเจ้าจะขอชี้แจงให้ท่านทั้งปวงทราบ โดยความที่แท้จริงนั้น ด้วยเดิมมีผู้เล่าภยันตรายต่าง ๆ ว่า กรมพระราชวังได้คิดตระเตรียมผู้คนพร้อมผัดปกดิตรมเนียม แต่ความที่พูดจาเล่าภยันตรายนั้น ข้าพเจ้าก็มิได้เชื่อว่าเป็นความจริง เพราะกรมพระราชวัง กับข้าพเจ้ามิได้มีอริราวฉานแก่กันสิ่งหนึ่งสิ่งใด ครั้นถึง ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย แรมห้าค่ำ ปีมะเมีย ข้าพเจ้าได้ทราบความอีกว่ากรมพระราชวัง ได้เตรียมทหารและคนซึ่งมิได้เป็นทหาร ซึ่งอยู่บ้านนอกนั้น เจ้าหม่อมขุนนาย ก็ได้เรียกไพร่เหล่านั้นให้เข้ามาพร้อมกันในเดือนอ้าย ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็ยังไม่เชื่อในความนั้นเป็นแน่ชัด ครั้นค่ำลงวันนั้นเวลา 5 ทุ่มเศษ เกิดเพลิงขึ้นที่โรงแก๊สในพระบรมมหาราชวัง ที่โรงแก๊สซึ่งเกิดเพลิงขึ้นนั้นเป็นที่สำคัญน่ากลัวยิ่งนัก คือข้างฝ่ายตะวันตกของโรงแก๊ส เป็นโรงภูษามาลา ในโรงภูษามาลานี้เป็นที่ไว้พระมหาพิชัยมงกุฎ และพระมหาขรรค์และเครื่องต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องต้นสำหรับแผ่นดินสืบมาแต่โบราณ โรงภูษามาลา ที่ไว้เครื่องต้นนี้ ห่างจากโรงแก๊สที่เพลิงติดขึ้นนั้น 2 วา หลังโรงภูษามาลานั้นติดกับฉนวนประตูดุสิตศาลา ทางซึ่งจะออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หลังฉนวนนั้นก็ติดกับหอประปริตศาสดาราม และพระที่นั่งราชฤทธิย์ ใกล้กับพระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยแลพระที่นั่งไพศาลทักษิณ แลด้านใต้ของโรงแก๊สนั้นมีเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ห่างจากโรงแก๊สสิบเอ็ดศอก หลังเขื่อนเพชรนั้นก็เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปพระที่นั่งพุทธรูปมณฑลอยู่ ใกล้ชิดติดกันทีเดียว ด้านตะวันออกของโรงแก๊สนั้นมีโรงพิมพ์ห่างจากโรงแก๊ส 4 วาศอก หลังโรงพิมพ์นั้นติดกับคลังสำหรับไว้ดินประสิว และโรงแสงต้นที่ไว้อาวุธต่าง ๆ สำหรับแผ่นดินข้างด้านเหนือก็เป็นโรงน้ำมันห่างจากโรงแก๊ส 14 วา 3 ศอก ที่โรงแก๊สที่เพลิงติดขึ้นนั้นอยู่ในที่กลาง เป็นที่คับแคบ แลของที่จะเป็นเชื้อเพลิงนั้นก็มีมากคือดินประสิวแลน้ำมันเป็นต้น ถ้าเพลิงติดไหม้ลามขึ้นได้แล้ว พระที่นั่งแลคลังของต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงดังข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วนั้น ก็คงจะเป็นอันตรายทั้งสิ้น เพราะของเหล่านี้ติดเนื่องกัน โรงแก๊สซึ่งเกิดเพลิงขึ้นในเวลากลางคืนนั้นก็เป็นที่ลึบที่สงัด มิได้มีผู้คนไปมาเล่าลุ่ม ซึ่งเพลิงติดขึ้นดังนั้นก็เป็นที่สงสัยหวาดหวั่นยิ่งนัก ในเวลาที่เพลิงติดขึ้นนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหม่อมอมรรตุมงคล กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ช่วยกันดับเพลิงนั้น ถ้าเพลิงนั้นติดอยู่ช้า ๆ ฤๅมีลมเป่ามาก็จะรักษาไว้ไม่ได้เลย ฤๅถ้ามีหม้อแก๊สแตกก็จะเป็นอันตรายแก่คนเป็นอันมากซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ในเวลานั้น เพราะเหตุบังเกิดขึ้นฉนั้น ข้าพเจ้าจึงได้มีความหวาดหวั่นเป็นอันมาก เพราะเพลิงเกิดขึ้นในที่สำคัญ จะเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใดก็ไม่รู้ เกรงว่าจะเกิดขึ้นด้วยกลอุบายอันใดอันหนึ่ง การอันนั้นก็เป็นการเหลือที่จะคาดคะเนว่าจะเป็นการเท็จจริงให้แน่ได้ เหตุที่ได้บังเกิดขึ้นดังนี้แล้ว ครั้นจะเชิญท่านเสนาบดีมาประชุม ปรึกษาในเวลากลางคืนนั้น ก็เห็นว่าเป็นเวลาตึกถึง 7 ทุ่ม เกินเวลาแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้สั่งข้าราชการซึ่งเป็นพนักงานทั้งปวง ที่ได้มาช่วยดับเพลิงในเวลากลางคืนนั้น ให้อนอนอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประจำของอยู่ตามพนักงาน เพราะกลัวว่าจะมีเหตุขึ้นอีกในเวลากลางคืนนั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันอังคาร เดือนอ้าย แรมหกค่ำ เวลาเช้า 3 โมง ข้าพเจ้าจึงได้มีจดหมายเชิญท่านเสนาบดี คือเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรวงษาไชยวัฒน์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี แต่สมเด็จพระ

เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษนั้นไม่อยู่ ท่านออกไปเมืองราชบุรี จึงได้เชิญแต่ท่านเสนาบดี 3 คนเข้ามาปรึกษา
 ร่วมกัน ที่จะจัดการที่เกิดขึ้นนี้ให้เรียบร้อย ท่านเสนาบดีปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า การที่เป็นขึ้นครั้งนี้เป็นการใหญ่
 ท่านผู้อื่น ๆ จะจัดระงับการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยนั้นเห็นไม่ได้ เว้นไว้แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษผู้เดียว
 ท่านได้เป็นผู้ใหญ่อยู่ในแผ่นดิน ท่านคงจะจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยได้ ขอให้เชิญสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริ
 ยวงษ ให้เข้ามาแต่เมืองราชบุรีโดยเร็ว ท่านจะได้คิดอ่านระงับการให้เรียบร้อย ข้าพเจ้าจึงได้เขียนจดหมายไป
 เชิญ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษฉบับหนึ่งมอบให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ จัดเรือเร็วออกไปเชิญ
 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ ณ เมืองราชบุรี แล้วข้าพเจ้าได้บอกกับท่านเสนาบดีว่า เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
 ครั้งนี้ ก็เป็นที่หวาดหวั่นน่ากลัวอยู่ แต่ก็ยังไม่มีผู้ใดที่จะจัดการให้เป็นที่น่าพอใจได้ ข้าพเจ้าจะต้องรักษาตัวตาม
 ธรรมเนียมไว้ก่อน ตั้งแต่เวลานั้นมา ก็ได้จัดการระงับรักษาเหตุการณ์ทั้งปวง ไว้พอเป็นที่มั่นใจบ้าง ตั้งใจคอยสมเด็จพระ
 เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ กว่าท่านจะกลับมาจากเมืองราชบุรี ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรมแปด
 ค่ำ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษกลับมาถึงข้าพเจ้าจึงได้เชิญท่านเข้ามาปรึกษา ท่านว่าขอให้เชิญ
 เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีเข้ามาด้วยให้
 ร่วมกัน ครั้นท่านเสนาบดีเข้ามาพร้อมกันแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกัน
 แล้ว ท่านรับว่าจะช่วยกันจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อย แต่จะขอไปตรึตรงกลางสักเวลาหนึ่งก่อน แล้วท่านก็กลับไป
 บ้าน การที่ได้เตรียมทหารรักษาในพระบรมมหาราชวังนั้น ก็ได้เลิกถอนลงเป็นปกติตามธรรมเนียมในเวลา
 นั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้นเก้าค่ำ เวลาบ่าย 5 โมงเศษ เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณ
 วงษ์มหาโกษาธิบดีเข้ามาหาข้าพเจ้า แจ้งความว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้ง 2
 เข้ามากราบทูลให้ทรงทราบว่าการซึ่งจะคิดจัดการที่กรมพระราชวังให้เรียบร้อยนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรี
 สุริยวงษ ท่านคิดว่า ท่านจะขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวัง ทูลกรมพระราชวังให้ออกเสียจากพระราชวังบวร กลับไปอยู่
 เสียที่วังเดิมแลเข้าไทยของกรมพระราชวัง ที่เป็นข้าหลวงเดิมก็ดี ที่เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระปิ่น
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้แต่งตั้งไว้ก็ดี ถ้าผู้ใดจะสมัครไปอยู่ด้วย ก็ให้กรมพระราชวังบวรรับไว้ตามใจของท่านผู้สมัคร
 แต่จะขอรับพระราชทานเบี้ยหวัดที่คนเหล่านั้นเคยได้รับพระราชทานอยู่แต่ก่อนนั้นให้ติดตัวไปด้วย ส่วนกรมพระ
 ราชวังที่จะเสด็จออกไปอยู่วังเดิมนั้น ขอให้ได้รับพระราชทานเงินแผ่นดินเลี้ยงให้พอสมควร การก็คงจะเรียบร้อย
 ไปได้ ปัญญาของท่านจะคิดทำได้แต่เพียงนี้ แต่ที่จะคิดอย่างอื่นไปนั้นเหลือสติปัญญาท่านทำไม่ได้ การซึ่งท่าน
 คิดให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ แลเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีทั้ง 2 เข้ามาพูดจาชี้แจงนี้ข้าพเจ้าจะชอบ
 ฤกษ์ไม่ชอบนั้นก็สุดแล้วแต่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงได้ว่ากับเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณวงษ์มหาโกษา
 ธิบดีทั้ง 2 ว่า การที่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษท่านจะคิดให้กรมพระราชวังออกจากที่ไปอยู่วังเดิมนั้น
 เป็นการใหญ่เรี่ยวแรงเหลือเกินนัก ข้าพเจ้าไม่ได้คิดถึงอย่างนั้นเลย ข้าพเจ้าคิดแต่เพียงว่า ขอให้มียศตามชั้นผู้
 ใหญ่ผู้น้อย ด้วยกรมพระราชวังทุกวันนี้พระนามท่านเป็นกรมพระราชวังบวร แต่ยศของท่านนั้นเกินยศกรมพระ
 ราชวังบวร ท่านมียศเหมือนกับเจ้าแผ่นดินเหมือนกัน แลยศอย่างอื่น ๆ นั้น ข้าพเจ้าก็ได้มีความรังเกียจ สิ่งใด
 แต่ยศที่กรมพระราชวังมีทหารมากไม่มีกำหนด ถึงจะเรียกคนมาเป็นทหารอีกมากน้อยเท่าใดก็ได้ อีกประการหนึ่ง
 เครื่องเสนาบดี แลกระสุนดินดำนั้น ก็หาเพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอมิได้ขาด การที่หาเครื่องเสนาบดีและกระสุนดินดำ
 เพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอเช่นนั้น กรมพระราชวังก็มีได้บอกกล่าวให้ข้าพเจ้าทราบบ้างเลย เพราะการเป็นดังนี้ จึงได้เป็นที่
 สงสัยกันอยู่รำไป ข้าพเจ้ากลัวการข้างหน้าต่อไป จะไม่เป็นวันผู้ใหญ่น้อยเรียบร้อยไปได้ ข้าพเจ้ามีความ

ประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จัดการให้เรียบร้อยนั้น จะขอแต่เพียงให้มีกำหนดเสียว่า ยศกรมพระราชวังบวรจะมีทหารรักษาพระองค์เป็นยศของท่านประจำอยู่เท่าใด ให้มีกำหนด ถ้ามีเหตุที่ควรจะเรียกคนเดิมขึ้นอีก ก็ขอให้บอกกล่าวกับข้าพเจ้าให้ทราบก่อน จะได้ไม่เป็นที่หวาดหวั่นสั่นตงใจกลัวแก่กันทั้ง 2 ฝ่าย ข้าพเจ้าได้มีความปรารถนาที่จะให้ท่านจัดการแต่เพียงเท่านี้ เพื่อจะให้บ้านเมืองเรียบร้อย แลมิให้มีภัยอันตรายกับตัวข้าพเจ้าผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินด้วย ข้าพเจ้าได้สั่งให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี ไปเรียนความประสงค์ของข้าพเจ้า ต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทราบดังนี้ เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ แลเจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี ไปเรียนความประสงค์ของข้าพเจ้าต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์แล้วยังหาได้กลับบอกข้าพเจ้าว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่าประการใด ครั้นรุ่งขึ้น วันเสาร์ เดือนอ้าย แรมสิบค่ำเวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาภูธราภัย เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี พร้อมกันเข้ามาแจ้งความต่อข้าพเจ้าว่า เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย แรมเก้าค่ำ เวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้เรียกพระยาจางสรไกรมาสั่งว่า ให้พระยาจางสรไกรทูลกับกรมพระราชวังบวรว่า เวลาพຸ່งนี้ท่านจะขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวัง จะไปคิดจัดการเสียให้เรียบร้อย ครั้นพระยาจางสรไกรกลับไปจากบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์แล้ว ค่ำลงวันนั้นเวลา 8 ทุ่มเศษ กรมพระราชวังหนึ่งลงไปเอาไครยอยู่ที่บ้านกงสุล เยนเนรลอังกฤษ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือนอ้าย แรมสิบค่ำ เวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทราบบว่า กรมพระราชวังหนึ่งลงไปอยู่ที่บ้านกงสุลเยนเนรลอังกฤษ ท่านได้ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหมลงไปที่บ้านกงสุลเยนเนรลอังกฤษ เชิญเสด็จขึ้นมาที่บ้านท่าน เมื่อเวลากรมพระราชวังขึ้นมาถึงบ้านท่านแล้วนั้น เจ้าพระยาภูธราภัย เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดีพร้อมกันอยู่ที่นั่นด้วย สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แลท่านเสนาบดีได้ทูลว่ากล่าวน้าวหน่วงหลายอย่างหลายประการ ให้เสด็จกลับขึ้นมาอยู่ในพระราชวังเสียตามเดิม ท่านก็มีไต่ยอมที่จะกลับมา สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ท่านเห็นว่าจะไม่ยอมขึ้นมาอยู่ที่พระราชวังแล้ว ท่านได้ชวนกรมพระราชวังให้พักอยู่ที่บ้านท่านกว่าจะจัดการเรียบร้อยแล้ว ท่านก็มีไต่ยอมที่จะอยู่ ท่านได้พูดต่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แลท่านเสนาบดีว่า ท่านได้ไปเอาไครยอำนาจออมนแมนต์อังกฤษแล้ว ท่านจะต้องคอยฟังคออมนแมนต์อังกฤษจะว่าประการใดก่อน แล้วมิสเตอร์นุแมนต์ ผู้ว่าการแทนกงสุลเยนเนรลอังกฤษ ก็พากรมพระราชวังลงเรือมิสเตอร์นุแมนต์ กลับไปอยู่บ้านกงสุลเยนเนรลอังกฤษ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แลท่านเสนาบดีได้เข้ามาแจ้งความกับข้าพเจ้าดังนี้ ข้าพเจ้าได้ทราบความแล้วก็มีใจเสียใจเป็นอันมาก เพราะเหตุที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็นการรักษาตัว ระวังตัวด้วยกันทั้ง 2 ฝ่าย ตัวข้าพเจ้าไม่ได้คิดสิ่งใดที่จะทำอันตรายกับกรมพระราชวังบวรเลย แลความที่เป็นความเคลือบแคลงสงสัยต่อกันนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่ในแผ่นดินนั้น ท่านก็ได้รับว่าท่านจะจัดระงับการที่เป็นการเคลือบแคลงแก่กันนั้นให้เรียบร้อยทั้งสองฝ่าย ซึ่งกรมพระราชวัง ไม่รอฟังคำท่านผู้ใหญ่ที่จะจัดการประนีประนอมก่อน มาดวนคิดการไปหาผู้ว่าการแทนกงสุลเยนเนรลอังกฤษดังนี้ ข้าพเจ้าเป็นที่สั่นตงใจหวาดหวั่นเป็นอันมาก เพราะข้าพเจ้ามิได้คิดที่จะทำอันตรายแก่กรมพระราชวังสิ่งหนึ่งสิ่งใด ซึ่งกรมพระราชวังไปหาผู้ว่าการแทนกงสุลเยนเนรลอังกฤษดังนี้ ก็ไม่รู้ว่ากรมพระราชวังจะคิดต่อไปประการใด เป็นที่หวาดหวั่นแหว่งข้าพเจ้ายิ่งนัก ด้วยราษฎรทั้งปวงจะคิดเห็นไปต่าง ๆ เพราะไม่รู้เหตุว่ามากน้อยประการใด แต่ก่อนไม่เคยมีซึ่งกรมพระราชวังคิดดังนี้ ไม่ได้คิดถึงพระเกียรติยศของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นปฐมบรมกษัตริย์ ได้ดำรงพิภพกรุงสยามสืบสันตติวงศ์ ที่ได้เป็นลำดับต่อเนื่องกัน

มานั้นเลย ข้าพเจ้าจึงได้เชิญสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ขอให้ท่านลงไปเฝ้ากรมพระราชวัง ว่ากล่าว โน้มน้าวให้เสด็จกลับมาอยู่เสียตามเดิม ครั้นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ลงไปเฝ้ากรมพระราชวังเชิญเสด็จให้กลับขึ้นมา กรมพระราชวังก็มีให้เห็นชอบด้วยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ตั้งน้าปากนั้นไปฝ่ายเดียว ครั้นแล้วข้าพเจ้าได้มีหนังสือถึงกรมพระราชวังบวรฉบับหนึ่ง ข้อความในหนังสือนั้นชี้แจงด้วยความในใจ ข้าพเจ้า ที่มีได้คิดทำอันตรายแก่กรมพระราชวังนั้นทุกประการ แล้วข้าพเจ้าได้มีคำยอมไปในหนังสือของข้าพเจ้านั้นว่า กรมพระราชวังจะคิดเห็นการอย่างไรที่จะให้เป็นการเรียบร้อยสิ้นสงสัยแก่กันได้ ก็ให้กรมพระราชวังจดหมายชี้แจงความประสงค์ของกรมพระราชวังมาให้ข้าพเจ้าทราบ แล้วข้าพเจ้าได้เชิญเสด็จพระบรมวงษ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบารามปรปักษ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอมีเกียรติยศยิ่งใหญ่ในราชตระกูล ให้ลงไปพูดจาโน้มน้าวเชิญเสด็จกลับมาอีกครั้งหนึ่ง หนังสือข้าพเจ้าที่มีถึงกรมพระราชวังนั้น ข้าพเจ้าได้ฝากสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบารามปรปักษ์ ไปให้กรมพระราชวังด้วย ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบารามปรปักษ์ ลงไปเฝ้ากรมพระราชวัง เชิญให้เสด็จกลับ ท่านก็มีได้พูดอย่างไร ให้เห็นเป็นความอาลัยในราชตระกูลเลย ดูที่จะบากันไปฝ่ายเดียว แลหนังสือที่ข้าพเจ้ามีไปถึงท่านนั้น ท่านได้มีคำตอบว่าท่านได้ไปฟังคอเวอนแมนอังกฤษแล้ว แลได้บอกหนังสือออกไปแล้วตอบมาเป็นความสั้น ๆ ดังนี้ ก็เป็นความพอใจ ข้าพเจ้าไม่มีความที่จะพูดต่อไปได้ แต่ข้าพเจ้ามีความร้อนใจ ด้วยกรมพระราชวังลงไปอยู่ในบ้านกงสุลเยนเรลอังกฤษนี้ ราษฎรชาวเมืองแลลูกค้าวานิช พวกกันตื่นตื่นหวาดหวั่นไปต่าง ๆ การค้าขายของลูกค้ำก็ร่วงโรยไป เพราะความเล่าลือว่า ผู้ว่าการแทนกงสุลฝรั่งเศสได้เรียกเรือรบให้เข้ามาช่วยป้องกันในการที่เกิดขึ้นครั้งนี้ ลูกค้ำทั้งปวงได้ทราบความดังนั้นก็เป็นที่หวาดหวั่น การค้าขายของลูกค้ำจึงได้ร่วงโรยไปเพราะความตื่นตกใจกลัว แต่ความจริงนั้น ข้าพเจ้ามิได้คิดที่จะสู้รบแก่งวุ่นหน้าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเลย ข้าพเจ้ามีความปรารถนาที่จะให้บ้านเมืองมีความสุขสบายอย่างเดียว การไม่ควรจะเป็นก็เป็นไปได้เช่นนี้ เป็นที่เสียใจของข้าพเจ้ามาก การที่เกิดขึ้นครั้งนี้ ท่านทั้งปวงก็ไม่ได้ทราบความในใจข้าพเจ้าให้จะแจ้ง ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงมาให้ท่านทั้งปวงทราบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดทำอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดแก่กรมพระราชวังเลย การที่เป็นขึ้นครั้งนี้ เพราะเป็นเหตุที่เกิดเพลิงขึ้นในพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นที่สำคัญ แลเหตุที่บังเกิดเพลิงขึ้นนั้น เห็นว่าพอสัมกับ ความที่ได้รู้นั้น จึงได้มีความหวาดหวั่น เพราะไม่รู้ว่าความอันตรายจะมีมาทางใด แลในเวลาปัจจุบันนี้ ข้าพเจ้าก็ได้เป็นผู้จัดการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมหลายอย่าง เพราะมีความปรารถนาที่จะให้บ้านเมืองมีความเจริญ ก็การที่เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมนั้น ก็เพราะเห็นพร้อมกันว่าเป็นการดีแล้ว จึงได้เปลี่ยนแปลงไป ก็การที่เปลี่ยนแปลงนั้น จะเป็นที่ชอบไปด้วยกันหมดทุก ๆ จะมีพวกที่ไม่ชอบบ้างก็ยังไม่รู้แน่ เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องจัดการระวังรักษาบ้านเมือง การที่ได้เตรียมทหารแลพนักงานประจำหน้าที่ไว้ให้พร้อมนั้น มิได้คิดจะรบแก่กรมพระราชวังเลย เตรียมเป็นการรักษาตัวแลรักษาบ้านเมืองจริง ๆ ไม่ได้คิดที่จะทำร้ายแก่ผู้ใดให้ได้ความเดือดร้อน ถ้าท่านทั้งปวงจะเห็นความว่าข้าพเจ้าจะคิดทำอันตรายแก่กรมพระราชวัง ประการหนึ่งประการใดแล้ว ขอท่านจงตรัสรองความซึ่งข้าพเจ้าพรรณามานี้ให้ตลอด ก็คงจะเห็นความจริงของข้าพเจ้าบ้าง ถ้าข้าพเจ้าเชื่อคำคนยุยงส่อเสียด ดังท่านทั้งหลายพูดจาเล่าๆกันแล้ว เมื่อเวลาข้าพเจ้าได้เตรียมทหารพร้อมแล้วนั้น ข้าพเจ้าก็จะไม่ดรอคอยทำสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กลับมาจากเมืองราชบุรีเลย ข้าพเจ้าคงจะคิดทำการเสียให้เสร็จ แต่ในเวลาที่เราพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไม่อยู่นั้น นี้เพราะข้าพเจ้าไม่ได้คิด ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้มีจดหมายให้ออกไปเชิญสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เข้ามาช่วยระงับจัดการให้เรียบร้อย เพราะจะให้ความสุขสบาย

ด้วยกันทั้งสองฝ่ายต่อไป อีกประการหนึ่ง เมื่อเวลาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กลับเข้ามาจากเมืองราชบุรีแล้ว สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เข้ามาแจ้งความต่อข้าพเจ้าก็ได้สั่งให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ แลเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีไปเรียนแก่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ตามความประสงค์ของข้าพเจ้า ความข้อนี้ ก็เป็นพยานข้าพเจ้าอยู่ว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดทำอะไรแก่กรมพระราชวังเลย อนึ่งในเวลานี้ ข้าพเจ้าก็กำลังจะหาความดี แลได้อุตสาหกรรมจัดการบ้านเมืองให้มีความเจริญ หมายถึงที่จะหาความดีอย่างเดียว ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้รับสิริราชสมบัติเป็นเจ้าแผ่นดินมานับได้ 7 ปีแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้อุตสาหกรรมจัดการบ้านเมืองขึ้นหลายอย่างหลายประการ เพราะจะให้การค้าขายเจริญขึ้น บ้านเมืองจะได้มีความเจริญรุ่งเรืองต่อไป ซึ่งข้าพเจ้าจะมากิดทำอันตรายแก่กรมพระราชวัง โดยความไม่เป็นยุติธรรม ให้เป็นที่เสียความดีไปนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้คิดเลย แลการซึ่งกรมพระราชวังลงไปอาไศรยอยู่บ้านกงสุลเยนราวาลอังกฤษครั้งนี้ ข้าพเจ้าก็ได้คิดเล้าโลมจน้องหลายอย่างหลายประการแล้ว ท่านก็ได้เห็นแก่ท่านผู้ใดเลย ข้าพเจ้าจึงได้ขอให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นธุระช่วยคิดการไกลเกลี่ยจัดเสียให้เรียบร้อย ถ้าท่านเห็นการควรจะจัดได้อย่างไร ข้าพเจ้าก็จะยอมตามการที่ควร มิได้มีทิฐิมานะเลย

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2509: 37 – 53)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 2

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์

ร.ที่ 135

สมมุติเทวราชอุปฮัต

วัน 5 ๗ 1 ค่ำ 1236

ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์

พูลมาให้ทรงทราบ ด้วยวันนี้เจ้าคุณมาหาคนเดียวก่อน ได้พูดชี้แจงการตามที่ได้คิดไว้กับรับว่า การที่ทรงจัดรักษานั้นก็เป็นกรอาไศรยกัน แต่คนทั้งปวงเป็นที่ตื่นตื่นกันไป พุดนั้นโดยกิริยาเรียบร้อยไม่มีการวุ่นวายเลย แล้วหม่อมฉันได้พูดชี้แจงการตามที่วิตกด้วยวังหน้าเป็นคนไม่คุ้นเคย ไม่มีความไว้ใจก็ปล่อยให้พุดไปจนสิ้นเรื่องแล้วจึงได้ว่าการที่ตั้งวังหน้าคนนั้นขึ้นนั้นเพราะเห็นว่าเมื่อแรกหม่อมฉันก็ยังเจ็บแล้วก็เห็นเด็กอยู่ มีเจ้านายที่มุ่งหมายจะเป็นวังหน้าวังตาเหมือนกรมขุนวรจักร อนึ่งคนพวกข้าหลวงเดิมพระปิ่นเกล้ามีอยู่ทั้งพวกวังหน้า ครั้นจะไม่ตั้งวังหน้า กลัวคนเหล่านี้จะเที่ยวแสหาเจ้านายวุ่นวาย อีกประการหนึ่ง การทั้งปวงจะว่าไม่ตั้งวังหน้า ขุนนางอีกพวกหนึ่งนั้นเป็นขุนนางสำหรับผู้สำเร็จราชการจึงได้ตั้งขึ้นไว้ เพราะปรารถนาการข้างต้น แต่มาบัดนี้ทรงพระเจริญขึ้นก็ทราบว่าการที่จัดไว้เดิมนั้นบัดนี้เสียไปแล้ว บัดนี้ได้ทราบกระแสพระราชดำริห์ก็จะจัดการนั้นต่อไป แต่จะต้องขอเอาพระองค์ท่านเป็นเจ้าราชครูเป็นหัวหน้าเป็นประธานในการที่จะจัด หม่อมฉันก็ได้ตอบว่า ท่านจะเป็นประธานนั้น ท่านเห็นจะเป็นที่รังเกียจ ถ้าจะให้แต่เสนาบดีจัดก็เป็นที่รังเกียจ ตัวเจ้าคุณนั้นไม่มีผู้ใดรังเกียจ พุดมากจึงได้รับ แต่จะต้องเอาท่านเป็นผู้ปรึกษาด้วย แต่การที่จะจัดโดยเร็วนั้น เห็นว่าเวลานี้ร้อนอยู่แล้ว ถ้าจะกระซอกเข้าโดยเร็วกลัวจะลุกลามขึ้นโดยความตกใจ กับเกียจอยู่ที่ว่า ให้คิดดูตัวเราเขาบ้าง จะตกใจว่าตัดเย็บตัดเล็บเสียหมด จะเอาอะไรเป็นประกันชีวิต จะต้องคอยผ่อนจัดไป แต่พุดอื่น ๆ ในการที่รังเกียจเคาน์ซิล บ้าง อะไรบ้างเล็กน้อย แล้วเมื่อปลายจึงรับว่า ตัวท่านและท่านเสนาบดีทั้งสามได้ทราบกระแสพระราชดำริห์ดังนี้แล้วก็ช่วยกันตรึงตรึงตรองไปให้จงได้ แต่ขอให้อ่อนจัดลดการรักษาลงเสียอย่าให้เป็นการตื่นตื่นแก่ราษฎรและคนต่างประเทศไป แต่หม่อมฉันดูกิริยาเห็นจะต้องคิดจัดเป็นแน่ ด้วยคุณกลัวจะมีเหตุจริง ๆ อยู่ คำที่พุดนั้นก็อ่อน ๆ เกล็ด ๆ ตามมาก แลท่านเสนาบดีทั้งสามนั้นก็พูดแข็งแรงดี กับว่าจะรับสั่งให้ขึ้นไปขึ้นไปที่บนหรือไม่ ถ้าจะให้ขึ้นไปจะต้องเอาท่านไปด้วย หากไม่คนทั้งปวงจะสงสัย ถ้าขึ้นไปก็คงมีแต่ระวังให้เท่านั้น การที่ปรึกษานั้นว่า เป็นสามสถาน สถานหนึ่งว่าให้พุดลาออกเสียจากที่ สถานหนึ่งนั้นเก็บเครื่องอาวุธและผู้คนเสียให้หมด สถานหนึ่งนั้นรื้อแล้วก็ต้องเลยเหมือนจิวสันหลังหัก แล้วก็พุดต่อไปเองว่า สถานกลางนั้นแลดี อย่างเช่นท่านกรมท้าวว่า แต่จะต้องคอยจัดไป ตัวท่านแก่แล้วจะยึดเอาท่านแต่คนเดียวนั้นไม่ได้ ด้วยจะตายวันตายพรุ่งไม่รู้ ขอให้ท่านทั้งสามเป็นผู้รับกระแสพระราชดำริห์ด้วย ถ้ามีการสิ่งไรขอให้ปรึกษาท่านทั้งสามแลพระองค์ท่านด้วย

(พระบรมนามาภิไธย)

Chulalonkorn R.S.

หนังสือนี้ขอให้ท่านแจ้งความพระยามหามนตรีให้ทราบด้วย แต่การที่รักษาในครั้งนั้นนั้น ได้ปรึกษาท่านเสนาบดีเมื่อเจ้าคุณออกมาข้างนอก ท่านทั้งสามว่าให้โรยลงแต่เล็กน้อย แต่การที่รักษาต้องพร้อมไว้ แต่ให้เห็นว่าโรยลง คำที่ท่านเสนาบดีพุดนี้เจ้าคุณเห็นจะได้ยิน ถึงเจ้าคุณก็ว่ารักษานั้นก็เป็นธรรมดา แต่อย่าตรวจตรากันยังรุ่งให้มันผิดปรกติ คุณสุรวงษระวังตั้งว่า การเรื่องนั้นถึงกำหนดจะไปภูเกิดเห็นจะเลิกไม่ได้ จะขอให้คงไว้

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. 2505: 721 – 725)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 3

พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

ร.ที่ 165

สมมุติเทวราชอุปทัต

วัน 3 ฯ 1 ค่ำ 1236
13

ถึง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ด้วยการเกิดขึ้นครั้งนี้เป็นการใหญ่ไม่เคยมีเลย ฉันมีความเสียใจมาก เธอไปอาศัยอยู่ที่บ้านกงสุลอังกฤษนี้ด้วยเหตุอันใด ฉันไม่ได้คิดจะฆ่าเธอ ๆ มีความหวาดหวั่นข้อไหน เธอก็รู้อยู่เองว่าในแผ่นดินเราทุกวันนี้ผู้ใดไม่มีความผิดใหญ่ที่ควรจะต้องฆ่าแล้วก็ฆ่ากันไม่ได้ ด้วยอาศัยความยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ที่เธอมีความสดุ้งหวั่นหวาดถึงชีวิตจะคิดการเกินไปดอกกระมัง หรือมีความผิดใหญ่อยู่ในใจจึงได้มีความร้อนระแวงกันนี้...ก็ไม่มี ความสำคัญเลยไม่ควรจะเป็น ฉันไม่ได้โกรธเธอ ๆ มาโกรธฉันข้างเดียวฉันเสียใจนัก เธอทำการถึงเพียงนี้จะพาให้เสียชื่อติดแผ่นดินไปทั้งสองฝ่าย ก็เธอจะคิดต่อไปอย่างไรจึงจะเป็นการดีการชอบอย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนหวั่นหวาดต่อไป การที่เป็นไปนี้ฉันก็ไม่ทราบชัด ต่อเจ้าคุณมาบอกว่าเธอกลัวฉันจะฆ่าเธอ การนี้ฉันไม่ได้คิดเลย ถ้าเธอคิดเห็นการอย่างไรจะเป็นการเรียบร้อยสิ้นสงสัยเลิกแล้วเป็นการดี จงมีหนังสือเป็นสำคัญมาให้รู้ด้วย

(พระบรมนามาภิไธย)

Chulalonkorn R.S.

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 741 – 742)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 4

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระนรินทรราชเสนี

ร.ที่ 189

สมมุติเทวราชอุปถัต

วัน 2 ๒ ค่ำ 1236
4

ถึง พระยานรินทรราชเสนี ปรีวี เคาน์ซิลลอร์* ข้าหลวงสำหรับเมืองลาวเฉียง

ด้วยได้รับหนังสือซึ่งบอกลงไปถึงหลวงวิจากรณจักรกิจ ซึ่งเป็นเจ้าหมื่นศรีเสาวรักษ์ฉบับหนึ่ง ด้วยคำธรรมเนียมศาลเมืองเชียงใหม่นั้น การที่ลงพระราชบัญญัติค้างไว้ เพราะเดิมยังไม่ได้ตกลงกัน คิดจะเอาอย่างกงสุลที่กรุง แต่จะผิดกันกับที่เมืองมรแมนจึงรอไว้ แต่ครั้งนี้จะถึงเวลาแล้ว เห็นจะต้องเอาตามแบบศาลต่างประเทศที่กรุงเทพฯ ก่อนแล้วให้สืบดูค่าธรรมเนียมที่เมืองมรแมนเขาเรียกกันอย่างไร จึงให้คิดกะดูตามควรให้เป็นแบบอย่างลงไว้สำหรับศาลต่อไป อนึ่งการที่กรุงนี้เกิดเหตุใหญ่โตขึ้นมาก เห็นจะเป็นเพราะการที่จัดเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ นี้เอง เคาน์ซิลเป็นที่รังเกียจของคนมาก เมื่อก่อนหน้าเหตุเกิดนั้น วังน่าได้เรียกคนมากเกินปกติ แต่เห็นว่าจะเป็นเพราะความหวาดหวั่นรักษาตัว ด้วยกลัวคำสปีต ปรีวี เคาน์ซิล ได้กำหนดงานว่าจะมีการฉลองพระในเดือนนี้ เรียกคนหัวเมืองทุกหมู่ทุกกองเกินการทำบุญมาก จนเกิดเพลิงขึ้นที่ในวังเป็นที่น่ากลัวมาก คำคนที่พูดเล่าลือจนล้นมากขึ้น จึงได้จัดการรักษา แล้วเชิญท่านเสนาบดีแลไปเชิญเจ้าคุณมาแต่ราชบุรี แต่เป็นน่าสงสัยนัก พอเจ้าคุณมาถึง การที่รักษาเลิกแล้ว วังน่าจึงหนีลงไปบ้านกงสุล ก็ในวันแรกนั้น ดูเหมือนเรามีความผิดมากล้นพัน จะไม่มีปากพูดสิ่งไรต่อไปเลย ทั้งคนนอกคนไทย แต่หลายวันมาคนทั้งปวงได้เห็นความจริงแล้ว จึงพูดกลับมาก กงสุลฝรั่งเศสอังกฤษได้เรียกเรือรบไป แต่กำลังกระแจะมกันอยู่ว่า จะมารักษาสัปดาห์ ครั้นมาถึงแล้วก็ไม่มีเหตุการณ์อะไร เรืออเมริกันมาอีกลำหนึ่งก็หัวเราะว่าไม่เกี่ยวข้องอะไรกับการนี้แล้วกลับไป พวกวังน่าก็ทักเหมินกันว่า อังกฤษจะมาช่วย วังน่ามีหนังสือเชิญเจ้าเมืองสิงคโปร์ถึง 3 เขาก็นิ่งเสียถึงสองเที่ยวสามเที่ยวเมมาแล้วยังไม่ตอบ เขาบอกว่าแอดมิราลจะมา คนตกใจมากทีเดียว แต่แล้วแอดมิราลจะมาจริง แต่ไม่แวะเมืองไทย เลยไปเสียยุโรป เดียวนี้ยังคอยเซอ เอนรู กลาด** เจ้าเมืองสิงคโปร์อยู่ แต่ดูรวนรมาอยู่แล้ว เห็นเขาจะไม่มา ฝ่ายวังน่าก็เสียใจมากอยู่ ดูเหมือนแทบจะกลับในเร็ว ๆ นี้ แต่การที่กรุงนี้ต้องรักษาไฟแลใจผู้ร้ายอยู่มาก มีผู้ทิ้งไฟซุม ให้สินบน 10 ซึ่งจึงสงบ ถ้าเข้าไปกลัวจะรักษาลำบาก แต่คอเวนแมนต่างประเทศไม่เอาเป็นธุระเป็นแน่ มีสเตอร์นิวแมน ไม่สบายมากอยู่แล้วกลัวผิด การซึ่งยังขัดขวางอยู่นั้น เพราะวังน่าจะเอาคนต่างประเทศเป็นประกัน ฝ่ายเราไม่ยอมด้วยกลัวจะแซกการบ้านเมืองต่อไป เจ้าคุณท่านจัดการไปไม่ตลอดได้ ด้วยต้องตริตรองมากนัก แต่การข้อนี้เห็นว่าจะไม่แพ้เป็นแน่ ความเรื่องนี้มีซัดเลอียดอยู่ในแมมมอเรนดาที่ส่งมาด้วยนั้นแล้ว แต่กลัวอยู่ว่า พวกลาวจะได้ข่าวคราวเรื่องนี้มากก็จะตื่นตื่นเป็นเหตุการณ์ไปต่าง ๆ ข้าหลวงไม่รู้ความเลอียดระงับไม่อยู่ ด้วยคนเหล่านี้มักจะตื่นตื่นต่าง ๆ ให้คิดระงับรั้งหน่วงไว้ให้จงดี อย่าให้เป็นเหตุการณ์สิ่งใดได้ แล้วแต่ปัญญาจะคิดประการใดไว้ใจมาในพระนรินมากกว่าคงจะพูดให้เป็นการดีได้ แต่การที่จริงนั้น วังน่าไปเพราะประสงค์การใหญ่เป็นแน่ แต่ไม่สมความคิดเขาไม่เล่นด้วย เพราะผิดประเพณีบ้านเมือง ครั้งนี้ได้เห็นใจคนไทยแลคนต่างประเทศมาก ถ้ามีการ

* เข้าใจว่า ความจริงเป็นพระนรินทรราชเสนี คงจะทรงเผลอไป ต่อมาเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยันต์)

** Sir Andrew Clarke

อย่างไรหรือตกลงกันอย่างไรจะบอกมาให้รู้อีก แต่อย่าให้วิตกเลย บ้านเมืองเห็นจะยังไม่เป็นอันตราย แต่วังน่าทำการครั้งนี้ชั่วนักเหมือนหนึ่งเอากระดูกบิดามารดาไปตายเสียเหมือนกัน คงไม่เป็นชื่อดีกับวังน่าต่อไป ค่าธรรมเนียมที่กรุงนั้นให้พระยาเจริญจดหมายมาด้วยแล้ว ขอให้พระนรินอยู่สบาย ทำการให้สำเร็จดังประสงค์ เทอญ

(พระบรมนามาภิไธย)

Chulalonkorn R.S.

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 766 – 771)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 5

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง

ร.ที่ 193

ทูลมาให้ทราบ ด้วยวันนี้ท่านออกไปแล้ว พูดว่าให้รอฟังเรื่องกรมท่าอีกสักวันหนึ่งเถิด เพื่อความคิดเขาจะเปลี่ยนแปลงไปได้อย่างไรบ้าง จะสืบความบอกมาให้ทราบ พูดอย่างระยำเต็มที กับว่าการที่จะขัดขวางกัน ก็แต่ข้อที่จะขอให้กงสุลเป็นประกันอย่างเดียว ถ้ายอมแล้วก็คงเสร็จ หม่อมฉันได้แรงทีเดียวไม่ยอมเลย ดูท่าทางทั้งโกรธทั้งไม่สบายหน้าไม่มียิ้มเลย หม่อมฉันถามว่า การที่จะกำหนดทหารเล่าจะยอมหรือไม่ ท่านว่าคงยอม ไม่ยอมก็ไม่ฟังกัน หม่อมฉันว่า เรื่องกรมท่ามาพรั่งนี้ มะรีนนั้นนัดประชุมกันทีเดียว การที่ผิดไปนั้นดูเหมือนจะมีอุบายต่อไปประการใดอีก และจะปรึกษากันด้วย คำที่หม่อมฉันได้นั้นแรงนัก

(พระบรมนามาภิไธย)

Chulalongkorn R.S.

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 774)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 6

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระนรินทรราชเสนี

ร.ที่ 221

สมมุติเทวราชอุปถัต

วัน 5 ๓ ค่ำ 1236
12

ถึง พระนรินทรราชเสนี ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง

ด้วยครั้งก่อนได้จดหมายบอกมาด้วยเรื่องวังหน้านั้น ตั้งแต่บอกมาครั้งก่อนแล้ว ได้ให้ท่านเสนาบดีทำคำประนีประนอม วังหน้าก็ขอผิดต่อไป ครั้นภายหลังส่งความประสงค์มา 10 ข้อ ในความประสงค์นั้น จู๊จี้เต็มที เป็นการชั่วที่สุด แต่ท่านเสนาบดีแทบจะบังคับให้รับตามหมดทุกข้อ เหลือกำลังที่เดียว แต่ข้ออื่น ๆ นั้น ไม่ได้เรื่องสิ่งใดเป็นแต่อยากได้เล็กน้อย หาเพื่อหาสิ่งที่สุดจนขุนชาวว่าเคยได้ก็จะขอให้ได้ตามเดิม คุณโสโครกเต็มที แต่ทั้งโสโครกดังนี้ มิใช่จะเป็นการนำหัวเราะ กลับเป็นได้ความเจ็บใจด้วย โสโครกนั้นอีกจะต้องบังคับให้รับทุกอย่าง แต่การข้อหนึ่งจะขอให้กงสุลเป็นพยานเสนาบดีประชุม สมเด็จพระยาทำโปรเตดในที่ประชุม ว่าถ้าใครจะคิดทำร้ายวังหน้าแล้วคงไม่ยอม ข้อนี้ถ้าไม่คิดทำร้ายแล้วต้องยอม แต่ท่านเป็นคนแก่แล้วขอให้ประชุมกันมาก ๆ จึงได้ประชุมข้าราชการที่เป็นคนซื่อแลไม่เป็นคนซื่อบันดาที่ได้พานทอง แลเจ้านายพร้อมกันเห็นว่าไม่ควรจะยอม ให้ลงชื่อจะเป็นเหตุอันตรายกับบ้านเมืองต่อไป ได้ลงชื่อไว้พร้อมกัน ครั้นภายหลังการก็ชักโง่โง่ตงมาก ๆ ข้า ๆ จึงได้เอาคำประนีประนอมนั้น มาเรียงเองเป็นประนีประนอม 4 ข้อ ไขความ 5 ข้อ รวม 9 ข้อ รับของวังหน้าบ้างตัดบ้าง ให้ท่านเสนาบดีแล้วยังโง่โง่ตงไปอีกจนได้ตกลงกัน ส่งสำเนาไปให้กรมพระราชวัง กรมพระราชวังตอบว่า จะคอยเกาวนาสิงคโปร์ ครั้นภายหลัง ๆ ข้า ๆ ได้มีหนังสือพูดกับเกาวนาสิงคโปร์หลายฉบับ เห็นว่าจะไม่แล้วเขาจึงเข้ามา เมื่อมานั้นพวกบรรดาที่คอยอยู่มีความยินดีตั้งว่าจะเหยียบคอเขาหัก ครั้นเขามาถึงได้มาหาวันแรกแต่พูดแลเรียนอยู่ถึง 3 ชั่วโมง จะเข้าเป็นคนกลาง เราไม่เปิดช่องให้เลย ก็กลับเป็นตีรับจะช่วยคิดเป็นการไปเวดรู้กันแต่สองต่อสอง ไม่ขอพบพูดกับวังหน้าแลเสนาบดีเลยจะพูดกับเราคนเดียว ด้วยเขาไม่ได้มาช่วยวังหน้า เมื่อการเป็นไปเวดดังนี้แล้ว คนทั้งปวงที่ทราบความกระแสนกระสายก็ยั้งตื่นพูดอ้ออึ้งว่า เขาจะจัดตามวังหน้าขอ มีแต่ชูกันตายไปจนถึงรุ่งขึ้นวังหน้าจะมา เราจึงเปิดความคิดขึ้น ทำประกาศแล้วให้เสนาบดีดูแล้วส่งในวันนั้น เกาวนาเข้ามาบังคับว่าวังหน้าต้องทำตามประกาศ ถ้าไม่ทำตามจะต้องไล่จากธงอังกฤษ วังหน้าต้องจำยอมขึ้นมาในเช้ารุ่งขึ้น การครั้งนี้่น่ากลัวเมืองจะเป็นโปรเตดขั้นที่สุด การซึ่งไปได้ดังนี้เพราะบุญของแผ่นดิน และอาศัยความสุจริตแลความสุจริตของคนชั่วที่คิดการด้วย ประนีประนอมเดิมนั้นเล็กลงหมด พูดโดยดีไม่มาแล้วก็ต้องลากดูมา เป็นเกียรติยศมาก การครั้งนี้ได้เห็นความลำบากของเรามากเสมอกับถ่ายยาครั้งหนึ่ง ทุกวันนี้การภายนอกไม่ต้องกลัว ยิ่งแต่ภายในเท่านั้น แต่ยังไม่เห็นเหตุ เรียบร้อยดีทุกอย่าง เจ้าเมืองสิงคโปร์คนนี้ฉลาดนัก มาครั้งนี้ได้เห็นความดีความชั่วของคนชาวเราเต็มหูเต็มตาทีเดียว เห็นว่าจะมีความวิตกจึงบอกมาให้ทราบ อย่าทุกข์เลย

(พระบรมนามาภิไธย)

Chulalonkorn R.S.

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2505: 799 – 802)

ภาคผนวก 7

พระราชหัตถเลขากราบทูลสมเด็จพระปรมหาราชเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ร.ที่ ...

กราบทูลเสด็จกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ให้ทราบ

ด้วยหม่อมฉันอยากจะเฝ้ากราบทูลการอะไร ๆ เล่นมาหลายวันแล้วแต่เห็นจะไม่เฝ้าคนเดียว ได้คงจะไม่ได้กราบทูลจึงจดหมายมากราบทูลความเสียก่อน ต่อวันสวดมนต์ขึ้นพระที่นั่งจึงจะได้เฝ้า ด้วยเดี๋ยวนี้ เขาพูดฝรั่งทั่วทั้งกรุงว่าวังนำได้ลูกสาวกงซูลอังกฤษคนที่สองเป็นเมีย เดิมกงซูลนี้ซัดเซมาแต่เมืองอินเดีย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเอามาเลี้ยงไว้เป็นนายทหาร ประทานเมียให้คนหนึ่งเป็นลูกทวยหา จึงมีลูกผู้หญิงที่เป็นสาวแล้วสองคน ๆ ใหญ่นั้นไปเรียนหนังสือเมืองฝรั่ง แต่คนเล็กนั้นอยู่ที่กรุงนี้เองเป็นฝรั่งครึ่งหนึ่งไทยครึ่งหนึ่ง รูปร่างหน้าตาเป็นไทยมาก ก็มารดาเป็นคนวังนำมาแต่เดิม จึงสนิทกับวังนำเดี๋ยวนี้มากมาแต่ยังไม่เกิดความ ครั้นเมื่อวังนำลงไปอยู่บ้านเขาก็เรียกเมียกงซูลนี้เป็นแม่กับถ้อยกันมากขึ้น ลูกสาวคนนั้นคนต่างประเทศไม่มีใครนับถือเลย ไม่มีใครจะเอาเป็นภรรยาเป็นแน่ จึงผูกพันกับที่วังนำไปมาอนค้ำอยู่ในวังจนคนว่ากงซูลทวยหา วังนำก็มีมาแต่ก่อน แต่พูดกันแต่ไทย ๆ คนฝรั่งไม่พูด มาในครั้งนี้นี้เขาว่าเมื่อไปกาญจนบุรีนี้ออกน่านมาก ไปตามเสด็จวังนำที่ไหนก็นั่งเคียงกันแลในบางกอกก็มีเฝ้าแก้วรับส่งเป็นเวลารุ่งขึ้นไปนอนในวัง ประทานเข้าของแต่งตัวมากมายนัก แต่คำที่คนฝรั่งพูดกันนั้นเป็นการเยาะเย้ยกันมากด้วยเขาไม่นับถือในตัวผู้หญิง แล้วก็ผิดธรรมเนียมในศาสนาเขามาก จะเล่าความที่เขาติเตียนถวยหา ก็จะยืดยาวนัก แต่เขาว่าบิดานั้นก็ทราบที่จะเต็มใจให้ด้วย เขาได้มาพบกับสมเด็จพระเจ้าพระยา มีผู้ที่ควรจะเชื่อได้ทราบความมาว่าเขากะกับสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นแน่ว่า หม่อมฉันคงจะตายในเร็ว ๆ นี้เป็นแน่ด้วยผลมรณกรรม วังนำคงจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถ้าวังนำเป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว เหมือนกับลูกเขา ๆ สงสารจะต้องอุปถัมภ์ช่วยว่ากรงานทุกอย่าง ลูกเขานั้นคนใหญ่ที่ไปเรียนหนังสือฝรั่งเมืองนอกคนเดียวเขาจะให้ไปเป็นฝรั่ง แต่ลูกนอกนั้นตามแต่ภรรยาเขาจะให้ให้มีผิวไทยก็ตาม สมเด็จพระเจ้าพระยาพลอยเห็นจริงด้วย ได้บอกมอบฝากบ้านเมืองว่า ถ้าสิ้นท่านแล้ววังนำจะเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้เขาช่วยทูลบำรุงบ้านเมือง แลฝากบุตรหลานของท่านด้วยเถิด การเป็นดังนี้สมกับคำที่สมเด็จพระเจ้าพระยาพูดอยู่เสมอว่าหม่อมฉันคงจะตายในปีนี้ ๆ หลายปีมาแล้ว ว่าวังนำคงจะมาเป็นเจ้า คำนี้ท่านพูดอยู่ดัง ๆ กับบุตรหลานนั้นก็ให้ไปมาฝากตัวอยู่ที่กงซูลอังกฤษจริง เป็นการสมกับคำที่พูด แต่คำที่ฝ่ายภรรยาผิดเดอรันออกกงซูลนั้นว่า ถ้าวังนำเป็นเจ้าแล้วลูกสาวจะเป็นสมเด็จพระนาง เจ้าจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้ามีหลานจะให้ไปเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปด้วย

แลการเรื่องเหล่านี้ก็เป็นแต่คิดสมบัติบ้างล่วงหน้าไปทั้งนั้นไม่ควรจะกราบทูลดอก แต่มีความวิตกกังวลถึงแผ่นดินมากนัก ถ้าพลาดพลั้งหม่อมฉันตายลงวังนำมาเป็นเจ้าแล้วคงจะสมดังที่เขาพูดนี้ไม่คลาดได้เลย จนสักข้อหนึ่งเป็นแท้ทีเดียว เห็นจะยิ่งกว่านโรดมหลายเท่านัก วังนำทุกวันนี้สิ้นความคิดเหมือนผ่าอกมาให้เขาดูหมดแล้ว ราชการสิ่งใดจนเข้าไทยวิวาทกันก็ต้องอาศัยให้เขาตัดสินทั้งนั้น ถ้าเป็นเจ้าขึ้นเขาว่าไรคงต้องตามทุกอย่างไม่มีทางขัดขึ้นเลย แต่เพียงวังนำก็ยกไว้ สมเด็จพระเจ้าพระยาก็เป็นคนรู้กระบวนราชการเก่าใหม่มา เหตุใดจึงมาหลงไหลนับถือไปตั้งนี้ด้วย เมื่ออยู่ทุกวันนี้ท่านก็มีอำนาจมาก ถึงขัดขวางกันก็เป็นครั้งเป็นคราวหย่อนไปบ้าง ตั้งไว้บ้าง ถ้าเขามีอำนาจแล้วท่านจะขัดขวางอะไรเขาได้ตัวจะออกไปเสียอีก อนึ่งนิสัยกงซูลคนนี้เป็นคนเจ้ายศเจ้าศักดิ์มากโดษมากเคยวิวาทกับท่านมากก็นับครั้งไม่ถ้วน เหตุใดจึงกลับนับถือเอาเป็นนิกหนาไม่ทราบว่าจะเป็นอย่าง

เหตุใดเลย ถ้าหม่อมฉันยังมีชีวิตอยู่ไม่เป็นไร ถ้าตายลงวันใดพระอัฐิเดิม ๆ จะไปอยู่ที่ไหนก็ไม่ทราบ บ้านเมือง วงษ์ตระกูลจะสาบสูญเสียในเร็ว ๆ ไม่ช้า เป็นที่น่าสังเวชยิ่งนัก ใครผู้ใดเจ้านายหฤเสนานบดีข้าราชการที่จะฝ่าฝืนเอาแผ่นดินคืนได้นั้นไม่มีตัวแล้วเป็นอันขาดห้วนกันเท่านั้นเอง ถ้าอาณาภาพพระรัตนไตรและอำนาจเทพดาไม่ช่วยกรุงสยามในการเรื่องนี้ได้แล้วบ้านเมืองก็เป็นของเขาคืออื่น พระพุทธศาสนาคงต้องเสื่อมสูญเสียเป็นแท้แล้ว เมื่อคิด ๆ ไปก็ต้องลงเป็นทอดธุระแล้วแต่พระรัตนไตรและเทพดาจะโปรดเกิด กราบทูลปรับทุกข์มานี้เป็นการสิ้น ๆ จะเขียนพรรณามาไม่หมดแล้ว คนซึ่งเกิดมาในตระกูลกลับเป็นดังนี้ ก็สำหรับแต่บ้านเมืองจะสาบสูญเท่านั้น ขอให้ทรงตริตรองดูการจะต้องเป็นตามเขาคาดขณสมความคิดเสียดอกกระมัง ปีฉลูก็เป็นปีเบญจเพศจะร้ายแรงอย่างไรก็ไม่ทราบ เห็นท่านพระองค์ใหญ่ยิ่งยาวลักษณะครั้งนี้ก็โสมมากทีเดียว กลัวหม่อมฉันจะเป็นบ้าง แต่จะเพียงนั้นหฤจะยิ่งกว่านั้นก็ไม่ทราบ ได้คิดไว้ว่าจะหาของทำบุญฉลองวัดราชประดิษฐ์กับวัดราชบพิธเสียให้ได้ในปีฉลู เพื่อการกุศลจะป้องกันสรรพภัยอันตรายได้บ้าง ถ้าจะเป็นเหตุการลงการฉลองวัดก็จะไม่ต้องค้างด้วย ที่จะหมายให้คนอื่นทำต่อไปในชีวิตวังหน้ายังอยู่นั้นเป็นไม่มีแล้ว บ้านเมืองคงหมดเช้าทุกวัน ขอช่วยทรงพระดำริการเรื่องนี้ให้มากด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(พระบรมนามาภิไธย) Chulalonkorn R.

13
ถวายมา ณ วัน 3 ๔ ค่ำปีกุนส์ปตศก 8

(ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2525: 93 – 94)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 8

พระบรมราชโองการพระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาจักรีฯ เจ้าฟ้ามหาดุริฎนดิศ

ที่ 1/3254

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ.112

วันนี้ว่างเพราะเป็นวันพระ จึงจะขอจดหมายตักเตือนเฉพาะตัวลูกชายใหญ่ให้พิจารณาถึงความประพฤติ ฤฯจะเรียกว่าพระราชจริยาแห่งพระเจ้าแผ่นดินในมหาจักรีบรมราชวงษ์ซึ่งได้ทรงประพฤติสืบต่อ ๆ กันมา อันเป็นเครื่องให้พระบรมราชวงษ์ตั้งมั่นอยู่ได้ช้านานยิ่งกว่าบรมราชวงษ์อื่นมีมาแล้วแต่หลังทุก ๆ วงษ์ แต่ไม่ต้องการที่จะกล่าวข้อความโดยละเอียด ด้วยเหตุว่าเรื่องราวทั้งหลายอันจะอ้างถึงนี้ เมื่อจะอยากทราบความละเอียดเมื่อใดก็อาจจะค้นพบได้โดยง่ายในหนังสือต่าง ๆ มีพระราชพงษาวดาร เป็นต้น จึงตั้งใจที่จะแนบไว้พอเป็นที่รุดถึงการตรวจสอบในความประพฤติของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสืบสันตติวงศ์กันมา ย่อมประพฤติตามให้คล้าย ๆ กัน เพราะฉะนั้นการทั้งปวงจึงมิใคร่จะผันแปรไปเป็นอย่างอื่นเร็วเหมือนบรมราชวงษ์อื่น ๆ

เมื่อว่ารวบยอดก็เป็นเดชะบุญของเมืองไทยที่ได้เชื้อวงษ์เจ้าแผ่นดินเช่นนี้เป็นผู้ปกครองรักษา สมกับภูมิประเทศ แลพญเอินให้ถูกผู้ที่เปนเจ้าแผ่นดินนั้นเป็นผู้ซึ่งดำรงอยู่ในความสัตย์ธรรมอันสุจริตสืบต่อเนื่องกันมาไม่มีเวลาแทรกปน คือพระเจ้าแผ่นดินย่อมปฏิบัติอธิฐานพระไทยในความสัตย์ธรรมอันซื่อตรง มิได้ตกไปในอคติ 4 ประการ ฤฯจะเปนบ้างก็ไม่เกินกว่าเหตุ ย่อมปราศจากอาชญาของเวรแลริศยา สมัคสมานพระบรมวงษานุวงษ์ข้าราชการให้กลมเกลียวเปนอันหนึ่งอันเดียวได้ด้วยทางสังคหวัดฤฯ เป็นต้น อันควรที่จะพึงพิจารณาแลร่ำเรียนให้รู้แล้วปฏิบัติให้คงอยู่ตามเรื่องตามรอย พระบรมราชวงษ์จึงจะดำรงอยู่เป็นอนัญสาธารณสืบไปภายหน้า

อนึ่งเมื่อว่าในเวลานี้ การสามัคคิภายในเปนข้อสำคัญยิ่งใหญ ซึ่งจะได้ต่อต้านด้วยศัตรูภายนอกอันมีกำลังกล้ากว่าแต่ก่อน ถ้าหากการสามัคคิภายในไม่มีอยู่ได้แล้ว ไหนเลยการต่อต้านภายนอกจะรับรองอยู่ได้

จะขอดำเนินความตามพระราชจริยาแห่งพระเจ้าแผ่นดินในปถมบรมราชวงษ์สืบลงมาโดยลำดับ ตามเหตุที่ทำได้ตั้งปฏิบัติอธิฐานพระราชฤฯไทยประการใด แลได้ทรงประพฤติโอบอ้อมอารีมาประการใด ตามที่ได้รู้เห็น จำเดิมตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเปนต้นมา ในแผ่นดินกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเปนสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ว่าที่สมุหนายกด้วย ในเมื่อปลายรัชกาลกรุงธนบุรีนั้นเสด็จออกไปทัพเมืองเขมร เจ้ากรุงธนบุรีเสียจริต มีความโลภเปนประมาณ เร่งรัดเงินทองจากคนทั้งปวง บันดาพระญาติวงศ์ทั้ง 2 ฝ่าย คือทั้งฝ่ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเองแลฝ่ายกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ก็ต้องรับอาญาต่าง ๆ แทบจะไม่มีตัวเว้น จนตลอดกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ จนเกิดขบถขึ้นภายในพระนคร จับเจ้ากรุงธนบุรีให้ออกเสียจากอำนาจ พระยาสรศักดิ์ว่าราชการบ้านเมือง เดิมก็คิดจะมอบราชสมบัติถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า แต่ภายหลังมาลู่อานาจแก่ความโลภ จึงได้เกิดรบรำฆ่าแกงกันขึ้นกับกรมพระราชวังหลังซึ่งเปนพระยาสุริยาภัย ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมา โดยใช้อุบายปล่อยเจ้ารามลักษณผู้เปนหลานเจ้ากรุงธนบุรีให้ออกเปนตัวการ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จมาถึงกรุงธนบุรีแล้ว เปนการจำเป็น เพราะมีผู้ที่แค้นเคืองเจ้ากรุงธนบุรีเปนอันมาก แลถ้าไม่ทำเช่นนั้นบ้านเมืองก็จะไม่เปนปกติเรียบร้อยได้ เพราะผู้ที่นับถือเจ้ากรุงธนบุรีก็ยังมีบ้าง จึงเปนการจำเป็นต้องให้ประหารชีวิตเจ้ากรุงธนบุรีเสีย แต่ถึงตั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธรูปที่ยังไม่ได้สิ้นความนับถือฤกษ์กัซอเหตุที่ทำอันตรายแก่ครอบครัวของท่านอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นที่ตั้งแล้วแลทำลายวงษตระกูลแห่งเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเสียตามคำขอแห่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้นเลย ได้ทำอยู่เฉพาะผู้เดียวแต่เจ้าจ้อย ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษสงครามซึ่งเป็นโอรสใหญ่ของเจ้ากรุงธนบุรี การที่ทำนั้นก็ทำโดยความที่เจ้าจ้อยนั่นเองไม่เต็มใจจะอยู่รับราชการต่อไป เพราะเห็นโทษของบิดาแลเห็นตัวเป็นที่กีดขวาง โอรสธิดาของเจ้ากรุงธนบุรีนอกนั้นได้ทรงชุบเลี้ยงไว้หมดทั้งสิ้น ไช้จะเป็นแต่เพราะเจ้าฟ้าเหม็นซึ่งในเวลานั้นเรียกว่าสุพรรณวัง เป็นพระเจ้าหลานเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฝ่ายพระมารดา โอรสเจ้ากรุงธนบุรีอื่น ๆ คือพระพงษอมรินทร์ พระอินทรอภัย เป็นต้น ท่านเหล่านี้ก็มีอายุถึง 14 ปี 15 ปีแล้วทั้งสิ้น ยังเอามาทรงชุบเลี้ยงใช้สอย ใช้แต่เงิน ๆ ห่าง ๆ จนถึงเป็นหมอลอววยพระโสดมแลเข้ามารักษาในพระราชวัง ผู้ซึ่งเป็นบุตรแห่งศัตรูทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อได้รับพระกรุณาเช่นนั้นก็กลับกลายเป็นดีไป จนถึงใช้ไปทักจับศึกกันก็ได้ ส่วนพระยาสุรศรีซึ่งใจกลับกลายเป็นเมื่อภายหลังนั้น เวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าได้ถวัลย์ราชปราบดาภิเศก ก็ยังมีได้ลงโทษปังปังโดยเร็ว ได้พิจารณาไต่สวนจนเห็นต้องแก้ว่าเป็นคนไม่ตั้งอยู่ในสุจริตแล้วจึงได้ประหารชีวิตโรยเสีย แต่ถึงดังนั้น บุตรหลานก็ยังเอามาทรงชุบเลี้ยงให้รับราชการอยู่จนพอเองก็ได้อีก คือหญิงคนหนึ่งซึ่งเฝ้าหอพระบรมอัฐิมาจนในรัชกาลที่ 4 ต่อลงมาอีกชั้นหนึ่ง การเกิดบาดหมางขึ้นในระหว่างกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จนถึงเอาปืนขึ้นป้อมจะยิงกันอยู่แล้ว ด้วยเรื่องเล่นแข่งเรือแลขอเงินเต็ม เวลานั้นเงินแผ่นดินมีน้อย ไม่พอที่จะจ่ายราชการ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจึงได้รับสั่งขอผิดไว้ ท่านไม่ฟังก่การวิวาท เมื่อสมเด็จพระที่นั่ง 2 พระองค์ได้ว่ากล่าวห้ามปราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็ยินยอมโดยดี มิได้มีอาชญาจของเวรต่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ภายหลังกรมพระราชวังประชวรพระอาการมาก โดยมีพระไทรวิเชียรยาพาบาทแรงกล้า จึงได้ยุให้พระโอรส 2 องค์คือ เจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต ให้เป็นขบถขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็ได้ตัดแต่เฉพาะเจ้า 2 องค์นั้น อันเป็นผู้จะก่อเหตุจลาจลขึ้นในบ้านเมือง พระราชโอรส พระราชธิดาอื่น ๆ ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ได้ทรงชุบเลี้ยงโดยเสมอตามสมควรแก่คุณานุรูป มีกรมขุนนราธิปัตย์ เป็นต้น มิได้มีความรังเกียจถือเอาถือเอาอย่างไร ใช้กลมเกลียวไปทักจับศึกได้เหมือนกัน ส่วนข้าราชการแต่ครั้งกรุงธนบุรีที่ยังมีตัวอยู่ คือ พระยาธรรมมิกธรรมาธิบดีซึ่งเป็นเจ้าพระยาตรีธรรมธิดา ทวดพระยาสิริราช ฤทธิไกรเด็ยนี้ ก็เป็นเสนาบดีมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมธิดาแลซ้ำขอบุตรสาว คือ เจ้าคุณพิ พระราชทานพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ให้เป็นที่เกี่ยวข้องกันด้วย ถ้าจะว่าเจ้าพระยาธรรมมานี้เป็นคนชอบพอกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็ยกไว้ ส่วนพระยาพลเทพซึ่งเป็นตาเจ้าพระยาภาณุวงศ์เด็ยนี้ก็เป็นคนของขุนหลวงตากแท้ แลพักใฝ่อยู่ข้างเจ้าฟ้าเหม็น ก็ได้ทรงชุบเลี้ยงมาจนตลอดสิ้นแผ่นดิน ส่วนขุนนางวังน่าซึ่งเป็นผู้ขึ้นรักษาป้อมคูคืดจะต่อสู้อยู่ในเวลาวังน่าวิวาทกับวังหลวง ก็ได้ประหารชีวิตแต่ผู้เดียว คือ พระยาทะเลโหมราชเสนา (ทองอิน) ซึ่งเป็นผู้ทำผิดในวังน่านั่นเอง คือ เป็นชู้กับเจ้าจอมมารดาวันทา ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาผู้ใหญ่อยู่ในวังน่านั้น แล้วแลประพฤติกการทุจริตต่าง ๆ ฤกษ์อื่นที่มีความผิดล้าอีกบ้าง นอกนั้นก็ได้ทรงชุบเลี้ยงใช้สอยกลมเกลียวกับข้าราชการวังหลวงสืบมา

ครั้นมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า เจ้าฟ้าเหม็นซึ่งเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นอภิเบศร ฤกษ์ธรรมธิดา สมเด็จพระเจ้าหลานเธออันเป็นโอรสเจ้ากรุงธนบุรี อาไศรยผู้ซึ่งคิดถึงบุญคุณเจ้ากรุงธนบุรีอุดหนุน มีเจ้าพระยาพลเทพตาเจ้าพระยาภาณุวงศ์อันกล่าวแล้วเป็นต้น มีความมุ่งหมายจะใคร่รับสมบัติซึ่งเป็นของบิดามาแต่เดิม จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องตรวนเสีย การครั้งนั้นอยู่ข้างจะทำแรง จนถึงประการชีวิตบุตรผู้

ชายของเจ้าฟ้าหมื่นด้วย เพราะเหตุที่เป็น 2 ซ้ำ คือ ส่วนเจ้าฟ้าหมื่นอันเป็นบุตรเจ้ากรุงธนบุรีอีกชั้นหนึ่ง แต่ถึงตั้งนั้นบุตรหญิงก็ยั้งทรงเอามาชุบเลี้ยงทั่วหน้า มิได้มีความอาฆาพองแวมต่อไปอีก

ในครั้งนั้นวังหน้ากับวังหลวงกลมเกลียวช่วยกันรักษาแผ่นดิน อันจะหาตัวอย่างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้เปรียบไม่ได้ ถึงโดยว่าจะมีเหตุการณ์ถ้อยความขึ้นในพระราชวังซึ่งไม่สู้เป็นที่น่าฟังอยู่บ้าง ก็เป็นแต่เหตุซึ่งเกิดมาจากผู้ขึ้นประพฤติไม่ดีบ้าง เพราะความแก่งแย่งกันในเจ้านายบ้าง แต่ถึงอย่างไร ๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังคงดำรงอยู่ในความยุติธรรมเที่ยงตรง เป็นแต่โอนอ่อนไปตามสมัยที่เลย ๆ ไป (คือสุภาสิตเก่า) “ตั้งให้หลังหัก”

ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยไม่ได้ดำเนินพระบรมราชโองการมอบศิริราชสมบัติด้วยประจวบเป็นประจวบ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นพระราชโอรสเกิดด้วยพระสนมก็จริงอยู่แล แต่เป็นพระองค์ใหญ่ ทรงพระสติปัญญาโอบอ้อมเพื่อแผ่ แลในเวลานั้นทูลกระหม่อมก็ทรงผนวช แลยังอ่อนแก่ราชการ ราชการทั้งปวงจึงได้พร้อมกันยินยอมให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ได้ฟังจากคำรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อพระโอรสเองว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพระสติปัญญามากแลเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งนัก ถึงโดยว่าถ้ามีพระสติที่จะสั่งได้ ท่านไม่แน่ว่าจะทรงมอบราชสมบัติพระราชทานท่านฤๅพระราชทานพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ด้วยในเวลานั้นบ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่กับพม่า จำเป็นต้องหาพระเจ้าแผ่นดินที่รอบรู้ในราชการทั้งปวงแลเป็นที่นิยมยินดีทั่วหน้าจะได้ป้องกันตัวภายนอกได้ เพราะเหตุนี้ พระองค์ท่านจึงมิได้มีความโทมนัสเสียพระไทยแลก่อการลุกลามอันใดขึ้นในบ้านเมืองตามความแนะนำของบางคนซึ่งคิดแก่งแย่งต่าง ๆ ด้วยมีความรักแผ่นดินแลราชตระกูล อันภายในเกิดแตกร้างขึ้นแล้วยอมเป็นช่องแก่ศัตรูภายนอก จึงได้เป็นการสงบเรียบร้อยกันมา ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเล่า เมื่อพิเคราะห์ดูพระอัชฌาไศรยตามที่ทราบเรื่อง ก็เห็นได้ว่าทรงพระสติปัญญาแลปราศจากความริษยาอาฆาพ คือถ้าผู้ใดตั้งอยู่ในที่เช่นนั้นย่อมจะทำลายล้างทูลกระหม่อมแลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าลงเสียก่อน นี่หาเช่นนั้นไม่ ส่วนทูลกระหม่อมทรงตั้งพระสงฆ์คุณธรรมยุติกนิกายเป็นการต่อสู้อย่างยิ่งมิใช่เล่น ท่านก็มีแต่ไม่ออกพระโอรสคัดค้านอันหนึ่งอันใด กลับพระราชทานที่วัดบวรนิเวศให้เป็นที่เสด็จมาประทับอยู่ เป็นที่ตั้งธรรมยุติกนิกายแลยกย่องให้เป็นราชาคณะผู้ใหญ่ จนถึงเป็นผู้สอบไล่พระปริยัติธรรมจนจวนสวรรคตทีเดียว จึงได้ขอเลิกเรื่องหม่าแหวกอกแต่อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทรงอดกลั้นอยู่ได้ถึงกว่า 20 ปี ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้านั้นเป็นที่นิยมยินดีของคนเป็นอันมากกว่าอยู่คงกระพันชาติริเป็นต้น ท่านก็ไม่ได้ทรงรังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด ซ้ำมอบให้ว่าทหารปืนใหญ่ปืนน้อย คือกรมกองแก้วจินดาเป็นต้น ครั้นเมื่อเสด็จไปทั่วยวนกลับมาแล้ว ก็ให้ว่าพวกรบช่วย คือพวกพระยาบันลือเป็นคนหลายร้อยคน มีกำลังเป็นอันมาก

ครั้งหนึ่งโดยความนิยมนับถือ มีผู้อาสาขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกลาวเป็นกองนอกขึ้นในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเป็นอันมาก ถ้าจะจับว่าเป็นขบถขึ้นเวลานั้นก็จับได้ แต่ท่านหาได้ทรงเช่นนั้นไม่ ให้พิจารณาเอาแต่ตัวผู้ซึ่งขึ้นไปเกลี้ยกล่อมนั้นประหารชีวิตเสีย ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าก็คงรับราชการอยู่ในตำแหน่งเดิมโดยสนิทสนมเรียบร้อย มิได้ให้มีความสงสัยเหมือนอันใดเลย ส่วนผู้ซึ่งเป็นที่เกลียดชังออกหน้ากันอยู่กับท่าน คือ กรมหมื่นสุนทรธิปไตยอันมีพระชนมายุไล่เสียแล้ว ท่านก็ยกย่องให้เป็นกรมขุนกัลยาสุนทร ว่าการในพระราชวังยิ่งกว่าแบบอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน เมื่อกรมหมื่นสุนทรถูกไฟไหม้สิ้นพระชนม์แล้วเหลือแต่เนื้อก้อน

เดียว ยังโปรดให้มาเข้าเฝ้ากลางเมือง บันดาลลูกกรมสุนทรก็ได้เบียดหวัดมากกว่าลูกกรมอื่น เหมือนอย่างลูกกรมหมื่นสุนทรรักษาซึ่งเป็นสหายอย่างยิ่งของพระองค์ท่าน มาจนชั้นปลายที่สุดเมื่อจวนจะสวรรคต ไซ้ว่าท่านจะไม่มีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสสืบสันตติวงศ์เมื่อใด แต่หากท่านไม่มันพระไทยในพระราชโอรสของท่านว่าองค์ใดอาจจะรักษาแผ่นดินได้ เพราะท่านรักแผ่นดินมากกว่าพระราชโอรส จึงได้มอบคืนแผ่นดินให้แก่เสนาบดีก็เพื่อประสงค์จะให้เลือกเชิญทูลกระหม่อม ซึ่งเห็นปรากฏอยู่แล้วว่าทรงพระสติปัญญาสามารถจะรักษาแผ่นดินสืบไป นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นพระราชหฤทัยว่าต้นพระบรมราชวงศ์ของเราอย่ามริกว่แผ่นดินมากกว่าลูกหลานในส่วนตัว

ครั้นแผ่นดินทูลกระหม่อม เจ้าทินกรเป็นผู้ชิงชังทำนายแข่งอยู่ว่าจะไม่ได้ดำรงอยู่ในราชสมบัติเกิน 3 ปี เมื่อเวลาเจ้าทินกรยังมีชีวิตอยู่ก็เปนแต่รับสั่งทักบ้าง แต่ครั้นเมื่อตายก็เสด็จไปพระราชทานเพลิงแลเอาหม่อมสำเนียงบุตรมาชุบเลี้ยงไว้เป็นมหาดเล็ก จนหลานก็ได้เป็นเอ็ดกิงอยู่เดี๋ยวนี้ ยังหม่อมไกรสรอีกรายหนึ่ง เป็นคนใจพาลสันดานหยาบ ประพฤติความชั่วต่าง ๆ เปนอันมาก เปนปฏิปักษ์ออกหน้าเข้าตรง ๆ กับทูลกระหม่อมแลมีความมุ่งหมายที่จะสืบราชสมบัติต่อไปด้วย เพราะความประพฤติชั่วร้ายแลน้ำใจทุจริตของหม่อมไกรสรไม่สมควรจะเป็นเจ้าแผ่นดิน จึงพเอินให้เกิดความจนถึงต้องประหารชีวิตในปลายรัชกาลที่ 3 ครั้นทูลกระหม่อมได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้วก็ได้ทรงอาชญาจงเวยต่อบุตรหม่อมไกรสร กลับเอามาทรงชุบเลี้ยงใช้สอยสนิทมม ได้เบียดหวัดมากยิ่งขึ้นเสียกว่าหม่อมเจ้าเช่นหม่อมกรุงแผ่นดิน ที่สุดลงไปจนชั้นหลาน เช่นพระยาประสิทธิ์ศุภการ ก็ทรงใช้สอยสนิทมมิได้มีความรังเกียจเลย

ในรัชกาลนี้ ถ้าจะว่าในส่วนวังนำกับวังหลวง ไม่สู้ปรกติเรียบร้อยเหมือนรัชกาลที่ 2 ด้วยเหตุว่าวังหลวงทรงแวงอยู่แต่เดิมแล้วจะมีคนนิยมวังนำมาก ส่วนวังนำเล่า ท่านจะทรงการอะไรมักจะสู้ล้ำมากเกินไป และมีผู้เฝ้ากลางอยู่ด้วยบ้าง แต่ครั้นเมื่อลงปลาย เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าทรงพระประชวรมากแล้วจะเป็นในปลายปีชวด ฉศก 1226 ฤๅต้นปีฉลู สัปตศก 1227 ทูลกระหม่อมเสด็จไปเยี่ยมประชวร 2 ครั้ง ไม่โปรดให้ลูกเธออื่นตามเสด็จเข้าไปเลย มีแต่พ่อเชิญพระแสงอยู่คนเดียว ข้างฝ่ายพระปิ่นเกล้าก็มีแต่กลับ ซึ่งในเวลานั้นเป็นเจ้าจอมมารดาคนโปรด เสด็จเข้าไปเยี่ยมประชวรถึงในห้องพระบันทม พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร ซึ่งในเวลานั้นเรียกพระที่นั่งวงจันทร์ แต่ยังอยู่ที่พระบันทมเดิมห้องข้างใต้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาทอดพระบาททรงพระกันแสงว่า หาช่องที่จะกราบทูลอยู่ช้านานแล้วก็ไม่มีโอกาส บัดนี้ไม่มีใครจะขอกราบทูลแสดงน้ำใจที่ซื่อสัตย์สุจริตต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีผู้กราบบังคมทูลกล่าวโทษว่าสะสมเครื่องศาสตราวุธกระสุนดินดำขึ้นไว้ ก็ได้สะสมไว้จริง มีอยู่มากไม่นึกกลัวใคร แต่เปนความสัตย์จริงที่จะได้คิดประทุษร้ายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไม่มีเลยสักขณจิตรหนึ่ง แล้วถวายสัตย์สาบานเปนอันมาก ซึ่งตระเตรียมไว้แล้วเพื่อจะป้องกันผู้อื่นเท่านั้น ทูลกระหม่อมก็ทรงพระกรรแสงทอดพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลทรงแสดงความเชื่อถือนี้ได้มีความรักเกียจอันใดในชั้นนั้น การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้ากราบทูลนี้ในครั้งแรกซึ่งเสด็จไปเยี่ยมประชวรต่อไปไม่ช้าก็เสด็จขึ้นไปอีกครั้ง 1 แล้วจึงได้เสด็จเสด็จ การสมัคสมานขึ้นแจกันในรหว่างพี่น้องที่ใกล้ชิดกันเช่นนี้นับว่าเป็นการดีอย่างยิ่ง แลเป็นการที่ท่านได้ทรงประพฤติกกันมาเปนตัวอย่างดังนี้

เมื่อต่อไปนี้จะต้องกล่าวถึงแผ่นดินปัตยุบันนี้ ไม่อยากจะกล่าว ด้วยเหตุว่าไม่เป็นการช้านานอันใด อาจจะสืบสวนไต่ถามได้โดยง่ายอย่างหนึ่ง บุตรหลานของผู้ซึ่งเกี่ยวข้องในเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ยังมีตัวอยู่ ถ้ากล่าวขึ้นจะเป็นที่สับสนเหมือนว่ามีความรังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด อีกอย่างหนึ่งก็เป็นการยังมีสืบไปภายหน้า ไม่

รู้ว่าการยิงจะผันแปรเป็นประการใด จะเป็นการรอดตัวไป จึงขอตไว้เสียไม่กล่าว ขอรวมใจความลงแต่เพียงว่า เมื่อพ่อได้รับราชสมบัติในเวลาอายุเพียง 15 ปีเท่านั้น เหมือนตเกียงหรือหริภุญจะดับแต่เอาใคร่ด้วยปฏิบัติอิฐฐานทำใจในความสัจธรรม มิได้มีความแกลมิได้หาภาวปองร้ายต่อผู้ใด ตั้งใจประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในต้นพระบรมราชวษาซึ่งได้ทรงประพฤติมา แลเอาใคร่ความอุษาห ความพิจารณาเนืองนิจ จึงได้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงเพียงนี้ บัดนี้มีความวิตกด้วยลูกที่จะสืบสันตติวงศ์ไปภายหน้า เมื่อมิได้ศึกษาการเกำอันพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวษาเราได้ประพฤติมา แลพลุ่งพล่านเปลี่ยนใหม่ต่อเกำ ทั้งเกำใช้ใหม่ ฤกษ์อายุน้อย จะได้รับแต่คำแนะนำจากผู้ซึ่งใจพาลสันดานหยาบอันไม่สามารถจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็จะทำให้ใจปรวนแปรไปต่าง ๆ การในบ้านเมืองก็จะไม่เป็นปกติเรียบร้อยอยู่ได้ ถ้าหากเป็นเช่นนั้นแล้วสัตตภูภานอกอันยังมีกำลังแรงกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่าหนักนั้นก็จะพลันมีช่องโอกาสที่จะทำลายล้างวงษตระกูลเราให้เสื่อมสูญไป จึงขอเตือนให้คิดการให้ยาวให้กว้าง อย่าคิดแต่ชนะสั้น ๆ ดั่งง่าย ๆ จงเดินไปตามแบบแห่งบรรพบุรุษของเราได้ทรงประพฤติมา คือปฏิบัติอิฐฐานน้ำพระไทยอยู่ในสัจธรรมอันชื่อตรง มิได้ตกไปในอคติ 4 ประการ แลประกอบการโอบอ้อมอารีด้วยสังคหวัดดุเป็นต้น ขอความทั้งหลายที่กล่าวมาแต่ย่อ ๆ ทุกเรื่อง เมื่อจะใคร่ทราบความเลียดจงหาความพิศดารดูในหนังสือต่าง ๆ เกิด

เรื่องนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งจะได้สอนไว้ให้เป็นเครื่องแนะนำที่จะรู้คิดพิจารณาการทั้งปวงให้กว้างขวางขึ้น ขอให้จำไว้ในใจแลปฏิบัติตามอย่าได้ประมาท

ขอเติมทำยว่าผู้ซึ่งรังเกียจว่าจะเปนสัตต ฎ่ายังขึ้นทำถ้าเปนสัตตรูตอบ พทที่จะไม่เปนก็ต้องเปนข้อนี้ขอให้ตริตรองจงมาก

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชปรารภรัชกาลที่ 5 [สำเนา], ร.5รล.3/8: 29 – 51)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 9

พระราชดำรัสในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ปีจอ อัฐศก 1248

พระบรมวงษานุวงษ เสนาบดีมนตรีมุขมาตย ข้าราชการทั้งปวง และราชทูตกงสุลผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศที่เป็นไมตรี

ด้วยเปณที่ยินดีที่เราได้พบกับท่านทั้งปวง แลได้รับคำอำนวยไชยมงคลของท่านทั้งหลาย ในสมัยอันเปณวันเฉลิมพระชนมพรรษา งานปีของเราดังนี้

เมื่อรฤกถึงการที่ล่วงแล้วมาในปีกลายแล้ว เรามีความโสมนัสที่เห็นว่าความอุสาหของเราที่จะบำรุงรักษาความสงบเรียบร้อย แลที่จะเกื้อกูลให้เกิดความเจริญยิ่งขึ้นไปในบ้านเมืองของเรานั้น มีผลสำเร็จตลอดได้

ถึงแม้ว่าการในเมืองทั้งหลายที่ใกล้เคียงกันนั้นมีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปแล้วเปณอันมากก็ดี การสัมพันธ์มิตรของเรากับเมืองต่างประเทศทั้งหลายนั้น เรามีความยินดีที่จะกล่าวว่าได้เปณทางไมตรีแลเปณอัธยาไศรยอันดีต่อมา

การซึ่งคาดคะเนล่วงหน้าว่าเราน่าจะเป็นอย่างไรนั้น ก็เห็นว่าจะเปณการดี แลเรามีเหตุอันสมควรแล้วที่จะหวังใจว่าการค้าขายคงจะมีความเจริญต่อไป ให้เปณผลทั้งเมืองนี้แลเมืองอื่น ๆ ทั้งสองฝ่าย

เราเห็นเปณการดีที่จะอุดหนุนให้คนธรรมดาคิดทำการให้เกิดผลประโยชน์ ในทางซึ่งอนุญาตให้สัญญาให้ทำทางรถไฟแลทำรถจ้างทางเล็ก แลให้เปิดเผยทำการบ่อแร่ทั้งหลายซึ่งเปณธรรมดาที่จะมุ่งหมายว่าจะขยายความเจริญของราษฎรของเราให้ใหญ่ยิ่งขึ้น บรรดาทางไปรษณีย์แลทางโทรเลขของเรานั้นก็ได้ขยายต่อไปออกไปอีกแล้วเปณอันมาก

ส่วนกองทัพซึ่งเห็นเปณการจำเป็นต้องส่งขึ้นไปให้หัวเมืองทั้งหลายฝ่ายตัววันออกเฉียงเหนือ นั้น ก็ได้เพียรทำการสำเร็จตลอดบริบูรณ์แล้ว แลในหัวเมืองเหล่านี้ก็มีแต่จะหมดพวกโจรฮ้อเหล่าร้าย ซึ่งเป็นที่น่ากลัวว่าเคยมาทำร้ายอยู่ในแขวงนั้น เมื่อเปณดังนี้แล้วก็มีภารกิจที่จะต้องจัดอยู่เล็กน้อย ยังมีแต่ที่จะจัดการพลเรือนรักษาเมืองพวน เมืองหัวพันห้าทั้งหก แลเมืองสิบสองจุไทยนั้นเปณต้น

เราต้องเสียดสมเด็จพระเจ้าบรมวงษเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระเจ้าบาราปรปักษ์ซึ่งเปณที่รักใคร่แลไว้วางพระราชหฤทัยของเราอย่างยิ่งนั้น โดยท่านสิ้นพระชนม์เสีย ท่านพระองค์นี้เป็นผู้ชำนาญในขนบธรรมเนียมราชการ แลเป็นผู้รับราชการได้ดีอย่างยิ่ง แลการที่สิ้นพระชนม์ซึ่งเราได้ทุกขทนอยู่ นี้ก็เปณที่เศร้าสลดตลอดทั่วไปทั้งเมือง

ตำแหน่งราชการสำหรับรักษาการแผ่นดินนั้น ต้องเปลี่ยนแปลงไปเปณอันมาก เพื่อประสงค์ที่จะให้มีประโยชน์แก่บ้านเมือง เราได้ทราบความในเร็ว ๆ นี้ด้วยความสลดใจว่ามีเหตุเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมมากขึ้นในทีใกล้ ๆ แลภายในแขวงกรุง แต่เรามีความสำราญใจที่จะกล่าวได้ว่า ผู้ซึ่งทำผิดนั้นได้ตัวมาทำโทษตามยุติธรรมเปณอันมากแล้ว เราไม่มีความสงสัยเลยแล้ว โดยการที่จัดรักษาแขวงแรงอยู่ต่อไปแล้ว การที่ตื่นตกใจกันด้วยเรื่องผู้ร้ายคราวนี้ คงจะสงบได้ แลความเชื่อความไว้วางใจในราษฎรของเราก็คงจะมีในเจ้าพนักงานที่รักษากฎหมายแลราชการต่อไปได้เหมือนแต่ก่อนมา

เรามีความโสมนัสอยู่เป็นอันมากที่ได้แลเห็นความอุสาหของเรานั้น ท่านทั้งหลายได้ช่วยทำการตามหน้าที่ของท่านต่อไปให้ตลอดด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเหมือนอย่างแต่ก่อนมา เราขอบน้ำใจบรรดาท่านทั้งปวงผู้ซึ่งได้ช่วยอุดหนุนในการก่อฤกษ์ให้มีความเจริญรุ่งเรืองแก่เมืองนี้ด้วย

เราขอบคำท่านทั้งหลายจริง ๆ ที่ได้อำนวยความสะดวกแก่เราในครั้งนี้ แลขอใจที่ท่านทั้งปวงได้จุดโคมตามไฟให้เปนเกียรติยศในวันเฉลิมพระชนม์พรรษาของเราด้วย

ขอให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงมีความเจริญสุขศิริสวัสดิพิพัฒนามงคลทุกประการเทอญ

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สำนวนคำถวายชัยและพระราชดำรัสตอบ แต่ปี จ.ศ.1236 ถึง ร.ศ.112, ร.5ป1.9/1: 55 – 57)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 10

พระราชดำรัสพระราชทานนายออกุส ปาวิ เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2435

เรามีความยินดีเป็นอันมากที่ได้รับตัวท่าน ผู้ซึ่งเราได้ชมความอุตสาหะทำการในพงไพรที่ลำบากกันดาร และรู้จักอภัยภัยภัยกันมาแต่ก่อนแล้ว และได้เป็นผู้ที่เราชอบใจแล้วนั้นด้วย ท่านประธานาธิบดีได้แต่งตั้งให้มาเป็นทูตของรีพับลิกฝรั่งเศส ณ ครั้งแรกนี้ ย่อมเป็นสิ่งสำคัญของความไมตรีอย่างสนิทอันหนึ่ง ซึ่งกรุงฝรั่งเศสได้มีต่อกรุงสยาม เรามีความตั้งใจอยู่เนื่องเนืองที่จะบำรุงรักษาทางพระราชไมตรีอันนี้ให้ถาวรสืบไป และสนิทยิ่งขึ้นสืบไปเหมือนเช่นประธานาธิบดีรีพับลิกฝรั่งเศสได้สำแดงมาใหม่ ๆ นี้ทุกประการ ทางพระราชไมตรีนั้นย่อมเป็นอันรักษาได้สมประสงค์โดยง่ายยิ่งขึ้นไปในเวลาที่ได้มีทูตซึ่งเป็นผู้ที่รู้จักน้ำใจซึ่งกันและกันเช่นท่านเป็นอยู่บัดนี้ เราขอให้ท่านเห็นน้ำใจว่า เรามีความประสงค์จะให้กรุงฝรั่งเศสที่เป็นไมตรีมีเขตแดนติดต่อกับเมืองเรานี้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป

เรามีความชอบใจท่านประธานาธิบดีฝรั่งเศสเป็นอันมาก ที่ได้สำแดงสิ่งสำคัญอันเป็นพยานของทางไมตรียิ่งกว่าแต่ก่อนมา ในการที่ได้ให้พระบรมโอรสาธิราชที่รักแห่งเราได้มีเกียรติยศใหญ่รับตราอิสริยาภรณ์ ชื่อลียงคองเนอร์ชั้นที่ 1 นั้น เรามีความยินดีที่จะให้ท่านราชทูตนี้ได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศมงกุฎสยามชั้นที่ 1 และให้ตราภุชฌนาภรณ์ (ช้างเผือกชั้นที่ 4) แก่มองซิเออร์ เรอคอมต์ เดอปองเบลลังยีร์ เพื่อจะได้เป็นที่หมายแห่งความไมตรีอันดีของกรุงสยามต่อกรุงฝรั่งเศสด้วย

(ประยูร ธวัชพันธุ์, 2527: 159)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 11

พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรรมการนิสภาคอุณาโลมแดง

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

26

วันที่ 22 พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก 112

ถึงกรรมการนิสภาคอุณาโลมแดงแห่งชาติสยาม

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ 20 พฤษภาคม แสดงการที่ได้ตั้งสภาขึ้นแล้ว โดยทุนทรัพย์ที่เรียกกัน แลจัดการที่จะส่งยากับโรงพยาบาลไปยังกองทหารในมณฑลต่าง ๆ แลขอเชิญให้ฉันเป็นประธานมยุปถัมภกันั้นได้ทราบแล้ว

ขอแสดงความยินดีที่สภานี้ได้ตั้งขึ้นเพื่อจะได้เป็นการอุดหนุนแก่พลทหารบก ทหารเรือ ซึ่งเขาชีวิตร่างกายรักษาพระราชอาณาเขต แลขอใจที่เชิญให้เป็นทานมยุปถัมภกั ขอรับตามคำเชิญนั้นโดยความยินดีอย่างยิ่ง

ในขั้นต้น จะขอขอยอมให้ที่ใดที่หนึ่งซึ่งสภานี้จะได้ออกเป็นที่โรงไว้เก็บยาโดยไม่ต้องเสียเงินในเรียไรนี้ แลการที่จะจัดในเวลาอันเข้าใจว่าจะเป็นแต่ส่งยาแลส่งผ้าห่มให้กองทหาร ถ้าจะรออยู่ได้โดยไม่ต้องลงเงิน ก็จะขอผิดรออยู่ไว้ส่งต่อภายหลัง เพราะจะได้ใช้ราชการ ด้วยเห็นว่าเงินในมือสภานี้จะพอใช้การไปพลางอยู่แล้วแต่ถ้าเห็นว่าจะเป็นตัวอย่างไม่ดี คือจะพาให้ผู้อื่นพลอยอึ้งเอาอย่างไปตาม ก็จะบอกลงเงินได้โดยทันที ในจำนวนครั้งแรกนี้เป็นเงินแปดหมื่นบาท ส่วนเงินพระคลังข้างที่ทั้งนั้น

ซึ่งว่าขยักขยอนอยู่ดังนี้ มิใช่จะเป็นโดยความไม่แน่นอนใจอย่างใด เป็นเหตุเพราะได้ลงไปแล้วก็ตาม แลยังจะใช้ต่อไปอีกก็มีในราชการแผ่นดิน กลัวจะไปเกิดชักหน้าไม่ถึงหลังขึ้น แต่ขอแสดงน้ำใจให้เชื่อไว้ว่า ชีวิตแลทรัพย์สมบัติของฉันกับกรุงสยามนับเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิได้มีความหวงแหนเลย

(พระบรมนามาภิไธย)

สยามินทร์

(สุจริต ถาวรสุข, 2519: 103 – 104)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 12

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าจักรจรัสวงศ์

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 19 กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก 112

ถึง พระองค์เจ้าจักรจรัสวงศ์

ด้วยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจนถึงรพพุงกันที่ปากน้ำ เมื่อวันที่ 13 เดือนนี้ ก็เป็นการที่คอเวอนเมนต์ของเราได้ปรึกษาหารือกันอยู่กับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส เพื่อจะให้เป็นที่เข้าใจกันเรียบร้อย และเพื่อที่จะไม่ให้มีเหตุเช่นนั้นเกิดขึ้นอีกได้แล้ว แต่มีเสียงคนที่ไม่พอใจในการตั้งปวง มักพูดต่าง ๆ นา ๆ ตามภาษาที่ไม่รู้จักการไม่เป็นที่พอใจของเราเป็นอันมาก เราได้พิจารณาการตั้งปวงที่กรมทหารเรือได้ประพุดิรักษาราชการมาโดยละเอียดแล้ว และได้เห็นชอบตกลงพร้อมกันในที่ประชุมเสนาบดีด้วยแล้ว ว่ากรมทหารเรือและป้อมทั้งนายและพลทหารทั้งปวง ได้อุตสาหะทำการตามหน้าที่เต็มกำลังที่สุด โดยความจงรักภักดีและซื่อสัตย์สุจริตจริง เป็นผู้ มีปัญญาสรรเสริญยิ่ง แล้วให้เธอแสดงความพอใจของตัวฉันและของคอเวอนเมนต์ของเราด้วยนั้น ให้นายทหารและพลทหารที่ได้กระทำการมาแล้วนี้ทราบทั่วกัน และเมื่อได้ตรวจรายงานตลอดแล้ว จะได้คิดบำเหน็จรางวัลให้สมกับคุณความดีของผู้ที่ได้กระทำการตามหน้าที่นั้นด้วยต่อไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(แซน ปัจจุบันนท, 2508: 59 – 60)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 13

พระราชดำรัสพระราชทานนายเลอ เมียร์ เดอ วิลร์ เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ.2436

เรามีความยินดีเป็นอันมาก ที่ท่านมองสิเออร์ คาโนต์ ประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศสได้ระลึกถึงทางพระราชสัมพันธ์มิตรไมตรี อันมีอยู่ในระหว่างประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสมาช้านานหลายร้อยปีแล้ว การที่แต่งตั้งอัครราชทูตผู้มียศอันสูง และปรีชาสามารถดังเช่นตัวท่านเข้ามาเจรจาความเมืองด้วยรัฐบาลของเรา ในข้อถกเถียงกันในระหว่าง 2 – 3 ปีที่ล่วงมาแล้วนั้น ซึ่งเราหวังใจว่าจะตกลงกันโดยปรองดองเรียบร้อยดี และเรามีความปรารถนาอันสุดจิตดังเช่นท่านผู้เป็นประธานาธิบดีว่า ทางพระราชสัมพันธ์มิตรไมตรี คงจะสนิทสนมยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่ง ไม่เห็นว่าคุณใดอาจยังการอันนี้ให้สำเร็จไปได้ยิ่งกว่าตัวท่านอัครราชทูต ด้วยอำนาจของท่านที่ได้แผ่ไปในประชาชนชาติเดียวกับท่าน ความชำนาญในทางราชการและความที่ท่านรอบรู้ เข้าใจประโยชน์ของประเทศฝรั่งเศส และหัวเมืองโกลินีของฝรั่งเศส อันที่จริงนั้นอาจเป็นตัวประกันได้แน่แท้ว่า ท่านคงพิเคราะห์ใคร่ครวญตรวจดูปัญหาข้อวิวาทถกเถียงกันอันค้างอยู่ด้วยน้ำจิตอันประกอบด้วยไมตรีและความยุติธรรม

เรามีความยินดีระลึกได้ว่า เราได้เห็นวุฒิปรีชาสามารถของท่าน ในระหว่างเวลาที่ท่านได้ว่าราชการในหัวเมืองซึ่งใกล้เคียงกันอยู่นั้น และการที่ท่านกล่าวว่าย่อมเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้ง 2 ฝ่าย ที่จะรีบว่ากล่าวปัญหาข้อถกเถียงกันให้ตกลงเสียโดยเร็วดังควรจะเป็นไปได้นั้นถูกต้องแล้ว

อนึ่ง เมื่อท่านจะนำความแจ้งต่อท่านประธานาธิบดีนั้น ก็ให้ท่านแสดงคำอันแน่นอนอนเถิดว่าเรามีความมุ่งหมายอันเดียวกันดังท่านประธานาธิบดีในการเรื่องนี้ และเราขอให้ท่านนำความเจริญพร แห่งทางพระราชสัมพันธ์มิตรไมตรี อันดีไปยังท่านประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศสนั้นด้วย

(ประยูรท สิริพิพันธ์, 2527: 165 – 166)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 14

พระราชดำรัส “ว่าด้วยเรื่องทาส แลกระษेत्रอายุ”

วันพุธ เดือนแปดอุตราสาธ ขึ้นเก้าค่ำ ที่ปฤษาราชอาณาจักรแผ่นดิน ประชุมในพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ เวลา
ค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงปฤษาด้วยकारจะลดกระษेत्रอายุค่าตัวลูกทาส แลจะให้บิดามารดาขาย
ได้ ตามกระษेत्रอายุซึ่งจะตั้งขึ้นใหม่ ห้ามมิให้ขายเดกราคาแพง ๆ เกินกำหนด ได้พระราชทานล้าเนาความ ซึ่ง
ทรงพระราชดำรินั้น ให้ที่ปฤษาราชอาณาจักรแผ่นดิน ปฤษาดูตามควร เนื้อความว่า

“ข้าพเจ้ามีความปรารถนาว่า การสิ่งใดซึ่งเป็นการเจริญ มีคุณแก่ราษฎรควรจะเป็นไปได้ ที่ละเลิกทีละน้อยตาม
การตามเวลา การสิ่งใดซึ่งเป็นธรรมเนียมบ้านเมืองมาแต่โบราณ แต่ไม่สู้เป็นยุติธรรม ก็หยากจะเลิกถอนเสีย แต่
จะจูงใจใหม่หักเอาที่เดิวนั้นไม่ได้ จะต้องค่อยตัดรอนไปได้ทีละเล็กละน้อย ภาให้เบาบางเข้าทุกที เมื่อเป็นอยู่
ดังนี้ การก็คงจะเป็นไปที่ละน้อย ๆ เรียบร้อยไปตามเวลาตามการ บัดนี้ได้คิดเห็นว่า ลูกทาสซึ่งเกิดในเรือนเบี้ย
นายเงินนั้น ในพิภคกฎหมายเดิมต้องเป็นลูกทาส คิดอายุตั้งแต่ 26 ปีถึง 40 ปี เต็มค่า 14 ตำลึง ถ้าหญิงอายุตั้ง
แต่ 21 ปีถึง 30 ปี เต็มค่า 12 ตำลึง ถ้าชายเกินอายุ 40 ปี หญิงเกินอายุ 30 ปี จึงให้ลดน้อยถอยค่าตัวลงทุกที จน
อายุถึง 100 ปี ยังมีค่าตัวชายตำลึง 1 หญิง 3 บาท ยังหาขาดค่าตัวไม่ ของเดิมมีอยู่ดังนี้ ะ

“ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าลูกทาส ซึ่งเกิดในเรือนเบี้ย ตั้งแต่ออกจากท้องภอลิมตาก็ต้องนับเป็นทาสมีค่าตัวไป จนถึง
อายุ 100 ปีหนึ่งก็ยังไม่หมด ดังนั้นดูเปนหามีความกรุณาแก่ลูกทาสไม่ ด้วยตัวเด็กที่เกิดมาไม่ได้รู้ ไม่ได้เห็นสิ่งไรเลย
บิดามารดาทำชั่วไปขายตัวท่าน แล้วยังภาบุตรไปให้เปนทาสจนสิ้นชีวิตอีกเล่า เพราะรับโทษทุกข์ของบิดา
มารดาเท่านั้นเอง หากควรที่จะเขาเปนทาสจนตลอดชีวิตหรือไม่ แต่ครั้งนี้จะให้เลิกถอนลดค่าตัวเสียทีเดียว ถ้านาย
เงินที่ไม่มีเมตตากุณาแก่เด็ก ก็จะไม่เอาเป็นธุระ ให้มารดาเลี้ยงรักษา เพราะเด็กเกิดมาไม่เป็นคุณเป็นประโยชน์
แก่ตน ก็จะไม่เอามารดาไปใช้การงานของตัว มิให้เลี้ยงเด็ก ๆ นั้น ก็จะเป็นอันตรายตายไป เพราะนายเงินไม่มีเมตตา
กรุณาจึงคิดเห็นว่า ถ้าจะไม่ให้เป็นประโยชน์แก่นายเงินบ้าง นายเงินก็จะไม่มีเมตตากุณาแก่เด็ก ถ้าจะตัดลงให้
มีภเวลาหลุดเป็นไทยได้บ้าง เห็นว่าเป็นการดี ลางที่ก็จะรอดจากทาสไปได้ เด็กลูกทาสตั้งแต่อายุ 8 ปีไป
นายได้เอาไสรยขอน้ำ ขอฟไฟได้ ควรจะคิดเอาอายุ 8 ปีเป็นเต็มค่า ตั้งแต่พ้น 8 ปีไปให้นายมีความกรุณาลด
กระษेत्रอายุให้ลูกทาสจนถึง 21 ปี เป็นล้นค่ากระษेत्रอายุจะได้ไปทันอุปสมบท และคิดทำมาหากินต่อไป
ถ้าเป็นหญิงจะได้มีลูกผัวไปตามการ ถ้าจะคิดแบ่งกระษेत्रอายุ อย่างเช่นว่ามาแล้วนั้น คือลูกทาสตั้งแต่เกิดมา
คิดตามกรมศักดิ์เดิม จนถึงอายุ 8 ปี เต็มค่าเป็นเงิน 8 ตำลึง ตั้งแต่นั้นต่อไป ให้คิดลดกระษेत्रอายุตั้งแต่ 9 ขวบ
10 ขวบ 11 ขวบ 7 ตำลึง 12 ขวบ 13 ขวบ 14 ขวบ 5 ตำลึง 2 บาท 15 ขวบ 16 ขวบ 17 ขวบ 3 ตำลึง 2 บาท 18
ขวบ 19 ขวบ 20 ขวบ ตำลึงหนึ่ง 21 ขาดค่าล้นค่าตัว ะ ถ้าหญิงอายุ 8 ปี 7 ตำลึง ตามกระษेत्रอายุในกรมศักดิ์
เดิม ตั้งแต่ 9 ขวบ 10 ขวบ 11 ขวบ 6 ตำลึง 12 ขวบ 13 ขวบ 14 ขวบ 4 ตำลึง 3 บาท 15 ขวบ 16 ขวบ 17 ขวบ
3 ตำลึง 18 ขวบ 19 ขวบ 20 ขวบ 3 บาท 21 ขาดค่าล้นค่าตัว เพราะอายุตั้งแต่ 9 ปี นายได้ใช้สอย มาจนถึงอายุ
20 ปี ก็เห็นว่าภอกแก่ภอไรอยู่แล้ว เพราะลูกทาสนี้ คิดเอาเป็นภอไรเปล่า ๆ ไม่มีสารภกรรมธรรม เสียเงินทองสิ่งไรไป
เลย เมื่อใช้ไปจนครบ 20 ปี ก็ให้ปล่อยเสีย อย่าให้กดขี่ลูกทาสไว้ใช้สอยต่อไป เห็นว่า ถ้าเมื่อลูกทาสมันจะดีบ้าง
ก็ภอจะถอนตัวได้ ถึงนายเล่าก็ไม่เป็นความเดือดร้อนสิ่งไรมากนัก เพราะเป็นการได้เปล่าเสียเปล่า ถึงบ้านผู้มีบัน
ดาศักดิ์ทุกวันนี้ ก็ไม่มีใครจะได้คิดกระษेत्रอายุลูกทาสมากนัก เปนแต่คนตามธรรมเนียมมาก อนึ่ง ถ้าลูกทาสซึ่ง

ได้พ้นค่าตัว ในอายุ 21 ปีตั้งนี้แล้ว คงได้สักเป็นลูกทาสเสียค่าราชการอยู่ปีละหกสลึง ถ้าหลุดพ้นค่าตัวตั้งนี้แล้ว ตามกฎหมายเดิม ต้องสักเป็นสม การซื้อนี้เห็นว่า ถ้าลูกทาสหลุดค่าตัวจะให้ไปสักเป็นสม ก็คงจะไม่สมัก เพราะจะต้องเสียค่าราชการแรงปีละหกบาท ก็คงจะกลับทอดตัวลงเป็นทาสเสียอย่างเดิม เสียแต่หกสลึงสบายกว่าการที่เปนตั้งนี้ ก็เพราะเงินค่าราชการ ซึ่งเก็บจากตัวเลขนั้นยังสูง ๆ ต่ำ ๆ หาเสมอกันไม่ อนึ่งนายเงินเมื่อเวลาทาสหลุดพ้นค่าตัวแล้ว ก็จะต้องรีบส่งตัวไปยังกรมพระสุรัสวดีให้สักแปลง เพราะกลัวจะต้องเสียค่าราชการต่อไป กรมพระสุรัสวดีรับเอาตัวไปไว้ ก็เอาไว้ตื่นเปล่าไม่ได้ จะต้องจำไว้จนมีเจ้าหม่อมขุนนายมารับรองไป การซึ่งจะผ่อนให้เยนก็จะกลับเป็นร้อนแก่ตัวทาสขึ้น ว่าภอพ้นค่าตัวเปนไทยก็ติดตรวน ก็เหมือนหนึ่งตอนคนให้กลับเปนทาสเข้าอีกเหมือนกันอยู่ในไม่มีคุณสิ่งไร เห็นว่า ถ้าจะให้หลุดค่าตัวตั้งนี้แล้ว ก็จะต้องทำไปให้ตลอดคือลูกทาส ซึ่งหลุดพ้นค่าตัวได้สักข้อมือแล้วนั้น ให้คงเรียกลูกทาสอยู่ตามเดิม เสียค่าราชการแต่ปีละหกสลึง จะอยู่กับเจ้าหม่อมขุนนายเดิม ฤจะหักโอนไปอยู่กับเจ้าหม่อมขุนนายใหม่ ก็ให้คงเป็นลูกทาส อยู่ตามเดิม ถ้าลูกทาสซึ่งหลุดค่าตัวแล้วนั้น จะไปทำชั่วขายตัวลงเปนทาสอีก ก็จะต้องมีสารกรมธรรม์ ก็ถ้าทาสที่มีสารกรมธรรม์ ส่งค่าตัวหลุดให้สักแปลงเป็นสม ตามพระราชกำหนดกฎหมายเดิม ยึดเอาสารกรมธรรม์เป็นสำคัญ ถ้าทาสกิติ ฤลูกทาสกิติ มีสารกรมธรรม์ หลุดจากค่าตัวต้องสักแปลงเป็นสม ถ้าลูกทาสที่ยังข้อมือขาว อายุเต็มค่าหลุดจากเปนทาสเอง ฤส่งเงินให้นายตามกระเชียรอายุ แต่ยังไม่ครบค่าตัวหลุดเปนไทยกิติ ถ้าไปเปนขุนหมื่นขุนพัน ฤไปเปนอะไร ก็เปนแล้วไป ถ้าไม่ได้เปนอะไร ก็ต้องสักเป็นสม เพราะมันมีโทษที่หนักไป เห็นว่าซึ่งลูกทาสกลับไปเปนทาสอีก ก็จะเบาบางลงบางทีก็ตั้งตัวได้บ้าง อีกประการหนึ่ง เห็นว่าลูกพลเรือน บิดามารดาเกียจคร้านไม่ทำมาหากิน ก็หันเข้าเปนนักแสดง ครั้นเล่นเบี้ยเสียไปลงแล้ว ก็เอาบุตรไปขายรับใช้การงานของนายเงิน ครั้นบุตรเติบโตใหญ่ บิดามารดาที่ขึ้นค่าตัวมากขึ้นทุกที ๆ มีอยู่อย่างนี้โดยมาก ถึงบุตรนั้นจะโตใหญ่ขึ้น จะคิดหาเงินทองมาใช้ให้พ้นจากเปนทาสนั้น ก็ไม่มีใครจะได้ เพราะบิดามารดาขายไว้แพง ๆ เหลือกำลังลูกที่จะถอนไถ่ตัวได้ กฎหมายลักษณะทาสเดิมมีว่า ถ้าผู้เมียพ่อแม่ขายเงิน เอาชื่อลูกเมียค่าคนลงในสารกรมธรรม์ท่านว่าเปนสิทธิ์ แม้นเจ้าสิ้นบอกกิติ มิได้บอกกิติ ท่านว่าเปนสิทธิ์โดยกระบิลเมือง เหตุว่าผู้พ่อแม่ขายเงินเปนอิสระ ครั้งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ยกกฎหมายบทนี้เสีย จึงตั้งพระราชบัญญัติว่า ถ้าพ่อแม่เอาชื่อลูกมาขาย อายุยังไม่ถึง 15 ปี แลอยู่กับพ่อแม่ถึงไม่มีแกงใดแลค้ายอม ก็เปนอันขายได้ ถ้าลูกแยกย้ายไปจากพ่อแม่ ฤพ่อแม่โกรธหย่าร้างกัน ลูกตกไปอยู่ข้างอื่น จะลอบลักเอาชื่อมาขายไม่ได้ ถ้าลูกขายลูกหญิงอายุถึง 15 ปี ขึ้นไปแล้ว พ่อแม่จะเอามาขาย ตัวเรือนเบี้ยลงแกงใดยินยอม จึงเปนอันขายได้ ถ้าลูกไม่มีพ่อแม่ เอามาเลี้ยงเหมือนลูก อายุต่ำ 7 ขวบลงมา ก็ขายได้เหมือนกับลูกของตัวเอง เพราะจะได้มรดกด้วย จะขายได้อายุต่ำ 15 ปีลงมา ถ้าอายุพ้น 15 ปีขึ้นไปแล้ว ตัวเรือนเบี้ยยินยอมด้วยจึงขายได้ แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ลดหย่อนลงไว้ก็มาก ขึ้นหนึ่งแล้ว ครั้งนี้เห็นว่า บุตรชายหญิงซึ่งยังไม่ได้เปนทาส อายุต่ำ 15 ปีลงมา ถึงตัวเด็กรู้กิติ มิรู้กิติ ก็ให้ขายได้ตามพระราชบัญญัติเดิม เพราะจะได้รับการขูดบิดามารดา ครั้นจะห้ามไม่ให้ขายเล่า ก็จะเป็นที่โหมมนักเสียใจแก่บิดามารดา ว่าเสียแรงเลี้ยงลูกมา เวลาทุกขร้อนขัดสนจะขายก็ไม่ได้ การซึ่งยังขัดขวางอยู่ตั้งนี้ เพราะเหตุซึ่งธรรมเนียมที่จะขายตัวเปนทาสนั้น จะเลิกถอนตัดรอนไปโดยเร็วไม่ได้ ครั้งตัวบิดามารดา จะไปกู้ยืมเงินผู้ใด ก็ไม่มีใครเชื่อถือ เพราะฉะนั้นจึงให้ยอมขายได้ไปก่อน แต่จะต้องรัดเข้าอีกชั้นหนึ่งว่า ถ้าบิดามารดา จะขายบุตรอายุต่ำ 15 ปีลงมา ต้องให้ขายได้ตามกระเชียรอายุ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่นี้ แต่พ้นอายุ 15 ปีขึ้นไปนั้น ต้องบอกตัวเรือนเบี้ยให้รู้ตามพระราชบัญญัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวเรือนเบี้ยยอมให้ขายจึงขายได้ ถึงจะเกิน

กว่ากระเซียวอายุก็ได้ ก็การทั้งสองอย่างนี้ หยากจะให้ได้ดีขึ้น นับแต่ปีแรกได้รับราชสมบัติ คือปีโรงสัมฤทธิศก
 ต่อไปข้างหน้า ถ้าลูกทาสซึ่งเกิดแต่ปีโรงสัมฤทธิศก นับไปจนถึงแปดปีต่อไป ปีที่ 9 ให้ลดค่าตัวตามกระเซียวอายุ
 ซึ่งตั้งขึ้นใหม่นี้ แต่ลูกทาสซึ่งเกิดเหนือปีโรงสัมฤทธิศกขึ้นไปนั้น ครั้นจะตัดลงก็จะลำบาก ให้คงไปตามกรรมศักดิ์
 เดิมก็ได้ แต่ลูกแลกซึ่งขายกันนั้น จะคิดแต่ปีโรงสัมฤทธิศกก็จะเป็นความลำบาก ด้วยว่าได้ขายกันไว้แพง ๆ แล้ว
 ให้คิดแต่ปีจอฉศก ภายหลังพระราชบัญญัติออกไป คนซึ่งขายไว้ ก่อนพระราชบัญญัติแล้วนั้น ให้คงอยู่ตามเดิม
 แต่การซึ่งคิดมานี้ ข้าพเจ้าที่เป็นผู้คิด ก็แลเห็นอยู่ว่าจะไปไม่ตลอดทีเดียว เพราะการอื่น ๆ ยังคอยอยู่มากเหมือน
 หนึ่งไม่หยากจะให้คนเป็นทาส คนก็คงจะยังหยากเป็นทาสอยู่เพราะเหตุที่เป็นทาสไม่ต้องเสียค่าราชการมากนัก
 แล้วก็ไม่ต้องทำมาหากินสิ่งไรอาไศรยกินเข้าของนายไปมือหนึ่ง ๆ เมื่อมีการมาก็ทำ เมื่อไม่มีการกินนอนอยู่เปล่า ๆ
 ถ้ามีทุนรอนบ้างเล็กน้อยก็คิดเล่นไปเล่นหวย ลองเคราะห์ดีเคราะห์ร้ายดูทีหนึ่ง เมื่อมันเสียหมดก็แล้วไป อยู่ในคงมี
 เข้ากิน ก็การซึ่งจะให้ทาสหมดไปนั้น ถ้าต้นเหตุยังไม่สิ้นปลายเหตุก็คงยังมีแต่คิดเห็นว่าการสิ่งไรเป็นช่องเป็น
 คราวควรจะไปได้ ก็ให้ไปไปที่ละเล็กทีละน้อย ต่อเมื่อไรได้แก่นรากต้นเหง้า คือ อย่าให้ไพร่เสียเงินสูง ๆ ต่ำ ๆ
 มาก ๆ น้อย ๆ เจลี่ยที่สูงมาหาที่ต่ำ เจลี่ยที่ต่ำขึ้นไปหาที่สูง ให้เสมอนากัน ถึงจะเป็นทาส เป็นไทยอย่างไร ก็คง
 ต้องเจลี่ยให้เสมอกัน หนึ่ง จะต้องหาเงินแผ่นดินให้ภอกับการที่จะเลิกถอน แลเลิกถอนสิ่งสำคัญ ซึ่งทำให้ราษฎร
 เสียเวลาทำมาหากิน คือการเล่นเบี้ยการพนันต่าง ๆ แลช่วยทำนุบำรุงการที่จะทำมาหากินภอกให้มีทางหากินได้
 คล่อง ๆ การนี้ก็จะสำเร็จได้ ก็แต่บัดนี้การที่ว่ามาแล้วนั้น จะทำไปก็ยังไม่สำเร็จ จะเลิกถอนเงินแผ่นดินเสียก็ยัง
 ไม่ได้ง่าย ๆ เพราะฉะนั้น การซึ่งคิดนี้ก็ยังไม่เป็นอันเลิกถอนได้แท้ แต่คิดเห็นว่า ถ้าเป็นช่องภอกจะทำได้ก็ต้องจัดไป
 ภอกให้เป็นทางของการใหญ่ ๆ เหล่านั้น เมื่อจะเป็นไปได้เมื่อไร ก็จะเป็นไปตามการ ท่านผู้ใดซึ่งได้เห็นคำปรึกษา
 ที่ว่ามานี้ ยังจะมีการขัดข้องอยู่กับพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ แลธรรมเนียมบ้านเมืองประการใด ฤ็จะเป็น
 การเดือดร้อนกับเจ้าเงินแลตัวทาส ซึ่งจะมีอย่างไรในประจจุบันแลต่อไปข้างหน้า ก็ขอให้ช่วยคิดดูให้ตลอดด้วย
 เพราะการเรื่องทาสนี้เกี่ยวข้องกับพระราชกำหนดกฎหมาย แลทั่วไปในคนทั้งปวงมาก ซึ่งคนเดียวจะคิดไปให้
 แลเห็นตลอดนั้นไม่ได้ ถ้าท่านทั้งปวงเห็นการสิ่งไร ซึ่งยังขัดข้องจะเป็นเหตุในประจจุบันฤ็ภายหน้า ก็ขอให้เรียบ
 เรียงเนื้อความข้อนั้นมาจะได้ปรึกษาแก้ไขกันต่อไปกว่าการนี้จะไปติดอยู่เพียงไร ก็จะต้องทำไปไม่ได้ ถ้าการควร
 จะให้ตลอดไป ก็จะได้จัดการให้ตลอดไปตามการที่ควร หนึ่งการซึ่งได้คิดมานี้ ถ้าสำเร็จไปได้ ข้าพเจ้าก็คิดเห็นอยู่
 ว่ามีการอีกอย่างหนึ่ง ที่ควรจะต้องจัดภอกให้เป็นการช่วยลูกทาสให้พ้นจากเป็นทาสได้จริง ๆ บ้าง เพราะลูกทาสนี้ แต่
 เลกมากก็ได้ให้นายใช้อยู่จนโต ไม่ได้ร่ำเรียนวิชาการสิ่งใด ฝึกหัดชำนาญอยู่แต่ในการที่จะเป็นทาสปฏิบัตินาย ไม่
 ได้รู้ในการทำมาหากินสิ่งไรมาก ถ้าเวลาว่างก็หัดเล่นเบี้ยมาแต่เล็กจนโต นิเสยของทาสก็อบรมย์ตัวแน่นหนา
 เหน็บเนยมีความสุขสบาย ดีกว่าจะไปหากินอย่างอื่น ถึงจะออกจากทาสจริง ๆ เล่า ก็ไม่มีวิชาสิ่งไรที่จะภากตัวให้ดี
 ก็คงวนกลับลงเป็นทาสซ้ำไป เหน็บว่าการโรงเรียนหนังสือ ที่ในเมืองเรา นี้ ควรจะให้มีขึ้นได้จริง ๆ สักแห่งหนึ่ง
 เหมือนหนึ่งโรงเรียน พระเจ้าแผ่นดินซึ่งโปรดให้สอนหนังสือมาแต่ก่อนนั้น เดก ๆ ก็ได้รู้หนังสือไปมาก คนที่เป็น
 เสมียนเขียนหนังสือ ก็เป็นคนออกจากโรงเรียนอยู่โดยมาก แต่ไม่ใคร่จะมากออกได้ ไม่ใคร่จะรู้จริง ๆ เพราะครูอา
 จารย์ ไม่ใคร่จะเอาใจใส่ ในการที่จะสอนเดก แล้วเดกนั้นจะมากก็ได้ ไม่มากก็ได้ตามชอบใจ การจึงไม่เรียบร้อย ไม่
 เป็นการจริงเข้าได้ หนึ่งก็ได้ตั้งโรงเรียนที่ในวัง สอนหนังสือลูกขุนนางก็เรียนภอรูปร่าง ดีกว่าที่โรงเรียน แต่ก็ยังมา
 บ้างไม่มาบ้าง ข้าบิข้าวันจึงได้รู้ ทุกวันนี้ผู้ซึ่งจะทำการต่าง ๆ จะหาเสมียนไม่ใคร่จะภอกใช้กับการ ถ้าคนรู้หนังสือ
 แล้ว ขุนน้ำขุนนางก็อยากจะทำใช้มาก ถึงจะหากินการจ้างก็ได้ คนที่รู้หนังสือจะเป็นทาสตรากตรำอยู่ก็น้อยตัว

จึงเห็นว่าการหนังสือนี้ จะช่วยทาสให้คนไทยได้จริง ๆ ถ้าลูกทาสจะหลุดค่าตัวตั้งนี้แล้ว คิดตั้งโรงเรียนขึ้นให้ได้จริง ๆ ก็จะเป็นการช่วยสงเคราะห์อย่างหนึ่ง คือลูกทาสอายุ 11 ปี 12 ปี ค่าตัวเพียง 7 ตำลึง 5 ตำลึง สองบาท ถ้าจะลงทุนคิดซื้อเอาเด็กเหล่านี้ มาให้เข้าโรงเรียน จัดโรงเรียนให้เรียบร้อย ให้ได้สั่งสอนกันจริง ๆ อย่าปล่อยให้เด็กไปเที่ยวซุกซน เลี้ยงให้กินอยู่ในนั้นให้เสร็จ อย่าให้เล่นเบี่ยงเบนการเล่นสิ่งใดเลย เพราะเด็กในอายุ 12 ปี 13 ปี 14 ปีนี้ กำลังจะฝึกหัดในการเล่นเบี่ยง ที่คิดเอามากักขังเสีย อย่าให้รู้จักเลยทีเดียว สอนหนังสือภอให้รู้ แล้วให้เรียนวิชาต่าง ๆ ถึงจะแปลมาจากวิชาข้างยุโรปก็ได้ ภอจะรู้การแล้ว อายุได้ 17 ปี 18 ปี ก็ปล่อยให้ไปรับการต่าง ๆ ก็คนซึ่งรู้หนังสือวิชาอย่างนี้แล้ว ก็คงจะมีผู้ต้องการเอาไปใช้สอย เป็นขุนหมื่นขุนพัน เป็นเสมียนทนาย ถ้าจะคิดรับจ้างทำการงานต่าง ๆ ก็ได้ เห็นว่าคนซึ่งจะชั่วกลับลงเป็นทาสอีกนั้นก็จะมีน้อยลง ต่อที่ชั่วจริง ๆ จึงจะวนกลับไปตั้งนั้น แต่การที่จะใช้สอยในโรงเรียนนั้น จะต้องใช้เงินทองมากขึ้นไปทุกคราว ถ้าคิดหาเงินสิ่งไรได้สักสิ่งหนึ่ง ภอทำเล็กน้อยไปก่อน แล้วจึงค่อยใหญ่ขึ้นไปทุกที เห็นว่าจะเป็นการเจริญแก่ราษฎร ในบ้านเมืองอย่างหนึ่ง แลเป็นการชักชวน ให้ทาสเบาบางขึ้นด้วย ถึงการต่อไปข้างหน้า จะเลิกถอนตัวถอนอย่างไร ก็จะค่อยง่ายขึ้น การทำมาหากิน จะบริบูรณ์ขึ้นได้ที่ละน้อย ๆ การซึ่งว่ามานี้ เป็นของจะต้องคิดขึ้นใหม่ จะควรสำเร็จเวลาไรได้ ก็ยากจะให้สำเร็จได้โดยเร็ว ให้ท่านทั้งปวงตรองการดูที่ควรเทอญ” ๖๕

เวลายามหนึ่ง เลิกการประชุม

(หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 109 – 113)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 15

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ 172/1441

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

32

วันที่ 22 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 118

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ด้วยกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์มีหนังสือส่งสำเนาโทรเลขพระยาศรีสหเทพ หลวงจรรยาบุตร กฤตย์ ที่หาหรือมาด้วยคดีเรื่องทาสซึ่งเกี่ยวข้องกับโรงศาลมีมาก ศาลไม่ทราบว่าจะใช้กฎหมายอย่างไร ว่าถ้าให้ใช้ข้อความตามที่เจ้าผู้ครองเมืองได้รับตกลงแล้วได้ออกประกาศแล้วในเรื่องลดค่าตัวทาสปล่อยลูกทาสจะเป็นบรรทัดทางที่ศาลจะตัดสินคดีไปพลางก่อนกว่าจะให้ออกพระราชบัญญัติสำหรับมณฑลจะเป็นการดีมากกว่าแล้วได้มีโทรเลขให้กระทรวงมหาดไทยทราบด้วยแล้ว

ตามที่กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์เห็นชอบด้วยในการที่จะบังคับให้ใช้ไปพลางตามข้อซึ่งพระยาศรีสหเทพได้ปรึกษาตกลงกันกับเจ้าลาวทั้งปวงไปพลาง ให้เธอปรึกษากับกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ในการที่จะมีโทรเลขแลต้องตราบังคับให้ถูกต้องกัน

(พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม และมณฑลบูรพาและมณฑลพายัพ, ร.5ม1.3/8)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 16

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ 172/1204

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 2 มกราคม รัตนโกสินทรศก 120

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ได้รับจดหมายที่ 229/9480 ลงวันที่ 31 ธันวาคม ร.ศก 120 ว่าด้วยประกาศเปลี่ยนสารกรม
 ธรรมทาสมณฑลพายัพ ซึ่งกำหนดไว้เดือนกันยายนศกนี้ มีที่ขัดข้องอยู่ด้วยการส่งแบบพิมพ์หลวงสำหรับทำสาร
 กรมธรรมเข้าไป จะคงกำหนดไว้ตามประกาศเดิมเจ้าเงินจะเดือดร้อนโดยหาความผิดมิได้ จะขอขยายกำหนดให้
 ทำสารกรมธรรมเปลี่ยนใหม่ได้จนวันที่ 30 กันยายน ร.ศ.121 เป็นที่สุด แลส่งร่างประกาศมาให้ดูด้วยนั้น ได้ตรวจ
 ดูเห็นชอบด้วยแล้ว ให้ออกประกาศไปตามที่ร่างมานี้

(พระราชบัญญัติเลิกทาสและลักษณะทาสในกรุงสยาม และมณฑลบูรพาและมณฑลพายัพ, ร.5ม1.3/8)

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 17

พระราชดำรัสเปิดพระบรมรูปทรงม้า

คุณครู พระราชวงษานุวงศ์ ท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ แลราษฎรทั้งหลาย

ความคิดแลความประสงค์แสดงความจงรักแลเปรมฉันท์ อันมกุฎราชกุมารผู้เป็นโอรสที่รักอย่างยิ่งของเรา ได้กล่าวแทนท่านทั้งปวงโดยถ้อยคำอันไพเราะ เป็นการยกย่องความประพฤติกองเรา ที่ได้เป็นไปในระหว่างสี่สิบปี ประกอบด้วยความพิจารณาถ้วนทั่วถึง ซึ่งเราได้ฟังด้วยความจับใจเป็นอันมาก

เราไม่มีความยินดีอันใดยิ่งขึ้นไปกว่าที่ได้ฟังคำยืนยันของท่านทั้งหลาย ว่าผลแห่งความพยายามดำเนินการปกครอง แลทนบำรุงแผ่นดินให้เป็นสุขสมบูรณ์ยิ่งขึ้นโดยลำดับ อันเราได้ทำเป็นที่พึงใจแลพอความปราถนาของท่านทั้งหลาย มีผลอันท่านทั้งหลายกำหนดเห็นโดยปรากฏชัดเช่นที่กล่าวมานั้น จึ่งอยู่จำนวนปีที่เจ้าแผ่นดินได้ดำรงราชสมบัติ ถึงจะช้านานเพียงใดก็มีได้เป็นอัศจรรย์ที่ควรกำหนดเอาเป็นข้อคำนึงด้วยเหตุว่าพระราชผู้ซึ่งอยู่ในราชสมบัติยิ่งกว่านี้ ย่อมมีในประเทศอื่น ๆ หลายแห่ง จะเป็นการแปลกอยู่หน่อย แต่ในพระราชพงษาวดารของเรา ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดอยู่ในราชสมบัตินานเสมอครั้งนี้ แต่อีกส่วนหนึ่งนั้น เราถือว่าการที่อยู่ในราชสมบัตินานปีเช่นนี้ เป็นผลสำคัญของทางดำเนินในความพยายามของเรา ที่จะบำรุงแผ่นดินอยู่เป็นอันมาก ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ ย่อมทรงประสบเหตุการณ์อันเกิดมีต่างกัน ในรัชสมัยนั้น ๆ การซึ่งอาณาประชาราษฎรจะได้รับผลแห่งความผาสุก ย่อมมาไครยพระราโชบายแลราชานุกาภาพ ซึ่งทรงต่อต้านแปรผันเหตุแลการนั้น ให้กลับเป็นผลดี ได้สมแก่กาลแลสมัย

ในรัชกาลแห่งสมเด็จพระบรมราชบรรพบุรุษทั้งหลายของเราแต่ก่อนมา การปกครองแผ่นดินย่อมเป็นสำคัญในการที่จะต่อต้านศัตรูของประเทศ อันยกมาย่ำยีพระราชอาณาเขตด้วยกำลังพลโยธามีให้ล่วงเข้ามาย่ำยีได้ แม้พระราชอาณาเขตไปในประเทศที่ใกล้เคียงเต็มตามพระบรมราชานุกาภาพ เปิดช่องให้ราษฎรได้ทำการไถ่ถอนเพาะปลูก การค้าขายย่อมเป็นไปแต่เฉพาะต่อประเทศที่ใกล้เคียง และในชนบางชั้นบางเหล่า ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐของเรา ได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ทรงผูกพันทั้งพระราชไมตรีต่อกันนานาประเทศ เปิดทางค้าขายให้กว้างขวางขึ้น การเปลี่ยนแปลงอันนั้น ย่อมทำให้เกิดผลประโยชน์แก่ประชาชน ในทางที่จะทำมาหาผลประโยชน์มีขึ้นอย่างใหม่ ๆ แต่การปกครองก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ที่มีมา นับว่าเป็นเวลาผอนผั่นแก้ไขให้เป็นที่พอใจได้ชั่วคราว เพราะเหตุที่เวลารัชสมัยหาพอที่จะทรงเปลี่ยนแปลงให้ตลอดได้ไม่ ครั้นเวลาที่เรารับราชสมบัติสนองพระองค์ ความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขปรากฏมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนเห็นว่าท่านเองที่จะทำเป็นแต่เพียงเยียวอย่างที่เป็นไป ในครั้งสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐทรงแต่ก่อนนั้น หาสำเร็จเป็นผลดีได้ไม่ จึ่งจะต้องดำเนินทางเปลี่ยนใหม่ ตั้งการปกครองให้เป็นหลักตามสมแก่กาลสมัย การที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขประเพณีการบ้านเมืองแลความนิยมของประชาชนอันหยั่งรากลงลึกซึ่งช้านานมาในประเทศอันหนึ่ง ซึ่งจะเลิกถอนเก่าทิ้งเสียตั้งใหม่ในทันที มิให้มีเหตุการณ์ไกลหวนอันทำไม่ได้ จึ่งต้องเลือกเอาทางที่ค่อยแก้ไขไปโดยลำดับ ซึ่งจะสำเร็จได้โดยช้าจริงอยู่ แต่ปราศจากอันตรายซึ่งจะเกิดขึ้นภายใน ทางที่จะดำเนินโดยสวัสดิ์เช่นนี้ ย่อมเป็นข้อสำคัญในความเพียรพยายามที่จะต้องผูกใจไว้เสมอ แลใช้ความคิดกำหนดการเปลี่ยนแปลงไปให้สมแก่ควรแก่สมัย ซึ่งอาจจะทำให้สำเร็จได้ มิให้เสียเวลาแลโอกาสล่วงไปเสีย

เปล่า แต่เป็นธรรมชาติการที่จะทำใหม่ย่อมไม่มีเครื่องอุปการบริบูรณ์ ต้องสร้างสรรพ์แลสั่งสอนให้ศึกษากันขึ้นใหม่ การเล่าเรียนย่อมเป็นการซ้ำชั่วอายุ

ด้วยเหตุนี้ การเปลี่ยนแปลงเพื่อความเจริญ จึงไม่ดำเนินเร็วได้ดังปรารถนา อีกประการหนึ่งในเวลาเดียวกันนี้ เหตุการณ์อันเป็นไปภายนอกพระราชอาณาจักร ได้เปลี่ยนแปลงไปพร้อมกันมากนัก จนถึงประเทศสยามรู้สึกว่าได้เปลี่ยนสถานที่ตั้งอยู่เนื่อง ๆ ด้วยเหตุการณ์อันเป็นไปภายนอกโดยรอบคอบ จึงเป็นการผิดกันมากกับที่กรุงสยามได้ตั้งอยู่แต่โบราณกาล เป็นการจำเป็นที่เราต้องพยายามรับรองความเปลี่ยนแปลงใหม่ภายนอกอันนั้น เพิ่มเติมขึ้นในการซึ่งได้จัดให้การดำเนินอยู่ภายใน

ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในสี่สิบปีนี้ เหมือนอย่างจะยิ่งกว่าห้าร้อยปีที่จะได้พึงเปลี่ยนแปลงมาในพระราชพงษาวดารก็ไม่เท่า ด้วยเหตุฉะนั้น เราจึงมาสันนิษฐานว่าการที่เราได้อยู่ในราชสมบัตินานถึงสี่สิบปี อันประกอบด้วยเหตุการณ์อันมากนี้ นับว่าเป็นความดีโดยสถานหนึ่ง ซึ่งได้ดำเนินความคิดในการเปลี่ยนแปลงความปกครอง แลการบำรุงแผ่นดินอันเป็นที่รักของเรา โดยบรรทัดฐานอันหนึ่งอันเดียว ให้ดำเนินไปโดยลำดับ ไม่มีเวลาที่จักกลับถอยหลัง ฤชงักอยู่ด้วยความเปลี่ยนแปลงผลัดประการใด จนถึงได้เห็นผลในเวลาอันสั้น ท่านทั้งหลายได้คิดเห็นว่าประเทศเราได้เปลี่ยนแปลงขึ้นสู่ความดีปรากฏชัดเช่นที่กล่าวมานั้น เป็นพยานสำคัญซึ่งให้เกิดความโลมนี้ศปรามิโทษเป็นอันมาก

อีกประการหนึ่ง ซึ่งมีควรจะละเว้นเสีย ไม่นับว่าธรรมอันเป็นอุปการใหญ่ในที่จะตั้งความปกครองให้เป็นหลักถาวรมั่นคง แลเป็นการสำเร็จได้ด้วยดีนั้น คือต้องอาศัยสามัคคีเป็นที่ตั้ง แต่ก่อนมาเมื่อประเทศเราอยู่แต่ลำพัง มิได้มีสมาคมด้วยประเทศอื่น ความรู้สึกภายในย่อมเห็นการเล็กเป็นใหญ่ เห็นใกล้เป็นไกล ความมุ่งหมายแลความประสงค์ตั้งวงอันแคบ ต่างคนต่างคิดไปตามอัธยาไศรย ครั้นเมื่อประเทศเราได้สมาคมคบหากับนานาประเทศที่มีอำนาจใหญ่ ๆ ทั้งได้มีความตั้งใจที่จะจัดการปกครอง ให้ประกอบด้วยหลักถาวรมั่นคง ดำรงอิสรภาพของแผ่นดินไว้ยั่งยืน ทั้งจะบำรุงอาณาประชาราชนให้มืทำทางประกอบการแสวงผลประโยชน์เจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเป็นข้อสำคัญซึ่งจะให้เกิดมีความสามัคคีต่อกัน ตั้งแต่ในพระบรมราชวงศ์ลงไปจนถึงอาณาประชาราษฎร ให้เกิดสมัคสมรสไว้วางใจกัน ให้อาณาประชาราชนเชื่อมั่นในความปกครอง ว่าจะดำเนินไปในทางซึ่งจะให้เจริญสุขสมบัติ จะตัดการซึ่งไม่เป็นธรรมแลทางที่เดือดร้อนให้สิ้นไป ให้ประชาชนทั้งปวงรู้สึกใจว่าเป็นชาติอันหนึ่งอันเดียวกันโดยสนิท มิได้เลือกกำเนิดแลศาสนาให้มหาชนรู้สึกรักชาติแลประเทศของตน ประกอบการแสวงผลให้เจริญโภคทรัพย์ตามสมควรแก่ความสามารถ การซึ่งจะดำเนินความประสงค์อันนี้ให้สำเร็จเป็นผลขึ้นได้ย่อมอาศัยด้วยเหตุหลายประการ ทั้งการปกครองอันดีมีคณินิยมเป็นอุปการะ แลการเล่าเรียนให้รู้ทางประโยชน์ใช้ประโยชน์ แลที่เป็นสำคัญยิ่งนั้น ยังจะต้องประกอบด้วยความชำนาญในกิจการทั้งปวงอันจะนำไปให้ถึงความสัมฤทธิ์อันชอบ เป็นส่วนหนึ่งซึ่งต้องกระทำให้ดำเนินไป ณ ภายใน ไม่พักที่จะกล่าวถึงความยากลำบากอันมีมาแต่ภายนอก เป็นเหตุให้การไม่สำเร็จสะดวกได้โดยเร็ว ถึงดังนั้นก็นับว่าในเวลาอันสั้น ได้เห็นผลความจำเป็นแห่งชาติของเราปรากฏขึ้นโดยลำดับ ไม่เป็นที่ขัดข้องสำคัญนัก

การซึ่งท่านทั้งหลายได้พร้อมใจกันสร้างรูปเราขึ้นไว้ในครั้งนี้ ก็นับว่าเป็นถาวรนิมิตรอันดีในความพร้อมเพรียงของชาติ อันเกิดขึ้นในใจท่านทั้งหลาย แลแสดงเป็นพยานความเชื่อถือไว้วางใจในเจ้าแผ่นดินแลรัฐบาลของตน อันเป็นเหตุที่จะให้เกิดมรรคผลเพื่อความผาสุกสำเร็จแก่ชาติของเราในภายหน้า

อนึ่งท่านทั้งหลายที่เป็นชาวนานาประเทศ ได้มีน้ำใจอารี แสดงความปรารถนาอันดี มีส่วนช่วยในการสร้างรูปปั้นงามนี้ เราขอแสดงความขอบใจท่านทั้งหลายแท้จริง พร้อมกันกับด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ ท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ ทั้งอาณาประชาราษฎร์ของเรา ในการที่ได้ยกย่องให้เกียรติยศอันยิ่งใหญ่แก่ตัวเราแต่เวลายังมีชีวิต จะเป็นที่ตั้งแห่งความพอใจของเราอยู่เป็นนิรันดร์ และข้อใสมนต์อีกอย่างหนึ่งซึ่งจะยกขึ้นกล่าวได้ว่า เสมอกัน ก็คือที่ได้เห็นท่านทั้งหลายสมัคสมุสร แสดงความรื่นเริงพอใจภักดีต่อตัวเราในมงคลสมัย การซึ่งเป็นไปได้ในครั้งนี้ ปรากฏแก่เราว่าจะเป็นที่ตั้งของความสนิทติดพันกันในระหว่างชาติเราแลนานาประเทศ อันจะเป็นเหตุให้เกิดผลไพบุลย์แก่ประเทศเรา และจะเป็นเครื่องเตือนใจให้ประชาราษฎร์ของเรา ทวีความพยายามยิ่งขึ้น ที่จะยกเกียรติยศแห่งชาติอันเป็นที่รักของเราให้ดำเนินไปถึงที่ตั้งมั่นอันสูงสุด ซึ่งจะพึงถึงพร้อมด้วยดีทุกประการ

บัดนี้เรามีความยินดีรับคำเชื้อเชิญของท่านทั้งหลายแล้ว และได้เปิดถาวรอนุสาวรีย์ อันเป็นเครื่องหมายแห่งความสมัคสมุสรสามัคคีของชาติชาวสยาม ขอให้ตั้งอยู่เป็นเครื่องหมายน้ำใจของชาติอันใหญ่ อันจะมีสืบไปทุกชั่วทุกชั้นในกาลภายหน้า

ฯ

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสเปิดพระบรมรูปทรงม้า, ร.5ว.21/13: 1 – 23)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 18

พระราชดำรัสเมื่อคราวสภาพที่ปรึกษาราชการแผ่นดินประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

“ท่านเกานชีลลอร์ออฟสเตดทั้งปวงซึ่งได้มาประชุมกันทำสัตยานุสัตยสาบาล, ตามกฎหมายสำหรับเกานชีลลอร์ออฟสเตด ในเวลานั้นนั้น เป็นไปเพื่อความเจริญในกรุงสยาม, เป็นครั้งแรก, ซึ่งข้าราชการได้ทำสัตยานุสัตยสาบาลเพื่อความดังนี้. เพราะดั่งนั้น, เราหมายเป็นแนวว่าการต่อไปข้างหน้า บ้านเมืองคงจะมีความเจริญ, เจ้าแผ่นดินแลข้าราชการราษฎร, จะประกอบด้วยความซื่อสัตย์สุจริตต่อกัน. เพราะอาไศรยเหตุสองประการ, ประการหนึ่ง ความทั้งปวง ซึ่งได้มาเป็นเกานชีลลอร์ออฟสเตด ทั้งปวง บัดนี้, ก็เป็นคนมีตระกูลมียศบันดาศักดิ์ใหญ่ ๆ แล มีสติปัญญา, เป็นที่ไว้วางใจของเรา, แลข้าราชการราษฎรทั้งปวง, ชั้นหนึ่งแล้ว ก็บัดนี้ท่านทั้งปวง ยังได้สาบาลในที่ประชุม, เป็นการปรากฏแก่คนทั้งปวงดั่งนี้ ก็เป็นการเพิ่มความไว้วางใจเชื่อถือของเรา, แลข้าราชการ ราษฎรทั้งปวง อีกชั้นหนึ่ง. เพราะดั่งนั้น, ท่านทั้งปวงจะพูดการสิ่งไร ฤจะคิดการสิ่งไรขึ้น ก็คงแลเห็นได้โดยง่ายว่า คงจะเป็นการมีคุณมีการเจริญแก่แผ่นดิน, แลตัวเรากับราษฎรทั้งปวง ไม่ต้องมีความหวาดหวั่นระแวงว่าจะเปนเล่ห์กลอุบายสิ่งไรเลย. เพราะเหตุซึ่งความไว้วางใจดั่งนี้, จึงเห็นว่าการสิ่งไร ท่านทั้งปวงซึ่งได้คิด ได้ทำได้พูด การเหล่านั้นคงสำเร็จได้ทุกประการ, ก็เมื่อการทั้งปวงสำเร็จแล้ว บ้านเมืองก็คงมีความเจริญเปนแน่. อีกประการหนึ่ง, ท่านทั้งปวงซึ่งได้มาสาบาลว่า จะรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อกันต่อเรา นั้น เราก็จะต้องรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อท่านทั้งปวง, ให้เป็นไปโดยยุติธรรม เพื่อจะมีให้ตกไป ในอคติ 4 ประการแลจะคิดทำนุบำรุงบ้านเมือง ให้เต็มสติปัญญาความคิด เพื่อจะให้เปนเกียรติยศในตัวเรา, แลเกานชีลลอร์ออฟสเตดต่อไปภายหน้า, เพราะอาไศรยความสุจริต ทั้งสองประการดั่งเช่นว่ามานี้, การทั้งปวงก็คงจะสำเร็จไปได้ โดยความยุติธรรม ขอให้ท่านทั้งปวงตั้งใจรักษาความซื่อสัตย์สุจริต, แลช่วยกันคิดการให้เต็มสติปัญญาความคิด ตามที่ควร เทอญ ๕๖

อนึ่ง ท่านทั้งปวงซึ่งรักษาความ ซื่อสัตย์สุจริตนั้น, ขออำนาจสิ่งซึ่งเปนใหญ่เปนประธานในสากลโลกย์ แลเทพยดา ซึ่งมีมหิศวรงค์ดานุภาพ จงปกครองรักษาท่านทั้งปวง, ให้เจริญศิริสวัสดิมงคลทุกประการ ทำราชการมีชื่อเสียงประกอบด้วยทรัพย์สมบัติ สืบตระกูลบุตรหลานต่อไป โดยความชอบธรรมทุกประการ เทอญ” ๕๗

(หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 87)

* คงจะเป็น “ความ”

ภาคผนวก 19

พระราชดำรัสเมื่อคราวสภาพที่ปรึกษาส่วนพระองค์ประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

“ท่านพระบรมวงษานุวงษผู้ใหญ่ผู้น้อย แลท่านเสนาบดีข้าราชการบันดาซึ่งได้รับเปนปรีวีเคานซิล แลมาประชุมพร้อมกันกระทำสัตยานุสัตย ตามพระราชบัญญัติกำหนดหมายสำหรับปรีวีเคานซิลโดยความขึ้นชมยินดีพร้อมเพรียงกันนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นที่สุด แลชอบใจท่านทั้งปวงเปนอันมาก เพราะการปรีวีเคานซิลนี้ เปนการสำคัญควรจะเรียกว่าเปนการใหญ่นั้นหลายประการ คือท่านพระบรมวงษานุวงษทั้งปวง ซึ่งมีพระชนมายุมากแลมีพระเกียรติยศใหญ่ เปนที่เคารพนับถือแลท่านเสนาบดีซึ่งมีเกียรติยศอยู่ในตำแหน่ง มีไวยวุฒิปรีชาได้รับราชการทำนุบำรุงแผ่นดินมา แลข้าราชการซึ่งเปนตำแหน่งใหญ่มีอายุได้รับราชการมานาน แลข้าราชการซึ่งได้รับราชการใหม่ที่มีปรีชาฉลาดได้มาประชุมกัน รับคำสั่งบาลแลถือจดหมายพระราชบัญญัติอย่างเดียวกันเสมอน่ากัน ท่านผู้ซึ่งเป็นพระบรมวงษผู้ใหญ่ แลท่านเสนาบดีข้าราชการซึ่งเป็นผู้ใหญ่มิได้มีความรังเกียจแก่ผู้น้อย แลพร้อมเพรียงกันเข้าเปนหมู่ได้ดังนี้ก็เป็นการอัศจรรย์ควรจะต้องว่าเป็นการสำคัญได้อย่างหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง ท่านทั้งปวงบันดาซึ่งเปนปรีวีเคานซิลลอร์ดนี้ จะรู้สึกตัวว่าได้เปนที่ปรึกษาราชการ เปนที่ไว้วางพระไทยของพระเจ้าแผ่นดินจะต้องเป็นผู้ช่วยทำนุบำรุงแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินให้เต็มสติปัญญาของตน ๆ จะไม่ทอดธุระเหมือนหนึ่งแต่ก่อนเพราะแต่ก่อนมา การซึ่งจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้เจริญขึ้น ฤทธิเหตุสิ่งใดมาจะต้องแก้ไข ก็แล้วแต่พระเจ้าแผ่นดินแลท่านเสนาบดีจะจัดการตามความคิดความเห็นให้สำเร็จไป ถึงข้าราชการทั้งปวงซึ่งมีสติปัญญาความคิด จะเห็นการต่างแตกไปอย่างไรก็คิดไปไม่ตลอด ต้องเปนความเดือดร้อนใจภาให้ความซึ่งคิดนั้นทอดทิ้งไปจนถึงทอดธุระว่าและแต่การจะเปนไป ก็ไม่ได้คิดอ่านการสิ่งใดซึ่งจะช่วยทำนุบำรุงแผ่นดินให้มีความเจริญ

ก็ครั้งนี้ ท่านทั้งปวงได้รับเปนปรีวีเคานซิลเปิดอนุญาต ให้คิดการเหล่านั้นได้ ก็จำเป็นต้องคิดการนั้นให้เต็มสติปัญญาแลความคิดตามซึ่งเห็นว่าดีของตน แลแล้วแลพูดการนั้นขึ้นได้ตามซึ่งตนเห็นเพราะการเปนดังนี้ จึงเห็นว่าท่านทั้งปวงก็คงจะช่วยคิดการอีกหลายสิบปัญญาก็คงจะเป็นการดีได้เปนแน่ จึงเห็นว่าเปนการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่ง การสิ่งใดซึ่งจะทำต่อไปข้างหน้า ซึ่งเปนการสำคัญ ก็จะได้เอาใสรายท่านทั้งปวงเปนกอมมิตตีไปจัดการทั้งปวงให้สำเร็จไปได้จริง ๆ ไม่เปนการจืดจาง แลท่านทั้งปวงก็จะตั้งใจทำไปโดยสุจริต ให้สำเร็จไปได้เต็มตามกำลังแลอำนาจของท่านทั้งปวงการนั้น ก็คงสำเร็จได้ทุกอย่างก็เปนการสำคัญมากเพราะการสิ่งใด ซึ่งคิดแล้วทำแล้วไม่สำเร็จไม่ตลอดไม่ได้จริง ก็เปนทางให้เสียการตลอดไปทั้งสิ้น เมื่อการซึ่งเปนดังนี้ไม่มีแล้วก็คงหมายความว่าความเจริญในบ้านเมือง คงจะมีเปนแน่ไม่ต้องสงสัย นี่ก็เปนการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ท่านทั้งปวงมาเป็นผู้ทำนุบำรุงอยู่ดังนี้แล้วจะทำกรสิ่งใดคิดกรสิ่งไร ก็คงไม่ตกไปตามทางที่ผิด ซึ่งจะเป็นทางให้เสียเกียรติยศ ชื่อเสียงเปนโทษแก่บ้านเมือง เปนเครื่องเดือดร้อนแก่ราษฎร การสิ่งใดซึ่งจะเป็นการดีการเจริญในตัวข้าพเจ้าจะเป็นเกียรติยศชื่อเสียง แลจะเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองจะให้ความสุขแก่ราษฎร ให้ราษฎรเปนที่รักใคร่ในตัวข้าพเจ้าได้ ท่านทั้งปวงก็คงจะช่วยแนะนำแลทำนุบำรุงให้การนั้นสำเร็จตลอดไปได้ทุกประการ

เพราะการดังนี้ ข้าพเจ้าเห็นเปนแน่ว่าเป็นการสำคัญในตัวข้าพเจ้าอีกอย่างหนึ่ง ก็ซึ่งท่านทั้งปวงได้มาศาลบาลว่า จะรักษาความซื่อสัตย์สุจริต แลจะช่วยทำนุบำรุงข้าพเจ้ามิให้มีเหตุอันตราย โดยกำลังปัญญา แลกำลังต่อสู้จน

ถึงสิ้นชีวิตนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีขอใจท่านทั้งปวงเป็นอันมาก หมายเป็นแน่ว่าท่านทั้งปวงก็คงจะช่วยทำนุบำรุงตัวข้าพเจ้า แลวงษตระกูลให้มีความเจริญปราศจากภัยอันตราย โดยความซื่อสัตย์สุจริตของท่านทั้งปวง ข้าพเจ้าก็ตั้งใจจะทำนุบำรุงท่านทั้งปวง แลวงษตระกูลของท่านให้มีความเจริญ มียศศักดิ์ชื่อเสียงปรากฏสืบไป โดยความซื่อสัตย์สุจริตต่อกัน ขอสิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในสากลโลกย์ แลเทพยดาซึ่งรักษาอายุติธรรมจงแผ่พิภพยานุภาพปกครองรักษาท่านทั้งปวงให้มีความเจริญ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคลทุกประการ แลจงช่วยแนะนำปัญญาของท่านทั้งปวงให้ดำรงชีวิตการซึ่งเป็นคุณเป็นการเจริญแก่บ้านเมือง แลกบ้านเมืองให้ใหญ่โตปราศจากภัยอันตรายสืบไป แลช่วยทำนุบำรุงข้าพเจ้าให้อยู่ในราชสมบัติ ยืนยาวโดยความชอบธรรมทุกประการขอให้ท่านทั้งปวงทำราชการมีเกียรติยศ ชื่อเสียงทรัพย์สินสมบัติสืบตระกูลวงศ์ไปยืนยาวสืบกาลนานเทอญ” ฯ

(หนังสือราชกิจจานุเบกษา, 2540, เล่ม 1: 137 – 138)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 20

พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ.1247

ที่ $\frac{15}{47}$ วัน 4 ๑ 6 ค่ำ ปีกาลสัปตศก ศักราช 1247
18
1

ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย พระองค์เจ้าสวัสดิโสณ พระองค์เจ้า
ปฤษฎางค์ และผู้ซึ่งมีชื่อในหนังสือฉบับเดียวกัน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนั้น ให้ทราบ

ด้วยเราได้รับหนังสือของท่านทั้งปวง ลงชื่อพร้อมกันส่งมาเปนความเห็น ว่าด้วยอันตรายจะมี
แก่บ้านเมืองอย่างไร การที่ควรจะทำลึกลงให้พ้นอันตราย ด้วยจัดการได้ถึงที่เพียงพอเท่าใด ความเห็นของท่านทั้ง
ปวงที่กล่าวมาแล้วนั้น เราได้พิจารณาโดยถ่วงถี่ทุกข้อทุกประการแล้ว

ในเบื้องต้นนี้ เราขอตอบแก่ท่านทั้งปวงว่า เราขอพอใจอยู่ในการซึ่งพระบรมวงษานุวงษ แลข้าราชการ
ของเรา ได้ไปเห็นการในประเทศอื่น แล้วรุดถึงประเทศของตน ปรารถนาที่จะป้องกันอันตราย และจะให้มีความ
ความยั่งยืนมั่นคงอยู่ในอำนาจอันเป็นอิศรภาพ ในข้อความบันดาที่ได้กล่าวมาแล้ว ที่เป็นหัวใจความสำคัญทุก
อย่างนั้น เรายอมรับว่าเป็นการจริงดังนั้น ยกไว้แต่ข้อเล็กน้อยบางข้อ ซึ่งบางที่จะเป็นเข้าใจผิดไป แต่หาเห็นควรที่
จะยกขึ้นพูดในที่นี้ไม่ แต่เราขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวง ให้ทราบพร้อมกันด้วย ว่าความที่น่ากลัวอันตรายอย่าง
ใดซึ่งได้กล่าวมานั้น ไม่เป็นการที่จะแลเห็นได้ขึ้นใหม่ของเราเลย แต่เป็นการได้คิดเห็นอยู่แล้วทั้งสิ้น แลการที่ควร
จะทำนุบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความปรารถนาแรงกล้าที่จะได้จัดการนั้น ให้สำเร็จตลอดไปได้ ไม่ต้องมี
ความห่วงระแวงอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้ขัดขวางในการซึ่งจะเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าเอบไซลูตเป็นต้นนั้น
เลย เพราะเราได้เคยทดลองรู้มาแล้ว ตั้งแต่เวลาเป็นตุกกระตา* ซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลยทีเดียว นอกจากชื่อ จน
ถึงเวลาที่มีอำนาจขึ้นมาโดยลำดับ จนเต็มบริบูรณ์ในบัดนี้ ในเวลาที่มีอำนาจน้อยปานนั้น ได้ความลำบากอย่างไร
แลในเวลาที่มีอำนาจมากเพียงนี้ ได้ความลำบากอย่างไร เราสู้ดีจำได้ดี เพราะที่จำได้อยู่อย่างนี้ เหตุไรเล่าเรา
จึงจะไม่มีความปรารถนาอำนาจอันกลาง ซึ่งจะเปนความสุขแก่ตัวเรา และจะเปนความมั่นคงถาวรของพระราช
อาณาจักรด้วยนั้น เพราะเหตุนี้ เราขอให้ท่านทั้งปวง เข้าใจว่าเราไม่เปนพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งจะต้องบีบคั้น ให้หัน
ลงหาทางกลาง เหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป ซึ่งมีมาในพงษาวดาร แลเพราะความเห็นความรู้ ซึ่งเราได้
เปนเจ้าแผ่นดินมาถึงสิบแปดปี ได้พบได้เห็นแลได้เคยทุกซ່อน ในการหนักการแรงการเผดการร้อน ของเมืองซึ่งมี
อำนาจจะมากดขี่ประการใด ทั้งได้ยืมข่าวคราวจากเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีเมือง ๆ มิได้ขาด แลการซึ่งเราได้ชวนชวาย
ตะเกียกตะกายอยู่ในการที่จะเปลี่ยนแปลงมาแต่ก่อน จนมีเหตุบ่อย ๆ เปนพยานของเราที่จะยกขึ้นชี้ได้ ว่าเราไม่
ได้เปนพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเหมือนอย่างกับคางคกอยู่ในกระลาครอบ ที่จะฟังทรมานให้สิ้นทีฐือถือว่าตัวโตนั้น ด้วย
อย่างหนึ่งอย่างใดเลย

เมื่อเราได้ชี้แจงถึงตัวเราเอง ว่าไม่เป็นผู้กีดแก่การจำเรียมแลมั่นคงของบ้านเมืองดังนั้นแล้ว
เรายังต้องเป็นผู้รับผิดชอบที่คนทั้งปวงจะลงร้าย ว่าเพราะเราเป็นคนอ่อน ไม่สามารถที่จะหักหาญแก่ผู้หนึ่งผู้ใด
เพราะความเห็นซึ่งจะถือว่า ถ้าเราจะประสงค้อย่างไร การนั้นคงจะตลอดไปได้ การซึ่งไม่ตลอดไปได้ เพราะเราไม่

* ตุ๊กตา

คิดจะให้ตลอดดังนี้ ดูเหมือนเราเป็นผู้ทำให้เสียอำนาจเจ้าแผ่นดินไปเพราะความอ่อนของตัว ในความซื่อนี้เราไม่หยากจะซัดโทษให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการจำเป็นที่จะต้องพูดว่าอำนาจเสนาบดีได้เจริญขึ้น เพราะมีอำนาจได้ตั้งเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อนมากนักแล้ว จนตลอดถึงเวลาเราได้เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็เป็นเวลาเคราะห์ร้าย ที่ตัวเราเป็นเด็กเป็นโอกาสยิ่งใหญ่ว่าจะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินได้หมด เหมือนวาทที่ปล่อยจนหมดสายพานไม่มีเหลือเลย ยิ่งเหลือแต่ฐานะที่เราจะทำอยู่ เพียงจะซังกาลังตัวว่าเมื่อเราเป็นเด็กอยู่มีกำลังเพียงเท่านั้น จะรั้งว่านั่นไว้ไม่หกล้ม ฤจะปล่อยให้ว่าหลุดลอยเสีย แต่เป็นเดชะบุญที่เราเป็นเด็กกำลังเดียวเท่านั้น ได้อาไศรยเอาพานพันหลักค่อย ๆ สวเข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอยไปได้ แต่ก็ยังเป็นพนักงานอย่างเดียว ที่จะสวสายพานให้สั้นเข้ามาทุกที สั้นเข้ามาทุกที เมื่อเหลือกำลังก็หย่อนไป เมื่อพอที่จะสวก็สวเข้ามาพันหลักไว้ เมื่อผู้ใดได้รู้การเก่า ผู้นั้นจะเห็นได้ว่า ความยากลำบากของเราเป็นประการใด ถ้าผู้ที่ได้เห็นแต่การภายหลัง ก็จะเข้าใจว่าเราได้นั่งขึ้นก็เลยจุกงูเฒ่ามาเป็น 17 ปี 18 ปี ที่พูดมานี้ถ้าจะฟังในเวลาอันนี้ ก็เห็นเป็นการพ้อเจ้อ แต่ถ้าคิดถึงแต่ก่อนแล้ว ก็เป็นการสำคัญมากยากที่จะทำ ซึ่งเราถือว่าเราไม่ได้ซึ้งใจอยู่เปล่าเลย ยกเอามานี้เพราะจะให้เห็นว่าการแต่ก่อนนี้เป็นไปไม่ได้ เพราะเหตุใดคำซึ่งถือว่าความปรารถนาของเราเป็นสำคัญ จะใช้ทั่วไปทุกเวลาไม่ได้ เราไม่ยอมรับมิตรรับชอบอันนั้นเลย เพราะเราได้ทำการเต็มกำลังแล้ว แต่เวลาปีหนึ่งสองปีนี้ ดูเป็นโอกาสดีขึ้นมากที่ควรจะจัดการต่อไปอีกได้ เราก็ได้คิดอยู่เป็นนิจที่จะจัดการตามเวลาที่จะเป็นได้ ในครั้งนี้ท่านทั้งปวงได้รับเข้ามาแล้วว่า จะช่วยคิดจัดการต่อไปเมื่อได้รับอนุญาตของเรานั้น เป็นที่ขอบใจของเราอยู่ เราเห็นสมควรที่จะชี้แจงการที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้อย่างไร ความต้องการของเมืองเรานั้นต้องการอันใด ที่ผู้ซึ่งไม่ได้อยู่ใกล้ชิดต่อราชการ จะรู้แน่ได้โดยยาก

๑

คือราชการในเมืองเรานี้ ถ้าจะเทียบกับประเทศอื่น ๆ การแต่เดิม ๆ มานั้น การเอกเสกคิวิตพิกับลิสเลตีฟ* รวมอยู่ในเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ครั้งมาเมื่อริเยนซี** ในตอนต้นอำนาจนั้นก็อยู่แก่ริเยนตีแลเสนาบดีทั้งสองอย่าง ครั้นภายหลังมาเมื่อเราค่อยมีอำนาจขึ้น ตำแหน่งเอกเสกคิวิตพินั้นเป็นที่หวงแหนของริเยนตีแลเสนาบดี แต่ลิสเลตีฟนั้นหาใครจะมีผู้ใดชอบใจไม่ เราจึงได้จับอุดหนุนการลิสเลตีฟขึ้น จนถึงมีเคานซิลที่ปรึกษาทำกฎหมายเนือง ๆ เป็นต้น จนตกลงเป็นเสนาบดีเป็นคอเวนเมนต์ เรากลายเป็นหัวหน้าของพวกลิสเลตีฟเคานซิล เป็นออกไปขึ้นของคอเวนเมนต์ตรง เมื่อการภายหลังมาเมื่อเหตุการณ์ในการคอเวนเมนต์มากขึ้น เป็นโอกาสที่เราจะได้แซกมือลงไปได้บ่อย ๆ เราจึงได้ถือเอาอำนาจเอกเสกคิวิตพิได้ที่ละน้อยละน้อย จนภายหลังตามลำดับลำดับมาจนกระทั่งถึงบัดนี้ เรากลายเป็นตัวคอเวนเมนต์ เราเชื่อเป็นแน่ว่าในการลิสเลตีฟเคานซิลครั้งนั้น คงจะได้แรงเพราะเรา จึงได้ทำการตลอดไปได้ไม่มากนักน้อย ครั้นเรากลับมาเป็นเอกเสกคิวิตพิคอเวนเมนต์เสียแล้ว การลิสเลตีฟไม่มีผู้อุดหนุน เพราะเป็นการเหลือกำลังที่เราจะทำทั้งสองอย่างได้ตลอด เช่นพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ด้วยราชการเกิดขึ้นมากกว่าหลายสิบเท่านัก แลเพราะเมมเบอที่เป็นตัวสำคัญขาดไปเสียบ้าง จึงทำให้ลิสเลตีฟเคานซิลมีเสียงอ่อนไป ทำกฎหมายอันใดก็ไม่ใครจะทำสำเร็จได้ โทษที่การลิสเลตีฟเคานซิลเสียไป จะลงเอาว่าเพราะแต่ก่อนเราตั้งใจอุดหนุนอยู่ การจึงตลอดไป ในภายหลังเพราะเราทั้งเสียจึงเสียไป ก็ต้องรับว่าเป็นการจริงอยู่ แต่ต้องขอชี้แจงให้เข้าใจอีก ว่าการที่เราทำอยู่ในตำแหน่งเอกเสกคิวิตพิคอเวน

* executive คือ งานด้านบริหาร และ legislative คือ งานด้านกฎหมาย

** regency คือ ระยะเวลาที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

เมนต์นี้ ถ้าจะเปรียบกับการคอเวอนเมนต์อังกฤษ ก็เหมือนหนึ่งเป็นปรีเมียเองในตัว แต่ได้เปรียบกว่ากันคนละอย่าง คือปรีเมียอังกฤษ ต้องรู้การคิดการที่สำคัญทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นไว้แต่การเล็กน้อย คนอื่นทำไปได้ตามตำแหน่งมินิสตรีของตัวเอง แต่ส่วนเราต้องรู้การตั้งแต่ใหญ่ลงไปจนเล็กทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องทำเองสิ่งเองทุกสิ่งตลอด จนถ้อยความเล็กน้อย ไม่ใคร่จะได้เอาใครย ฤฯไม่ได้เอาใครยเสนาบดีตามตำแหน่งนั้น ๆ เลย เราต้องรับการตำแหน่งนี้หนักยิ่งกว่าปรีเมียอังกฤษ แต่ปรีเมียอังกฤษต้องนั่งในเฮาส์ออฟพาลีย์เมนต์ คอยแก้ความ ส่วนเราไม่ต้องนั่ง เป็นได้เปรียบปรีเมียอังกฤษ เมื่อการของเรานักป้านนี้ ไม่มีเวลาที่จะหยุดได้ จึงไม่ได้อุดหนุนในการลียิสเลติฟเคานซิลให้แข็งแรงได้เหมือนแต่ก่อน จะหาเวลาที่จะเรียงหนังสือให้ยาว ๆ หน่อยหนึ่งก็ยากเป็นที่สุด อย่าวว่าแต่จะทำกฎหมายเลย แต่ในการเอกเสกคิวิตีฟคอเวอนเมนต์เรา สามารถที่จะพูดได้ว่ายั้งชั่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นแน่ แต่จะเรียกว่าดีนั้นไม่ได้เลย เพราะมีช่องที่จะเสียได้มาก แลไม่เป็นการถาวรด้วย

เพราะฉะนั้น การต้องการในเมืองเราเวลานี้ ที่เป็นต้องการสำคัญนั้น คือคอเวอนเมนต์รีฟอม จำเป็นที่จะให้พนักงานของราชการแผ่นดินทุก ๆ กรม ทำการให้ได้เนื้อเต็มที่ แลให้ได้ประชุมปรึกษาหาฤกกัน ทำการเดินให้ถึงกันโดยง่ายโดยเร็ว ทำการรับผิดชอบในหน้าที่ของตัวเอง หลีกหนีไม่ได้ นี่เป็นความต้องการอย่างหนึ่ง

ความต้องการอีกอย่างหนึ่งนั้น คือผู้ทำกฎหมายให้เป็นผู้สำหรับที่จะตรีตรองตรวจการทุกสิ่งทุกอย่าง ในพวกที่วามาแล้วนั้นจะทำฤกตัดสินการขัดข้องด้วย ทุกวันนี้จะหาผู้ที่ทำกฎหมายได้ เกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีทีเดียว ได้คิดจะทำกฎหมายอันใดอันหนึ่งหลายเรื่องนักหนาแล้ว ไม่สำเร็จไปได้สักเรื่องหนึ่ง เพราะผู้ที่จะทำได้นั้น มักเป็นผู้ที่มีการในตำแหน่งที่ต้องทำเสมอจนเหลือที่จะทำได้ ถ้าจะให้ประชุมเคานซิลทำอย่างเช่นแต่ก่อน ก็ไม่สำเร็จได้เลยสักเรื่องเดียว ความต้องการทั้งสองสิ่งนี้ เป็นต้องการใหญ่ของเมืองเรา

ในการที่จะจัดตำแหน่งเสนาบดีให้รับการได้จริงทุกสิ่งทุกอย่างในสำหรับเก่าที่เป็นอยู่บัดนี้ ให้กลับทำการอย่างใหม่ให้ได้จริงนั้นไม่ยาก แต่เพียงที่เคยเป็นออกไปลิซันกันมาเสียแต่ก่อน ที่จำเป็นจะต้องเห็นไม่ตองกัน ฤกแก่งพิดพลิวจะให้เสียกันอย่างเดียวเลย เป็นการที่เปลืองกำลังจะทำไปได้ก็มี เหมือนอย่างเมื่อเรวเรวนี้ กงซูลฝรั่งเศสมีหนังสือมาเรื่องประกาศห้ามไม่ให้บันทุกกำลังศึกเข้าไปในเมืองจีน เราจึงได้มีคำสั่งเจ้าพระยาภาณุวงษให้ทำคำประกาศ แลให้แปลหนังสือที่ประเทศทั้งปวง ได้ตกลงกันอย่างไร ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ลูกคำทั้งปวงทราบ ได้สั่งโดยละเอียดถ้วนถี่แล้ว ครั้นเมื่อร่างประกาศมาให้เราดู มีข้อความเพิ่มเติมลงไปอีก ว่าเมืองไทยเรามีแต่เข้าเป็นสินค้า เข้าไม่เป็นอาวุธไม่ต้องห้ามดังนี้ ที่เดิมลงนี้ ก็ประสงค์จะให้ตีเท่านั้น ไซ้จะแก่งอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แต่หาได้ดูในหนังสือฉบับที่ให้แปลนั่นเองไม่ ว่าเราจะกำหนดห้ามอันใดจะประกาศให้ทราบ แลไม่มีกำหนดว่าจะห้ามอันใดบ้าง แลมีหนังสือพิมพ์ข่าวโทรเลขในเวลานั้นก็ลงออกอิงไปว่าฝรั่งเศสจะห้ามแต่เข้าอย่างเดียว ก็ไม่รู้เสียการวางมือไปไม่ได้แบบนี้ ท่านเสนาบดีกรมนี้ ก็นับว่าเป็นผู้มีปัญญาชั่งชั่งว่า กรมอื่น ๆ ยังเป็นดังนี้ จะป่วยกล่าวไปถึงกรมอื่น ๆ เล่า เพราะเหตุอันนี้เราจึงต้องรับภารอันหนักโดยมิได้หยากจะชวนชววยไปรับเอามาเลย ดังเช่นกล่าวมาข้างต้นแล้วนั้น ถึงตัวท่านเสนาบดีเองเล่า เราก็เชื่อเป็นแน่ว่าได้รู้ตัวเหมือนกัน ว่ากำลังตัวเองไม่พอที่จะรับแก่การประจุบันนี้ได้ ในบางครั้งบางคราวเป็นแน่ จึงได้ภากันหลบเลี่ยงไม่ใคร่หยากเข้าที่ประชุมเลยเป็นนิจ ถ้าเข้าที่ประชุมก็ไม่พูดเสียบ้าง พาลโกรธน้อยออกน้อยใจ เป็นการดูถูกดูแคลนไปบ้าง ฤกพูดออกมาแล้ว การนั้นมักไม่ใคร่จะได้เป็นตามพูด เพราะความเหน้อยอื่นมีดีกว่า ก็เห็นเป็นคำพูดของตัวไม่มีราคา ทำให้เกิดความท้อถอย เหนเสียว่าผู้รักษาให้เป็นคนในฝักไม่ได้ เมื่อการเป็นอยู่ดังนี้ ก็เป็นเหตุที่

ชวนให้คิดหยากรเปลี่ยนแปลงใหม่ แต่ต้องคิดอีกว่า การที่จะเปลี่ยนแปลงนั้น ในท่านสำหรับแก่นี่จะทำการได้ฤไม่ เมื่อทำการไม่ได้แล้ว ก็มีช่องเดียวแต่จะต้องรีไซเคิล* การที่มีนิสเตอจะรีไซเคิลพร้อมกันมาก ๆ ซึ่งไม่เคยมีในเมืองไทยเลย จะมีเหตุผลประการใด ท่านทั้งปวงก็ได้คิดซึ่งคิดดวงมาแล้วทุกอย่าง แต่การที่ซึ่งที่ดวงนั้น จะถือว่าเป็นความถูกต้องมาแต่ดั้งเดิม เว้นแต่ไม่คิดนั้นไม่ได้ ถ้าเป็นการแต่ก่อน จะซึ่งน้ำหนกอย่างนี้ไม่ได้เลย แต่ในเวลานี้เราเห็นว่าจะเป็นไปได้อยู่แล้ว แต่ถึงอย่างไรอย่างไรก็ดี ยังเป็นที่ตะขิดตะขวงใจมาก แลเป็นที่ตกใจของคนตลอดหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขตไม่น้อยเลย แต่บางทีก็จะมีเหตุผลได้บ้าง แต่ที่จะเป็นใหญ่โตอันใดไปเป็นไปไม่ได้ ผู้ซึ่งนั่งอยู่ นอกจากวงก็แลเห็นว่าไม่เป็นการยากอันใด แต่ผู้ซึ่งจะเป็นผู้ทำนั้นเป็นความลำบากอยู่บ้าง แต่การเรื่องนี้ก็ได้รั้งรอมานานแลได้คิดแก้ไขอย่างอื่นมากแล้ว ก็เห็นเป็นการไม่ตลอดได้ ราชการทั้งปวงก็บีบคั้นเร่งรัดเข้า แลโอกาสที่จะจัดก็คือโย่งขึ้นทุกที เห็นเป็นเวลาที่ดีควรจะจัดได้ เราจึงขอบอกท่านทั้งปวง ว่าการเรื่องนี้เรากำลังได้คิดจะจัดอยู่ที่เดียว เมื่อท่านทั้งปวงจะช่วยคิดแล้ว จงคิดการเรื่องนี้เถิด จะได้เทียบเคียงกับความคิดที่ในกรุงเทพฯ เลือกลงตามภาระที่สมควรแก่บ้านเมือง

๙

ในส่วนลียิสเลตีฟเคานซิลนั้น เป็นการจำเป็นจะต้องมีตั้งเช่นเราได้กล่าวมาแล้วแต่ไม่เป็นการง่ายเลย ที่จะหาตัวผู้ซึ่งจะเป็นการได้จริง ผู้ซึ่งจะมีปัญญาชี้เหตุการณ์แลชมได้นั้นมีมากคนไป แต่ไม่พ้นจากที่จะเหมือนกับซึ่งบอกว่สิ่งนี้แดง สิ่งนี้ดำ สิ่งนี้ขาว ซึ่งแลเห็นอยู่แต่กัทั่วกันแล้วอย่างนั้นเอง แต่ผู้ซึ่งจะทำให้เป็นรูปร่างอย่างใดเข้านั้นไม่มีใครมีตัวเลย อยู่ในไม่พ้นแล้วแต่จะโปรด ฤถ้าทรงแล้วก็ได้ แต่ถ้าจะทรงด้วยกำลังเองไม่ไหว ให้ไปทำมาก็เปล่าทั้งนั้น นิ่งเงียบ ๆ เสียพลิมแล้วก็กลายเป็นเพราะไม่ทรงจึงได้ค้าง ส่วนตัวเราจะทรงเองที่ไหนไหว เพราะการออกเปนกายเปนกงดั่งเช่นกล่าวมาแล้ว ถ้าลียิสเลตีฟเคานซิลที่จะตั้งขึ้นใหม่ยังเป็นอย่างนี้ อยู่แล้วไม่มีดีกว่ามี เพราะเราจะถูกตั้งชื่อว่าเป็นผู้สำหรับที่เขาคจะว่าเพราะเท่านั้นไม่มีประโยชน์อันใดขึ้นอีก การเรื่องที่จะทำกฎหมาย แลจะคิดการทั้งปวงในกระบวนได้เสียของกฎหมายที่จะออกไปเหล่านี้ เราเห็นว่าแต่กำลังคนไทยที่จะตั้งขึ้นเปนลียิสเลตีฟเคานซิล คงจะทำไม่ตลอดเปนแน่ ด้วยการเกี่ยวข้องของเจือปนกับต่างประเทศมากนัก เหลือความรู้ที่จะรู้ไปได้จริง ๆ จำเปนจะต้องมีหมอบความคนหนึ่งฤสองคน มาเปนที่หาฤจึงจะทำการไปได้

การสองสิ่งนี้ รวมความก็อย่างเดียวกันคือคอเวนเมนตรีฟอมนี้แลเปนต้น เหตุที่จะจัดการทั้งปวงได้สำเร็จตลอด ถ้าการเรื่องนี้ยังไม่เป็นการเรียบร้อยได้แล้ว การอื่น ๆ ยากนักที่จะตลอดไปได้ เพราะฉะนั้น เราจึงขอให้ท่านทั้งปวงคิดการเรื่องนี้ ตามที่รับมาว่าจะคิดนั้นเถิด การอื่น ๆ ที่จำจะต้องริฟอมบ้างจัดขึ้นใหม่บ้างนั้น เราของดไว้พูดต่อภายหลัง ซึ่งเราพูดอธิบายถึงตัวเราเองดั่งข้างต้นนั้น ไซ้จะมุ่งหมายบีบนำว่าท่านทั้งปวง ลงเนื้อเห็นเอาว่าเราเปนดั่งเช่นที่ได้กล่าวมานั้นทั่วไป เราเชื่อว่าคงมีผู้รู้แน่ว่าใจเราเปนอย่างไร แต่ที่ว่ให้ตลอดดั่งนี้ เพื่อว่าคนในประจจุบันนี้ฤสืบไปภายหน้าที่ไม่สามรถจะรู้เข้าใจเรา เมื่อได้ยินได้ฟังการทั้งนี้ จะเข้าใจน้ำใจของเราผิดไป จึงจำเปนที่จะต้องว่าไว้ให้ตลอด ตามความที่เปนจริงอย่างไรในใจของเรา

๙

(พระราชหัตถเลขา) สยามินทร์

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ.1247, ร.5บ1.4/4: 3 – 9)

* resign คือ ลาออกจากตำแหน่ง

ภาคผนวก 21

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง

สำเนา พระราชหัตถเลขา ที่ 5/132

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

35
วันที่ 20 เมษายน รัตนโกสินทรศก 121

ถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ด้วยการที่เจ้าจะรับตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงเมืองตามที่ได้พูดแนะนำไป ยังเป็นการย่อถุกจะไม่เข้าใจชัดเจน จึงได้ขอแนะนำต่อไปดังนี้

อันว่าหน้าที่ปลัดทูลฉลองจะถือว่ามีเสนาบดีเป็นผู้รับผิดชอบ เมื่อเสนาบดีสั่งให้ทำอะไร ได้ทำการนั้นสำเร็จตามคำสั่งไม่เคลื่อนคลาศแล้ว จะถือว่าได้ทำราชการเต็มตามหน้าที่แล้วนั้นไม่ชอบ

ปลัดทูลฉลองต้องถือว่าตัวทำราชการของเจ้าแผ่นดิน แลทำการเพื่อประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองของตัว ต้องทำการโดยสุดความคิดที่ตัวเห็นว่าดี ทำการเต็มกำลังที่จะทำได้ แลมีหน้าที่ที่จะตักเตือนเสนาบดีเมื่อคิดเห็นถุกบังคับผิดไป เมื่อไม่ทำการให้ลุล่วงไปตามงานที่มีมา ก็ต้องตักเตือน จึงจะเป็นได้ทำราชการเต็มหน้าที่ปลัดทูลฉลอง

บรรดาหนังสือที่มีมายังออฟฟิศเจ้าจะต้องอ่านรู้เรื่องตลอดทุกเรื่องแล้วนำเสนอเสนาบดีด้วยตัวเอง ถ้าเป็นแต่การซึ่งจะวินิจฉัยได้โดยง่าย เล่าเรื่องให้เสนาบดีฟัง ให้เสนาบดีวินิจฉัยออกมาคำหนึ่ง 2 คำว่าจะบังคับอย่างไรจะให้ออกอย่างไร แล้วจดไว้ มาทำหนังสือนั้นไป ถ้าเป็นการสำคัญควรจะนำร่างให้เสนาบดีดู ก็ให้ร่างไปให้เสนาบดีดู อย่าให้มีหนังสือโต้ตอบกันกับเสนาบดี ถุกอย่าต้องให้เสนาบดีผิดเขียนคำสั่งให้เวลาอื่น ถ้าเป็นการที่ยากจะทำแต่ลำพังไม่ได้ ก็ให้ปรึกษาเสนาบดีในเวลานั้น ถุกถ้ายังคิดการไม่ตลอดไป ก็ให้ปรึกษากันต่อไปในวันรุ่งขึ้น อย่าให้ทอดทิ้งไว้ให้เนิ่นช้าถุกจุมสุญไป

ในการที่เป็นข้อซึ่งจะต้องวินิจฉัยหลายวันหลายเวลาเช่นนี้ คงจะมีบ้างเนื่อง ๆ เพราะฉะนั้น ปลัดทูลฉลองเจ้าจะต้องพบปรึกษากับเสนาบดีวันละชั่วโมง 1 ถุก 2 ชั่วโมงทุก ๆ วันอย่าให้ขาดเว้นแต่วันหยุดงาน อย่าถือว่ามีออฟฟิศถุกที่บ้าน เวลาทำงานถุกเวลากินเช้า ต้องตามเข้าไปให้ถึงให้ได้ เพราะถือว่าการในหน้าที่เป็นสำคัญ

มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งไม่จำเป็นจะต้องให้เสนาบดีสั่ง เช่นกับเมื่อได้เห็นเรือราว* ผู้หนึ่งมาร้องว่ากระไร ซึ่งเห็นได้อยู่ว่าจำเป็นจะต้องสอบสวนถุกจะต้องไต่ถามจากแห่งหนึ่งแห่งใด จึงจะวินิจฉัยได้ ไม่ใช่คำสั่งเด็ดขาดเช่นนี้ ไม่ควรจะต้องรอนำเสนอเสนาบดีก่อน ให้เรียกผู้ซึ่งอยู่ในบังคับมาสอบสวนถามด้วยปาก ที่ควรจะต้องจดหมายลงไว้ก็จดหมายลงไว้แล้วนำเสนอเสนาบดีสำหรับวินิจฉัยทีเดียว ไม่จำเป็นที่จะต้องนำหนังสือฉบับแรกขึ้นบอกเสนาบดีเสียก่อน ต่อเสนาบดีสั่งให้สอบถามจึงจะเขียนหนังสือไปสอบถามแล้วคอยรับคำตอบคำสอบถาม เมื่อได้มาจึงจะนำขึ้นเสนอเสนาบดีเช่นนี้ยืดยาวนัก แต่เมื่อได้มีหนังสือสอบถามไปแล้ว จะนำเรื่องนั้นบอกเสนาบดีให้ทราบเสียก่อนก็ควร แต่ต้องบอกต่อไปด้วยว่าเรื่องนี้ได้สอบถามไปที่นั่น ๆ แล้ว

การที่จะทำเกี่ยวข้องต่อไปกับผู้น้อยในกรมถุกกรมขึ้นก็ดี ถ้าการอันใดไม่จำเป็นจะต้องมีลายลักษณณ์อักษรแล้ว อย่าได้ใช้หนังสือไปมาเป็นอันขาด ให้เรียกตัวมาพูดด้วยปากถุกถุกถ้าได้มีการเสมอ ต้อง

* คงจะเป็น "เรือราว"

กำหนดเวลาให้มาหา สำหรับจะได้ได้ถามสอบสวนแลสิ่งการงานเหมือนอย่างเช่น* ปลัดทูลฉลองไปหาเสนาบดี
นั้น เว้นไว้แต่การซึ่งเกี่ยวกับกระทรวงอื่น ซึ่งจำจะต้องมีหนังสือจึงต้องมีหนังสือ

แลยังขอแนะนำไว้อีกด้วยว่า ถึงการที่เกี่ยวกับกระทรวงอื่นก็ดี ถ้าเห็นว่าเป็นการสำคัญ ซึ่ง
จะต้องโต้ตอบกันไปมาอย่างรวดเร็ว ให้ตัวเองไปหาเสนาบดีฯ ปลัดทูลฉลองกระทรวงอื่นปรึกษาไต่ถามให้เป็นที่ตกลง
กันเสียแล้ว จึงมีหนังสือไปฉบับเดียวเป็นสำเร็จได้ เช่นนั้นเป็นอย่างดีที่สุดซึ่งควรจะทำ

อนึ่งถ้างานเหลือมือเช่นกับจะร่างหนังสือโต้ตอบเป็นต้นจะทำเองคนเดียวไม่ไหว ต้องร้องขอผู้
ช่วยทำการให้พอที่จะทำงานให้ลุล่วง**ไปได้ทุกวัน อย่าเก็บหนังสือทิ้งไว้ร้องว่าเวลาไม่พอจะทำเป็นอันขาด
เพราะถ้าเวลาไม่พออยู่เสมอ ๆ หนังสือก็ค้างค้ำมากขึ้นทุกที

ข้อซึ่งสำคัญที่สุดของปลัดทูลฉลองนั้น จะต้องไปนั่งออฟฟิศให้ตรงเวลาอย่าให้เคลื่อน
คลาศ แลตรวจดูพนักงานเสมียนให้มาทำการพร้อมตามเวลา ถ้าผู้ใดขาดควรลงโทษต้องลงโทษตามแบบ
อย่าง ถ้าปลัดทูลฉลองทำตัวอย่างแลตรวจตราอยู่ดังนี้แล้ว ออฟฟิศนั้นจะเป็นอันทำการเดินได้ดีไม่มีขัดข้อง

ซึ่งขอให้ช่วยอุดหนุนนั้น ได้ช่วยชี้แจงทางซึ่งควรจะทำให้แต่เพียงเท่านี้ก่อน ถ้าทำได้เพียงเท่า
นี้งานคงจะเดินดีขึ้นกว่าแต่ก่อนได้เป็นแท้ เมื่อมีข้อขัดข้องประการใดก็ให้มาบอกให้ทราบ จะช่วยแนะนำต่อไป
หนังสือฉบับนี้ให้นำไปให้กรมเรศร์ดูบอกเสียให้ทราบ ว่าที่จะเข้ารับตำแหน่งปลัดทูลฉลองนั้นจะทำการดังนี้ จะ
ได้เข้าใจกันตลอด หวังว่าการกระทรวงเมืองคงจะดำเนินดีขึ้น

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบาย วิธีปฏิบัติหน้าที่ราชการ, ร.5บ1.5/3: 3 – 5)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

*
คงจะเป็น "อย่างเช่น"

**
คงจะเป็น "ลุล่วง"

ภาคผนวก 22

พระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมพระนเรศร์วรฤทธิ

ที่ 28/1122

พระที่นั่งวิมานเมฆ

38

วันที่ 28 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ ศก 124

ถึง กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ

ด้วยเพื่อจะให้เปนหลักฐานช่วยความจำ เรื่องที่ฉันได้พูดกับเธอที่วัดเบญจมบพิตรด้วยการ
ตอกเลขเรื่อนั้น มีความดังต่อไปนี้

คือ เมื่อวันศุกร์ที่ 27 เดือนนี้ ฉันได้ไปโดยรถโมเตอร์คา ลงเรือที่ถนนตกไปดูสวนส้มที่แม่น้ำ
อ้อมปากลาด ได้ทราบความจากผู้ซึ่งควรจะเชื่อได้ ว่าการที่มาตีภาชนะนั้น ราษฎรหามีความเดือดร้อนไม่ ด้วยเห็น
ว่าจะเปนการป้องกันโจรผู้ร้ายได้จริง แต่วิธีที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้นี้ยังเปนการไม่ดีหลายอย่าง คือเรือที่จะมาตอกเลขนั้น
ต้องมาคอยอยู่มาก ๆ หลายร้อยลำ ทำการไม่สำเร็จได้ในวันเดียว เรือบางลำต้องรออยู่ถึง 3 วัน เรือเหล่านั้นย่อม
เปนเรือทำมาหากินป่วยการเวลา บางทีก็สิ่งของเน่าเสียไป ครั้นละทิ้งไว้เสียไม่คอยอยู่ก็ถูกปรับ การที่เป็นทั้งนี้
เพราะจัดการกำหนดที่จะให้เรือมาตอกเลขนั้นไม่ดีไม่กะเรือแต่พอจวนที่จะทำได้

อีกประการหนึ่งเจ้าพนักงานที่เปนผู้จัดการตอกเลขเรื่อนั้นวาจาร้ายแรง มีแต่ด่าบิดามารดา
คนอยู่ยั้งค้ำไม่มีการอ่อนหวานเลย

อีกประการหนึ่ง ถ้ามีผู้ปรารภว่าที่จะให้ได้ตอกเลขเร็ว ยอมเสียของกำนัลให้แก่เจ้าพนักงาน
รับไว้แล้วรับตอกเลขให้ก็มี

อีกประการหนึ่งที่น่าศุกลสถานเป็นที่น้ำเชี่ยว เรือจอดมาก ๆ แลแย่งกันโดนบิ่นแตกชำรุดก็มี
มาก

ในการที่เรือเบียดเสียดกันนี้ ฉันได้เห็นเอง เมื่อวันอาทิตย์ที่ไปเปิดประตูน้ำคลองแสนแสบ เรือ
จอดเปนกลุ่มกันอยู่ประมาณสัก 150 ลำ เขาว่าเพราะเปนวันอาทิตย์เรือจึงน้อย ครั้นจะขึ้นมาดูวันนี้มีการในเวลา
เย็นเสียจึงต้องกลับมาโดยรถโมเตอร์คามิได้เห็นเอง แต่ที่ได้เห็นเรือประมาณ 150 ลำนั้นก็จอดมุงเปนกลุ่ม พอมี
ทางให้เห็นว่าจะโดนกันเปนอันตรายเป็นบ้างดังเช่นว่า

การที่จะแก้ไขนั้นก็ไม่ว่าอะไร ถ้าหาที่ทำการเสียที่อื่นซึ่งไม่ถูกสายน้ำเชี่ยว ทอดทุ่นให้เกาะ
เรียงกันไปก็จะเป็นการสงบดี อย่างเช่นที่ตรงถนนตกข้ามก็ว่าเปนที่หลวงสายน้ำไม่สู้เชี่ยว ควรจะตั้งออฟฟิศทำ
การในที่นั้นด้วย ด้วยการจะต้องทำเสมอไปยืดยาวไม่มีที่สุด

อีกข้อหนึ่ง การที่กะจำนวนคนบรรทุกเรือ ๆ เท่ากัน บางลำก็ให้บรรทุกได้มาก บางลำกะให้
บรรทุกได้น้อย ข้อนี้ฉันได้หยุดยืนดูที่สะพานถนนตกได้เห็นเองแก่ตา ว่าเรือเท่ากันกะจำนวนคนให้บรรทุกผิดกัน
เปนอันมาก ข้อนี้จะเปนได้ด้วยอะไรยังแลไม่เห็น ถ้าเธอจะตรวจสอบคงจะได้พบ จะวินิจฉัยได้ว่าเปนเพราะเหตุ
ใด

ข้อหนึ่งว่าเรือสำปั้นพายเดียวต้องเสีย 3 บาท เท่ากับเรือซึ่งใหญ่กว่านั้น ปันกันอยู่บ้าง

การซึ่งเปนเช่นนี้ ทั่วทุกคนกล่าวเธอไม่ทราบ แลไม่มีใครอาจบอก คำที่ว่าไม่ทราบไม่อาจ
บอกเพราะเหตุใดฉันก็เข้าใจได้ ว่าเธอเปนเสนาบดีประพุดติรักษาราชการผิดกันกับเสนาบดีกระทรวงอื่น คือ ไว้

ตัวเป็นผู้พิพากษาตราการอย่างเก่า ๆ ต้องให้มีผู้ใดมาร้องฟ้องว่ากล่าวแลมีคำท้วงติงกระตุ้นกระเทือนเป็นหลักถนัดที่จะฟัง ๆ แล้วก็ไม่ได้สวนแลวินิจฉัยอย่างไร สิ่งให้ฟ้องศาลตามอย่างใหม่เคร่งไปอีก ครั้นไปฟ้องศาลแล้วจะแพ้หรือจะชนะเธอก็ไม่รู้ จนฉันรู้ก่อนได้ไปบอกว่าแพ้เขาหรือชนะเขาบ่อย ๆ การที่ทำเช่นนี้ เป็นการเสียสละอำนาจตัวเอง ไม่มีกฎหมายข้อใดบทใดที่จะห้ามไม่ให้เสนาบดีสอดส่องต้นหลคนใช้ ไม่ให้วินิจฉัยแลลงโทษข้าราชการในกระทรวงอันควรจะลงโทษได้โดยทางตุลาการ เช่นเรื่องเงินหายในกรมสรรพากรนั้นเป็นตัวอย่างในข้อที่กล่าวมานี้ เป็นการตัดอำนาจตัวเองโดยความเกียจคร้านไม่เอื้อเพื่อ

อนึ่งเสนาบดีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เพื่อจะให้สอดส่องการงานต่างพระเนตรพระกรรณ ให้ราชการทั้งปวงเป็นไปตามแบบอย่าง แลตามพระราชบัญญัติกฎหมาย รวบรวมความนั้นเป็นผู้ต้องเร่งให้การทั้งปวงดำเนินไปในทางที่ถูก เมื่อนั่งรามืออาตมเสียเช่นนี้ ก็เป็นอันเสียราชการซึ่งได้ไว้วางใจให้ทำด้วย เพราะเหตุฉนั้นขอให้เธอประพฤติราชการในกระทรวงให้ดีขึ้นกว่าที่เป็นมาแล้ว

ในเรื่องตีภาษีเรื่องนี้เป็นการใหญ่ จะบังเกิดผลประโยชน์แก่แผ่นดินก็มาก ทั้งจะป้องกันใจผู้ร้ายได้เป็นการดีแล้ว ขอบที่จะฝังกฝักใจทำตรวจตราแลคิดการให้รอบคอบ ส่วนประโยชน์ก็ให้ได้ ส่วนราษฎรก็ให้สะดวก เงินภาษีนี้รัฐบาล จะได้ค่อยง่ายด้วยงาม ด้วยความยินดีแลความสรรเสริญของราษฎร ถ้าปล่อยให้การเป็นที่ชอกช้ำดิฉินยินร้ายไปเสียเช่นนี้ จะว่าผิดของผู้น้อยไม่ได้ต้องเป็นผิดของเสนาบดี ผู้ได้รับพระบรมราชโองการไปจัดการไม่ให้สำเร็จ ไม่เป็นคุณความดีตามที่ควรจะเป็น เพราะฉนั้นให้ไปสอดส่องการเรื่องนี้อย่างรอบคอบ ถ้าเห็นระคายว่าผู้ใดประพฤติการทุจริตหรือหยาบคาย แม้แต่ใช้คำผรุสวาทก็ให้คิดอ่านผลัดเปลี่ยนตัวเจ้าพนักงานหรือลงโทษถอดถอนเสียตามโทษานุโทษ ถ้ามีคำดิฉินยินร้ายเช่นนี้มาถึงหู ก็แก้ว่าไม่มีผู้ใดเป็นโจทมาร้องฟ้องนั้นไม่ได้ เพราะเหตุที่ผู้เสียของกำนัลได้ประโยชน์สมปรารถนาแล้ว จะมาฟ้องทำไม ผู้ที่เสียเงินแต่เล็กน้อย หรือถูกผรุสวาทจะมาฟ้องร้องอย่างไรได้ ด้วยป่วยการทรัพย์แลป่วยการเวลา ยิ่งกว่าที่จะทนเสียให้แต่น้อยดีกว่า เพราะถึงจะชนะก็ไม่ได้อะไรคุ้มค่าเสียเวลา นำที่ซึ่งจะระวังความทุกข์ร้อนเล็กน้อยเช่นนี้แก่คนเป็นอันมากนั้น แลเป็นนำที่ของเสนาบดีซึ่งจะรักษาราชการให้ดำเนินไปในทางที่ดีตามที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ต่างพระเนตรพระกรรณโดยแท้ ถ้าการเรื่องนี้ยังเป็นที่เล่าลือดิฉินยินร้ายอยู่สืบไปจะเอาโทษแก่เธอ ไม่ยอมให้หลีกเสีย

สยามินทร์

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2513, ตอน 1: 197-200)

สถาบันวิจัยประชากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 23

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ 18/707

สวนดุสิต

วันที่ 26 กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก 125³⁹

ถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง

ด้วยได้รับหนังสือมีมาที่กรมขุนสมมตอมรพันธ์ ที่ 130/6015 ลงวันที่ 25 เดือนนี้ เรื่องขุนวรเทพีข้าบรมมอเตอคาทับจีนเขียนตายที่หลังโรงสีไฟเซ่งกั้นนั้นแล้ว

เรื่องนี้ที่กรมเมืองฟังบอกเมื่อเกิดเหตุแล้วถึงวันเคารพ 7 ก็คงจะได้กลิ่นอายซึ่งได้พูดกระทบไปให้รู้ เพราะไม่อยากจะให้เป็นเหตุใหญ่โตไป แต่ข่าวที่ได้ยินไปนั้นคงยังไม่แจ่มแจ้ง เมื่อไม่รู้ชัดเจน ถึงจะตกใจก็ไม่มีคุณสำหรับการภายน่า ในทางซึ่งจะรักษาราชการไม่ให้เคลื่อนคลาดจากแบบอย่าง จึงขอตักเตือนเฉพาะตัวพระยารองเมืองแลให้เป็นแบบอย่างไว้สำหรับกระทรวงว่า

แต่โบราณกาลไหน ๆ มา มนุษย์ตายไปด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง ซึ่งมีใช้ตายโดยปรกติ เช่นกับถูกฟ้าผ่า, ตายในเพลิง, ตกน้ำตาย ฤๅถูกยิงซัดฟันแทง ไม่ว่าจะพระอินทระพระพรหมอะไรเป็นผู้ทำให้ตาย ถ้าในกรุงเป็นน่าที่ของกระทรวงเมืองจะต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยทันที ไม่ใช่รอไว้ 7 วันฤๅหนึ่งเสียก็ได้ ถ้าหัวเมืองในประจวบนั้นก็ต้องถึงบอกโทรเลข กระทรวงเมืองก็ได้เคยประพุดิเช่นนี้มาเป็นนิจ เว้นไว้แต่กลัวจะเร่งเอาตัวผู้ร้ายให้ได้ หนึ่งเสีย 4 วัน 5 วันจึงบอก มีขึ้นบ้างในชั้นหลัง ตอนเสนาบต้องคั้นเอง ก็ได้เคยถูกติเตียนอยู่เนื่อง ๆ

ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้บอกให้ทราบแต่ในวันรุ่งขึ้นภายหลังเมื่อเกิดเหตุ หนังสือพิมพ์ก็ลง แต่กรมเมืองนิ่งเสียหาได้บอกไม่ จะว่าสืบสวนเอาตัวเจ้าของรถไม่ได้ก็ไม่ใช่ ในหนังสือที่บอกมานี้เองก็รู้เสียแต่แรกแล้ว ใช้เงินทำขวัญกันแล้ว จึงเห็นชัดว่าการที่นิ่งอยู่ไม่บอกนั้น ต้องเกิดขึ้นด้วยความคิดวิปลาด

นัยหนึ่งคิดเห็นว่า ท่านผู้เกี่ยวกันจะเอาความเมียไปฟ้องผู้ว่าอย่างไรได้ ถ้าคิดอย่างนี้ก็เป็น การดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ แลพระบรมราชจริยานุวัตร

อีกนัยหนึ่งจะคิดเห็นว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถมีพระเกียรติยศใหญ่ จะนำความขึ้นกราบบังคมทูล ก็จะเป็นการฟ้องร้องไม่สมควร ถ้าคิดเช่นนี้ก็ไปอันตกไปในภายาคติไม่คงอยู่ในน้ำพระพิพัฒน์สัจจา แลหมิ่นประมาทสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ด้วยคณพระไทยว่าคงจะทรงอยากปกปิดเหตุการณ์ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยพระองค์ อันมิได้ตั้งพระไทยจะทำให้ผิดเลย

อีกนัยหนึ่งจะนึกว่าตัวเป็นคนที่ได้ฝากตัวพึ่งพาพระบารมีอยู่ จะเอาความเช่นนี้มาพูดขึ้นก็เหมือนไม่มีความรักใคร่นับถือ ถ้าคิดเช่นนี้ก็ตกไปในชั้นทาคติ ขาดน้ำพระพิพัฒน์สัจจาอีกกระทรวงหนึ่ง

อีกนัยหนึ่งจะคิดเห็นว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้ประทานเงินทำขวัญพอสมควรแล้ว แลเห็นอยู่ว่ามิได้ตั้งใจจะทำให้เป็นอันตรายแก่ชีวิตจริงจึงไม่นำความขึ้นกราบบังคมทูล ให้แล้วกันไป ถ้านึกเช่นนั้นก็ใช้อำนาจตนเห็นอกุฎหมาย เพราะปลัดทูลฉลองไม่มีอำนาจที่จะเอาความฆ่ากันตายไปให้ทำยอมแล้วกันได้

ความคิดที่จะคิดได้ก็มีอยู่ 4 อย่างเช่นนี้ ย่อมเป็นผิดทั้ง 4 อย่าง จึงเห็นว่าพระยาราชรองเมืองได้มีความผิดในการกระเสือกกระสนกระวนกระวายมาแต่ก่อนครั้งหนึ่งแล้ว คือเมื่อยังเป็นนายชั้นลงท้ายเรือพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานกุฐิน เมื่อเวลาเสด็จกลับได้ทิ้งเครื่องไว้ที่พลอยท่าราชวรดิษฐ์ รีบขึ้นไปตามเสด็จกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ขึ้นไปเมืองเชียงใหม่โดยมิได้กราบทูลลา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ ได้เชิญเครื่องแลทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระราชดำริเห็นว่า เวลานั้นพระยารองเมืองยังเป็นเด็กหนุ่มจึงได้ภาคทัณฑ์โทษไว้

บัดนี้พระยารองเมืองก็มีอายุมาก ได้ทรงชุบเลี้ยงให้กินพานทอง บังคับราชการในกระทรวงแพนเสนาบดี ยังคงคิดเห็นผิดเป็นชอบ กระเสือกกระสนกระวนกระวายอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน จนละทิ้งหน้าที่ซึ่งเป็นราชประเพณีแลเป็นกฎหมายแผ่นดินเสียเช่นนี้ มีความผิดเป็นอันมาก นี้หากว่าได้กลิ่นอายพระกระแสซึ่งมีหนังสือถวายเข้ามาทันวันที่ 7 ตั้งแต่เกิดเหตุ จึงทรงพระกรุณาลดหย่อนผ่อนโทษลง ให้คงเป็นแต่ต้องติเตียนอย่างแรงดังนี้

ถ้าสืบไปภายหน้าเกิดเหตุขึ้นเป็นครั้งที่ 3 อย่าได้มุ่งหมายว่าจะมีการลดหย่อนอย่างใดเลย คงจะต้องรับพระราชอาญาเป็นแท้ ให้นำหนังสือนี้ถวายเสนาบดีทอดพระเนตร แลเก็บไว้เป็นระเบียบแบบอย่างราชการในกระทรวงนครบาลสืบไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบาย วิธีปฏิบัติหน้าที่ราชการ, ร.5บ1.5/3: 8 – 10)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 24

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาสุรียานุวัตร

สำเนาพระราชหัตถเลขา

วันที่ 14 กุมภาพันธ์ 126

พระยาสุรียานุวัตร เห็นว่าราชการในพหุคณังเวลานั้นว่าเป็นความลำบากมาก เพราะเหตุว่าเป็นปีไม่บริบูรณ์ แลเป็นการที่ลำบากมาก่อนแล้วบ้างจริงอยู่ แต่เหตุการณ์ที่เป็นไปตั้งแต่กลับมาจากยุโรป เห็นว่าเป็นด้วยใน.....แต่สามัคคีกัน แลเสนาบดีพลาดถ้า พวกผู้น้อยก็พากันทั้งดูเล่นเสีย เสนาบดีไม่มีความชำนาญราชการในกระทรวง จะทำการอันใดก็เป็นการทดลองไปหมด คนภายนอกเห็นว่าเสนาบดีไม่มีกำลังในกระทรวงที่จะช่วยความคิดแลเปนหูเปนตา ก็พากันเป็นชั้นเชิงไปต่าง ๆ การไม่พอที่จะลำบากก็ลำบาก ไม่พอที่จะเกิดการเสียหายก็เกิดขึ้น ประกอบกันทั้งความไม่รู้เท่าถึงการแลความแม่นยำมั่นคง ไม่เป็นที่วางใจของคนทั้งปวง การเสียหายก็มีปรากฏแก่คนทั้งหลายขึ้น เช่นเรื่องอากรฝิ่น มณฑลขึ้นใน แลเรื่องพระยาบริบูรณ์ แลอื่น ๆ ข้าการที่ว่าภาษีครั้งนี้เงินตกไปเป็นอันมากเหลือเกินนั้น ตามที่รู้กันอยู่ทั่วไปว่านายอากรไม่ได้ขาดทุน ทั้งปีนี้ท่าทางก็จะเป็นปีบริบูรณ์ธรรมดา แต่ก่อนมาก็มีแต่จะประมุขขึ้น จะได้เงินสูง.....อยู่แล้วก็รับทำเท่าเงินเดิมก็คงจะเป็นกำไรมากกว่าปีหลัง การว่าภาษีผูกขาดย่อมเอาไคร่ความพร้อมเพียง แลความเชื่อถือเจ้าพนักงานมากเงินจึงไม่ตกต่ำ นี้เพราะว่าความบกพร่องเสียรอยดังกล่าวมาแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินจึงตกต่ำมาก งบประมาณที่เงินขาดอยู่แล้วก็จะยังเป็นความลำบากมากขึ้น

เห็นว่าเจ้าก็นับว่าได้ทำราชการมีความชอบความดีมา ถ้าจะมาตั้งอยู่ในที่ซึ่งไม่สามารถจะทำให้ดีได้เช่นนี้ ความเสียหายที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ จะลบล้างความดีเสียหมด ความตั้งใจของเจ้าที่มีได้ทอดยตามทีบอกให้ทราบครั้งหนึ่งนั้นเห็นว่าต่อมาก็มีความพลาดพลั้งเสื่อมเสียเกิดขึ้นเนื่องมา จึงเห็นว่าควรจะต้องเอาใจโดยทางลับ ขอให้ตริตรอดูให้ดี ถ้าเห็นว่าจะรวมคนไม่ติดปิดความเสื่อมเสียไม่อยู่ มีทางที่จะเกิดเหตุการณ์ต่อไปอีกคิดเบี่ยงบ่ายหาทางหยุดพักเสียไว้จับการอย่างอื่นต่อไปข้างน่าจะดีกว่าเมื่อเสียเข้าไปอีกมากแล้ว ได้ทบทวนรูปปลุกฝังเจ้ามาก็หวังจะได้เอาไคร่กำลังแลเห็นเจ้ามีความเจริญยิ่งขึ้น เมื่อมาเมื่อเหตุดังนี้เป็นที่น่าเสียดายมาก แต่เป็นการจำเป็นด้วยเป็นการแผ่นดินจำเป็นจะต้องพูดแลทำไปตามหน้าที่ ยังเห็นว่าที่ตกเดือนทั้งนี้เป็นการที่ทำด้วยความปรานี แลหวังจะได้มีช่องอุดหนุนกันต่อไปภายหน้า

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำแหน่งเสนาบดีและเรื่องพระยาสุรียานุวัตรลาออก, ร.5ค.3/2: 18)

ภาคผนวก 25

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาวงษาอนุประพัทธ์

ที่ 60/1286

พระที่นั่งอัมพรสถาน

42

วันที่ 1 ธันวาคม รัตนโกสินทรศก 128

ถึง พระยาวงษาอนุประพัทธ์

ได้รับหนังสือที่ 84/13255 ลงวันที่ 30 พฤศจิกายน ศกนี้ เรื่องจะจัดตั้งข้าหลวงเกษตรสำหรับมณฑลกรุงเทพฯ ว่าการที่จะหาข้าราชการมารับหน้าที่ให้เหมาะแก่เวลานี้เป็นการยาก เพราะจะใช้คนรุ่นใหม่ที่มีความรู้วิชาการเพาะปลูกตามแบบยุโรปอย่างเดียว บางทีความมุ่งหมายอันดีจะไม่สำเร็จตลอดไปได้ เพราะการเพาะปลูกในประเทศสยามเวลานี้ก็ยังทำอยู่ตามแบบโบราณโดยมาก จำเป็นจะต้องผ่อนผันเปลี่ยนแปลงไปตามสมควร เห็นว่าข้าหลวงเกษตรที่จะจัดตั้งขึ้นประจำมณฑลกรุงเทพฯ ควรเป็นข้าราชการในกระทรวงเกษตรที่มีความรู้ความชำนาญในการทำเรื่องสวนไร่นา และรู้จักขนบธรรมเนียมของชาวสวนชาวนาที่นิยมกันมาแต่กาลก่อนจนบัดนี้ จึงจะผ่อนผันการเพาะปลูกที่จะบำรุงต่อไปให้ดำเนินไปได้สมประสงค์ ขออนุญาตให้พระยาวิเศษโกชนาเป็นข้าหลวงแผนกการเพาะปลูกประจำมณฑลกรุงเทพฯ หลวงโภคผลภูลทวิเป็นรองข้าหลวง หลวงประมวญภูมิเทศเป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงออกโฉนดที่ดินมณฑลกรุงเทพฯ และขอเรียนพระราชปฏิบัติในเรื่องนามข้าหลวงนั้น ได้ทราบแล้ว

ความลำบากของเราในเรื่องที่จะใช้คนใหม่หรือคนเก่า มีไปคนละทางยังไม่ให้ผลที่ได้ดังประสงค์ ไม่เฉพาะแต่การเพาะปลูก ทัวไปทุกอย่าง ชั้นใหม่ไม่รู้การเก่าแต่มีความรู้เคยเห็นการงานที่ตีบริบูรณ์ แต่เพราะความสามารถที่จะวางแบบอย่าง สอนกันไม่ได้ เกี่ยวแก่สันดานคน จึงมักใช้ความรู้ดัดแปลงการเก่าไม่ใคร่ไหว เลยหมกมุ่นซุ่มใจไป ไม่ได้การสำเร็จ

ข้างฝ่ายคนชั้นเก่าตั้งใจจะทำได้ แต่พื้นความรู้ไม่มี จะแลดูอะไรก็เป็นทดลองแลดู จะทำอะไรเป็นการทดลองไปหมด การทดลองคงมีพลาดมากเป็นครุ เมื่ออาศัยการที่เขาทดลองมาแล้วเป็นทางความรู้ไม่ได้ ต้องมไปใหม่ งามไปพลาดหนักเข้าก็เลยท้อใจลงง่วนงานต่อไปอีก

ความต้องการของเราต้องการให้รู้ทั้งนอกทั้งในทั้งใหม่ทั้งเก่าประกอบกันได้ ซึ่งเป็นข้อที่ขัดสนอย่างเอกอยู่ในเวลานี้ ถึงจะบ่นไปก็หาไม่ได้

แต่ทางที่จะลวงข้ามความลำบากมีอยู่ทางเดียว แต่ด้วยความสอดส่องแลหมั่นคิดหมั่นตรวจของเสนาบดีเจ้ากระทรวง อย่าปล่อยให้ความริ้นรมย์वादิพอใช้แล้วเกิดขึ้นในใจ พยายามที่จะจัดให้ได้ดีที่สุดยิ่งขึ้นอยู่เสมอ นี่เป็นทุนสำคัญของเสนาบดี แต่ยังมีวิธีที่จะนำคนใหม่แลคนเก่าเจอกันเข้าให้ได้ ให้คนเก่าได้เรียนวิชาอย่างใหม่จากผู้ที่ย่อมกว่าตัว โดยไม่ต้องนึกอภัยใจว่าเป็นลูกศิษย์เด็ก ข้างฝ่ายนักเรียนที่มีความรู้กว้างขวางก็เหมือนกัน ต้องชักโยงให้เรียนความรู้จากผู้ใหญ่ซึ่งมีความชำนาญพื้นเมือง โดยอย่าให้รู้สึกว่าเป็นลูกศิษย์ตาครูปาครูเถื่อน ซึ่งไม่รู้จักรอะไร แม้แต่อิเลเมนต์าริของการเพาะปลูก ข้อขัดข้องซึ่งคน 2 ชั้นนี้เข้ากันไม่ได้ ด้วยวิฐิเช่นที่กล่าวมานี้ ทางที่จะทำให้เป็นผลดีขึ้นได้เป็นสำคัญอยู่ที่ตัวเสนาบดี ต้องเลือกชองใช้คนทั้ง 2 พวกโดยแยบคาย อูบายให้ดี ให้ต่างคนต่างเห็นความรู้ของตัวเองบพร่อง แลให้แลเห็นประโยชน์ที่ได้รับความรู้อันยังไม่เคยรู้ ความที่เป็นวิฐิมานะก็ค่อยเสื่อมคลายลงไปถึง 2 ฝ่าย แต่วางมือไม่ได้ ถ้าวางให้ข้างไหนก็คงลงตามความรู้

แลความคิดเดิม เสนาบดีที่ตั้งใจอยู่เป็นกลางแลเอาความสำเร็จของกระทรวงเป็นที่ตั้ง ต้องแลดูอยู่เป็นนิจ แลพยายามที่จะจับประสานกันเข้าให้ได้ อย่างวางธุระเลย ถ้าเช่นนี้ในชั้นแรกจะได้คนที่คอยแบายคายขึ้นกว่า 2 จำพวกเป็นจำพวกที่ 3 คือคนชั้นเก่า แลเมื่อเข้าไปหน่อยจะได้คนที่ตีบริบูรณ์พร้อมดังต้องการเป็นชั้นที่ 4 ก็คือคนใหม่จำพวกที่ 2 นั้นเอง เมื่อถึงเวลานั้นการจึงจะดำเนินได้สะดวกดังปรารถนา

ความสำเร็จในราชการที่เปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับสำเร็จได้ด้วยวิธีเช่นนี้ จึงนำมาชี้แจงให้เจ้าฟ้าง ขอให้ถือไว้เป็นปอลิศีที่จะจัดการในกระทรวงให้เจริญดียิ่งขึ้นสืบไป

เรื่องชื่อข้าหลวงนั้น คำว่า เสนา เอามาใช้ในพนักงานนานี้ผิดจริง ๆ มันไหลมาจากเสนา เสนาเป็นทหาร เสนาบดีเป็นนายทหาร ตามแบบปกครองโบราณเขาตั้งแม่ทัพ 4 เป็นจตุสดมภ์ จึงเรียกว่า เสนาบดี เจ้าแผ่นดินจึงเรียกว่าเสนาบดีเป็นใหญ่กว่าเสนาบดีทั้งสี่ คำนั้นไม่ควรจะเอามาใช้ในเรื่องออกโฉนดร้างวัดนาสืบไป ในระหว่างนี้จะใช้ตามเช่นว่า เปลี่ยนข้าหลวงเกษตรเป็นข้าหลวงออกโฉนด ข้าหลวงเพาะปลูกเป็นเกษตรไปก่อนก็ได้ เมื่อหาคำเหมาะสมดีแล้วจึงบัญญัติขึ้นใหม่ ซึ่งจะขอให้พระยาวิเศษโกชนาเป็นข้าหลวงเกษตร หลวงโภคผลภูทิวเป็นรองข้าหลวง หลวงประมวญภูมิเทศเป็นผู้รั้งการตำแหน่งข้าหลวงออกโฉนดที่ดินมณฑลกรุงเทพฯ นั้นอนุญาต

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, 2507: 13 – 16)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 26

พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จ.ศ.1246

ท่านทั้งปวงซึ่งเป็นผู้ไล่นั่งสือ พระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ซึ่งเป็นบิดาของนักเรียน แลข้าราชการที่ได้มาประชุมกันทั้งตัวนักเรียนด้วย ฉันมีความยินดีมากที่ได้มาเป็นผู้ให้รางวัลแก่นักเรียนซึ่งได้ไล่นั่งสือมา แต่ก่อนนั้น ก็ได้ไล่นั่งสือแต่พระสงฆ์ ถึงว่าการที่ไล่นั่งสือครั้งนี้เป็นแต่เบื้องต้นแต่เพียงในการเรียนชั้นต่ำก็ดี จะเป็นแบบเป็นรากเง่าที่จะได้ไล่นั่งสือแลวิชาชั้นสูง ๆ เป็นลำดับขึ้นไปในภายหน้า

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณ ว่าป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นจนตลอด ราษฎรพลเมืองสมควรแลจำเป็นจะต้องรู้ เพราะป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยการทรงจำรำเรียนแลป็นวิชาที่ทำให้ผู้ได้รู้มีความฉลาดได้เร็วได้งายขึ้น ถึงว่าผู้ใดจะป็นผู้มีปัญญาไม่รู้หนังสือ แต่ผู้หนึ่งไม่มีปัญญารู้หนังสือ ผู้ที่ไม่มีปัญญานั้น มักจะดีเทียมเท่ากับผู้ที่มิปัญญา ฤดีขึ้นไปกว่าก็มีโดยมาก ถึงว่าความนับถือวิชาหนังสือนี้ จะเสื่อมทวมไปบ้างเล็กน้อยป็นครั้งป็นคราว ก็จักกลับป็นที่นับถือยิ่งใหญ่อันในเวล่อื่นอีก เพราะป็นวิชาอันประเสริฐ เมื่อจะเทียบดูกับการแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้อัน พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงรับแต่ฎีกา กับบายูชีเล็กน้อย ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เกิดหนังสือมากขึ้น แต่ยังไม่ถึงทุกวันนี้ หนังสือที่ฉันได้รับอยู่เดี๋ยวนี้นับด้วยพันป็นอันมาก วิชาหนังสือในเวล่านี้อันเป็นเวลากำลังต้องการ จะพรรณาคุณหนังสือให้ทั่วถึงไปก็จะเป็นการยาวเวลา จึงขอตัดความลงว่า ในการเวลานี้ผู้ซึ่งจะเป็นข้าราชการ ไม่รู้หนังสือแล้วเกือบจะเป็นอันใช้ไม่ได้ทีเดียว ได้คิดตั้งใจอยู่ว่าการต่อไปภายหน้า จะต้องเลือกว่าผู้ใดไม่รู้หนังสือได้ตามควรแก่ที่จะกำหนด ผู้นั้นจะเป็นขุนนางไม่ได้เลย แต่ในเวล่านี้อันข้าราชการเก่าที่ไม่รู้หนังสือดีมีอยู่บ้าง ผู้ซึ่งจะเลือกได้ยังมีน้อยจึงตั้งกำหนดอย่างนี้ยังไม่ได้ จึงต้องคอยพวกที่เรียนใหม่ ๆ นี้ จะป็นผู้ตั้งแบบแผนต่อไปภายหน้า เพราะฉันนั้นฉันจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไป ทั้งบ้านทั้งเมือง ให้ป็นการรุ่งเรืองเจริญขึ้นโดยเร็ว

บัดนี้จะว่าถึงโรงเรียนสวนกุหลาบนี้เอง ความปรารถนาที่ฉันได้จัดโรงเรียนสวนกุหลาบนี้ขึ้น เพราะมีความสังเวชด้วยเชื้อวงศ์แห่งราชตระกูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ พระองค์ก็ล้วนแต่มีพระราชโอรสมาก ๆ พระราชโอรสก็มีหม่อมเจ้าอีกองค์ละมาก ๆ หม่อมเจ้าก็ยังมีหม่อมราชวงศ์ต่อไปอีกป็นอันมาก แต่ป็นการขัดข้องลำบาก แก่หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์อยู่มากด้วย ไม่มีทางที่จะเข้ารับราชการได้ ไซ้ว่าหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์นั้นจะใช้ไม่ได้เลยสักคนหนึ่งเมื่อไร หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ป็นคนดี ๆ ก็มีมาก แต่ไม่มีช่องที่จะได้ฝึกหัดทดลองให้รู้ดีชั่วเพราะป็นเจ้าเสียไม่ได้ป็นขุนนาง จึงคิดหาโอกาสที่จะให้เรียนหนังสือได้ไล่วิชาเหมือนหนึ่งได้ถวายเป็นข้าราชการ แต่ดีกว่าดอกไม่อุปเทียบเพราะว่าเมื่อถวายเป็นตัวก็ให้เห็นตลอดจนถึงความรู้แลสติปัญญา ฉันต้องรับว่าการที่คิดนี้ป็นเพื่อประโยชน์ตัวของฉันเองด้วย เพราะเหตุว่าลูกฉันก็มีมาก แล้วก็คงจะต้องมีหลานหลานป็นหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ต่อ ๆ ลงไปเหมือนกับท่านแต่ก่อนเหมือนกัน ไซ้ว่าจะป็นพระองค์เจ้าไปได้หมดเมื่อไร ฉันก็มั่นหมายใจว่าโรงเรียนที่ตั้งขึ้นนี้ จะป็นเครื่องประคองไม่ให้ลูกหลานหลานฉันยับเยินไปเหมือนอย่างแต่ก่อน เพราะฉันได้ตั้งใจไว้ว่า ตั้งแต่ลูกฉันลงไปจะต้องเข้าในโรงเรียนนี้* ฝึกซ้อมวิชาเหมือนกับ

* ต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชนมชีพสมควรเข้าโรงเรียน ก็ได้โปรดฯ ให้ป็นนักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

ลูกหลานเจ้านายทั้งปวงทุกคน แต่ถึงว่าฉันรับว่าเป็นการเห็นแก่ประโยชน์ตัวฉันนี้ ก็ต้องขอเถียงว่าไม่ได้เป็นแต่ประโยชน์ตัวคนเดียว เป็นประโยชน์ทั่วไปแก่พระบรมวงศานุวงศ์เสมอกัน เพราะฉะนั้นฉันต้องทูลขอแก่พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงให้ลงความเห็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับฉัน ส่งหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ ซึ่งมีอายุสมควรจะเรียนมาเรียนในโรงเรียนนี้ให้สิ้นเชิง เพื่อจะได้เป็นคุณแก่ตัวเด็กผู้ที่ส่งมาเรียนนั้นต่อไปภายหน้า และเป็นภาระการปกครองพระเกียรติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์ แลทั้งเกียรติยศของท่านผู้เป็นปู่แลบิดาด้วย แต่โรงเรียนนี้มีชื่อไม่เพราะอยู่หน้อยหนึ่ง ที่ขึ้นชื่อว่าเป็นโรงเรียนทหาร* จะทำให้เป็นที่เข้าใจกันไปว่าผู้ที่มาเรียนหนังสือนี้จะต้องไปทหารไปนานฤตลอดชีวิต เพราะความกลัวชื่อทหาร ไม่ทราบว่าจะกลัวนักเพราะเหตุใดนั้น จะทำให้เป็นที่หวาดหวั่นเสียในขั้นต้น จึงขอชี้แจงให้ทราบว่าทหารนั้นเป็นการสำคัญที่จะได้ป้องกันรักษาบ้านเมือง ถ้าไม่มีทหารให้แข็งแรงก็จะรักษาบ้านเมืองยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการทหารให้แข็งแรงขึ้น แต่มีใช้จะต้องการแต่ทหาร เดียวนี้ต้องการคนที่จะใช้ราชการได้จริงนั้นเป็นการร้อน อยากรที่จะได้โดยเร็วมาก เพราะฉะนั้นไม่ควรจะวิตกเลยที่จะต้องเป็นทหารตลอดไป เมื่อผู้ใดมีปัญหาที่มีความรู้สมควรจะรับราชการในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด ก็คงจะได้รับการตามคุณวิชาของผู้นั้น ฤจะไม่รับทำราชการจะทำการอื่น ๆ ก็ได้ เว้นแต่จะต้องมีกำหนดตามสมควรเท่านั้น ความมุ่งหมายแลเริ่มคิดจัดโรงเรียนนี้ ประสงค์จะเกื้อกูลแก่ราชตระกูลนั้น และเป็นที่ตั้ง

เมื่อได้กล่าวถึงโรงเรียนนี้ ว่าจะเป็นการสงเคราะห์แต่ตระกูลเจ้านายดังนี้ ไซ้ว่าจะละลืมตระกูลข้าราชการแลราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่มีอยู่แล้วแลที่จะตั้งขึ้นต่อไปภายหน้าโดยมาก ได้คิดจัดการโดยอุสาห์เต็มกำลังที่จะให้เป็นการเรียบร้อยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้ แลคิดจะให้แพร่หลายกว้างขวางเป็นที่คนเรียนได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งจะมีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำที่สุด จะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้า ว่าขุนนาง ว่าไพร่ เพราะฉะนั้นจึงขอบอกได้ว่าการเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุสาห์จัดขึ้นให้เจริญจงได้

ท่านผู้ซึ่งเป็นแม่กองไล้หนังสือครั้งนี้ จงได้รับความสรรเสริญ แลความชอบใจที่ได้จัดการไล้หนังสือครั้งนี้ให้เป็นแบบขึ้นได้ในคราวแรก แลการซึ่งได้จัดโรงเรียนทั้งปวงนี้ ดิศวรกุมารเป็นผู้สมควรที่จะได้รับคำสรรเสริญในการที่อุสาห์จัดให้เรียบร้อยเป็นไปได้สม่าเสมอตลอด เป็นพยานในการซึ่งเธอมีความเคารพต่อคำสั่งของฉัน แลรักใคร่ในการที่จะร่ำเรียนวิชา จึงต้องขอขอบใจเธอในส่วนหนึ่งต่างหาก นักเรียนทั้งปวงบรรดาที่ได้มีความอุสาห์เล่าเรียนมานั้น เป็นความดีแก่ตัวแล้วจงอุสาห์เล่าเรียนต่อไปเถิด วิชาที่เจ้าเรียนนี้คงจะให้ผลแก่เจ้าให้ได้เป็นคนสืบไปภายหน้า

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 35 – 39)

* ในสมัยนั้นยังไม่ได้ตั้งกรมศึกษาธิการ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก

ภาคผนวก 27

พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จ.ศ.1248

เรามีความยินดีที่ได้มาในการประชุมนี้เป็นครั้งที่ 2 การเจริญของโรงเรียนยิ่งมีความเจริญมากขึ้น นักเรียนได้เรียนรู้ประโยชน์หนึ่ง ซึ่งได้เคยได้มาแต่ปีกลายนี้เป็นครั้งแรกนั้นเทียบกับปีนี้ก็เห็นว่าในปีนี้นักเรียนที่ไล่ได้มากขึ้น แต่เรามีความพิศวงมาก ที่แบบไล่ประโยคสองซึ่งได้ตั้งขึ้นใหม่ แลเป็นการยากที่จะเรียนรู้จนไล่ได้ในเวลาแรก ๆ นี้ยังมีผู้ไล่ได้ เป็นเหตุให้เรามีความมั่นหมายใจเป็นแน่ ว่าในการที่ตั้งแบบไล่หนังสือนี้คงจะเป็นการถูกต้อง เป็นเหตุที่จะให้มีผูุ้ตสาหะเรียนรู้ได้มากเป็นแท้

ก็ในหนังสือภาษาไทยทั้งปวง ซึ่งนับว่าเป็นหนังสือวิชาความรู้อันใดมีอยู่น้อย เพราะผู้ที่รู้หนังสือแต่หนังสือมีน้อย ทั้งไม่ได้ไปมาคุ้นเคยกับประเทศอื่น ๆ ที่จะได้แลกเปลี่ยนถ่ายถอนตำราวิชาการลงเป็นภาษาของเรา เพราะฉะนั้นหนังสือซึ่งจะเป็นเครื่องเล่าเรียนวิชายังไม่แก่ผู้ที่จะเรียนแต่เฉพาะภาษาของเราเองเลย แต่เรามีความหวังใจเป็นแน่ว่า เมื่อนักเรียนของเราได้มีความรู้ในวิชาหนังสือมากแล้วดังนี้ คงจะมีความรู้แลความอุสาหะที่จะเขียนจะแต่งหนังสือที่เป็นประโยชน์มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งผู้ที่ได้ไปเล่าเรียนวิชามาแต่ต่างประเทศ คงจะมีความอุสาหะที่จะแปลวิชาการต่าง ๆ จากภาษาต่างประเทศลงเป็นภาษาไทย ให้เป็นการเกื้อกูลแก่การเล่าเรียนให้แพร่หลายขึ้นอีก

เราขอใจพนักงานผู้ไล่หนังสือทั้งปวง ที่ได้มีความอุสาหะทำตามคำสั่ง ทั้งผู้จัดการโรงเรียนที่ได้จัดการทั้งปวงให้มีความเจริญขึ้น นักเรียนทั้งปวง เราขอบอกว่า ที่เจ้าทั้งปวงได้อุสาหะเรียนนี้เป็นที่ดีแล้ว การเรียนนี้จะเปนเครื่องยกย่องตัวเจ้าให้เป็นการดี มีช่องที่จะทำการอันเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตัวแลผู้อื่น จงอุสาหะเถิด คงจะไม่เป็นการเสียประโยชน์เปล่า เพราะเราจะขอกล่าวซ้ำอีกว่าต่อไปภายหน้าคนที่ไม่รู้หนังสือแล้ว จะไม่ได้รับราชการเลยเป็นแน่แท้

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 45 – 46)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 28

พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จ.ศ.1249

เรามีความยินดีที่ได้มาในที่ประชุมแจกรางวัลได้ในครั้งนี้อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งหมายความว่ามาไม่ได้แล้ว ทั้งได้ทราบได้เห็นว่าการศึกษาทั้งปวงยังเจริญอยู่มิได้เสื่อมทราม และมีผู้ที่รู้แพร่หลายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน

การศึกษาที่ได้จัดเป็นแบบแผนมานี้ ก็นับว่าเป็นการเร็วอยู่แล้ว ถึงว่าจะยังไม่เป็นการใหญ่โตกว้างขวางเร็วได้ทันใจเราปรารถนา ก็ควรจะเป็นที่หวังใจว่าคงจะสมประสงค์ได้ด้วยได้เห็นความอุสาหของเจ้าพนักงาน ที่ได้จัดการให้เจริญขึ้นเป็นลำดับไป มิได้มีเวลาหยุดอยู่ที่สมควรที่จะได้รับความสรรเสริญและความพอใจในการที่ได้ทำนั้น

แถมยังมีความยินดีที่ได้เห็นผลในการศึกษาซึ่งเราได้คิดจัดนี้ ว่ามีคนที่ในโรงเรียนได้รับการงาน ยืนอยู่เฉพาะหน้าเราทั้งสองคน คือนายเปี้ย* แลนายสำเร็จ** ซึ่งจะเปนตัวอย่างให้นักเรียนทั้งปวงเห็นได้ว่า เมื่อเรียนรู้แล้วคงจะมีการทำเหมือนคนทั้งสองนี้ แต่ถ้านานไปอีกหน่อยหนึ่งคงจะได้เห็นนักเรียนเหล่านี้ได้รับราชการตั้งแต่เป็นขุนนางผู้น้อยตลอดขึ้นไปจนเป็นขุนนางผู้ใหญ่ จะเป็นที่ปลื้มใจยิ่งกว่าที่ได้เห็นในเวลา นี้ ดีแล้วนักเรียนทั้งปวงอุสาหที่เรียนเถิด คงจะเป็นผลแก่ตนในเบื้องหน้า แต่เราต้องขอเตือนพนักงานไต่หนังสืออย่างหนึ่ง ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นพนักงานไลวิชาของมหาดเล็ก ซึ่งมีได้อยู่ในโรงเรียนที่ได้คิดแลได้ประกาศไปแล้วนั้น อย่าให้เป็นการจัดจางเลื่อน ๆ ไปเสียได้ บางทีจะมีคนดีใช้ในราชการบ้าง

อนึ่งเรามีความเสียใจที่จะได้กล่าวว่ หนังสือไทยนี้มีพงษาวดารจดหมายเหตุแลตำหรับตำรา ที่นอกจากบทละครแลคำกลอนอันไม่เป็นประโยชน์น้อยหน่าจนหาอยู่แล้ว เดียวนี้มีอันตรรายเกิดขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งมิใช่ปลวกแต่ร้ายยิ่งกว่าปลวก เพราะว่าปลวกขึ้นหนังสือแล้วก็ทำให้หนังสือนั้นสูญไป ไม่ให้อ่านเข้าใจเนื้อความ ผิดเพี้ยนไปได้ แต่อันตรรายที่เราว่านี้มีพิษที่สามารถจะชักให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจการผิด ๆ ไปได้ จะยกตัวอย่างให้เห็น คือในครั้งนี้อาจารย์ให้ยืมหนังสือปฐมวงศ์ที่กรมขุนบดินทร จะมาแต่งหนังสือเทศน์ทำบุญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ในการที่นับแต่วันประสูติมาครบร้อยปี มีสมุดมาอีกเล่มหนึ่งเรียกว่าเจ้าฟ้าสามอย่าง ซึ่งสังเกตได้ว่าวิธีที่นับเช่นนี้เราได้นับไว้ที่หนึ่งในหนังสือฉบับอื่น แต่หนังสือฉบับนี้เป็นของทำเพิ่มเติมยกย่องเสียใหม่ แต่มีความที่ผิด ๆ ไปเป็นอันมาก จะยกขึ้นให้เห็นได้ง่ายนั้น คือ ว่ากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา มาตย์ได้ประสูติพระราชธิดาเป็นองค์แรก การที่ล่วงลับไปนานถึงเช่นนี้ เมื่อนักเรียนผู้ใดได้เห็นก็ต้องเชื่อว่าเป็นความจริง เพราะจะป่วยการว่าถึงเด็ก ๆ ไปไย แต่กรมขุนบดินทรซึ่งเป็นผู้ใหญ่ยังเกือบจะออกเชื้อจนช่วยแก่พระนามไว้ก็มี แต่เรื่องนี้เป็นการจะสืบได้ง่าย คือ ถ้าผู้ใดอยากจะทราบ ก็จงมาที่หอพระนาคในวันเถลิงศกสงกรานต์นี้ ขอดูบายูซีแลชลลากลศัปรกณที่อาลักษณ์ ก็จะได้เห็นว่าพระนามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าราชกุมาร ผู้ที่แต่งกล่าหาญที่จะเดาได้ถึงเพียงนี้ ยังมีตัวอย่างอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นเรื่องไม่สำคัญอันใด แต่น่าหัวเราะ คือในพงษาวดารซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับหนึ่ง ซึ่งเราได้ให้หามาเพื่อจะเก็บความเทศน์ในครั้งนี้เหมือนกัน ว่าด้วยเรื่องขุนบำเหน็จเจ้าพระยาอภัยภูธร เจ้าพระยามหาเสนา

* เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)

** พระพจนปริชา (ม.ร.ว.สำเร็จ อิศรศักดิ์)

มีผู้แซกแซมความลงไปว่า “เจ้าพระยาอภัยภูธรน้อย เจ้าพระยามหาเสนาหน้าน้อย (ซึ่งจะเว้นชื่อเดิมไม่ได้เลยในสำนวนผู้นี้) ได้พระราชทานเสลี่ยงงาแลให้มีคนถือเบาะโพนหน้าหน้า 25 คน เข้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท” เราอดไม่ได้จึงได้เติมลงไปว่า เบาะโพนคนหนึ่ง มีคนถือขาข้างละคน เบาะโพน 25 คน คนถือขาคนละ 2 คนเป็น 50 คน รวมทั้งเบาะโพน 25 เป็นคนหน้า 75 คน เข้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ที่ยกเอามาว่านี้ให้เห็นว่าผู้แต่งนั้นไม่รู้เลยว่า โพนที่เรียกว่าเบาะโพนนั้นแปลว่าอะไร ยิ่งถ้าที่จะแต่งไปได้เป็นกายเป็นกอง เป็นโรคของหนังสือซึ่งมีขึ้นใหม่หน้าตาหนักแล้ว ขอให้พนักงานจัดการเล่าเรียนเร่งระวังให้จงมาก อย่าให้ความรู้อันผิด ๆ เช่นนี้มาขึ้นในโรงเรียนได้ อย่าให้นักเรียนหลงเชื่อคำคนเช่นนี้ไป เราหวังใจว่าเมื่อมีผู้รู้หนังสือขึ้นมาก คงจะสืบเสาะหาต้นฉบับข้อความเก่า ๆ ซึ่งเป็นหนังสือดี มิใช่หนังสือเช่นนี้มาเป็นต้นเค้าของการเรียบเรียงหนังสือต่อไปภายหน้า ถ้าระวังรักษาให้ดีแล้ว อันตรายของหนังสือเช่นนี้คงจะไม่ทำให้คนภายหลังรู้การผิด ๆ ไปได้

เราขอไบใจท่านผู้ที่เป็นกอมิตติไลหนังสือทั้งปวง ซึ่งได้ตรวจตราไลวิชาการให้ตลอดไปได้ในครั้งนี้ ควรเป็นที่ยินดีว่า การเล่าเรียนได้แพร่หลายไปทั้งในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองทั้งปวงจะเป็นต้นของการซึ่งจะเป็นประโยชน์สืบไปภายหน้า

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 58 – 60)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 29

พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ร.ศ.108

เรามีความเสียใจอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ได้เห็นรายงานกรมศึกษาธิการทราบว่าเป็นโรงเรียนที่จัดตามพระอารามต่าง ๆ นักเรียนลดถอยน้อยลงไป ด้วยความตื่นตกใจว่าจะเก็บมาเป็นทหารเป็นต้นเหตุ ความเข้าใจผิดเช่นนี้ไม่มีที่สิ้นสุดลงได้ เป็นที่ให้เกิดความรำคาญแลเสียเวลาที่ต้องมาตื่นตกใจเสียมิได้รำเรียน แต่ที่จริงนั้น การเล่าเรียนศึกษากับการทหารมิได้เกี่ยวข้องกันอย่างหนึ่งอย่างใดเลย พระบรมวงษานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ซึ่งใกล้ชิดในราชการ คงจะทราบชัดอยู่ทั่วกันแล้วว่าความจริงเป็นอย่างใด แต่คนภายนอกซึ่งมิได้เกี่ยวข้องในราชการไม่ทราบเหตุ จึงคิดวิตกสงสัยไปต่าง ๆ ขอให้พระบรมวงษานุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวงเห็นประโยชน์อันจะมีแก่คนทั่วหน้า โดยความกรุณาช่วยชี้แจงข้อความนี้ให้คนภายนอกทราบ เมื่อได้ยินได้ฟังข้อสงสัยเคลือบแคลงอันนี้ ให้สิ้นความวิตกสงสัยด้วย

แต่ส่วนการในโรงเรียนหลวง มีที่สวนกุหลาบเป็นต้น ทั้งแบบอย่างวิชาที่จะฝึกหัดนักเรียนไม่ได้เสื่อมทราลง มีแต่จะเป็นการมั่นคงถาวรแลเจริญยิ่งขึ้น การซึ่งนักเรียนมาไล่หนังสือได้ครั้งนี้ ก็เป็นพยานให้เห็นว่าการมิได้ทอดทิ้งเสื่อมทรามลง เป็นที่ให้เราเกิดความปีติยินดีมาก

อนึ่งทุกวันนี้ ตำแหน่งราชการทั้งปวงที่ต้องมีเสมีนรับเงินเดือนขึ้นหลายหมู่หลายกรม ก็พากันร้องหาแต่ นักเรียนซึ่งได้สอบไล่วิชาความรู้จะให้ไปรับราชการทุกหมู่ทุกกรม ตัวผู้ทำการยังไม่พอกับการที่มีจันตองแย่งชิงประมูลเงินเดือนกัน เสมีนเวลานี้เป็นสิ่งที่หายาก เป็นสิ่งที่มีราคาแพง มีผู้ต้องการโดยมาก สมควรแล้วที่นักเรียนทั้งปวงจะรีบเร่งรำเรียนให้รู้ จะได้รับราชการในตำแหน่งทันเวลาที่ต้องการนี้ ให้เป็นประโยชน์ในราชการ แลเป็นประโยชน์ส่วนตัวด้วย

อนึ่งถึงว่าการที่เรียนรู้วิชาหนังสือมากไม่เป็นการเที่ยงแท้ว่าจะทำให้ผู้ที่รู้นั้นเป็นคนดีอย่างเดียว ด้วยเหตุว่าความประพฤติพื้นเดิมของผู้นั้น เมื่อได้รู้วิชาแล้ว แต่ชอบใจในทางประพฤติชั่ว ก็จะไปให้ชั่ว ถ้าชอบใจในทางประพฤติดี ก็จะไปให้ดีได้เป็นความจริงอยู่ ก็แต่เกิดมาเป็นมนุษย์ เมื่อเรียนรู้อะไรย่อมจะอยากประพฤติการซึ่งตัวเห็นว่าเป็นความดีอยู่ด้วยกันทั่วหน้า ถึงแม้ว่าทางประพฤติซึ่งผู้หนึ่งคิดเห็นว่าดี จะไม่เป็นที่สรรเสริญไปได้ทั่วหน้าว่าดีจริงโดยรอบคอบ ก็คงยังมีความดีอยู่ในความประพฤตินั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ที่คิดเห็นว่าดีจึงอาจยืนยันว่าเป็นความดีได้ เพราะฉะนั้นการ เรียนรู้ของคนที่ทั้งปวง คงจะเป็นเหตุทำให้ตัวผู้เรียนรู้อะไรขึ้นได้ อย่างใดอย่างหนึ่ง มากกว่าที่จะทำให้ชั่วเสียไปเพราะเรียนรู้อะไรหลายสิบเท่า แลคงจะมีส่วนที่ได้มาข้างดี มากกว่าผู้ไม่ได้เรียนรู้อะไรเป็นแน่แท้ไม่ฟังสงสัยเลย เพราะฉะนั้นควรแล้วนักเรียนทั้งปวงจะรีบเร่งรำเรียนวิชาความรู้ แล้วเลือกพันข้อปฏิบัติแต่ที่ดีแต่ดียิ่ง แล้วประพฤติตาม จะได้เจริญประโยชน์ความสุขแก่ตนเป็นทางที่หากินโดยชอบธรรม เป็นที่ตั้งแห่งวงศ์ตระกูลของตนสืบไปภายหน้า

ขอขอบใจท่านพนักงานผู้จัดการเล่าเรียน ที่จัดการให้มั่นคงถาวรแลมีความเจริญยิ่งขึ้น กับทั้งผู้ซึ่งสอบไล่วิชาหนังสือ ให้การทั้งปวงสำเร็จสมประสงค์ทุกคนด้วย ขอให้นักเรียนทั้งปวงจงมีความเจริญเกิด

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 68 – 69)

ภาคผนวก 30

พระราชดำริสพระราชทานแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ร.ศ.109

เมื่อได้เห็นแลได้ฟังรายงาน ซึ่งผู้ตรวจได้สอบไล่วิชานักเรียน ก็เป็นเหตุให้บังเกิดความยินดีว่าแบบอย่างวิธีที่ตั้งขึ้นเพื่อจะให้เป็นทางเจริญแก่การเล่าเรียนนั้น มีแต่จะเรียบร้อยเป็นแบบอย่างให้เจริญความรู้อแก่นักเรียนของเราได้โดยเร็วโดยดีขึ้นทุกวัน

เมื่อว่าด้วยวิชาหนังสือไทยในนักเรียนของเราชั้นนี้ ก็ได้เห็นพยานเป็นอัศจรรย์ ว่าเด็กซึ่งมีอายุน้อย เช่นหม่อมราชวงศ์จิตร * เป็นต้น มีความรู้พอที่จะตกแต่งหนังสือได้ดีเกินกว่าเด็กชั้นอายุเท่านี้ที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ควรจะนับเป็นผลแห่งที่ได้จัดทำนุบำรุงการเล่าเรียนว่าได้สำเร็จตลอดแท้ในทางหนังสือไทย มีแต่เจริญยิ่งขึ้นไป

แต่ส่วนวิชาหนังสืออังกฤษนั้น ได้ทราบจากครูมอรัตน์** ซึ่งเป็นผู้มาตรวจสอบว่า ความรู้ของนักเรียนซึ่งได้รับรางวัลยังเลวทรามนัก จะหาเพียงให้เสมอเช่นลูกชายโต ***ซึ่งเพิ่งได้เรียนเล็กน้อยก็ยังไม่ได้เพราะเวลาที่เรียนนั้นไม่เสมอ แลเป็นการตามใจผู้ซึ่งจะเรียน เมื่อนักเรียนรู้หนังสือไทยแล้วก็มักจะออกไปจากโรงเรียนเสีย ถึงว่าอายุน้อยก็ไม่รออยู่เรียนต่อไปอีก บางคนรู้เพียงร้อยคำสองร้อยคำ บอกรบิตามารดาว่ารู้ภาษาอังกฤษพอใช้แล้ว บิตามารดาภิมาถนออกไปเสีย การซึ่งนักเรียนรีบอยากออกจากโรงเรียนไปในเวลานี้ก็เห็นอยู่ว่า มีเหตุที่ชวนจะให้เป็นอย่างหนึ่ง เพราะแต่ก่อน ๆ การเล่าเรียนไม่มีเป็นหลักถาน ผู้ที่รู้หนังสือจริง ๆ มีน้อย ราชการทุกวันนี้ใช้หนังสือมาก เสมียนในออฟฟิศต่าง ๆ ไม่พอใช้ เมื่อนักเรียนออกจากโรงเรียนไปแล้วก็มีแต่ผู้ที่จะคอยแย่งจ้างกันอยู่ เสมียนจะรับการไม่พอแก่น่าที่ เมื่อนักเรียนรู้หนังสือไทยแล้วก็มีที่หากินพอความปรารถนาเสียแล้ว จึงไม่รักเล่าเรียนต่อไป ฝ่ายบิตามารดาเล่า ก็อยากจะได้เห็นบุตรทำการงานแลมีศศักดิ์เร็วทันใจ จึงไม่อดกลั้นที่จะให้ลูกอยู่ร่ำเรียนต่อไปอีก การซึ่งเป็นดังนี้ ก็เป็นเพราะเหตุที่ผู้รู้หนังสือยังน้อยแก่การที่จะต้องทำ ต่อไปภายหน้าคงจะต้องมีผู้อยากเรียนวิชาให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าผู้ที่ได้ออกจากโรงเรียนเร็ว ๆ ไปรับการจะเป็นผู้มีวิชาความรู้ ดีกว่าพวกที่ออกไปก่อน ๆ นั้นด้วย

เราขอเตือนนักเรียนทั้งปวง ให้ตริตรองในการที่จะร่ำเรียนให้รอบคอบ วิชาหนังสือไทยนั้น เมื่อรู้ดีแล้วพอทำการได้จริงอยู่ แต่เมื่อไม่รู้หนังสืออังกฤษด้วยแล้วจะรู้สึกคับแคบใจเมื่อภายหลัง เพราะเหตุว่า ตำหรับตำราวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเขาลงพิมพ์ไว้เป็นภาษาต่างประเทศมีภาษาอังกฤษเป็นต้น มากมายหลายหมื่นหลายแสนฉบับ การที่จะร่ำเรียนให้รู้วิชาต่าง ๆ ในเวลานี้ต้องอาศัยอ่านภาษาอังกฤษ เพราะผู้ซึ่งจะสามารถแปลหนังสือตำหรับตำราวิชาการเหล่านั้นลงเป็นภาษาไทยสำหรับที่จะให้ไทยเราเล่าเรียนนั้น มีน้อยตัวนัก เวลาที่ไม่พอ คนก็ไม่พอที่จะแปลเป็นภาษาไทยได้ จำต้องเรียนจากภาษาอังกฤษ วิชาการอันใดซึ่งจะมีในหนังสือไทยนั้นน้อยนัก ว่าโดยที่สุดเพียงแต่ผู้อ่านหนังสือรักสนุกอย่างเดียว ถ้าได้อ่านหนังสืออังกฤษแล้ว ก็ได้รู้สึกความสนุก

* พระยาศรีวรวงศ (ม.ร.ว.จิตร สุทัศน์)

** นายโรเบิร์ต แอล มอรัตน์

*** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลิตเพลินใจกว้างขวางขึ้นกว่าที่อ่านหนังสือเรื่องไทย ๆ ที่มีอยู่มากนัก เพราะฉะนั้นการที่รู้หนังสืออังกฤษเป็น ลากอันวิเศษของนักเรียนซึ่งจะหาได้ในกาลเล่าเรียน ถึงแม้ว่าผู้ที่เล่าเรียนในเมืองเราจะเป็นผู้พูดภาษาไม่ผู้ชัด เจน เรียงหนังสืออังกฤษไม่ผู้คล่องแคล่วก็อย่าท้อใจ รู้ อ่านรู้ แปลได้แล้วพอที่จะได้รับประโยชน์เป็นอันมาก จะทำ ให้ทางหากินฤหาชื่อเสียงของนักเรียนผู้นั้นสะดวก ได้มีผลไปศาลดีกว่าที่รู้เพียงหนังสือไทยอย่างเดียวเป็นอัน มาก

เพราะฉะนั้นเมื่อเราได้ทราบ ว่า นักเรียนไม่ผู้มีผู้พอใจเล่าเรียนในภาษาอังกฤษ แลการที่จัด แบบอย่างซึ่งจะนำให้นักเรียนได้เรียนภาษาอังกฤษมากขึ้นยังไม่เป็นการรีบร้อน ก็มีเสียดายนัก บัดนี้จึง ขอเตือนเจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการ ให้คิดจัดการที่จะนำให้เด็กเล่าเรียนภาษาอังกฤษให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน แล ขอตักเตือนนักเรียนทั้งปวงให้อุสาหะเล่าเรียนภาษาอังกฤษให้มากขึ้น คงจะเป็นทั้งประโยชน์ตัวแลประโยชน์ราชการต่อไปภายหน้ามากเป็นแท้

บัดนี้เรามีความยินดีที่จะได้ให้รางวัลนักเรียนผู้ที่ได้สอบไล่วิชาหนังสือ แลขอชมความอุสาหะ ทั้งปัญญาความทรงจำที่ได้เล่าเรียนนั้น แลขอปจใจกรมศึกษาธิการแลอาจารย์ทั้งปวง ที่ได้จัดการแลสั่งสอนวิชา ในโรงเรียนทั้งปวงให้นักเรียนได้รับความรู้สมดังความมุ่งหมายของเรายั่งยืนอยู่มิได้เสื่อมถอยด้วย

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 81 – 83)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 31

พระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร

เมื่อได้มาเห็นการเล่าเรียนของลูก ที่จัดขึ้นใหม่ในเวลานี้ ทำให้มีใจพูนขึ้นด้วยความยินดี พาให้นึกไปถึงเมื่อครั้งพ่อเล่าเรียนอยู่แต่ก่อนนั้น ดูผิดกันกับเดี๋ยวนี้มาก การเล่าเรียนครั้งนั้นเป็นการยากลำบาก เรียนกันเหมือนอย่างอาจารย์บอกหนังสือพระ แลไม่มีใครมีเครื่องจูงใจให้รื่นเริงในการเล่าเรียนเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้

แลโรงเรียนราชกุมารนี้ เมื่อได้มาเห็นก็แลเห็นได้ว่ามีสเตมอรันต์ได้อุสาหที่ตั้งใจจัดโดยเต็มกำลัง การที่จัดได้ดังนี้ ดียิ่งขึ้นไปกว่าที่ได้มีความหมายหลายอย่าง ควรที่ลูกทั้งหลายจะตั้งใจอุสาหให้เล่าเรียนวิชาทุก ๆ คน

ธรรมดาตามนุษย์ทั้งหลายที่เกิดมา จำเป็นต้องเล่าเรียนทั่วกัน ตั้งแต่สอนพูดสอนเขียนสอนเดิน เป็นต้นมา แต่ถึงกระนั้น การที่จะเล่าเรียนให้ได้ดี ต่างกันอยู่โดยโอกาส เปรียบเหมือนต้นไม้ทั้งหลาย ต้นไม้เล็ก ๆ ที่งอกขึ้นกลางป่า เพราะอากาศไรจะแต่จะต้องทอดกิ่งก้านหลักเฉียงไปแต่ตามระหว่างพุ่มพงต้นไม้อื่น ก็มักคงงอไม่พียงชม ถึงจะมีบ้างบางต้นที่ถูกที่แจ้งได้แดดได้ฝนดี ก็ยังไม่งามเหมือนต้นไม้ที่ปลูก ส่วนต้นไม้ที่ปลูกขึ้นตามบ้านนั้น เพราะได้อาไศรยคนคอยช่วยตกแต่งทำนุบำรุงรูปเรือนแลสาขากิ่งก้าน ย่อมจะงดงามดีกว่าต้นไม้ที่ขึ้นเองมาก การเล่าเรียนของคนทั้งหลายก็เหมือนกัน ถ้าไม่ได้อาไศรยครูบาอาจารย์สั่งสอนแล้ว ก็ยากที่จะรู้วิชาที่ดีได้ คนที่ได้เล่าเรียนต่อครูจึงมีความฉลาดความดีมากกว่าผู้ที่ไม่ได้เล่าเรียน

อนึ่งธรรมดาอริยาไศรยของบุตร เขากำหนดเปนสามอย่าง คืออวชาต ได้แก่บุตรที่มีอริยาไศรยเลวทรามกว่าบิดา 1 อนุชาต ได้แก่บุตรที่มีอริยาไศรยเสมอบิดา 1 อภิชาต ได้แก่บุตรที่มีอริยาไศรยดียิ่งกว่าบิดา 1 ในส่วนที่เรียกว่าฤๅลวกว่านั้น ยกไว้ยังไม่ต้องกล่าว ควรจะอธิบายในที่นี้แต่ส่วนที่เรียกว่าอนุชาตคือเสมอด้วยบิดา ที่จะเข้าใจว่าบิดาได้เรียนรู้อะไรเพียงใด บุตรเรียนรู้อะไรได้เท่านั้น แล้วแลจะนับว่าเป็นอนุชาตนั้นเป็นการไม่ถูกต้อง เพราะธรรมดาความรู้แลวิชาทั้งปวง ย่อมเจริญมาโดยลำดับเสมอ เหมือนกับการอื่น ๆ ที่มีในโลกย์ เมื่อร้อยปีมาแล้ว จะได้มีใครนึกว่าจะมีรถไฟในภายนำ ในสมัยใดวิชาความรู้มีปรากฏอยู่แต่เพียงเท่าใด คนในสมัยนั้นก็จะได้เล่าเรียนได้แต่เท่านั้น เปนธรรมดาของโลกย์เช่นนี้ ต้องเอาธรรมดาอันนี้เข้าเปรียบว่า เมื่อครั้งนั้นวิชาความรู้มีเพียงเท่านั้น ท่านเรียนได้ถึงเท่านั้น มาบัดนี้วิชาความรู้เจริญขึ้นถึงเท่านี้ จะต้องเล่าเรียนขึ้นไปให้ได้ถึงเท่านี้ อย่างนี้ทำได้จึงควรนับว่าเป็นอนุชาต คือเสมอด้วยบิดา เหมือนเช่นชายใหญ่* จะว่าได้เล่าเรียนศึกษาเหมือนอย่างพ่อแล้ว จะนับว่าเป็นอนุชาตก็ไม่ได้ เพราะยังไม่เป็นที่แน่ใจว่าได้ทำความดีเต็มที่ตามเวลาที่โลกย์เปนไปอยู่ในบัดนี้ ถึงว่าการที่พ่อเล่าเรียนมาแต่ก่อนจะสู้การที่เล่าเรียนกันในบัดนี้ไม่ได้ก็จริง แต่พ่อได้ทำความดีที่จะทำให้ดีได้ตามการที่มีในเวลานั้นเต็มที่แล้ว เพราะการย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามเวลา ดีขึ้นเปนลำดับ เหมือนอย่างจะกล่าวว่าคุณในรัชกาลที่ 4 ผู้คนเดี๋ยวนี้ไม่ได้ก็ไม่ถูก เพราะการในเวลานั้นเปนไปได้เพียงเท่านั้น ถ้าได้ทำความดีสมควรแก่การในเวลานั้นแล้ว ก็นับว่าเป็นดีได้ เดี่ยวนี้การเจริญผิดขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ต้องทำความดีให้ถึงที่ สมควรแก่เวลาที่เปนไปอยู่ในบัดนี้ เหมือนดังพ่อได้ทำความดีสมควรแก่การเวลาแต่ก่อนนั้นแล้ว จึงจะจัดว่าเป็น

* สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรพรรดิ

อนุญาตได้ เพราะฉะนั้น ขอให้ลูกทั้งปวงตั้งใจที่จะทำความดี ให้สมควรแก่การที่เดินทางไปอยู่ในบัดนี้ เพื่อให้เป็น อนุญาตตามวงษตรกฏ

ส่วนครูเล่า ธรรมเนียมข้างไทย ๆ ถือว่าอาจารย์เป็นผู้ซึ่งศิษย์ควรจะเคารพบูชา เขานับเข้าใน ทิศอันหนึ่งในผู้มีคุณทั้ง 6 ทิศ คือบิดามารดาเป็นต้น จะได้ถือว่าอาจารย์เป็นแต่ลูกจ้างผู้รับธุระฝึกสอนวิชาเท่า นั้นหามิได้ เพราะฉะนั้น ขอให้ครูมีความเอื้อเฟื้อต่อศิษย์ ให้ได้เล่าเรียนแลประพฤติไปในอาการอันดี ถ้าครูได้ เป็นธุระเอื้อเฟื้อที่จะฝึกสอนศิษย์ให้ดีแล้ว บิดามารดาแลทั้งตัวของเด็กก็คงจะมีความรักใคร่นับถือขอบคุณของ ครูไม่เสื่อมถอย

ส่วนลูกทั้งปวงเล่า ขอให้เข้าใจว่า การที่เล่าเรียนวิชาความรู้ มีทางเดียวแต่จะต้องอุสาหตั้งใจ เรียนเหมือนกันทั่วไป เพราะฉะนั้นอย่าให้ถือตัวว่าเป็นเจ้าเป็นนาย ต้องเคารพยำเกรงฟังถ้อยคำสั่งสอนของครู จึง จะได้ดีของการเล่าเรียนในภายหน้า ให้สมประสงค์ของพ่อที่ได้ตั้งใจจะให้มีความดีที่ทุกคนเทอญ

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสเมื่อเปิดโรงเรียนราชกุมาร, ร.5ศ.5/2: 39 – 45)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 32

พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนที่ศึกษาวิชาอยู่ในประเทศอังกฤษ ร.ศ.116

การที่คอเวอนแมนต์ไทยให้เจ้าทั้งหลายมาเล่าเรียนวิชาในกรุงอังกฤษนี้ ให้มาเป็นตัวอย่างของนักเรียนไทย แลให้ได้รับความอดทนทุกอย่าง ถ้าเจ้าทั้งหลายมาเรียนวิชาได้ไม่ตลอด เป็นแต่เรียนวิชาผิว ๆ ไปเป็นฝรั่งเช่นนั้น นับว่าเป็นอันเสียทั้งเงินแลเสียราชการด้วย คอเวอนแมนต์ไทยไม่ได้ให้มาเล่าเรียนเพื่อให้เสียเงินเปล่า ตั้งใจจะให้เล่าเรียนรอบรู้กลับไปทำการในบ้านเมืองของเราให้เจริญดียิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นถ้าเจ้าทั้งหลายรู้บุญคุณของคอเวอนแมนต์ไทยที่ออกทรัพย์ แลส่งให้มาเล่าเรียนแล้ว เจ้าก็คงจะได้รับความดีความเจริญ ให้เจ้าจำไว้ในใจว่า ถ้าเจ้าจะเป็นไทยไปเรื่อย ๆ ราว ๆ เจ้าก็คงจะได้ดี ไม่จำต้องทำท่าเป็นอย่างฝรั่ง ให้เจ้าหมั่นอุสาหรืรับเล่าเรียนให้แล้วเสร็จ เจ้าจะได้กลับไปบ้านเมือง ถ้าเจ้านึกว่าอยู่ที่นี้สบาย นึกเสียว่าจะเล่าเรียนเมื่อใดก็ได้เช่นนี้ เป็นอันว่าเนรคุณต่อคอเวอนแมนต์ไทย ที่ออกทุนส่งมาเล่าเรียนวิชาทั้งหลาย การที่เจ้าจะเล่าเรียนนั้น เจ้าต้องขวนขวายให้ได้วิชาเป็นอย่างดี แลอย่าให้คิดว่าตัวเจ้าจะแปลกกับคนในกรุงเทพฯ อย่างใด เพราะเขาก็มีความรู้เหมือนกัน

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 109)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 33

พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ที่ 3/289

31 พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

วันที่ 11 มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 117

ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ 8 เมษายน ส่งสำเนาความเห็นซึ่งได้ส่งมายังกระทรวงศึกษาธิการ แลแบบไลในวิทยาลัยทั้งปวง ได้อ่านโดยความพิจารณาถ้วนถี่ทราบแล้วทุกประการ

เราขอชมความอุสาหพยายามแลความคิดตรិตรองโดยรอบคอบแลเฉียบแหลมของพระยาวิสุทธิ ซึ่งได้คิดอ่านแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก แลขอยืนยันว่าได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง ตั้งแต่ได้รับหนังสือนี้มาแล้วยังไม่เห็นกระทรวงบอกกล่าวประการใดเลย ทั้งที่กำลังเขียนเชิญกระทรวงนั้นอยู่เป็นเนือง ๆ มา บัดนี้ต้องเตือนถามออกไป จะรีบเร่งให้ได้คิดจัดการทันก่อนยื่นงบประมาณในศกหน้า

แต่มีความเสียดายแลไม่เชื่อใจว่าจะสำเร็จไปตลอดได้โดยเร็ว ด้วยกระทรวงธรรมการนี้สังเกตดูตรวจงบประมาณครั้งไร เป็นกระทรวงที่ถูกตัดยับเยินทุกครั้ง ทั้งรู้ว่าการเล่าเรียนเป็นสิ่งสำคัญอยู่ดังนั้น การที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุที่ตัวเสนาบดีโดยมากไม่มีไหวพริบที่จะอธิบายได้ทันท่วงที แลความจริงการเปลี่ยนแปลงอันใดซึ่งจะให้เห็นว่าขึ้นสู่ทางเจริญเป็นพยานก็ไม่มีด้วย การศึกษาของเรายิ่งเลวทรามยิ่งนัก จะได้ตั้งใจเร่งกันในครั้งนี้ ตามที่จะจัดได้ให้ขึ้นตามลำดับ แต่ยังไม่สงสัยว่าน่าที่จะต้องมียุทธวิธี ๆ ไม่ใช่สำหรับมาสอนเอง เป็นผู้มาจัดการศึกษา อย่างแปดแฉกของเสนาบดีฤๅเจ้ากรมศึกษาสักคนหนึ่ง เพราะเห็นว่าคนไทยที่ไปเรียนมาได้เคยเป็นแต่นักเรียน ไม่เคยเป็นผู้จัดการ ถึงจะคิดจัดไปก็คงม ๆ ง่าย ๆ กว่าจะไปถูกเข้าก็ช้า ถ้าได้ผู้ที่เคยจัดการถูกรู้ทางที่เคยจัดการชัดเจนมาช่วยแนะนำ คงจะเป็นตำราที่จะทำกันได้ง่ายกว่าดูในสมุด แลจะเป็นเงินมากน้อยเท่าใดขอให้สืบสวนดูด้วย แล้วบอกมาให้ทราบ ถ้าจะเรียกก็คงจะต้องเรียกต่องบประมาณศกหน้า เพราะขาดเรื่องเงิน แต่ก็คงจะเป็นอันพอดีกันกับที่จะสืบสวนหา ถ้าจะได้ในปลายศกนี้ เพียงน้อยเดือน เพื่อจะไม่ให้เสียเวลา ก็เห็นจะพอโยยเงินได้ แต่ในระหว่างนี้จะให้กรมศึกษาธิการที่จะเปลี่ยนแปลง ไม่ให้รั้งรอคอยผู้ช่วย จึงมิได้บอกให้กระทรวงนั้นทราบว่าได้สั่งให้หาคนดังนี้

(หนังสือพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์พระราชทานออกมา)

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์, ร.5ศ.2/3: 86

ภาคผนวก 34

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ 37/292

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 6 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 120

ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้รับหนังสือที่ 47/4020 ลงวันที่ 5 เดือนนี้ ชี้แจงเรื่องการฝึกสอนในโรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน แลคิดจะจัดระเบียบการให้ดียิ่งขึ้นนั้นแล้ว เป็นความคิดที่ถูกต้องมาก

ตามลักษณะนักเรียนมหาดเล็กที่รัสเซีย ได้แต่งยุนิฟอมมหาดเล็กตั้งแต่ชั้นที่ 6 เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กจริง ๆ คืออยู่ยามประจำราชการแลเฝ้าตามกำหนดเปลี่ยนในชั้นที่ 8 เมื่อถึงชั้นที่ 9 ผู้ใดได้ดีวิเศษได้เป็นมหาดเล็กวิเศษในพระราชวงศอยู่ตอนหนึ่งจึงไปรับราชการที่อื่น รวมใจความว่ามหาดเล็กชั้นที่ 8 ที่ 9 ได้รับราชการเฝ้าแทนทั่วทุกคน แต่ชั้นที่ 9 รับหน้าที่เย็นหลังเก้าอี้เวลาเสวยในการเลี้ยงใหญ่ ประจำตัวเจ้านายทุกองค์ ทุกคราวที่มีการเลี้ยง สำหรับรับหมวกแลถุงมือ ถ้าหากว่าจัดการให้เกี่ยวกับเวรศักดิ์ไว้จะเป็นการเรียบร้อย คือที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ มหาดเล็กเวรเดช* ฤๅใคร ๆ ที่เป็นมหาดเล็กเช่นพวกนักเรียนนายร้อยเป็นต้น มาเฝ้ากับมหาดเล็ก ออกกั๊ก ๆ ด้วยแต่งตัวไม่เหมือนกัน จะไปยืนใกล้กันก็เข้าหมกกันไม่ติด แลไม่รู้จักมักจี่กับผู้บังคับการมหาดเล็กมายืนแขวนกะทะอยู่กระดากเข่าก็เลยเปิดไป ถ้าหากว่านักเรียนเหล่านี้จะมาได้นำให้เจ้าหมื่นสรรพพิศ** รู้จักตัวแลรู้จักชื่อทั้งบิดามารดา แลให้เป็นผู้จัดระเบียบที่เฝ้า เพื่อเวลาไปพบปะจะทักทายผู้ใด เจ้าหมื่นสรรพพิศจะได้ชี้แจงได้ว่าผู้นั้นผู้นี้เช่นนั้นจะดีกว่าเวรเดชถวายแล้วก็ได้รู้จักกันอีกต่อไป อีกในยหนึ่งโดยจะแต่งยุนิฟอมมหาดเล็กเปลี่ยนเสียไม่ต้องใช้กระบี่เช่นนี้ก็ยอม เว้นแต่จะเป็นความลำบากแก่เขา ด้วยยุนิฟอมมหาดเล็กแปลกกว่ายุนิฟอมข้าราชการฝ่ายพลเรือน ถ้าเวลารับตำแหน่งแล้วจะใช้ยุนิฟอมนั้นไม่ได้เป็นที่เปลืองแก่เขา เพราะฉะนั้นจะใช้ยุนิฟอมพลเรือนก็ได้

(โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, ร.5ศ.5/9[ก - บ]: 6 - 9)

* กรมมหาดเล็กที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดใหม่แบ่งมหาดเล็กเป็น 4 เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์ และเวรเดช มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน ซึ่งหน้าที่ของนักเรียนของสำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนและโรงเรียนมหาดเล็กตรงกับหน้าที่ของเวรเดช

** เจ้าหมื่นสรรพพิศภักดี (เพิ่ม ไกรฤกษ์) ต่อมาได้เป็นกรรมการของโรงเรียนมหาดเล็ก และได้เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

ภาคผนวก 35

พระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระยาตำราจนาภาพ

ที่ 54/420

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

34

วันที่ 21 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 120

ถึงกรมหลวงตำราจนาภาพ ด้วยได้รับหนังสือที่ 68/4595 ลงวันวานนี้ เรื่องที่คิดจะสอบ
ข้อนักเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการซึ่งจะถวายตัว ให้ฝึกหัดกิริยาอย่างมหาดเล็ก แลเรื่องเครื่องแต่งตัวสมักจะให้
แต่งเหมือนมหาดเล็ก แต่เสื่อขาวที่ใช้คุมสองแถวถ้าเปลี่ยนเป็นคุมแถวเดียวเหมือนกันหมดจะเป็นการสะดวกขึ้น
นั้น ทราบแล้ว

การที่จัดให้เข้ากันได้เช่นนี้ดีมาก คนที่เป็นข้าราชการยิ่งออกไปอยู่หัวเมืองด้วย ถึงจะฉลาดดี
สักเพียงใดถ้าเข้าเฝ้าในที่ใกล้แล้วไม่พียงจะงะงักคนเดียว ถ้าเป็นได้ตั้งนี้ข้าราชการหัวเมืองจะคล่องแคล่วขึ้นอีก
เป็นแน่ และจะทำให้ความไวใจในระหว่างเจ้าแผ่นดินกับข้าราชการมั่นคงขึ้น เรื่องเสื่อมหาดเล็กนั้นเขาก็รอนกันจะ
เปลี่ยนอยู่แล้ว แต่เปลี่ยนเช่นนี้ได้เร็ว เพราะเสื่อเก่ามีจะทิ้งเสียไม่ได้

(โรงเรียนข้าราชการพลเรือน, ร.5ศ.5/9[ก - บ]: 13 - 14)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก 36

พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ที่

42

วันที่ 12 เมษายน รัตนโกสินทร ศก 128

ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ได้รับหนังสือลงวันที่ 10 เดือนนี้ ว่าด้วยการที่จะตั้งหลักการศึกษาระดับสูง คิดจะถือโอกาสที่วัดราชบูรณะ จะทำตึกแถวให้เช่า จะขอเช่าเป็นโรงเรียนทั้งหมด จะเก็บเงินค่าเช่าเรียนจากนักเรียนใช้เป็นค่าเช่านั้นทราบแล้ว

ความคิดนี้ดีมาก แต่ทำไมจะต้องไปยืนอยู่ตามแบบตึกแถวเช่า ซึ่งผู้ทำคิดจะทำให้ราคาตึกที่สุด จะแข่งแรงมีแข่งแรงก็ตาม เวลาเมื่อซำรดลงก็เอาไว้เกี่ยวกับคนเช่า ถ้าไม่ขึ้นค่าเช่าก็ไม่ยอมซ่อมให้ ที่ทางที่ท่าก็เลว ๆ หยาบ ๆ สักแต่พอใช้ได้ ด้วยคนที่เช่านั้นก็เลวเหลือที่จะเลว ไม่รู้สึกรู้ว่าคืออะไร การเรื่องทำตึกเช่าอยู่ทุกวันนี้ ย่อมไม่เป็นที่พอใจอย่างยิ่งไม่งามแลยังไม่มั่นคงพออยู่เป็นนิจ แต่จะทำอย่างไรได้ ด้วยถึงว่าทำดีมนุษยที่มากอยู่มันไม่รู้สึกรู้สีก ค่าเช่าก็ไม่ได้มากกว่า ห้องที่ท่ากว้างเพียง 6 ศอกสี่เหลี่ยมอย่างพวกยิว เมืองไทยเขาหากินกันอยู่ก็ได้ราคาเท่ากันกับตึกดี

เมื่อคิดจะเอาเป็นที่โรงเรียนให้เป็นหลักฐานถาวรเช่นนี้ ก็เป็นส่วนรัฐบาล ทั้งปกครองวัด แลปกครองโรงเรียน เหตุใดจะไปเอาอย่างทำตึกอย่างให้เช่า ควรจะคิดตัวอย่างเสียใหม่ให้แปลกกับตึกเช่าสามัญให้งดงามเปนสง่าบ้านเมือง และให้เหมาะแก่การที่จะใช้ไปเรื่อย ๆ ราคาเช่าก็ไม่ควรจะไปคิดเอาอย่างตึกเช่ามาเทียบ คิดให้ตามทุนที่ลงจะเปนที่เปอเซนต์เป็นหลัก ถึงจะเปนราคาเช่าที่ไม่แรง วัดก็คงได้ค่าเช่าที่ยั่งยืนเสมอ ผิดกันกับที่คนเช่าวิ่งเข้าวิ่งออก และควรจะต้องคิดในใจให้เปนแน่เสียว่า กระทรวงเปนตาเตงรักษาผลประโยชน์เปนสองฝ่ายให้ได้ด้วยกัน ถ้าเช่นนี้จะได้ประโยชน์ด้วยกัน ทั้งความงดงามบ้านเมืองก็มีบริบูรณ์ถึงที่ ขอให้คิดตัวอย่างเสียใหม่ที่เดียว ขออย่าให้ถือเอาพระคลังข้างที่เป็นหลักในเรื่องนี้ เพราะพระคลังข้างที่ไม่ได้เกี่ยวข้องไรกับวัดราชบูรณะเลย ข้อที่ตรวจสอบราคาออกไปให้มัน ด้วยเห็นว่าพระคลังข้างที่เคยทำตึกชนิดเดียวกันมาใหม่ใหม่ จึงให้ตรวจสอบตักเตือน เป็นการเห็นแก่พระศาสนาอย่างเดียวกัน

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สร่าง ร.ร.วัดราชบูรณะ, ร.5ศ.5/81[ว]: 18 – 24)

ภาคผนวก 37

พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ที่ 18/711

43

วันที่ 30 กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก 129

ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ได้รับหนังสือลงวันที่ 29 กรกฎาคม ว่าตึกวัดราชบูรณะที่สร้างขึ้นเป็นโรงเรียนแล้วเสร็จตอนหนึ่ง ได้จัดเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษนั้นแล้ว คิดค่าเช่าให้แก่วัดเดือนละ 150 บาท 50 สตางค์ คือร้อยละ 6 จากทุนที่สร้าง จะใคร่ให้ไปตึกที่ทำแล้ว เพื่อจะคิดการที่จะสร้างต่อไป แลที่ได้จัดโรงเรียนช่างแลโรงเรียนการค้าขายขึ้น คิดว่าจะเปนรากเง่าอันดีเกิดขึ้นอีกสองอย่างนั้น ได้ทราบแล้ว ที่วัดราชบูรณะได้เคยไปผ่านดู 2 คราวแล้ว จะให้ขึ้นไปดูชนตึกนั้นทีเดียวก็ดี วันว่างกำหนดเสียให้แน่ไปได้ เรื่องค่าเช่าถ้าว่าตามอินเตอเรสต์ธรรมดาพระอยู่ข้างเสียเปรียบ ด้วยไม่ได้คิดราคาที่ดินเช่าเป็นทุน แล้วให้แต่ 100 ละ 6 ถ้าเอาราคาที่ดินเช่าคิดด้วยจะลดลงไปกว่านั้นมาก ถ้าจะให้ฟังเพราะถึงจะคิดค่าเช่าให้เป็น 100 ละ 7 ครั้งในต้นทุน ก็ยังเป็นราคาค่าเช่าถูก แลเงินนั้นไม่ไปไหนเสีย เหมือนกับชักไว้เป็นทุนสำหรับสร้างตึกต่อไป แต่การที่วัดควรจะเอาค่าเช่าถูกกว่าที่ปลูกให้เช่าค้าขายนั้นก็มีเหตุผลสมควร เพราะวัดเปนหน้าที่ต้องจัดการเล่าเรียน ที่ได้ค่าเช่าก็เหมือนกับรัฐบาลสับสิตี* มันคิดได้ 2 ทาง เช่นนี้ ซึ่งจะคิดตั้งโรงเรียนการช่างแลการค้าขายขึ้นนั้นเป็นความคิดดี วางรูปการอย่างไรขอให้รู้บ้าง

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สร้าง ร.ว.วัดราชบูรณะ, ร.5ศ.5/81[ว]: 33 – 36)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* subsidy คือ เงินบำรุงที่รัฐบาลให้

ภาคผนวก 38

พระราชหัตถเลขาพระราชนานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ที่ 19/774

วันที่ 8 สิงหาคม 129

ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

สังเกตดูหนังสือพิมพ์ลงได้ตอบกันด้วยเรื่องเก็บเงินค่าเล่าเรียนไม่รู้แล้วรู้รอด การที่เป็นเช่นนี้ เห็นว่าเป็นด้วยเหตุ 2 ประการ คือ ประการหนึ่งคนเข้าใจเสียว่าการเล่าเรียนทุกวันนี้เรียนเพื่อประโยชน์ราชการ สำหรับจะได้เป็นตั้งแต่เสมียนขึ้นไปหาเสนาบดี ไม่ใช่เป็นประโยชน์ส่วนตัว ถ้าจะเห็นเป็นประโยชน์ส่วนตัว ก็ แต่เฉพาะประโยชน์ที่จะได้รับราชการ ให้เป็นที่ตั้งแห่งลาภยศเท่านั้น อีกประการหนึ่งไม่มีผู้ใดซึ่งจะมีความ เห็นกว้างขวาง ถึงที่จะให้ประชาชนในพระราชอาณาเขตได้รับความเล่าเรียนทั่วถึงกัน คิดจิตใจแต่เฉพาะพอใช้ ราชการ รวบรวมว่าจะเล่นละคร ต้องการพระเอกนางเอกพระน้อยนางน้อยเสนากำนัน ครบตัวเท่าไรแล้วก็ไปพอ ออกโรงได้ คอยแต่ฝึกหัดคอยขึ้นไว้ผลัดเปลี่ยนกันเมื่อชราป่วยไขล้มตาย ใครจะได้คิดบทพลเมืองให้สูงขึ้นเสมอ ด้วยพลเมืองของประเทศอื่นด้วยความประพฤติธรรมจริยา การทำมาหากินค้าขาย ความรู้แลความคิดเหล่านี้ไม่มี ใครคิดเห็น จึงมีความยินดีในวิชาเพียงชั้นปถมก็พอเสียแล้ว หาได้ใฝ่ฝันที่จะหาวิชาที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นไม่ แม้แต่ วิชาที่ต่ำเพียงนั้นก็หาได้คิดที่จะให้แพร่หลายทั่วกันไปไม่ หวังจะสอนแต่เฉพาะหมู่เหล่า การที่เป็นทั้งนี้เพราะ ความไม่รู้เป็นที่ตั้ง จึงหลงคิดแต่จะให้บำรุงวิชาอย่างต่ำ ไม่แลเห็นทางที่จะทำให้อาณาอย่างต่ำนั้นแพร่หลายแล้ว แลคิดตั้งหน้าบำรุงวิชาชั้นสูงให้มีหนทางที่จะเรียนได้ เพราะฉะนั้นเก็บเงินเข้าจึงได้เห็นเป็นรัฐบาลหวงแหวนเงินที่ได้ เคยจ่าย ไม่คิดเห็นว่ารัฐบาลจะขยายการให้กว้างขวางและจะยับยั้งทางเล่าเรียนให้สูงขึ้น

เมื่อว่าโดยย่อ ความคิดกรมศึกษาที่ได้ทำมาแต่ก่อนก็เดินทางคับแคบอยู่เหมือนกัน ฟังจะมา เริ่มคิดทางกว้างขวางขึ้น แต่เมื่อเวลาจะเดินทางกว้างขวางเช่นนี้ไม่ได้ประกาศบอกเล่าให้เข้าใจชัดเจนว่า ประสงค์อย่างไร บอกแต่วิธีที่จะทำ ผู้ที่เคยคิดเคยรู้แต่อย่างเก่าก็ไม่สามารถจะรู้แลคิดตามความคิดอย่างใหม่ได้ จึงเห็นว่าถ้าปล่อยให้ท่วมเอียงกันไป จะชักให้ใจกันลงไปทุกที การเล่าเรียนจะร่ำรายน ควรจะเป็นประกาศชี้แจง พระราชาบาย พอให้คนแลเห็นทางเสียบ้าง เพราะเหตุว่าคนเราทุกวันนี้โดยมากมักจะไม่มีความรู้มาจากไหน รู้ จากฟังเขาพูดแล ๆ เห็นด้วยตา เมื่อสิ่งใดมาปรากฏแก่หูแลตาอยู่เพียงเท่าใด ก็รู้ได้เพียงเท่านั้น แต่คนทั้งปวงมัก จะเป็นคนที่เข้าใจง่าย ถ้าแนะนำทางให้เข้าใจพอนี้ออกก็มักตามไปได้มาก ๆ เห็นว่าการอลหม่านเหล่านี้ด้วยขาด ประกาศ เมื่อเวลาแรกจะลงมือเก็บเงินแต่เพียงใบแจ้งความเล็กน้อยที่ลงแห่งนั้นนี้ ไม่พอที่จะมีน้ำหนักให้ผู้ใดคิดตามได้ จึงเห็นว่าควรที่จะออกประกาศ

ความฉงนสงสัยในเมืองเราไม่สู้ผิดกันกับญี่ปุ่นในตอนแรกนัก ข้อความในประกาศของญี่ปุ่น ของชาติ ๆ แต่เมื่อเรากับเมืองญี่ปุ่นต่างกาลละเทศะกัน จึงต้องพิจารณาตามภูมิประเทศแลประเพณี การเรื่องนี้ ได้พูดปรารภกับพระยาไพศาล เหตุด้วยถือว่ายังไม่เป็นราชการ พระยาไพศาลมีความคิดเห็นก็ชอบกลคืออยู่ ขอให้ปรึกษากันดูด้วย

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สร้าง ร.ร.วัดราชบูรณ, ร.5ศ.5/81[ว]: 48 – 51)

ภาคผนวก 39

พระราชหัตถเลขาพระราชทานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ที่ 23/809

วันที่ 13 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 129

ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ได้รับหนังสือที่ 218/4538 ลงวันที่ 12 เดือนนี้ เรื่องคิดจะสร้างตึกโรงเรียนวัดราชบูรณะแถวถนนตรีเพชรขึ้นอีก จะใช้เงินผลประโยชน์ของวัดอื่น ๆ ที่มีเหลืออยู่ ส่วนค่าเช่าที่กรมศึกษาธิการจะให้ร้อยละ 7 ครึ่ง จะหักให้เป็นของเจ้าของเงินเสียร้อยละ 4 เหลือเป็นของเจ้าของที่ เมื่อวัดราชบูรณะรวบรวมเงินได้ก็จะส่งต้นทุนให้เจ้าของเงิน แล้วว่าเงินที่มีอยู่บัดนี้ประมาณเกือบแสนบาท ส่วนของวัดราชบูรณะก็มีอยู่ 6000 บาท จะสร้างได้สัก 2 ฤๅ 3 ตอเท่านั้น รูปของความคิดนั้นดี แต่จะส่งเป็นค่าเช่าสำหรับใช้ทั่วไปนั้นบางทีจะสะดวกอย่างไรอย่างหนึ่ง ถ้าว่ากันเป็นรายเหนจะดี

ข้อต้นนั้นประโยชน์ของวัดราชบูรณะที่จะได้เมื่อสร้างตึกขึ้น คงจะได้รับประโยชน์เท่ากันฤๅมากกว่าเมื่อเป็นโรงแถวอยู่เช่นนี้ ข้อนี้เป็นการรักษาประโยชน์ของวัดราชบูรณะ

ส่วนเงินของวัดใดที่จะถอนมา ต้องเป็นเงินที่เหลือจ่ายสำหรับเก็บ เช่นวัดจักรวรรดิ เพราะการปฏิสังขรณ์ก็ไม่มือไร พระมณฑลทิพทำไว้หมดจดหมดไปแล้ว ส่วนตึกแถวที่จะใช้เช่าก็มีทุนรอนทำพอที่จะให้เช่าแล้ว ค่าเช่าตึกเหล่านั้นพอที่จะเลี้ยงวัดแล้ว เงินที่ฝากธนาคารเป็นเงินนอนแท่งเช่นนี้ ควรจะเอามาใช้ได้ ฤๅวัดใดซึ่งมีทุนต้องเก็บดอกเบี้ยใช้จ่ายในการวัด จะได้ค่าเช่าเท่ากับดอกเบี้ยที่เคยได้ พอจ่ายการวัดเช่นนี้ก็เห็นจากถอนได้

แต่ถ้าวัดใดซึ่งมีท่าทางที่จะต้องปฏิสังขรณ์ จะไปถอนเงินมาใช้เสียในการโรงเรียน ปล่อยให้วัดโทรมเช่นนั้นเห็นจะไม่งาม เพราะการปฏิสังขรณ์พระอารามให้บริบูรณ์ดีอยู่ก็เป็นข้อสำคัญอันหนึ่ง เพราะฉะนั้นขอให้พิจารณาดูจะถอนได้แห่งใดบ้างตามอย่างเช่นที่ว่านี้ ว่ากันเป็นราย ๆ ไป

(สร้าง ร.ร.วัดราชบูรณ, ร.5ศ.5/81[ว]: 75 – 77)

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายชนะศักดิ์ ศรีพฤตมา เกิดเมื่อวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ.2522 ที่กรุงเทพมหานคร
สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากภาควิชาวิศวกรรมเครื่องกล คณะวิศวกรรมศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2544 และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโท
ภาควิชาวาทวิทยาและสื่อสารการแสดง คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา
2545

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย